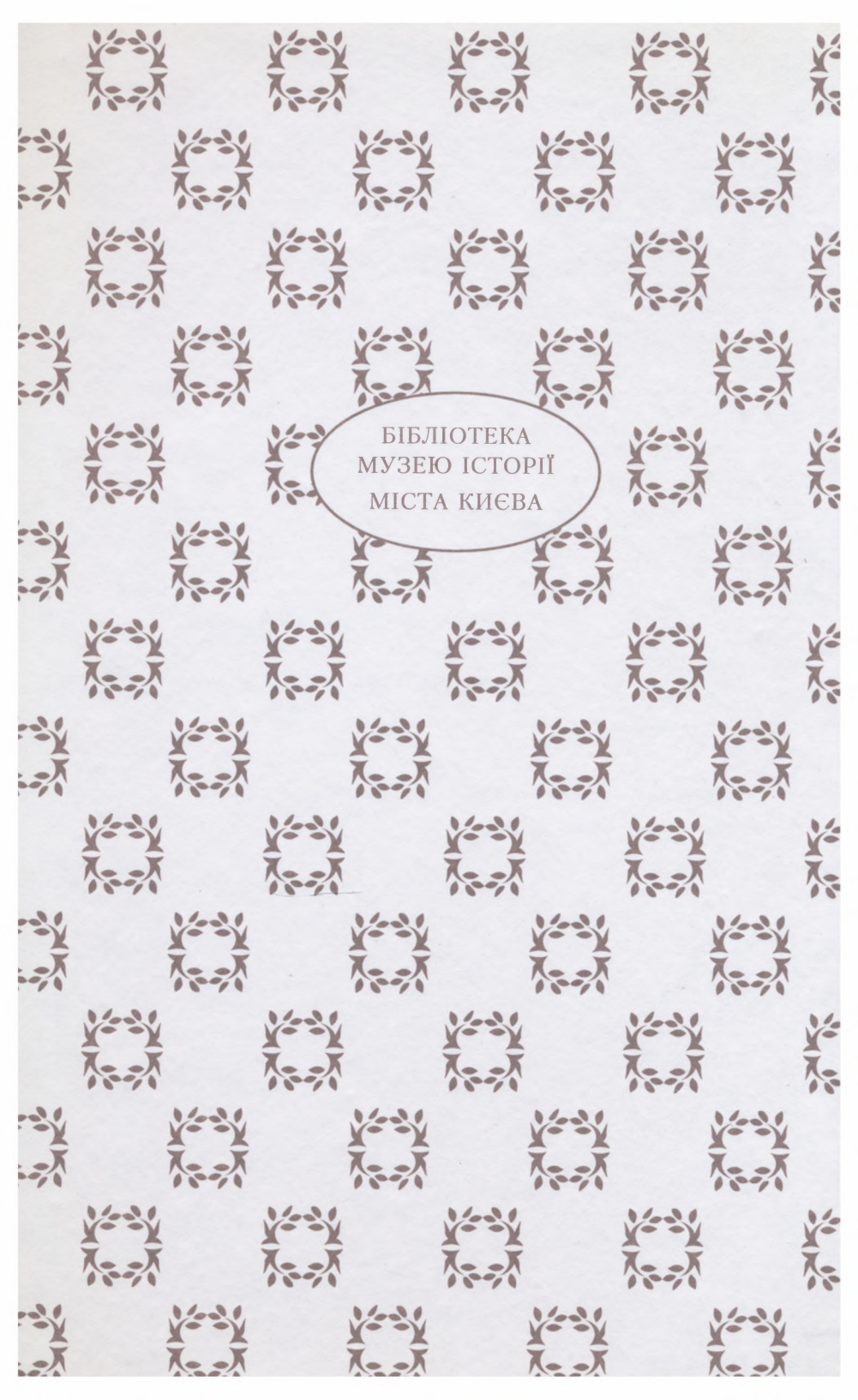

Ольга ДРУГ
Дмитро МАЛАКОВ

ОСОБНІЯКИ
КИЄВА

БІБЛІОТЕКА
МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
МІСТА КИЄВА

Ольга ДРУГ
Дмитро МАЛАКОВ

ОСОБНЯКИ
КИЄВА

Київ
«КИЙ»
2004

ББК 63.3

Д 76

Книга продовжує тему історичного минулого Києва.

Розповідаючи передусім про особняки, вибудовані у різні часи і різними господарями, автори торкаються численних аспектів життя міста і знайомлять читача з долями не лише будівель, а й багатьох киян.

Для широкого читацького загалу.

Координатор книговидавничого проекту Т. Є. Хоменко,
заслужений працівник культури України.

*Видання здійснене за фінансової підтримки та за
сприяння Київської міської державної адміністрації,
ВАТ «Мередіан», корпорації «Укрреставрація»,
колективу ЗАТ «Книга»,
Сергія та Тетяни Міщенків.*

Д $\frac{1805080000-00}{7161-2004}$

ISBN 966-7161-60-9

© О. М. Друг,
Д. В. Малаков, 2004.
© Видавництво «Кий», 2004.

ПЕРЕДМОВА

На початку 90-х рр. ХХ ст. довкола Києва, так само, як на околицях усіх міст України, повиростали нові селища з особняків-котеджів. Ці, часто-густо неоковирні, але ж претензійні будівлі своєю вигадливою, а іноді вкрай примітивною архітектурою, немов запозиченою з картинок до дитячих казок та мультфільмів, стали своєрідною прикметою доби повернення можливостей мати приватну власність, інколи ще без уявлення про тип, смак та й сам спосіб життя в особняку — паном. У часі це збіглося із падінням Советської імперії, зі здобуттям Україною незалежності та можливістю фактично безконтрольної й безкарної «прихватазації», яку й зчинили, передусім ті, хто раніше цього б не дозволив...

Мабуть, саме отаким казковим уявлялося майбутнє життя в особняках знов-таки тим, хто за нових, пострадянських, посткомуністичних часів не побоявся, ризикнув, спромігся таким робом вкласти гроші в нерухомість, коли нікому було й спитати, звідки ті гроші. Хіба ж сам із себе питаєш? Можна — і край! Хочу!

Отак і виник попит на новий тип приватного, необмеженого ніякими нормативами житла, ані нормами житлової площі на душу населення, в якому, крім уже усталеного набору приміщень, включно з гаражем, з'явилися басейн, сауна, джакузі, комп'ютерна, тренажерна, більйардна, камінна зали, але ж майже ніколи — бібліотека. Додалося складне інженерне обладнання: автоматизована система автономного опалення, кондиціонери, супутникове телебачення, відеосистеми контролю, охоронна сигналізація, емні холодильники та ліфти тощо. Відповідно — нові будівельні матеріали та виробы, вишукана сантехніка. Архітектори з колишніх радянських проектних

інститутів, позбавлених державних замовлень, поринули в незнану стихію приватної практики, спершу, звичайно, не обізнані з новими умовами, замовниками та їхніми примхами й забаганками. З'явилися відповідні приватні проектні фірми, посередники, часописи тощо. Та, водночас, збудилася цікавість до особняків минулого — адже все це вже відбувалося, ще досить багато лишилося колись розкішних київських особняків.

Історичні ситуації часом хоч і в іншій якості, але повторюються. Понад сто років тому Київ теж сколихнули три хвили своєрідної «будівельної лихоманки», коли ті, хто мав схильність і можливість, гарячково вкладали гроші, інколи через кредитування, — у нерухомість. Тоді для цього було зовсім інше соціально-економічне підґрунтя: у суспільстві безоглядно панував капітал, одні споруджували багатоквартирні прибуткові будинки, де помешкання віддавалися в найм, і від того мали неабиякий зиск; інші ж зводили собі особняки, щоб жити окремо, осібно, розкішно й незалежно.

Саме тоді набуло поширення поняття «особняк» стосовно будинку. За походженням це слово — російське, порівняно нове. «Толковий словарь живого великорусского языка» Володимира Даля, укладений у 1860-х рр., першим значенням слова «особняк» подає: «людина, що живе окремо», а вже друге — тлумачить як «особое, отдельное владенье, [дом], земля, пустошь, отхожее поле», але саме поняття «особняк-дом» дано в квадратних дужках». Борис Грінченко у «Словарі української мови», виданому 1909 року, взагалі не наводить цього слова, але тлумачить поняття «опрічна хата». Федір Ернст на зламі 20-х — 30-х рр. ХХ ст. вживає вислів «шляхетний опрічний будинок — «особняк», а також — «характерний зразок передреволюційного аристократично-капіталістичного «особняка», беручи останнє слово в лапки, мабуть, радше з огляду як на соціально-застаріле, віджиле поняття — за часів побудови соціалізму. Іван Щітківський 1931 року зазначає: «будинок цей... все ж досить був відомий київцям як «особняк» якогось дуже заможного власника». (Хоч сам побудував собі 1907 р. теж окремий будинок, втім, не вважаючи його особняком — на вул. Полтавській, 4 — *див. далі*). А Кость Куниця про той самий будинок, що й І. Щітківський (Володимирська, 35), писав: «Колишній панський

опрічний будинок», — напевно, уникаючи російського «особняк». Отже, опрічний.

Втім, поняття «особняк» фігурує в нотаріальних київських паперах ще кінця XIX ст., в документах кредитних товариств. Так, архітектор Є. Толстой, оцінюючи садибу по вул. Олександрівській, 25 (нині — вул. М. Грушевського, 10) 1900 року, пише: «Будинок триповерховий, кам'яний, з підвальним поверхом. Особняк, квартири зайняті самою власницею». Тобто, особливо, особистістю.

Вже на початку XX ст. в усіх київських путівниках широко вживалося слово «особняк», добре зрозуміле всім: «изыщные особняки в усадьбах-садах», «богатые особняки, задрапированные садами», — все це про Липки. На початку 20-х рр. і М. Булгаков згадує «прекраснейший особнячок на Бульварно-Кудрявской улице».

За браком українських тлумачних словників першої половини XX ст., звернімося до тогочасних російських. Д. Ушаков у 30-х рр. пояснює: «Впорядкований міський будинок багатого власника, займаний однією родиною», і наводить приклад: «барский особняк». С. Ожегов у 40-х рр. подає: «Впорядкований невеличкий будинок міського типу, призначений для однієї родини або окремої установи». Багатотомний «Словарь русского языка» 50-х рр. знімає пояснювальний прикметник «невеличкий», але залишає майнову характеристику: «Впорядкований міський будинок для однієї сім'ї, який належить багатому власнику». Нарешті, багатотомний «Словник української мови», виданий у 70-х рр., повністю запозичивши з російських видань: «Будинок багатого власника, в якому живе одна родина», додає якісну характеристику: «Окремий, добре спланований будинок на одну родину».

Завершуючи цей короткий лексико-семантичний екскурс, узагальнимо: окремий, на одну родину міський будинок, позначений архітектурно-мистецькими елементами, що одразу впадають в око, виокремлюючи будинок з-поміж інших.

У Києві збереглося понад сто особняків, зведених саме за такими ознаками й статусом наприкінці XIX — на початку XX ст. Переходячи до докладного опису кожного зі старих київських особняків, відзначатимемо такі характерні, суто місцеві

ознаки, як розташування в історичних частинах міста (а це, передусім, Липки, Старий Київ та Лук'янівка — райони найбільшого зосередження старих особняків), архітектурно-стилістичні особливості (а це, звичайно, відбувалося в руслі загально-міських змін стилів, що майже відповідало загально-європейським архітектурним течіям і вподобанням на зламі ХІХ–ХХ ст.), подробиці київського міського побуту, яскраві особистості замовників, власників, мешканців особняків, авторів проектів, а також визначні події, пов'язані з кожним особняком чи його мешканцями.

Серед власників київських особняків чверть од загальної чисельності становили особи вільних професій (інженери, лікарі, архітектори, художники, професура), далі йдуть підприємці (близько 20%), а серед них половина — цукропромисловці, далі — чиновники, військові.

Розглядаючи містобудівничий аспект теми, зазначимо, що вільно на садибі, справді осібно-опрічно, у Києві було споруджено не більше десятка особняків, основна ж кількість розташовувалась по лінії забудови або на розі вулиць.

Найбільше київських особняків було зведено у стилі неоренесансу — третина особняків, що відповідає добі найінтенсивнішої розбудови Києва взагалі; дещо менше — у стилі класицизму та ампіру, далі — модерн, «цегляна» еkleктика, неоготика тощо. Найбільшу ж мистецьку цінність становлять приблизно два десятки київських особняків.

Отже, перший сплеск «будівельної лихоманки» у Києві припав на 70-і рр. ХІХ ст. Його зумовили певні соціально-економічні чинники, серед яких найсуттєвішими були пореформенні паростки капіталізації суспільства — після скасування кріпацчини 1861 р., відгомін придушення польського повстання 1863 р., впровадження міського положення 1870 р., відтак зростання ролі міської думи, прокладання залізниці до Києва та, головне, бурхливе зростання цукропромисловості й торгівлі цукром. Адже Київ був «цукровою столицею» Російської імперії.

Ось на цьому ґрунті у місті й виросла низка нових мурованих споруд: залізничний вокзал, станції та башти водогону, міська дума, перші прибуткові будинки і — тема нашої розповіді — особняки заможних киян. Подальший розвиток міста лише сприяв появі все нових і нових особняків.

Спочатку консервативно-провінційні смаки київських забудовників не йшли далі використання віджилого стилю неоготики. То був вияв не стільки загальноєвропейських захоплень готикою ще з кінця XVIII ст., скільки неабияке враження, справлене на киян архітектурою фортифікаційних споруд на Печерську, фасадами залізничного вокзалу, водогінними спорудами та деякими найпершими великими, кам'яницями, зведеними саме в такому стилі. Отож і кілька перших особняків у Києві мають ознаки неоготики: Бібіковський бульвар, 34, Бульварно-Кудрявська, 3 та 25, Пушкінська, 34, Овруцька, 29.

У 90-і рр. XIX ст., з початком другої хвилі «будівельної лихоманки», набуває поширення неоренесанс, запозичений з тогочасної віденської архітектурної моди. Кращими зразками цього стилю у Києві можна вважати фасади особняків по вул. Банковій, 2, Караваєвській, 7, Осієвській, 14.

Захоплювалися й історичними стилями. У дусі італійських палаццо декоровано фасади особняків по вул. Обсерваторній, 19 (досить несміливо), М. Грушевського, 18/2, Терещенківській, 15, Шовковичній, 17/2, бульв. Т. Шевченка, 12. Були два особняки, оздоблені в мавританському стилі: Інститутська, 18 та Прорізна, 9/1. У дусі рококо оздоблено фасад особняка на вул. Грушевського, 22, романського стилю — по вул. П. Орлика, 1/15, неокласицизму — по вул. М. Грушевського, 20, Десятинній, 9, Терещенківській, 9.

Стиль «модерн» знайшов своє втілення у фасадах особняків по вул. Мельникова, 8, Інститутській, 26, Лютеранській, 23, О. Гончара, 33Б, Нагірній, 14, а кращі зразки неоампіру бачимо на Липській, 16, М. Коцюбинського, 3, П. Орлика, 3, Шовковичній, 14, Володимирській, 49. Усе це було характерно вже для третьої хвилі розбудови міста. Щонайбільше ж у Києві поширений просто «цегляний» стиль, особливо у невеличких особнячках на Лук'янівці, де селилися переважно люди невисокого статку.

Серед архітекторів — авторів проектів київських особняків — найбільш плідно працював академік архітектури В. М. Ніколаєв (на його рахунку майже десять таких споруд), мав він і власний, «авторський» особняк на вул. Шовковичній, 3 (не зберігся).

Майже не поступався чисельністю, а подекуди і якістю проєктів технік А.-Ф. К. Краусс, що теж мав власний особняк по вул. Московській, 5.

На першому етапі розбудови працювали архітектори П. І. Спарро, О. Я. Шіле, О. Р. Хойнацький, Л. В. Станзані, В. І. Сичугов, В. О. Прохоров, П. В. Воронцов. Пізніше авторами проєктів особняків були Е. П. Брадтман, Р. Ф. Мельцер, І. І. Беляєв, Г. П. Шлейфер, В. О. Осьмак та ін.

Традиційно, урядова адміністрація займала окремі особняки, які, втім, так не називалися, а просто — будинками. Так, в окремих будинках, оточених садом (у Києві слово «парк» — не вживалося), мешкали генерал-губернатори (вул. Інститутська, 40), цивільні губернатори (вул. Липська, 8), командувачі військами округу (вул. М. Грушевського, 32 — кол. Олександрівська, 3).

Київське чиновництво споруджувало особняки, керуючись лише можливостями власного майнового стану, а не службовим становищем чи табелем про ранги.

Так само представники військових кіл, духовництва, дворянства, особи вільних професій та професура теж зводили особняки або успадковували їх згідно з майновою можливістю, а вже потім — смаком, уподобаннями тощо. Але ж така можливість була далеко й далеко не у всіх. А нерухомість, зазвичай, записувалась на дружину, щоб забезпечити її та дітей майбутнє, бо й тоді вік чоловіків був коротшим, а одружувались, як правило, з молоденькими. Найзаможнішими власниками київських особняків були, насамперед, цукропромисловці. Саме їм належали розкішні будинки, часом майже палаци, як-от родинному клану Терещенків, Ханенку, Ліберманам, Гальперіну, Зайцеву, Заксу, Шестакову. Винятком з цього переліку може бути особняк В. Ф. Смиренка (вул. Трьохсвятительська, 9) — цукропромисловця, який десятину своїх прибутків віддавав на «українську справу», а будинок заповідав Українському науковому товариству. Цей особняк, до речі, розкішшю не вирізнявся.

Під час Першої світової війни, коли Київ опинився у прифронтовій смузі, майже всі громадські будинки, особливо навчальні заклади та деякі особняки були тимчасово передані під військові шпиталі. А з першими кроками революції почалися реквізиції особняків. Це набуло масового розмаху з приходами до Києва червоних військ та білої армії. Так, особливо тяжкі,

криваві спогади залишили по собі каральні органи Добровольчеської армії та більшовицької «чрезвичайки», що розгорнули свою «діяльність» саме в особняках (Липська, 2, 4, 10, 16, Шовковична, 15/1, П. Орлика, 3, Садова, 3, 5, Інститутська, 40 та ін.). У деяких з них згодом містилися «спадкоємно», після ЧК, — ГПУ, ОГПУ, НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ, — переважно на Липках.

Більшість престижних особняків стала за радянської влади «спецособняками», «спецдачами» для компартійної та державної номенклатури найвищого щабля. Лише кілька найкращих особняків були передані для культурних потреб міста, для музеїв.

По закінченні визвольних змагань настав період денационалізації, коли всі особняки перейшли у державну власність, за винятком кількох.

За весь час існування радянської влади жодного, кращого за старі особняки, не було зведено, хоч кілька «спецособняків» було споруджено.

Матеріали для написання цієї монографії було зібрано в Центральному державному історичному архіві України, Центральному державному кінофотофоноархіві України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Київської області, Державному архіві м. Києва, Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Музеї історії м. Києва, а також в інших музеях та бібліотеках міста.

Деякі із зібраних авторами матеріалів було опубліковано в українській періодиці, особливо багато — в бюлетені «Янус. Нерухомість» (1997–1999 рр.).

Автори висловлюють щиро вдячність усім працівникам названих установ, а також усім, хто допоміг у зборі матеріалів. Автори усвідомлюють, що це видання, яке кілька років не могло дійти до читача за браком коштів, не може бути вичерпним, і тому будуть щиро вдячні усім, хто доповнить знання про київські особняки новими відомостями.

Кожному особняку присвячено окрему статтю, а для зручності опису особняки згруповано за основними теренами розташування, зведеними у розділи. У межах кожного розділу статті подано за абеткою сучасних адрес.

ОСОБНЯКИ ЛИПОК

Історична місцевість, відома під такою назвою з XVIII ст., лежить у межах підвищення над Дніпром, над Хрещатою долиною — на заході та над долиною Клова — на півдні та сході. Якщо йти сучасними вулицями, то це — терен, обмежений вулицями М. Грушевського, Богомольця, Круглоуніверситетською, Банковою.

Власне, сам топонім «Липки» походить від липового гаю, насадженого в середині XVIII ст. довкола Кловського палацу й без жалю вирубаного у 1830-х рр. у ході інтенсивної забудови кварталів, розпланованих за вказівкою генерал-губернатора графа В. В. Левашова. Цими першими вулицями стали Олександрівська (тепер — М. Грушевського), Шовковична (у 1869—1919 рр.— Левашовська), Липська (у 1869—1919 рр.— Катерининська), Інститутська, Виноградна (П. Орлика), Посадна (Садова) та Еспланадна (Виноградний та Кріпосний провулки). Банкова, або Банківська, виникла пізніше, у 1870-х рр. і мала назву Царедарської і Треповської, бо була прокладена через садибу генерал-ад'ютанта Ф. Трепова. Від самого початку розпланування Липок існував і Липський провулок.

Із виникненням Липок як містобудівного поняття ця місцевість стала формуватися як осідок вищої місцевої адміністрації. Тут були царський (Маріїнський) палац, будинки генерал-губернатора та цивільного губернатора, згодом — будинок командувача військами Київського військового округу. За еспланадними правилами, що обмежували висотність та характер забудови на найближчих підступах до споруджуваної у 1830—1850-х рр. на Печерську фортеці, на Липках вулиці належали

до першої категорії — за містобудівними правилами, і тут дозволялося зводити лише кам'яні одно- та двоповерхові будинки.

Відтак, Липки сформувалися як район садибної забудови, де, крім представників вищої аристократії, селилися військові, чиновники, які мали певний матеріальний достаток. У першій половині ХІХ ст. тут жили граф М. Д. Бутурлін, польські поміщики Ганські, княгиня Кароліна Сайн-Вітгенштейн — згодом дружина угорського піаніста Ференца Ліста. За бажанням окремих осіб відводилися ділянки розміром з десятину або й більше, навіть цілі квартали поблизу царського палацу і присутствених місць. І лише таким особам, як-от: граф М. Рум'янцев, князь В. Хованський — на ім'я дружини, граф І. Салтиков, син колишнього генерал-губернатора і сам генерал-губернатор А. Фенш — на ім'я дружини, цивільні губернатори В. Милашевич, М. Короб'їн, комендант, генерал О. Массе — теж на ім'я дружини, дійсний статський радник Д. Оболонський (про його чудовий будинок згадує В. Іконніков) та іншим аристократичним родинам; або ж дуже заможним, як, приміром, купець Т. Бухтєєв. Щоправда, останньому виставили умову звести будинок із цегли, чого, скажімо, не вимагалось від інших. У 1800—1805 рр. найбільше було відведено садиб між «старокиївським валом» та «печерською фортецею», а саме — 78. То був ще тільки самий початок розбудови Липок.

Затверджений 1861 р. новий генеральний план Києва об'єднав окремі частини міста на адміністративних засадах. У Двірцевій частині вулиці Олександрівська, Інститутська, Банкова, Левашовська, згодом — Єлизаветинська, Виноградна, Лютеранська, Круглоуніверситетська були віднесені до першого розряду забудови.

Ось рядки з «Адресной книги Києва» на 1879 рік:

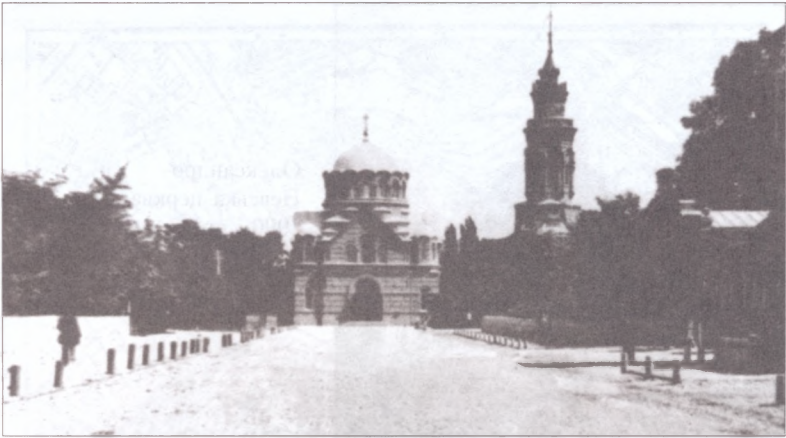
«Двірцева частина або Липки (остання назва засвоєна через безліч липових дерев, що вкривали цю місцевість) має на собі певний відбиток: вишукані будинки, довгі дерев'яні парканни, суцільні сади й зелень, відсутність руху і міського гомону, — все це дуже нагадує заміське дачне життя. Ця частина міста почала забудовуватися приватними будинками тільки з 30-х років цього сторіччя. Будинки переважно дерев'яні».

З бурхливим розвитком міста наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХІХ ст. змінюється й обличчя Липок. Великі садиби

продаються, зводяться кам'яні особняки, часом просто палаци нових власників — банкірів, підприємців, цукропромисловців. Серед останніх — родини Бродських, Ліберманів, Гальперіних, Зайцевих. Ціни на земельні ділянки тут найвищі. Для особняків Липок кінця ХІХ — початку ХХ ст. характерне розміщення під одним дахом помешкань власників і контор та правлінь цукрових заводів, різних товариств, якщо головами правлінь були самі господарі особняків. У багатьох із них накопичуються гарні збірки творів мистецтва, бібліотеки, що займають уже окремі кімнати і зали.

Останнім поштовхом до розбудови особняків на Липках стала третя хвиля «будівельної лихоманки», що охопила Київ після 1907 р. Тоді з'явилися особняки вже нової генерації, з новітніми уявленнями про естетику побуту, комфорт і красу. Після скасування 1908 р. еспланадних обмежень, на Липках почали споруджувати вже багатопверхові прибуткові будинки, і район потроху втрачав властивий йому вигляд. Та все ж тогочасні путівники наголошували на винятковості Липок, символом яких став приватний особняк, а їх тут налічувалося близько сорока. Ось рядки з путівника на 1914–15 рр.: «Липки до останніх років були цілком відокремленою частиною міста. Забудована майже суспіль вишуканими особняками в садибах-садах, вона була районом поселення місцевої чиновної та грошової аристократії. На чистих вулицях — цілковита тиша, що зрідка порушується «власним виїздом». Особливо тихою бувала ця частина міста влітку, коли більшість її мешканців зазвичай роз'їжджалася по власних маєтках і курортах». А ось — з іншого видання: «Липки — місце перебування київських «магнатів». Гарні особняки, спущені штори й мовчазні, суворі вікна».

Газета «Киевлянин» подала 1905 р. інформацію про киян, які платять найвищий державний квартирний податок — майже всі вони жили на Липках: Лев Бродський (Липська, 9) — 800 руб., Сара Бродська (Інститутська, 32) — 700 руб., барон Гінцбург (Садова, 4) — 600 руб., Мойсей Гальперін (Левашовська, 2) — 1000 руб., Маркус Зайцев (Левашовська, 1) — 800 руб., Симха Ліберман (Банкова, 2) — 800 руб. Для порівняння, у Києві лише дві сім'ї платили ще вищий квартирний податок: Олександр Терещенко (Караваєвська, 7) — 1000 руб., Надія Терещенко (Терещенківська, 9) — 1360 руб.

Олександрівська церква і пожежна каланча.
Фото С. В. Кульженка. 1890-і рр.

Окрасою Липок завжди були сади, де традиційно вирощувалися фруктові й декоративні дерева, кущі й квіти. Особливою принадою Липок були також громадські сади — Царський та Маріїнський, де гуляли з дітьми, милувалися красою алей та далями Задніпров'я.

З-поміж садів і особняків на Липках були й такі офіційні споруди як штаб Київського військового округу та інтендантське управління на Банковій, 9—11, поліційна дільниця з пожежною каланчею на Катерининській, 1, контори Державного та Земельного банків (Інститутська, 7 та 9), парафіяльна церква св.Олександра Невського (ріг Олександрівської та Катерининської), лютеранська євангелічна кірха св.Катерини з реальним училищем та жіночою гімназією при ній (Лютеранська, 18, 20, 22). На Липках містився Інститут шляхетних дівчат — у власному будинку по Інститутській, 5-е міське двокласне училище ім. М. Х. Бунге (ріг Катерининської та Єлизаветинської), жіноче єпархіальне училище у Кловському палаці, училище сліпих (ріг Інститутської та Кріпосного провулка). Під час Першої світової війни почалося спорудження військового училища (нині — Центральний Будинок офіцерів Збройних сил України).

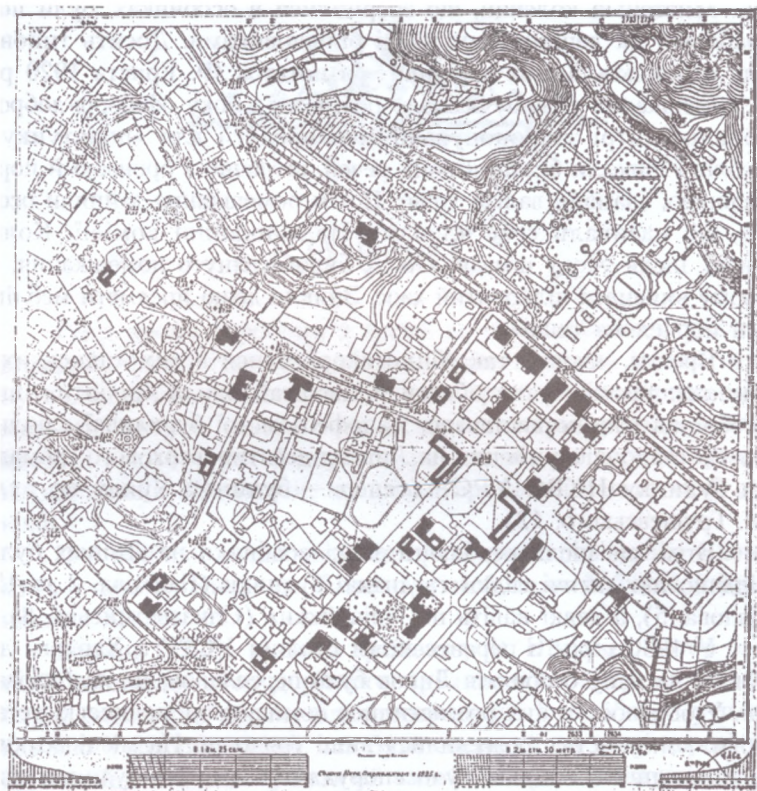
Тоді ж деякі особняки було передано під шпиталі (лазарети): будинок командувача, цивільного губернатора, Ф. Терещенка.

Олександрівська церква.
1900-і рр.

Рік 1917 приніс реквізиції у багатьох особняках: так, по Банковій, 2 — майже всі приміщення. За Гетьманату частину особняків зайняли німецькі війська. Липки 1918 р. були перенаселені, зайнято всі квартири й особняки — біженцями з більшовицької Росії. З листа князя Г. Трубецького: «Аристократичний квартал Липки був жахливим привидом минулого, тут зібралися Петербург і Москва; майже всі один одного знали. На кожному кроці зустрічалися знайомі типові обличчя бюрократів, банкірів, поміщиків з їхніми сім'ями».

А згодом, за відомим висловом В. Маяковського, — «Ваше слово, товарищ маузер», — конкретно київське, написане О. Мандельштамом саме 1919 р., — «Пахнут смертю господские Липки». Адже саме в колишніх панських особняках, власники яких встигли емігрувати, по черзі вмошувалися каральні органи протиборствующих сторін, і особливо масовою жорстокістю «уславилися» більшовицька «чрезвычайка» та білогвардійська контррозвідка. Так, з приходом червоних військ колишнього

Липки. Топографічний план. 1925 р.
Особняки, що збереглися, затушовано;
втрачені — позначено жирним контуром

жандармського підполковника Муравйова в січні 1918 р. масові розстріли проходили на Липках: у царському палаці, в особняку Попової. У наступний прихід більшовиків (лютий — серпень 1919 р.) в особняках на Липках розмістилися: на Інститутській, 40 — губернський Надзвичайний комітет по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією, на Катерининській, 16 — Всеукраїнський надзвичайний комітет, на Садовій, 5 — канцелярія «чрезвычайки», на Банковій, 2 — військовоокружний комісар.

Мистецькі колекції, що зберігалися в особняках, були пограбовані як денікінцями, так і більшовиками. Досить типова для особняків Липок картина — з нотаток Ф. Ернста 1920 р.: «...помешкання спершу зазнало розгрому з боку офіцерів-добровольців, котрі запропонували свої послуги для «порятунку» меблів і вивезли безліч цінних речей, включно з бронзою й порцеляною, зламали валізи тощо. Потім помешкання зайняли особи, що називали себе членами Надзвичайної комісії. Коли мною, після уходу названих осіб, було оглянуто помешкання, в ньому виявився цілковитий хаос. Зникли деякі предмети меблів, вся порцеляна тощо».

Врешті, чекісти так міцно вкорінилися в тих «панських» Липках, так зростали обсяги й масштаб їхньої «роботи», що особняків вже не вистачало, і апофеозом тої бурхливої «діяльності» стало спорудження на Липках десятиповерхового громадського будинку НКВС УРСР (тепер — будинок Уряду по вул. М. Грушевського, 12).

Втім, ще після революції деякі особняки на Липках було віддано під дитячі садки та дитячі будинки (Банкова, 2 та 15, Садова, 5), а деякі навіть під «нічліжки» (Єлизаветинська, 8).

У 1930-х рр., з перенесенням столиці УСРР з Харкова до Києва, частину особняків Липок було переплановано, надбудовано. У більшості з них розмістилися компартійні, радянські установи, консульства, розселилися вищі урядовці. На місці деяких зруйнованих особняків було споруджено житлові будинки для працівників тих же компартійних, урядових та каральних органів.

Та все йде, все минає. Наприкінці ХХ ст., вже в незалежній Україні колишні приватні особняки Липок продовжують слугувати за новим призначенням — як представницькі резиденції посольств, державних установ, зарубіжних гостей. Нічого кращого упродовж останніх ста років на Липках так і не споруджено.

Для опису відібрано 35 особняків, з них 11 — втрачені, але варті уваги.

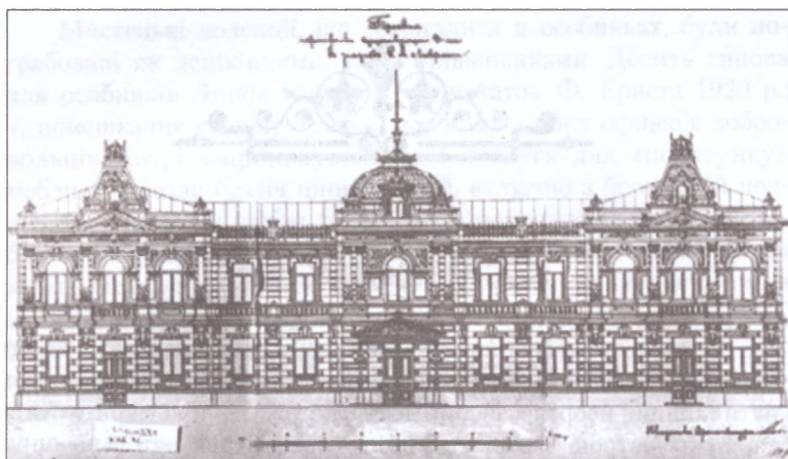
БАНКОВА, 2

Густі крони горобини з весни до осені щільно затуляють виразний фасад старого особняка. Лише зблизька можна оглянути пишний неоренесансний декор, котрим суспіль вкрито стіни, карнизи, шатрові завершення. Всюди симетрія, ретельно опрацьовані архітектурні й скульптурні оздоби та зорово присутнє намагання підвищити, посилити враження багатства й розкоші.

Цей особняк зазнав два етапи розбудови, пов'язані з відомими у старому Києві особами; тут побувало й буває чимало цікавих людей.

Восени 1879 р. міський архітектор В. Николаєв, автор багатьох київських споруд різного призначення, зокрема й особняків, затвердив проект одноповерхового Г-подібного у плані кам'яного будинку, який мав бути зведений на місці дерев'яного, що пішов на злам у великій садибі на вул. Інститутській, ріг Царедарської чи Треповської (згодом — Банкової чи Банківської: раніше писали і так, і так).

Садиба ця належала генерал-ад'ютанту Федору Федоровичу Трепову, незадовго до того — петербурзькому градоначальнику, відомому, зокрема, тим, що 24 січня 1878 р. в нього стріляла революціонерка Віра Засулич, протестуючи в такий роб проти покарання різками «землевольця» Боголюбова (Ємельянова). Ця акція справила сильне враження на тогочасне суспільство, суд присяжних виправдав терористку, а Трепов переїхав до Києва, маючи для цього певні мотиви. Ще 1870 р., у зв'язку з будівництвом залізничного мосту через Дніпро, архімандрит Києво-Видубицького Михайлівського монастиря о. Арсеній досить завбачливо звернувся до всемогутнього петербурзького обер-

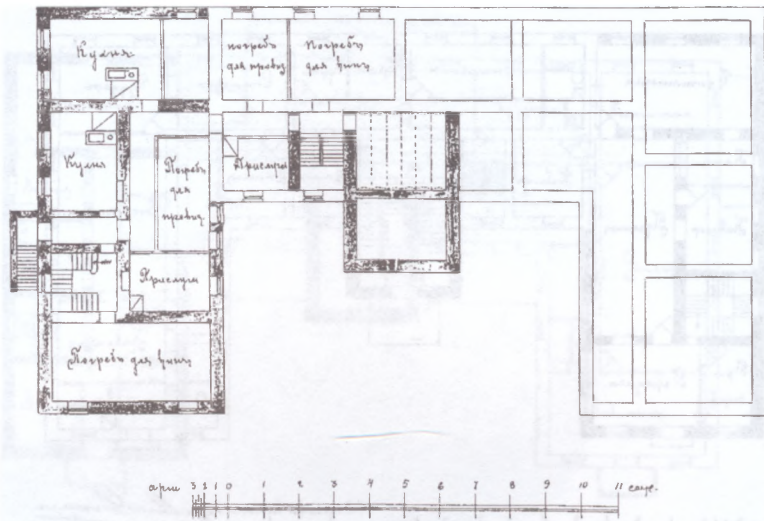

Проект перебудови будинку в садибі С. І. Лібермана.
Академік архітектури В. М. Ніколаєв. 1898 р.

поліцейстера Ф. Ф. Трепова по допомогу, наголошуючи, що з пуском залізниці «перед очима в кожного з пасажирів, ніби представницею усієї святині Київської, буде наша Видубицька обитель, зовнішній вигляд котрої справляє сумне враження...». Столичний можновладець дав згоду стати опікуном монастиря і зібрав пожертви на суму 12715 руб. 40 коп. З часом Ф. Ф. Трепов знайшов і довічний спокій на Видубицькому цвинтарі.

Отже, прохання (прошеніє) до міської управи 1879 р. подавав повірений генерал-ад'ютанта Ф. Ф. Трепова надвірний радник Корнелій Прісовський (це прізвище згадуватиметься нижче — *див.*: Інститутська, 20/8).

А 1891 р. син генерал-ад'ютанта, полковник Федір Федорович Трепов-молодший, спадкоємець та майбутній київський губернатор, генерал-губернатор, подав до міського кредитного товариства прохання відкрити кредит на 27 років і 6 місяців під заставу садиби на Банковій, 2. З опису нерухомого майна від березня 1891 р. видно, що особняк залишався так само Г-подібного плану (тоді це називалось «глаголем», а часом і виступ у бік двору також називався «глаголем»), але мав два поверхи; під «глаголем» — житловий поверх з цегляною прибудовою для сходів

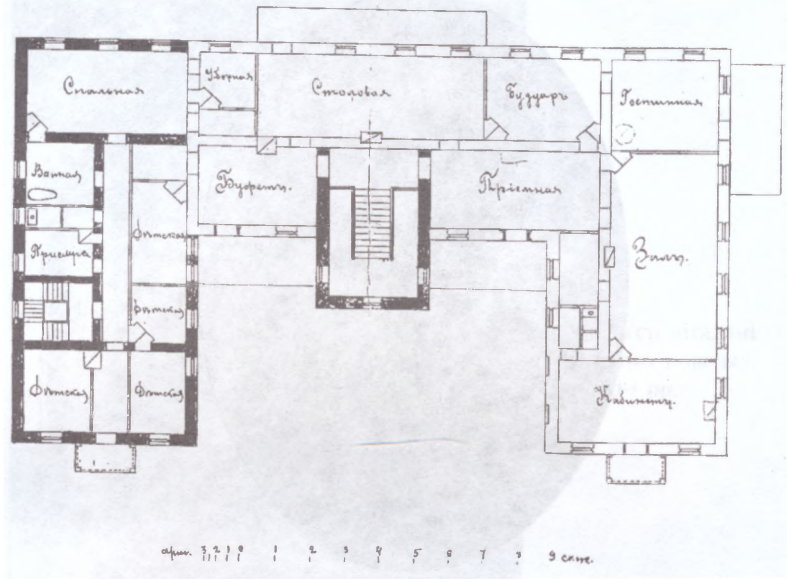

План підвального поверху. 1898 р.

та дерев'яна тераса. Весь підвальний поверх належав власнику, полковнику Ф. Ф. Трепову-молодшому. Там було шість кімнат, коридор, кухня. На першому поверсі була одна квартира з 11 кімнат, з передпокоєм, ванною, коморами. Друга квартира — з 13 кімнат — займала верхній поверх. Обидві квартири здавалися в найм. В одній мешкав член правління Земельного банку Олександр Миколайович Виноградський, у другій (у 1891—1896 рр.) — родина Олександра Йосиповича Бродського. Річна плата за кожне помешкання сягала 2500 рублів. Нерухомість була оцінена у 42500 рублів. У березні того ж 1891 р. Ф. Ф. Трепов відмовився від кредиту.

Пізніше садиба належала вже київському 1-ї гільдії купцю, цукропромисловцю С. І. Ліберману. Родина Ліберманів оселилася в Києві в 70-і рр. XIX ст. Глава родини, купець з міста Василькова, згодом київський 1-ї гільдії купець Іцко-Янкель Гершкович Ліберман, придбав восени 1876 р. садибу на Подолі (Нижній Вал, 29), де був кам'яний двоповерховий будинок і флігель.

У Василькові так само залишилася нерухомість: кілька будинків і магазин. За духовницею Іцка Лібермана все його майно,

План 2-го поверху. 1898 р.

міцний цегляний мур з ажурними ґратами на пілонах, довершено розроблений архітектором. Мур охопив усю простору садибу з садом і господарським подвір'ям. Останнє сполучається з Банковою вулицею величною брамою й парою хвірток, виконаними з художньо кованого металу. Все це існує досі.

На подвір'ї збереглися в дещо переробленому вигляді так звані служби: екіпажний сарай, стайня, цегляна льодовня, комори, дров'яники. Окремо, торцем до вулиці, стоїть, двоповерховий, старої київської архітектури, будинок — дерев'яний, за давнім українським звичаєм, потинькований і побілений, з різьбленим піддашшям, з гарними чавунними сходами.

В. Ніколаєв надав своєму дітищу на Банковій, 2 характерних рис модного на той час не тільки в Києві стилю неоренесанс (хоч Європою вже сміливо крокував модерн): пишне ліплення, орнаментальні рельєфи, рустування, розвинутий антаблемент, криті цинковою «лускою» шатрові завершення, кований метал тощо.

Архітектор В. М. Николаєв

Згідно з авторськими кресленнями центральний парадний вхід мав бути на рівні першого поверху. А пандуси з'явилися під час будівництва — заради повного відокремлення обох поверхів — і функціонально, і з суто побутових міркувань. До покоїв першого поверху потрапляли крізь два окремі входи, розташовані у крилах. Ліворуч містилися службові кабінети,

Фрагмент
огородження
парадних сходів.
1994 р.

Інтер'єр вітальні
другого поверху.
1980-і рр.

бухгалтерія та каса, тобто контора трьох цукрових заводів: Бугаївського, Іванківського другого та Топорівського, що належали С. І. Ліберману. По центру та у правому крилі першого поверху було помешкання з парадним входом з вулиці, у центрі ризаліта праворуч. Тут були кабінет, вітальня, будуар, дві дитячі кімнати, спальня, туалет.

На другий поверх потрапляли з вулиці через центральний парадний вхід. У просторому тамбурі, за широкими важкими дверима гість і тепер може глянути на себе у великі опозитні дзеркала, встановлені дуже точно. За другими дверима — вестибюль, звідки широкі мармурові сходи прямим маршем ведуть на площадку, де тепер розкрито проходи до бічних холів першого поверху, але — зі сходами донизу. А на другий поверх ведуть положисті й широкі мармурові сходи, огорожені ажурним сталевим плетивом із закомпонованими в них ініціалами господаря особняка: «SL» (Симха Ліберман).

На другому поверсі, йдучи від правого до лівого крила, були кабінет, зала, вітальня, будуар, приймальня, їдальня, буфет,

спальня, кімната для прислуги, туалет, ванна та чотири дитячі кімнати. В одному з приміщень другого поверху була молельня з розсувною стелею, використовувана раз на рік — для ритуальних потреб під час іудейського свята Суккот, коли вірні цілий тиждень мають жити в курені, споглядаючи зоряне небо.

На другому поверсі мешкав сам господар, на першому — одружена дочка.

Інтер'єри майже всіх приміщень обох поверхів відзначаються насиченим декором: ліпні стелі, карнизи, різьблені двері, художньої роботи кахляні груби, мармурові підвіконня, латунні віконні та дверні прибори, інкрустований паркет. Особливістю помешкань особняка С. Лібермана є саме наявність пишно декорованих груб — різних за формою, кольором, стилем. Так, на другому поверсі у приймальні, декорованій під готику, стоїть зелена «готична» груба-камін; у вітальні — біла кругла, в залі та їдальні — кутові, а в кабінеті — каміни.

Груба в залі другого поверху.
1998 р.

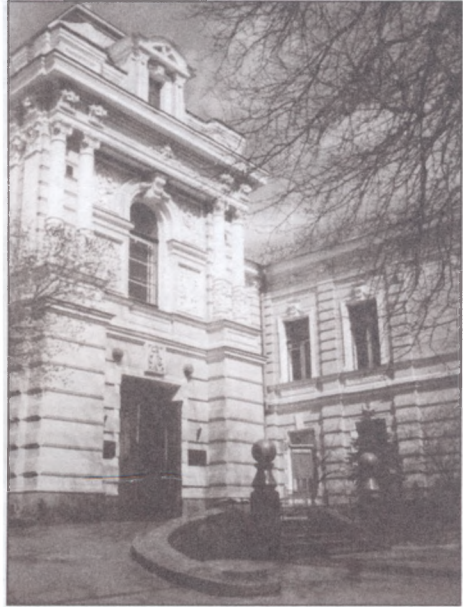

Фрагмент огородження. 1995 р.

Підвальний поверх у лівому крилі був призначений для кухні, комор, винних льохів тощо. Сюди ж вів службовий бічний хід знадвору.

Господар особняка Симха Іцкович Ліберман був одружений з Меріам-Бейлою Шмулівною Ліберман, у них були сини Арій-Гірш та

Парадний під'їзд.
1998 р.

Ізраїль, які мешкали окремо – на Інститутській, 28 (тепер – 8: див.), та дочка Перла, одружена з київським 1-ї гільдії купцем Абрамом Зельмановичем Гельблюмом. Їхня родина, як уже згадувалося, мешкала на Банковій, 2, на першому поверсі. Крім цих двох особняків, родині Ліберманів належало також незабудоване тоді місце на Жилянській, 28.

Як кажуть, справи йшли, контора писала, і каса справно видавала гроші, аж почалася Перша світова війна, а за нею надійшли ще страшніші часи. З листа, датованого 5 квітня 1918 р., до фінансового відділу міської управи, підписаного керуючим будинком по Банковій, 2 Г. Поліщуком (мешкав там само), видно, що в квітні 1918 р. військове міністерство УНР реквізувало майже всі приміщення особняка, а німецька влада зайняла особняк Ліберманів на Інститутській, 28.

Після смерті С. І. Лібермана, що настала ще 18 вересня 1917 р., за визначенням Київського окружного суду від 30 листопада 1918 р., тобто за часів Гетьманату, нерухомість на розі Інститутської та Банкової, 30/2 площею 1856,25 кв. саж. (0,84 га)

Ясла для дітей безробітних. Фото К. Квітки. 1930 р.

перейшла до трьох дітей померлого. Але того ж року особняк був зайнятий контррозвідкою штабу Київського військового округу, що містився неподалік — на Банковій, 9. У квітні 1919 р., тобто при більшовиках, особняк зайняв Київський військово-окружний комісар. Втім, коли 6 жовтня 1919 р., при денікінцях, був «зłodійськи вбитий Г. С. Ліberman» — старший син Симхи, його відспівали «у власній синагозі», тобто в молельні на Банковій, 2,

Їдальня в дитячих яслах. Фото К. Квітки. 1930 р.

Ясельні діти.
Фото К. Квітки.
1930 р.

про що повідомила газета «Киевская жизнь». Мабуть, то була остання згадка про Ліберманів і їхній особняк як такий.

З встановленням радянської влади, будинок у 1922–1923 рр. займала військова цензура КО ДПУ штабу КВО.

У 1929–1930 рр., згідно більшовицького гасла перших років революції «Мир — хатам, війна — палацам», тут містилася дитяча консультація Охматдиту, дитячий садочок та ясла для дітей безробітних ім. Н. К. Крупської. А коли влітку 1934 р. столиця України переїхала з Харкова до Києва, тут деякий час містився Раднарком республіки, про що довго нагадував герб УСРР над порталом особняка, знятий аж у середині 1990-х рр. та замінений на аббревіатуру «СПУ». Перед війною тут діяв міський будинок пропаганди та агітації ім. Сталіна. Тепер важко уявити, як усе це ідеологічно в'язалося з особняком, але ж у ті часи вже сама така думка була «шкідницькою».

У повоєнний час на Банковій, 2 містився Комітет у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР, а від 1953 р. — Спілка письменників України. Саме тут зародився Народний Рух України за перебудову (1989 р.), трансформований згодом у політичну партію.

...А горобина перед будинком продовжує милувати око буйним цвітом навесні та смачними плодами — восени.

БАНКОВА, 8 (втрачено)

До 1970-х рр. на місці теперішнього адміністративного будинку стояв цікавий своєю архітектурою та історією великий особняк. Його, за проектом військового інженера-підполковника Вадима Петровича Катеринича спорудив 1886 р. дворянин Володимир Вячеславович (Вацлавович) Пухальський, директор Київського музичного училища. І архітектор, і замовник — кожен по-своєму — зробили помітний внесок у розбудову Києва та його культури.

В. Катеринич походив з відомого українського шляхетного роду. Портрети родини Катериничів — поміщиків села Марківці на Чернігівщині — 1846 р. написав Т. Г. Шевченко. Військовий інженер В. Катеринич мав на Липках будинок на Інститутській, 23 — ріг Липської, 5, споруджений за власним проектом 1879 р. Його ж авторству належить також особняк Т. Івенсен на Липській, 2 (*див.*).

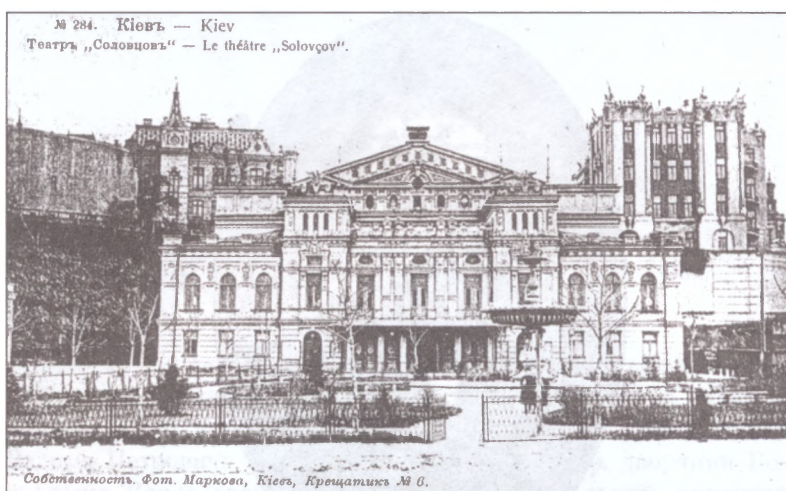
Володимир Пухальський, уродженець Мінська, походив із старовинного шляхетного роду герба «Слеповрон». 1874 р. закінчив Петербурзьку консерваторію по класу фортепіано у проф. Т. Лешетицького. 1876 р. Пухальський приїздить до Києва, де веде фортепіанний клас у щойно спорудженому за проектом архітектора О. Шіле на Музичному провулку (поруч з садибою по Прорізній, 8) Київському музичному училищі. Вже через рік В. Пухальський стає директором цього закладу, входить до складу дирекції Київського відділення Російського музичного товариства (РМТ). Він очолював училище протягом 36 років (1877—1913), був одним з найвидатніших митців музичної культури не лише Києва, України, Росії, а й Європи. Серед учнів

Композитор В. В. Пухальський

створеної В. Пухальським фортепіанної школи були Володимир Горовиць, Костянтин Михайлов. Величезну музично-громадську і концертну діяльність В. Пухальський поєднував із композиторською. У творчому доробку піаніста і композитора є опера «Валерія» (поставлена 1923 р.), симфонія «В горах», «Українська фантазія» для оркестру, концерт для фортепіано з оркестром, фортепіанні п'єси, романси. Із відкриттям 1913 р. Київської консерваторії В. Пухальський стає її першим директором, професором упродовж 20 років — до останніх днів життя. Він був членом правління Київського літературно-артистичного товариства (1895—1900), очолюваного академіком архітектури В. Ніколаєвим. Почесними членами товариства були М. Єрмолова, І. Рєпін, Г. Сенкевич, М. Старицький, В. Стасов, Л. Толстой та ін. У роботі товариства активну участь брали Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, М. Заньковецька, М. Садовський, Олена Пчілка, М. Мурашко, М. Тутківський, М. Соловцов, Є. Неделін, М. Рошчін-Інсаров, О. Купрін. Серед членів товариства був і київський губернатор Ф. Ф. Трепов.

Особняки Києва

Театр «Соловцов». Листівка поч. XX ст. Праворуч — будинок
В. Городецького, ліворуч — особняк В. Пухальського

Отже, за купчою від 17 лютого 1886 р. В. Пухальський придбав земельну ділянку по Банковій вулиці, і того ж року, за проектом і під наглядом, як уже зазначалося, військового інженера В. Катеринича, було споруджено будинок на два з половиною поверхи з мезоніном та баштою. Особняк мав поважний та шляхетний фасад — з великими прямокутними вікнами, облямованими важкими лиштвами класичного малюнку, суворо симетричне членування, з лопатками, обробленими в тинькуванні «діамантовим» рустом. По центру п'ятивіконного фасаду нависав над парадними дверима важкий балкон на кронштейнах, а вище — підносився заокруглений фронтон з півциркульним вікном.

У нижньому напівповерсі містилася квартира, що складалася з трьох кімнат, передпокою, кухні, комори та сіней з виходом у двір. Тут також містилася кухня квартири першого поверху та ще три льохи.

На першому поверсі була дев'ятикімнатна квартира з ванною та з паркетом у п'яти парадних кімнатах. На другому поверсі було дві квартири, загалом на 11 кімнат, зі сходами що вели у мезонін. У горішній башті містилася кімната з трьома круглими вікнами, з дубовою паркетною підлогою.

Колишній особняк В. Пухальського. 1930 р.

Опалювався будинок шістнадцятьма грубами та каміном. Стелі у дванадцяти кімнатах мали ліпні прикраси.

З вулиці до будинку вели дубові, з великим замком і латунними ручками двері, а під парадними сходами містилася ко-мірчина для швейцара.

На подвір'ї цієї невеличкої, площею в 387,5 кв. сажнів (0,18 га), садиби одночасно було споруджено двоповерхові кам'яні служби (каретна, стайня, корівник, льодовня, три дров'яники та двірницька). На площі у 120 кв. саж. був садок з фонтаном.

У незавершеному вигляді будинок оцінювався у 20 тис рублів. В. Пухальський сповна сплатив перший кредит, а в січні 1890 р. відкрив новий — на 27 з половиною років під заставу нерухомого майна у Київському земельному банку. На той час головою правління банку був барон М. В. Штейнгейль, а членом правління — О. Виноградський. Обидва були не тільки банкірами та власниками особняків у Києві, а й людьми, причетними до музичної культури.

Але, за даними на 1890 р., Пухальський мешкав у будинку Музичного товариства на Прорізній, тобто на «казенній

Художник М. В. Нестеров.
1898 р.

квартирі», як то було заведено, а будинок на Банковій, 8 здавав в оренду поквартирно. Помешкання у напівповерсі здавалося за 400 руб. на рік, квартира на першому поверсі — за 2000, на другому — за 700 і 1100 руб. Кімната у башті — окремо.

Маючи вигляд багатого особняка, будинок фактично був прибутковим для його власника. Цінова комісія кредитного товариства склала найвищу вартість будинку: «Завдяки розміщенню майна в кращій частині міста і значній матеріальній вартості нерухомості, капіталізуючи чистий прибуток 3350 руб. з двовідсоткової вартості всього майна визначиться у 37200 рублів». Садибна земля була оцінена в 40 руб. за кв. саж.

Одержавши кредит у 22300 руб., В. Пухальський і далі мешкав на Прорізній. У 1902 р. в особняку проживав Л. А. Куперник, відомий та популярний у всьому Південно-Західному краї адвокат-криміналіст. У 80-і рр. він був одним із засновників та деякий час очолював Російське драматичне товариство у Києві. Сам Лев Абрамович був непоганим виконавцем деяких ролей («Женитьба» Гоголя). На жаль, часті й довготривалі від'їзди Куперника з Києва у справах захисту не давали йому можливості брати активної участі у діяльності цього товариства. Завдяки

М. В. Нестеров. Свята Русь. 1900 р.

своїм численним знайомствам і зв'язкам в артистичному світі Л. Куперник багато зробив для драматичного товариства, спектаклі якого ставилися на сцені Міського театру, театру Бергонье, на власній сцені — в Музичному училищі. Так, на запрошення Л. Куперника у спектаклях товариства брали участь навіть корифеї сцени. Артист М. Іванов-Козельський зіграв роль Хлестакова в комедії «Ревізор». Почесний артист паризького театру Гранд Комеді, Б. Коклен читав у товаристві свої знамениті монологи.

1901 р. на Банковій, 8 оселився відомий уже на той час живописець Михайло Васильович Нестеров, автор розписів Володимирського собору (іконостаси в бічних навах, композиції «Різдво» та «Воскресіння» — у хрещальні). У своїх спогадах він пише про роботу над полотном «Свята Русь» — «...у великій, зручній майстерні на Банковій, у будинку директора Київської консерваторії Пухальського. Майстерня безпосередньо сполучалася з квартирою, також зручною, чудовою». І далі: «У квітні (1902) я показав «Святу Русь» своїм знайомим. Бачив її і Шаляпін, перебуваючи в Києві та заїжджаючи часом до мене. Картину хвалили. Новий рік, 1903 р., ми зустріли в Києві, в особняку Пухальського». Тут-таки М. Нестеров познайомився зі

К. П. Васильєва, наречена М. В. Нестерова

своєю майбутньою другою дружиною, Катериною Петрівною Васильєвою, на той час йому було сорок, а їй двадцять два роки. А трапилося це ось за яких обставин. Васильєва була класною дамою в Інституті шляхетних дівчат, де навчалася дочка Нестерова Ольга. Коли начальниця Інституту графиня М. Коновніцина довідалась про те, що Нестеров працює над картиною «Свята Русь», вона доручила подивитись твір одній з класних дам. «Увійшла висока, красива, вдягнена в чорне, скромна дівчина, — пише М. Нестеров. — Вона сподобалась мені не тільки своєю красивою зовнішністю, але й своєю скромністю, точніше, якоюсь стриманістю, замкненістю... Вона стала моєю нареченою, а через два місяці я одружився з нею».

У березні 1903 р. Нестеровим довелось залишити особняк — його було продано, а новий господар сам побажав зайняти те саме помешкання, у якому проживало подружжя Нестерових, які тим часом оселилися на Єлизаветинській, де мешкали до 1910 р., коли виїхали до Москви.

М. Нестеров з дочкою Ольгою.
Київ. 1901–1902 рр.

Новим власником особняка на Банковій, 8 став син колишнього міського голови Г. Ейсмана — Володимир Густавович Ейсман, таємний радник, почесний мировий суддя. За даними на 1913 — 1914 рр., будинок належав Ользі Володимирівні Ейсман, і там мешкав і Сергій Володимирович Ейсман. Цій родині в Києві належала й інша нерухомість, зокрема, будинок на Хрещатику, 20, успадкований від професора університету св. Володимира, того ж таки міського голови Г. Ейсмана. Останньому належав і особняк на Володимирській, 44 (*див.*).

До 1917 р. будинок на Банковій, 8, що належав Ейсманам, за оцінними книгами міської управи, коштував 48900 руб.

Після остаточного встановлення у Києві радянської влади особняк було націоналізовано, у ньому мешкали податкові працівники «продорганів». За описом, складеним 30 серпня 1922 р., тут налічувалось уже дев'ять квартир. У березні 1923 р. Губпродком порушував клопотання про звільнення мешканців на два роки від орендної плати, наголошуючи, що будинок становить «руїну», і на відбудовчі роботи необхідно виділити 13746 руб. золотом. Того ж року, у зв'язку з ліквідацією «продорганів», комунвідділ запропонував створити житловий кооператив або зда-

Печатка В. В. Пухальського
з гербом «Слеповрон»

ти будинок в оренду одному господарю. Так виник житлокооператив, правління якого уклало договір про оренду на три роки (1924–1927). Колишній власник Ейсман названий «підданим УСРР». То були висліди непу.

А 1940 р. особняк, на замовлення Київського протезного заводу, за проектом архітектора Краківського було надбудовано третім поверхом під житло.

У 1970-х рр., як зазначалося, цей будинок та будинки № 4, № 6 було знесено задля зведення нових адміністративних будинків ЦК КПУ. Отже на парному боці Банкової вулиці від старої забудови лишились тільки колишній особняк С. Лібермана (№ 2) та колишній прибутковий будинок архітектора В. Городецького (№ 10), зведений, до речі, у 1901–1903 рр., саме тоді, коли поруч, у будинку № 8 мешкав художник М. В. Нестеров.

БАНКОВА, 13 (втрачено)

У другій половині 1930-х рр. почалася розбудова старих споруд штабу та інтендантського управління Київського військового округу, що займали велику садибу на Банковій, 9 – 11. Нова величезна споруда, зведена за проектом архітектора С. Григор'єва, поширилася обабіч старої, центральної частини, і праве крило лягло на невеличку садибу з одноповерховим особняком – по Банковій, 13 (15), що належав колись Г. Шлейферу – людині, у Києві добре знаній.

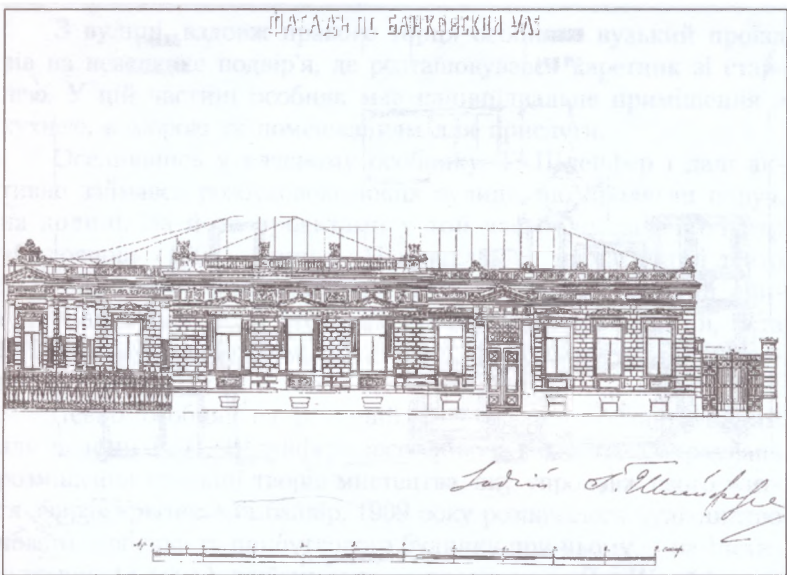
Георгій-Олександр Павлович Шлейфер, дворянин і православний, народився 4(16) червня 1855 р. в родині архітектора й живописця Павла Івановича Шлейфера. Останній навчався в Імператорській академії мистецтв, у 1843–1849 рр. викладав малювання в київському Інституті шляхетних дівчат, а від 1852 р. був архітектором Київського учбового округу. За його проектом споруджено київську 2-у гімназію (нині – бульв. Т. Шевченка, 18), він керував будівництвом зпроектованої І. Штромом євангелічної лютеранської кірхи на вул. Лютеранській, 22. Як лютеранин, похований на лютеранській дільниці Старого Байкового кладовища.

А Георгій Павлович Шлейфер навчався до четвертого класу у 2-й гімназії, потім в 1-й гімназії, яку й закінчив 1874 р. Вступив до Інституту цивільних інженерів, де відзначився як допитливий активний студент, публікував у технічних часописах статті про неспалимі будівлі. Закінчивши 1882 р. інститут по першому розряду, Георгій Павлович того ж року одержав за конкурсом право на спорудження київської біржі. Цей будинок, завдяки вдало знайденим пропорціям та не менш вдалому місцю розта-

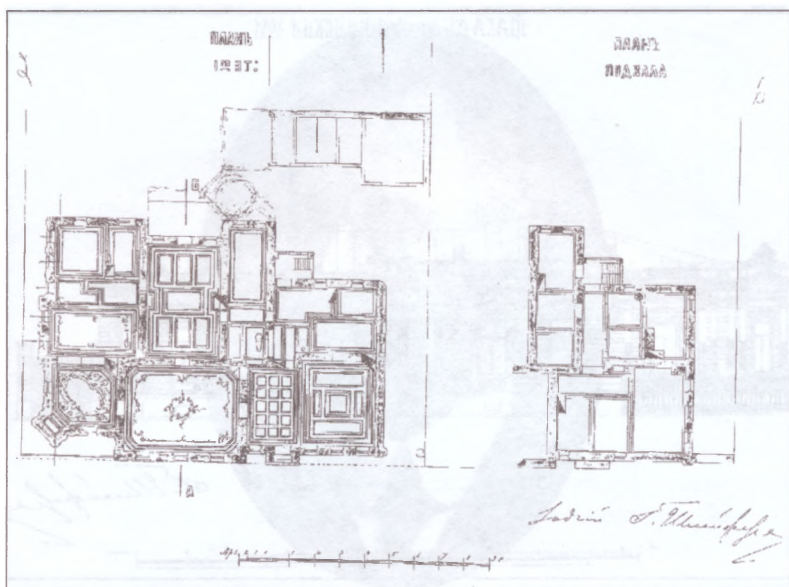
Архітектор Г. П. Шлейфер

шування — на розі Хрещатика та Інститутської, — не кажучи вже про надто суттєву роль самого закладу для доби економічного зростання Києва, — не лише добре прислужився певному прошарку киян, а й створив ім'я молодому інженерові. Наступного року він спорудив павільйон першої київської сільськогосподарської виставки, а 1884 р. його обрано членом міської управи; на той час її очолював міський голова Іван Андрійович Толлі, про якого йтиметься далі. На цій важливій та відповідальній посаді Г. Шлейфер перебував (завідувачем будівельного відділення) до 1894 р., а гласним (депутатом) думи — до 1911 р. Крім того, ще 1885 р. він був обраний директором правління Київського кредитного товариства і обіймав цю посаду до кінця життя. Поєднуючи приватну архітектурно-будівельну діяльність з цими двома посадами, очолюючи ще кілька міських комісій, Г. Шлейфер вдало та вміло сприяв розбудові Києва. Протягом першого етапу його суспільно корисної праці було знайдено вирішення, а згодом — шляхи практичного втілення у життя чималої частини проблем, важливих для міста, причому дуже ощадливо. Серед

Банкова, 15. Проект фасаду з автографом арх. Г. П. Шлейфера

них: артезіанський водогін, «хрещатицька труба» (дощова каналізація долини Хрещатика), скотобійні, нові міські сквери, електричний трамвай (перший в Російській імперії та другий у Європі), перебудова міського театру тощо. Однією з головних справ, здійснених під безпосереднім керівництвом Г. Шлейфера, стало створення домобудівного товариства, яке, викупивши у спадкоємців професора медицини університету св. Володимира Ф. Мерінга його величезну садибу, розташовану в межах Хрещатика, частини Інститутської, Банкової та Лютеранської вулиць, розпланувало на цій садибі чотири нові вулиці — Миколаївську (нині Архітектора Городецького), Ольгинську, Мерінгівську (нині — Заньковецької) та Нову (нині — Станіславського). Було це 1895 р. Тоді ж, 22 вересня, Г. Шлейфер подав до міської управи прохання про дозвіл на спорудження одноповерхового кам'яного, частково з підвалом, будинку на краю садиби, що перед тим належала спадкоємцям Мерінга — Сергію, Михайлу та Володимиру Федоровичам Мерінгам. Дозвіл було надано, і наступного, 1896 р., Г. Шлейфер за власним проектом побудував на Банковій, 13 (15) особняк.

План 1-го поверху та план підвалу

Скориставшись наріжним розташуванням ділянки, архітектор зорієнтував будинок двома фасадами до вулиці Банкової і невеличкого майданчика перед старими будівлями штабу та інтендантського управління.

Зважаючи на невелику площу — 285 кв. саж. (0,13 га), архітектор (на аркуші креслень стоїть розгонистий автограф «Зодчий Г. Шлейфер»), дуже ошадливо й компактно розпланував садибу. Наріжне розташування уможливило ретельно й мистецьки вишукано розробити обидва чоловічі фасади, позбавивши натомість будь-якого декору інші, тильні або дворові фасади. Якщо з боку вулиці особняк було декоровано у стриманих формах класицизму, то в інтер'єрах зодчий дав волю різним історичним стилям. Так, у вестибюлі гостя зустрічала сувора кесонована стеля, праворуч містився кабінет господаря, ліворуч — велика, оздоблена в дусі рококо зала, площею 70 кв. м. Із зали одні двері вели до шестикутної наріжної вітальні з еркером, другі — до просторої (57 кв. м.) їдальні, яка виходила вікнами й дверима на терасу і була декорована у стилі бароко.

З вулиці, вздовж правого торця особняка вузький проїзд вів на невеличке подвір'я, де розташовувався каретник зі стайнею. У цій частині особняк мав напівпідвальне приміщення з кухнею, коморою та помешканням для прислуги.

Оселившись у власному особняку, Г. Шлейфер і далі активно займався розбудовою нових вулиць, що пролягли поруч, на долині. За його проектами у той час було зведено театр «Соловцов» (1898), (нині — Національний драматичний театр ім. І. Франка), готель «Континенталь» (1897) та великий прибутковий будинок Л. Гінзбурга (1900) на Миколаївській, 5 та 9. Керував будівництвом цих споруд архітектор Едуард Петрович Брадтман, особа в Києві теж відома.

Певно, особняк на Банковій, 13 (15) згодом став затісним для родини Г. П. Шлейфера, особливо ж, мабуть, з міркувань розміщення колекції творів мистецтва, яку упродовж свого життя збирав архітектор і банкір. 1909 року розпочалося будівництво нового особняка та прибуткового будинку при ньому — на Інститутській, 13 (*див.*), здійснюване за проектом Г. П. Шлейфера.

Що ж до особняка на Банковій, 13 (15), то його 1910 р. продали власниці паперових крамниць Вільгельміні Іванівні Івановій, яка раніше мала особняк на В. Житомирській, 28 (*див.*).

У націоналізованому за радянської влади особняку 1921 р. містилося Управління Політвідділу Упраформу, 1926 р. — дитячий садок № 56 (російський), а 1928 р. — дитячий будинок № 39, розрахований на 50 дітей (утримувалося 46).

А потім особняк знесли. Нині на його місці — праве крило будинку, в якому міститься резиденція Президента України.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 10 (кол. Олександрівська, 25)

У цьому високому три-чотириповерховому будинку тепер важко впізнати колишній особняк. Але це саме так: до надбудови тут було два з половиною поверхи, які зберегли первісний декор, досить вправно повторений і на новобуді — тягнутий руст, ліпні вставки.

Історія особняка на Олександрівській, 25 пов'язана з відомими у старому Києві особистостями.

У березні 1890 р. садибу, що тулилася в невеличкій улоговині попід схилами Липкінського плато, придбав дійсний студент університету св. Володимира (був такий вчений ступінь тих, хто закінчив курс наук) Олександр Йосифович Бродський (докладніше — *див.*: Садова, 5). 4 липня міська управа видала йому посвідчення на дозвіл спорудження кам'яного двоповерхового будинку на жилому підвалі. Сусідами були: нижче — по Олександрівській, 27 — очний лікар Є. Мандельштам: вище — на розі Садової та Олександрівської, 23/2 — велика садиба графів Браницьких, з якої й виокремилися оці дві, менші.

Влітку 1891 р. О. Бродський звернувся до міської управи з проханням засвідчити наявність вже спорудженого особняка з прибудовами, службами й садочком під горою та на горі. І тоді ж узяв позику в міському кредитному товаристві на суму 41 тис рублів, продавши, втім, садибу й особняк Ользі Василівні Толлі.

Того ж літа 1891 р. родина Толлі оселилася в особняку. Чоловік Ольги Василівни — Володимир Іванович Толлі, дійсний статський радник, син колишнього міського голови І. Толлі

Колишній особняк по вул. М. Грушевського, 10. 1994 р.

(див.: Толстого, 9), народився 1860 р. в Києві, закінчив 1-у гімназію та юридичний факультет університету св. Володимира із званням кандидат права; від 1886 р. — почесний мировий суддя Київського округу, гласний міської думи. Він брав участь у розбудові садиби професора Ф. Ф. Мерінга, був (разом із Г. П. Шлейфером) директором правління домобудівного товариства, очолюваного Михайлом Федоровичем Мерінгом. Володимир Іванович Толлі з дружиною Ольгою Василівною, з дому Глоба, та їхні діти Іван, Сергій, Борис, Володимир, Наталя та Ольга 1893 р. були занесені до третьої частини родовідної книги дворян Київської губернії. Родина Толлі мешкала в цьому особняку сімнадцять років.

На першому поверсі було вісім кімнат, кухня, пральня, три комори, два коридори. На другому і третьому поверхах — 24 кімнати, два передпокої, ванна, два клозети. На тильному фасаді була мурована веранда зі сходами у садок. Будинок не

Адвокат І. В. Толлі

вирізнявся розкішшю: парадні сходи були гранітні, внутрішні — металеві, чорні — дерев'яні.

В особняку містилась канцелярія Товариства надання допомоги хворим дітям у Києві. Головою комітету була Ольга Василівна Толлі, серед членів комітету — Сара Семенівна Бродська, Лев Бродський; скарбничий, а згодом заступник голови — Володимир Толлі. Медичною частиною відав відомий педіатр Федір Васильович Чорномор-Задерновський. За активної участі О. В. Толлі, для дитячої лікарні товариства, що спочатку містилась у найманому будинку, спорудили власний — на Бульварно-Кудрявській, 20. Товариство збило певну суму грошей, але вирішальний внесок зробив Лев Бродський. При лікарні, за ініціативою Ольги Василівни Толлі, було відкрито відділення для виготовлення стерилізованого молока, що роздавалося бідним матерям. Лікарня надавала безкоштовно амбулаторну медичну допомогу.

Ольга Василівна брала участь і в інших філантропічних закладах міста, була помічницею опікунши губернського опі-

Д. М. Щербаківський. Фото В. Висоцького. 1897 р.

кунства дитячих притулків, а з початком Першої світової війни — опікуншею сестер-добровольців та службовців у шпиталі № 11 Всеросійського земського союзу в Києві (Левашовська, 31). О. В. Толлі померла 1 липня 1915 р., похована на Аскольдовій могилі.

Володимир Іванович Толлі — один із засновників і дійсних членів товариства для боротьби із заразними хворобами (створене 1896 р.). Як членський внесок від нього надійшло до товариства 1000 руб. Пізніше він був обраний членом ради товариства.

У 1897—1901 рр. в особняку Толлі часто бував майбутній український мистецтвознавець Данило Михайлович Щербаківський, на той час — студент історико-філологічного відділення університету св. Володимира. Впродовж навчання в університеті він опікувався вихованням двох синів В. Толлі. Саме в ці роки Д. Щербаківський зацікавився історією Волині, оскільки В. Толлі був власником архіву, мистецької збірки та бібліотеки Вишнівецького замку (див.: Толстого, 9). Як вислід

роботи над цими матеріалами стала перша публікація Д. Щербаківського «Бібліотека Вишневецького замка», надрукована на сторінках «Киевской старины» у 1902 р. Збігли роки і доробок Д. Щербаківського, започаткований у Толлі, прислужився й історії Вишнівця, і Миському музею старовини і мистецтв, спорудженому якраз неподалік цієї садиби (нині — Національний художній музей України по вул. М. Грушевського, 6).

Сини Толлі теж стали особами помітними. Старший, Іван (нар. 1885 р.) навчався у Києво-Печерській, потім 1-й гімназіях, закінчив юридичний факультет університету св. Володимира, був помічником присяжного повіреного. У листопаді 1912 р. в Олександрівській церкві він узяв шлюб з Аріадною Шлейфер, дочкою відомого зодчого, банкіра Георгія Павловича Шлейфера. Молоді оселилися по вул. Інститутській, 13 (*див.*), де Іван Толлі відкрив приватну адвокатську практику. 1918 року, за Гетьманату, І. Толлі працював у секретаріаті Кабінету міністрів — в уряді Ф. Лизогуба, поруч — по вул. Інститутській, 40 (*див.*: Інститутська, 20/8).

Його брат, Сергій Володимирович Толлі (нар. 1886 р.) закінчив у 1904 р. київську 1-у гімназію із золотою медаллю, а 1913 р. працював комерційним агентом в Управлінні Південно-Західної залізниці. Іван та Сергій Толлі 1912 р. спільно придбали прибутковий будинок по Миколаївській (нині — вул. Архітектора Городецького), 15, який влітку 1916 р. вигідно продали акціонерному товариству «Зерно» за 235 тис руб. До операцій з нерухомістю вдавався і їхній батько, Володимир Іванович. Так, придбавши за вигідну ціну садибу по Банковій, 11—13, орендовану штабом КВО, він згодом перепродав її купцеві М. Гребеню.

Борис Володимирович Толлі (нар. 1887 р.) теж закінчив київську 1-у гімназію (1906 р.).

Наймолодший з братів, Володимир (нар. 1889 р.), закінчив Морський кадетський корпус і вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Восени 1914 р. студент IV курсу Володимир Толлі був призваний до армії, а в лютому 1918 р., перебуваючи в цей час у київському шпиталі, звільнений через хворобу. У березні подав прохання ректору університету св. Володимира зарахувати його на IV курс юридичного факульте-

Авіатор Ф. Ф. Терещенко

ту. Одружений з дочкою М. Шестакова (*див.*: Шовковична, 14) Вірою, він прожив у Києві довге життя. Обоє поховані на Лук'янівському кладовищі.

Та повернімося до історії особняка по вул. Олександрівській, 25. Власниця садиби Ольга Василівна тричі заклала її у кредитному товаристві (1900, 1906, 1907 р.). Наприкінці 1907 р. власники особняка опинилися в матеріальній скруті: недоїмки сягали 2062 рублів, і О. Толлі була попереджена, що, в разі несплати боргів, майно буде виставлено на публічні торги 10 березня 1908 р. Ольга Василівна встигла внести до каси товариства 1110 руб., а на решту домоглася відстрочки. Все ж таки грошей не знайшлося, і довелося продати садибу у липні 1908 р. з боргами. Придбав її дворянин М. Ковалевський з переведенням боргів на себе. Але він користувався садибою лише три роки, і на початку 1911 р. купив незабудовану ділянку землі на розі Левашовської та Єлизаветинської вулиць, де й спорудив новий особняк на власний смак і розсуд (*див.*: П. Орлика, 1/15).

У травні 1911 р. М. Ковалевський подав прохання до кредитного товариства дозволити продати садибу по вул. Олександрівській, 25 М. Шестакову. Але потім плани змінилися, і в липні 1911 р. особняк був проданий синові цукропромисловця, Федору Федоровичу Терещенку, з переведенням на покупця боргів кредитному товариству.

Ф. Ф. Терещенко одним з перших у країні організував 1910 р. літакобудівельну майстерню. Опис аеропланів, виготовлених у майстерні, рахунки грошових витрат, список співробітників та інші документи, які зберігаються в Історичному архіві України, свідчать, що справа тут була поставлена професійно.

Ф. Ф. Терещенко брав участь в організації повітроплавального відділу Всеросійської виставки у Києві 1913 р., допомагав обладнати авіамайстерню у Київському політехнічному інституті, сам склав іспити на звання пілота-авіатора.

У 1915 р. майстерня Ф. Ф. Терещенка дістала замовлення від Головного військово-технічного управління Генерального штабу на виготовлення 25-и аеропланів.

Ф. Ф. Терещенко, молодий авіатор і авіаконструктор, прожив з родиною в особняку по вул. Олександрівській, 25, за який мало бути сплачено 120 тис руб., недовго. З початком Першої світової війни тут розташувався шпиталь для поранених, як і в інших особняках Терещенків (*див.*: Терещенківська, 9). За довіреністю Ф. Ф. Терещенка, завіреною в Імператорському російському Генеральному консульстві в Парижі 11 липня 1916 р., продаж садиби по вул. Олександрівській, 25 здійснив Михайло Петрович Шестаков. За купчою від 20 липня 1916 р. садиба перейшла у власність київського 1-ї гільдії купця Ізраїля Борисовича Бабушкіна, з переведенням тепер уже на нього боргів кредитному товариству. Бабушкіну належав також будинок по Маріїнсько-Благовіщенській, 67 і відома в Києві хірургічна лікарня та амбулаторія з усіх хвороб І. Б. та В. В. Бабушкіних, що містилися на їхній садибі по вул. Тверській, 7. Власником особняка Бабушкін був до 1919 р.

Потім у націоналізованому особняку функціонували різні установи, будинок додали двома поверхами, таким він і дійшов до кінця ХХ ст.

**М. ГРУШЕВСЬКОГО, 18/2
(кол. Олександрівська, 19/2,
або Шовковична, 2/18)**

Наріжна садиба по Шовковичній, 2/18 відома з кінця XVIII ст. На початку XIX ст. тут містилася аптека управління громадської опіки. За купчою 1875 р. власником став колезький асесор Всеволод Аврамович Рубінштейн. Того ж року міським землеміром О. Терським був складений план садиби. Тут стояли два будинки: один зорієнтований входом на вулицю Олександрівську, фасад іншого виходив на вулицю Левашовську (нині Шовковичну). Того ж таки 1875 р. В. А. Рубінштейн за проектом архітектора Р. Тустановського зробив кам'яну одноповерхову прибудову до будинку по вул. Левашовській.

Всеволод Аврамович Рубінштейн, колишній член Української Старої громади, у 80–90-і роки XIX ст. неодноразово обирався гласним міської думи, був директором Київського Промислового банку та очолював міське кредитне товариство. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. садиба перейшла у власність цукропромисловця, київського 1-ї гільдії купця М. Б. Гальперіна. На його замовлення у 1899 р. і будується цей двоповерховий особняк за проектом академіка архітектури В. М. Ніколаєва.

Композиційно будинок вирішено у формах і декорі венеціанських палаццо доби високого Відродження — з чітким ритмом вікон і оздоб. Стіни першого поверху оброблено гладким рустом у тинькуванні та фризом з тригліфами й розетками. Другий поверх декоровано тричвертними колонками з іонічними капітелями у міжвіконнях, а самі вікна з напівциркульними перемичками обрамовано меншими півколонками та

Колишній особняк Гальперіних. 1920-і рр.

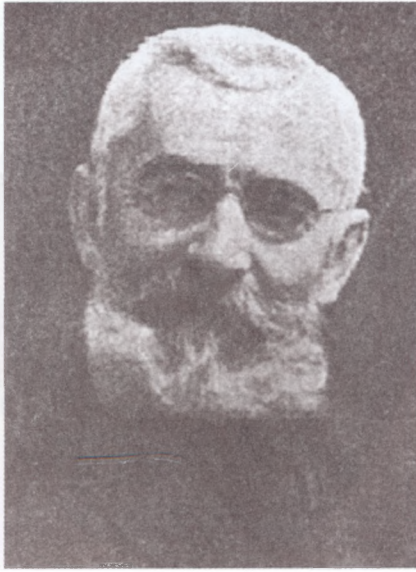
балюстрадою. Заповнення вікон раніше мало Т-подібну раму. Завершує фасади фриз з гірляндами і карниз великого виносу на консолях. По краю даху раніше йшов парапет-балюстрада з вазами на п'єдесталах.

Загалом фасади особняка повторювали аналогічне вирішення особняка Б. І. Ханенка по вул. Терещенківській, 15 (*див.*), спорудженого у 1891—1892 рр. за проектом, як вважається, архітектора Р. Ф. Мельцера.

Раніше вздовж Шовковичної вулиці простягався невеличкий садочок, відокремлений від вулиці високим потинькованим муром, декорованим рапортно нішами й пілонами з кам'яними кулями. Тут-таки були ворота з хвірткою.

Дворовий фасад особняка було оздоблено досить скромно.

З вестибюля, прикрашеного ліпленням і розписом, прямі сходи ведуть повз пару колон із штучного мармуру до приміщень першого поверху і до парадних сходів на другий поверх. Підлога й сходи — мармурові, а огороження виконано в кованому металі у дусі ренесансу. Згори струмує денне світло — крізь велику скляну стелю. Обабіч сходової клітини на другому поверсі влаштовано аркадні лоджії, декоровані пілястрами. Звідси коридори ведуть до парадних приміщень, згрупованих уздовж

М. Б. Гальперін

вуличних фасадів. Збереглося ліпне оздоблення стель, карнизів. Інтер'єрам надано рис палацової розкоші.

Під одним дахом містилися житлові покої і контори. Контори та правління цукрових заводів М. Б. Гальперіна містилися в тій частині особняка, фасад якої виходив на вулицю Левашовську, для них був зроблений окремий вхід (нині закладений). Центральний вхід до особняка знаходився на вулиці Олександрівській.

Мойсей Борисович (Беркович) Гальперін, поєднуючи в собі широку ініціативу, творчий розмах і невтомну діяльність, зумів зайняти провідне місце в цукровій промисловості Південно-Західного краю. М. Б. Гальперін був головним акціонером і керівником акціонерних підприємств восьми цукрових заводів: Скомороського, Ходорківського, Цибулівського, Шполянського, Бугаївського, Мар'їнського, Льговського та Пінського і двох рафінадних заводів: Мар'їнського та Ходорківського. Деякі з цих заводів були побудовані самим М. Б. Гальперіним, інші він значно розширив і переобладнав, завдяки чому їхня потужність збільшилася в десять разів.

М. М. Гальперін

Головний і запасні капітали цих підприємств становили 20 млн руб. Усі заводи були обладнані відповідно до вимог передової на той час техніки, укомплектовані новітніми машинами, удосконаленими апаратами та приладами, освітлювалися електрикою. Заводи щорічно переробляли близько 3,5 млн берківців (1 берківець = 10 пудів = 163,8 кг) цукрового буряка з власної землі. Додатково переробка заводів становила 33 тисячі дванадцятипудових берківців буряка. Два рафінадних заводи переробляли за добу 16,5 тисяч пудів. Наскільки високою була продуктивність рафінадних заводів Гальперіна, можна судити хоча б з того, що ці два заводи випускали вісім відсотків всього цукру-рафінаду, що вироблявся в Росії. Кількість робітників під час виробництва на заводах Гальперіна сягала 4000 чоловік.

Упродовж своєї багаторічної й складної діяльності М. Б. Гальперін був неабияким організатором та знавцем справи, якою займався, спрямовуючи свої зусилля на пошук шляхів здешевлення продукту за рахунок збільшення його виробництва та відкриття нових ринків збуту. Для реалізації рафінаду і цукру-піску він

П. А. Гальперіна

відкрив контори й агентства не лише в усіх значних містах Росії, а й у Сибіру, Персії, Бухарі та Туркестанському краї.

Будучи одним із крупних експортерів цукру-піску до Західної Європи, Персії, Норвегії, Фінляндії, М. Б. Гальперін продовжував пошуки нових ринків збуту, а в 1910-і рр. звернув особливу увагу на Близький Схід.

М. Б. Гальперін мав цілком самостійну позицію в питанні про угоду рафінерів. Він був принциповим противником скорочення виробництва рафінаду, виступав за вільну конкуренцію — найкращий стимул до розвитку промисловості. Поєднуючи невтомну діяльність промисловця, М. Б. Гальперін водночас був членом облікового комітету С.-Петербурзького міжнародного банку, Обліково-позичкового банку, членом ради Київського товариства взаємного кредиту, виборним біржового комітету. М. Б. Гальперін багато зробив на благодійницькій ниві. Довгі роки він опікувався справами київської Фундуклеївської жіночої гімназії, пансіону графині Левашової та 2-го комерційного училища. Протягом кількох років Мойсей Борисович був вице-

С. І. Гальперіна

головою представництва з єврейського благодійництва при київській міській управі, головою Товариства надання медичної допомоги на дому, почесним попечителем Єврейської лікарні (нині — Київська обласна лікарня).

Подружжя Гальперіних виростили п'ятеро дітей (дві доньки і три сини). Всі діти, разом вже зі своїми родинами, деякий час жили в батьківському особняку. Сини і зяті були членами правлiнь цукрових заводів. У родині були свої інженер-технолог — Самуїл Мойсейович Гальперін і вчений агроном — Соломон Мойсейович.

У 1908 р. дітьми Гальперіна було засновано товариство «Київський сирітський будинок імені комерції радника М. Б. Гальперіна і С. І. Гальперіної», сума пожертви засновниками становила 40000 рублів. Головою правління товариства став М. Б. Гальперін, контора та правління цього товариства, як і інших благодійницьких товариств, знаходилася за адресою особняка — вул. Олександрівська, 19/2.

Старший син — Марк Мойсейович разом з дружиною Павлою Альбертівною надавали матеріальну допомогу Єврейській лікарні.

Своєю благодійницькою діяльністю відзначалася і донька Гальперіних — Клара. Клара Мойсеївна зі своїм чоловіком Сігизмундом Рабінерсоном деякий час проживали в особняку на Єлизаветинській, 8 (див. П. Орлика, 3).

Дружина Мойсея Борисовича — Софія Іонівна Гальперіна — була з родини так само крупних цукропромисловців Зайцевих. Іона Зайцев та його сини, Мойсей, Маркус, Давид мали у власності цукрові заводи на Харківщині та Черкащині. Особняк Маркуса Іоновича Зайцева знаходився напроти особняка сестри — на розі Левашовської та Олександрівської, 17/1 (нині Грушевського, 20/1 (див.). За купчою від 15 березня 1916 р., С. Гальперіна придбала сусідню садибу по Левашовській, 4 (нині Шовковична, 4 (див.).

Після 1918 р. особняк Гальперіних, як і багато інших, було націоналізовано і передано під розміщення різних установ. Так, у 1921 р. тут містилося управління артилерії 44-ї дивізії. У 20-і рр. — Київське окружне статистичне бюро. Газета «Пролетарська правда» влітку 1925 р. писала, що музично-драматичному інституту імені М. Лисенка переданий чудовий палац колишнього власника цукроварень Гальперіна по вулиці Революції, 19 (Грушевського, 18), де в останні часи містилося Губстатбюро. Але ця державна установа не поспішала змінювати свою адресу, а з перенесенням столиці Радянської України з Харкова до Києва (1934 р.) у цьому будинку аж до початку війни містилось Головне управління міліції НКВС.

У 1946—1951 рр. у колишньому особняку експонувалася виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», розміщена в 19 залах. Потім особняк передали Верховній Раді УРСР, і під вулицею було прокладено тунель, що з'єднав обидві будівлі.

У 1976 р. проведено капітальний ремонт з триповерховою добудовою знадвору та двоповерхового флігеля. Балюстраду з вазами край даху замінено глухим парапетом, що зорозово перевантажило фасади.

Нині тут містяться постійні комісії Верховної Ради. Для них же у середині 1990-х рр. на терені колишнього саду особняка Гальперіних, уздовж вул. Шовковичної споруджено новий великий будинок.

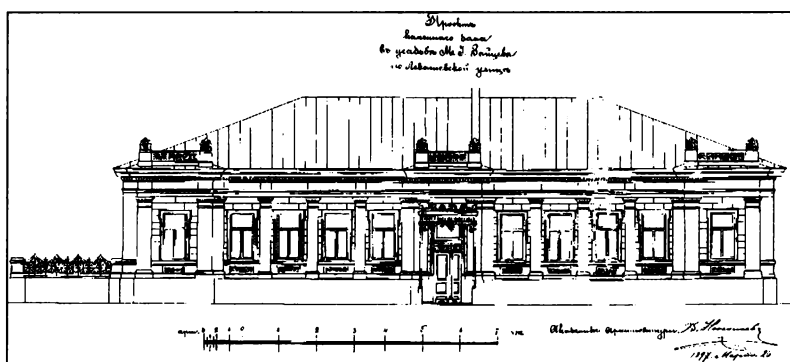
**М. ГРУШЕВСЬКОГО, 20/1
(кол. Олександрівська, 17,
або Шовковична, 1)**

На початку вул. Шовковичної видовженим головним фасадом до неї стоїть одноповерховий особняк, досить стримано декорований в дусі «неогрек». До вулиці М. Грушевського звернено його бічний фасад, оздоблений так само: гладкі пілястри, розкреповка псевдоризалітами, підвіконні фільонки з меандром, фронтончики над глухими парапетами. За авторськими кресленнями архітектора В. Ніколаєва, виконаними 1897 р., передбачалися ще й характерні псевдоантичні парапети з пальметами на тумбах по краях, металевий ганок — навіс на чавунних стовпчиках тощо. Збереглися двостулкові парадні двері, оздоблені за ордерною схемою, з трикутним фронтончиком та фрамугою.

На подвір'ї частково збереглися колишні «служби», переобладнані для нових потреб.

Ця наріжна ділянка відома з кінця XVIII ст. як частка великої садиби губернського предводителя дворянства Д. Д. Оболонського. Вся садиба, площею 2685 кв. саж. (1,22 га), охоплюючи сучасні домоволодіння по вул. М. Грушевського, 20—24, Липській, 2—4 та Шовковичній, 3, займала більшу частину квартала.

Д. Д. Оболонський походив з українського лівобережного старшинського роду, був сином генерального бунчужного, осавула і судді Дем'яна Васильовича Оболонського. Онук Д. В. Оболонського, Олександр Олександрович Оболонський, — громадський діяч, редактор часопису «Народное чтение», де він публікував вірші Т. Шевченка та його автобіографію.

Проект особняка М. І. Зайцева з автографом академіка архітектури В. Ніколаєва. 1897 р.

На садибі був величезний сад, з боку вулиць Липської та Шовковичної стояли житлові та службові флігелі. Одноповерховий дерев'яний особняк виходив фасадом на площу перед палацом, тобто на сучасну вул. М. Грушевського (див.: М. Грушевського, 22).

У 1833 р. садиба перейшла у власність генерал-лейтенанта Г. Г. Білоградського. Він зробив деякі перебудови, зокрема перекрив дах залізом, 1834 р. надбудував з надвірного боку мезонін. За духівницею генерала Білоградського, вся садиба 1857 р. перейшла у власність до купецької сестри Наталії Михайлівни Каневської, яка, за купчою від 5 квітня 1861 р., всю велику садибу продала за 10 тис руб. сріблом Ф. В. Івенсену та його дружині Т. П. Івенсен (див.: Липська, 2). Після смерті Ф. В. Івенсена, його вдова розпродала цю садибу по частинах, залишивши собі невеличку наріжну ділянку по Шовковичній-Олександрівській. Найближчими сусідами стали М. Філіппов (Липська, 2), М. Закс (Липська, 4), В. Міклашевський (Олександрівська, 15), В. Ніколаєв (Шовковична, 3). А наріжна садиба по Олександрівській, 17 – Левашовській, 1 від 1890-х рр. стала належати цукропромисловцю Маркусу Іоновичу Зайцеву. 24 травня 1897 р. на ній розпочалося будівництво цього самого особняка, здійснюване під наглядом автора В. Ніколаєва.

Тут і нині частково збереглося внутрішнє планування – анфіладне, з периметральним розташуванням кімнат, підпорядковане

М. І. Зайцев

двом внутрішнім подовжнім капітальним стінам, що ділять план нарівно. У парадних кімнатах збереглося ліплення стель і карнизів, кахляні груби та ін. Внутрішні сходи ведуть у напівпідвальне приміщення, де були кімнати для прислуги, комори та дві кухні — панська та «людська».

Київський 1-ї гільдії купець, цукропромисловець Маркус Іонович Зайцев був відомою у Києві особою, зокрема як товариш (заступник) голови громадського зібрання «Конкордія», очолюваного Львом Ізраїловичем Бродським. Воно містилося на Пушкінській, 1 — у будинку, що належав Мойсею Іоновичу Зайцеву. У «Конкордії» збиралися заможні київські євреї. А на Олександрівській, 19/2, як уже згадувалося, мешкала сестра Зайцевих — Софія Іонівна, за чоловіком — Гальперіна.

Контори та правління цукрових заводів родини Зайцевих містилися на Олександрівській, 49, біля Хрещатика. Там само мешкав Іона Зайцев. Потім контори були на Терещенківській, 3.

Родина Зайцевих переїхала до Києва у 1860-і рр., і 1869 р. канівського купця Іону Зайцева зарахували до київських 1-ї

Фасад з боку вул. Шовковичної. 1994 р.

гільдії купців. Цукровий бізнес став сімейною справою. Мойсей, Маркус, Давид, їхні дружини були директорами правлінь товариств цукрових заводів. Всі члени сім'ї брали активну участь у громадському житті Києва.

І. М. Зайцев заснував безкоштовну хірургічну лікарню на Кирилівській, 59, яку постійно матеріально підтримувала родина Зайцевих. Лікарня діє й досі.

Родини Гальперіних та Зайцевих разом з іншими цукропромисловцями краю, внесли значні кошти у будівництво Київського політехнічного інституту, сприяли проведенню сільськогосподарської та промислової виставки в Києві 1897 р. та Всеросійської сільськогосподарської і промислової виставки 1913 р. Маркус Іонович Зайцев був членом правління Комітету з проведення виставки 1913 р.

Власники особняка жили в Києві до 1918 р. За спогадами небоги Зайцева, перед тим, як виїхати до Одеси, власники будинку прагнули заручитися бодай якоюсь гарантією схоронності свого майна. Проте згадали про це запізно, коли консульства європейських країн вже розмістилися в особняках Липок. Але

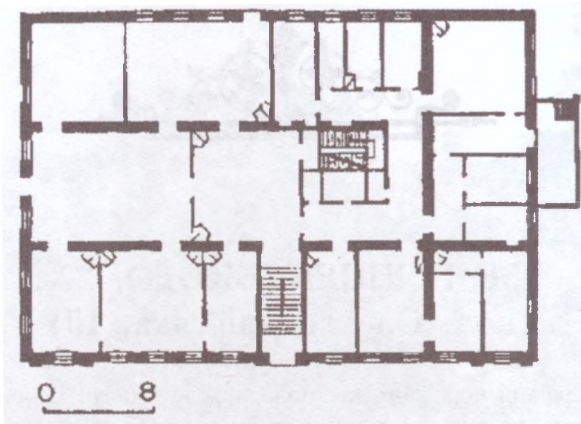
Фасад з боку вул. М. Грушевського. 1998 р.

Зайцевих повідомили, що десь на В. Васильківській мешкає китайський консул, ось його і запросили розміститися в особняку, що невдовзі й здійснилося. По від'їзді Зайцевих особняк від 1919 р. займало китайське консульство. Тому будинок уникнув розгрому та пограбування під час заворушень та змін влади. Часом під захистом китайського консульства ховалися в особняку й дехто з киян.

У 1920 р., під час приходу до Києва Війська Польського в цьому ж особняку мешкав з дружиною головнокомандувач генерал Едвард Ридз-Смігли.

Із встановленням радянської влади особняк був націоналізований, але до 1922 р. там продовжувало міститися китайське консульство.

29 серпня 1922 р. комунвідділ Київського губвиконкому віддав будинок в оренду на п'ять років Управлінню уповноваженого Наркомату закордонних справ. Збереглися документи цієї передачі, опис майна, зокрема, датований 25 листопада 1920 р., коли тут ще було китайське консульство, — М. Зайцев залишив умеблювання особняка, взявши лише коштовності. Серед меблів перераховано стільці гарнітурні м'які — 24 шт., крісла м'які — 36, шафи гардеробні — 14, шафа бібліотечна з книгами, дивани великі й малі — 17. Далі йде перелік інших інтер'єрних

План 1-го поверху

речей: люстра різні — 7, картини великі, середні — 7, піаніно і рояль, більярд, люстри великі й малі — 10 тощо. Управління уповноваженого НКЗС у Києві склало акт обстеження особняка і встановило, що реальна вартість ремонтних робіт становить 160 тис рублів (грошові знаки 1922 р.). В особняку мешкали співробітники-управлінці, а наприкінці 1920-х і до середини 1930-х рр. тут містилося консульство Республіки Польща, очолюване головою польської місії Рожковським.

Після Другої світової війни тут містилося товариство «Знання», потім — відомча їдальня.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 22 (кол. Олександрівська, 15)

Посередині короткого квартала, між вулицями Шовковичною і Липською, на вузькій ділянці стоїть на видноті, розкритий фасадом для далекого огляду з глибини майдану перед Маріїнським (царським) палацом, цікавий особняк у стилі неорококо. Подібність навіть фарбуванням у ті самі кольори, що й палац, не кажучи вже про набагато пишніше декорування фасаду, була своєрідним викликом заможної приватної особи до величі монархії, уособленим у цих архітектурно-стилістично близьких спорудах. Недаремно й досі можна почути, що особняк на вул. Грушевського, 22 — то «маленький Маріїнський палац».

Проте дотичність до царського палацу тут традиційно не випадкова. У 1799 р., за розпорядженням військового губернатора О. Беклешова, ділянку землі біля царського палацу одержав губернський предводитель дворянства Дем'ян Дем'янович Оболонський. І в тому, що саме тут, немає нічого дивного: адже хрещеною матір'ю дочки Д. Оболонського була сама імператриця Єлизавета Петрівна, у їхньому особняку зупинялися імператор Олександр I — під час перших відвідин Києва 1816 р. та його брат, майбутній імператор Микола I. (*див.:* вул. М. Грушевського, 20/1).

Одноповерховий дерев'яний особняк Оболонських виходив на майдан перед палацом і стояв якраз на місці сучасної садиби по вул. М. Грушевського, 22.

Історик В. Іконніков пише: «Оболонские, разбогатевшие, как и другие члены малороссийской старшины, владели в 1798 г. 7330 душами крестьян в нескольких имениях в Полтавщине и

Колишній особняк Я. Л. Полякова. 1930 р.

около Глухова; но сын основателя этих богатств Д. Д. Оболонский и его жена (урожденная Якубович) прожили их, по склонности к мотовству: всё получалось из Парижа, а одна шаль в Петербурге была куплена для жены за 36000 р. и, как говорили, даже белье ей мылось в Голландии; они имели свой оркестр, устраивали праздники (и для крестьян) и в конце разорились; имения были взяты в опеку и проданы в разные руки».

Мистецтвознавець М. А. Кадомська подає опис будинку, виявлених у фондї Київської міської управи за 1825 р.:

«Главный деревянный корпус на каменном фундаменте по Дворцовой площади... Стены коего рублены из брусьев, в коем комнат 9. Одна зала, в коей сделан оркестр для музыки на четырех колоннах... Стены и потолки оштукатурены и расписаны живописною работою. Полы в зале, гостиной и спальне поделаны двойные штучные из разного цвета дерева».

Як пише К. Шероцький, це був типовий панський дім того часу з величезним штатом кріпосної челяді, акторів, музикантів.

По смерті Д. Оболонського його вдова 1833 р. продала велику садибу генерал-лейтенанту Григорію Григоровичу Білоградському.

Я. Л. Поляков

Тут у 1852—1855 рр. продовжував існувати домашній театр, гра-ла трупа Федецького. По смерті Г. Білоградського вся садиба перейшла до Н. Канєвської, пізніше до родини Івенсен (див.: М. Грушевського, 20/1).

За купчою від 1 липня 1891 р. садибу мірою 660 кв. саж. (0,3 га) придбав поручик у відставці Володимир Ілліч Міклашевський. Садиба була придбана за 44 тис рублів сріблом, разом із сумою кредиту, взятого колишньою власницею Т. Івенсен у Київському земельному банку. Новий власник одразу ж розпочав переобладнувати свій особняк. Аби отримати на це кошти, В. Міклашевський заставляє свою нерухомість і бере у борг на рік 12 тис руб. сріблом у київського домовласника, бельгійського підданого К. К. Пастеля. Після завершення опоряджувальних робіт В. Міклашевський поновив кредит у Земельному банку, значно збільшивши його. Архітектор Земельного банку О. Я. Шіле склав у листопаді 1891 р. опис садиби. З нього й довідуємося, що особняк В. Міклашевського був одноповерховим дерев'яним будинком з мезоніном,

К. Л. Полякова

мав 21 кімнату, дві кухні, три передпокої. Кімнати повністю переобладнані, прикрашені ліпниною, обклеєні дорогими закордонними шпалерами; опалювалися вони 12 кахляними голландськими грубами. Як зазначає О. Шіле, будинок відновлений, встановлені гарні металеві ворота у кам'яних стовпах, все подвір'я забруковане. З вулиці влаштований балкон, у дворі нова засклена галерея, балкон. Взагалі весь будинок, як зовні, так і внутрішньо розкішний і з усіма зручностями, може давати прибуток 4,5 тис руб. на рік. В. Міклашевський отримав у Земельному банку кредит з січня 1892 р. на 19 років і 11 місяців у сумі 24 тис рублів.

Але й після цього енергія, спрямована на переобладнання, удосконалення свого житла, не полишає Володимира Ілліча Міклашевського. І 1892 р. він під заставу майна бере позику ще на 15 тис рублів сріблом у Олексія Миколайовича Месняєва, землевласника Херсонської губернії. Угода юридично оформлюється в особняку присяжного повіреного Сави Миколайовича Месняєва, брата і повіреного О. Месняєва на

Колишній особняк Я. Л. Полякова. 1998 р.

В. Житомирській, 28 (*див.*). Як результат усіх фінансових зусиль Міклашевського, у 1893 р. особняк обличковується цеглою, добудовується кам'яна прибудова.

Наглядав за роботами архітектор О. Кривошеєв. На чоловому фасаді з'явився картуш з вензелем «ВМ». Представнику роду Міклашевських вистачило трьох років, щоб повернути борг О. Месняєву і закрити кредит. Отже, 20 вересня 1896 р. В. Міклашевський сплатив Земельному банку останню суму з кредиту — 21 тис рублів.

Таким чином, розкішний особняк на Липках відповідав соціальному та громадському стану, матеріальним можливостям родини, вимогам світського етикету тощо.

В. Міклашевський походив із старовинного українського шляхетного роду, володів 3702 десятинами землі в Житомирському та Катеринославському повітах. На початку ХХ ст. В. Міклашевський був предводителем дворянства Бердичівського повіту, церковним старостою парафіяльної Олександро-Невської церкви на Липках, що стояла неподалік.

Після В. Міклашевського садиба перейшла у власність до лікаря Якова Лазаровича Полякова. Вважається, що саме на замовлення останнього й було споруджено у 1910-х рр. цей

особняк, за проектом архітектора Ф. Троуп'янського. Останній відомий у Києві зведеним за його проектом найвищим колись будинком — Л. Гінзбурга на Інститутській, 16—18.

Яків Лазарович Поляков, з потомствених дворян, народився 1876 р., закінчив у Москві імператорський ліцей та медичний факультет Московського університету. У Києві мав лікарську практику. Я. Поляков одружився з донькою Льва і Флори Бродських — Кларою. Спочатку молодята проживали в особняку цього цукрового магната на Катерининській, 9 (*див.*), з часом звели свій власний будинок, але кабінет для прийомів лікар Я. Поляков залишив в особняку тестя. Всі дореволюційні адресні книги Києва подають у списках лікарів, що практикують, Я. Полякова саме за цією адресою — Катерининська, 9.

У 1897 р. Я. Полякова було обрано попечителем Київської єврейської лікарні. Клара Львівна Полякова разом з чоловіком і своєю родиною працювала на ниві благодійництва. Лікар Я. Поляков брав участь у сімейному бізнесі родини Бродських, входив до складу директорів товариства млина «Лазар Бродський». Звичайно, чудовий особняк напроти Маріїнського палацу відповідав тому становищу, котре займала сім'я Полякова-Бродських у Києві.

Півтораповерховий особняк, згідно з умовами ділянки, звернутий вужчою, але парадною стороною до вулиці і поставлений з невеликим відступом од лінії забудови. По цій лінії вздовж усього кварталу йде суцільна глуха металева огорожа: всі три садиби — «спецособняки». В одному ж місці огорожа плавно оминає широкі гранітні сходи — парадний вхід до цього особняка. Над зашкеленими дверима, повторюючи звивисту лінію фрамуги, тотожної віконним фрамугам, нависає таких самих обрисів кований сталевий наддашок зі скляним заповненням — сьогодні вже унікальна річ у Києві. Парадний вхід зроблено збоку, праворуч по фасаду, і акцентовано з належною пишнотою, властивою стилям бароко і рококо. Отож, над козирком — овальне вікно в ліпному облямуванні, ще вище — аттик, над яким підноситься декоративно вигнуте шатро з грушоподібною главкою, увінчаною шпилем. Так само соковито оздоблено весь вуличний фасад, де головна вісь симетрії припадає на центр тривіконного ризаліту з великим балконом, що своїм глухим,

хвилястих обрисів парпетом нагадує театральну ложу. Вище — величезний сандрик, збагачений ліпним картушем з жіночим маскароном. Наріжні частини ризаліту й усього об'єму будинку оздоблено рустованими виїмчастими лопатками й підкреслено пишними вазами на тумбах поміж парпету-балюстради. Над усіма цими пишнотами підноситься чотиририхилий дах вигнутих обрисів зі шпилем.

Розмір ділянки та правила забудови зумовили влаштування глухого брандмауера ліворуч головного фасаду — торець межував із садком сусідів. Праворуч — невеличке подвір'я; раніше тут були ворота з хвірткою, розібрані пізніше, коли і цей, і сусідній (*див.*: вул. М. Грушевського, 20) особняки опинились в одних, державних руках. Тому дворовий, північно-західний фасад одержав те саме оздоблення, що й вуличний: ті ж листви, карниз, балюстрада тощо. Цілком скромно виглядає фасад служб, що продовжують основний об'єм особняка. Лише як репліка — тоненькі хвилясті сандрики над простими прямокутними вікнами.

Особняк Я. Л. Полякова встиг ще до початку соціальних заворушень змінити господаря — останньою стала Ганна Іванівна Попова.

Г. Попова була дружиною одного з найбільших домовласників Києва — комерції радника Миколи Парфентійовича Попова, який на 1918 р. володів двома особняками на Липках (Катерининська, 16 і Олександрівська, 15) та 15 прибутковими будинками в центрі міста.

У січні 1918 р. в особняку Г. Попової, як і в царському палаці, відбувалися масові розстріли під орудою підполковника Муравйова.

За часів Гетьманату 1918 р. в цьому особняку містилося Міністерство фінансів, і тут-таки мешкав пан міністр — Антон Карлович Ржепецький. А приймальня міністерства фінансів була на Золоторівській, 6 (*див.*).

А. К. Ржепецький, громадський і політичний діяч, походив з давнього шляхетського роду, перед революцією був глашним міської думи, директором Київського земельного синдикату, членом кількох міських комісій, головою правління Київського міського кредитного товариства, мав нерухомість у Києві. Під час Першої світової війни керував акцією так зва-

ного «Тетянинського комітету» для допомоги біженцям. Як міністр фінансів Української держави (травень — грудень 1918 р.) долучився до розбудови української грошової системи і до зміцнення української валюти, захищав українські економічні інтереси на переговорах з Німеччиною і обстоював права України на Крим, але одночасно виступав проти української держадміністрації і належав до прихильників федерації України з Росією. Після падіння Гетьманату був заарештований Директорією, але згодом звільнений.

Після націоналізації, 1919 р., будинок ненадовго зайняв ЦК КП(б)У. У 20-х рр. тут містилася Київська окружна дитяча рентгенологічна та фотогеліотерапевтична станція Охматдиту. Рішенням Київської міськради від 23 квітня 1934 р., у зв'язку з переїздом столиці УСРР з Харкова до Києва, особняк закріплено за Управлінням справами ЦК КП(б)У; тут мешкав перший секретар ЦК Павло Петрович Постишев.

З ім'ям останнього пов'язано чимало сторінок вітчизняної історії. Виходець із російського середовища Іваново-Вознесенських ткачів, професійний революціонер і політв'язень, Постишев, очоливши ЦК компартії України, робив і добре, і зле. Люди старшого віку неодмінно згадують надто просте й зрозуміле: що саме Постишев відновив свято Новорічної ялинки, яке, під приводом боротьби з «релігійними забобонами», було заборонене більшовиками у перші роки радянської влади. Але з цим ім'ям пов'язана й хвиля репресій, і масова руйнація пам'яток української культури, коли Києву намагалися, з подачі Постишева, надати рис «соціалістичного» міста. І яка іронія: за тими розкішними бароково-модерновими стінами особняка, серед пишних інтер'єрів та «буржуазного» затишку, комфорту й безпеки мріялося про знищення «до основанья» всієї навколишньої «історичної рухляді» Києва та й України взагалі, — заради торжества «всеперемагаючого вчення». І — фінал: арешт і розстріл як «ворога народу». Народу, якому прагнув добра на більшовицький штиб.

Після Другої світової війни в особняку містилася Торгова палата, потім будинок пристосували для урочистих офіційних прийомів — з розкритими в один об'єм трьома фасадними парадними приміщеннями, що перетворилися на одну суцільну залу, якій надано рис палацової розкоші — з пілястрами, ліпними карнизами й стелями, вкритими щедрою позолотою.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 32 (кол. Олександрівська, 3)

Цей дещо стриманої архітектури особняк на два поверхи було споруджено 1891 р. за проектом архітектора В. Ніколаєва для командувача військ Київського військового округу генерала М. Драгомирова. Колись, значно просторіша, садиба лежала на краю Липок і перед початком Печерська. Належала вона військово-інженерному відомству.

Михайло Іванович Драгомиров (1830—1905), генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, член Державної ради, відомий військовий діяч і письменник, мислитель та педагог, походив зі спадкових дворян Чернігівської губернії, з давнього українського роду.

Процитуймо О. Оглоблина:

«Зайшлий на Гетьманщину з Галичини в 1730-х рр. шляхтич Антін Драгомирецький одружився тут з донькою козака Мацкевича. Їхній син, Іван, згодом капітан у відставці, називався Мацкевичем або (пізніше) Драгомирецьким-Мацкевичем; щойно 1788 року дозволено було, на його прохання, іменуватися йому Драгомировим (його онук, Михайло Іванович Драгомиров, відомий військовий діяч і письменник)».

Він народився на хуторі свого батька, що мав землі під Котопом та замолоду служив у одному з драгунських полків, брав участь у походах 1812—1814 рр. Ще за життя батька Михайло Іванович відмовився від спадщини на користь своїх сестер, але батько, прагнучи зберегти за своїм родом хоч якусь частину землі, наполіг на тому, аби син одержав хутір з 140 десятинами землі. Михайло Іванович дуже любив цей хутір, що

Генерал-ад'ютант М. І. Драгомиров

нагадував йому дитинство. Батько, побожний чоловік, збудував у Конотопі церкву в ім'я Сорока Мучеників, і там десятирічним хлопчиком Драгомиров читав псалтир. На цвинтарі цієї ж церкви він і був похований 18 жовтня 1905 р.

Військову освіту М. І. Драгомиров здобув у Дворянському пансіоні, скінчивши там курс наук фельдфебелем 1849 р. «з відмінніших» із занесенням імені на мармурову дошку. Далі — лейб-гвардії Семенівський полк, військова академія, яку Драгомиров закінчив 1856 р. за першим розрядом із нагородженням золотою медаллю. Тоді ж написав свою першу працю про десантні (sic!) операції. Як офіцер генерального штабу, відвідував театри військових дій, що час від часу спалахували у Європі; згодом його призначають професором тактики в академії генштабу; він викладає курс наступникові престолу, друкує статті у фахових часописах, уважно стежить за розвитком світової військової справи й техніки. 1869 р. М. Драгомиров, у чині вже генерал-майора, призначається начальником штабу Київського військового округу, а 1873 р. — командиром 14-ї піхотної дивізії.

Портрет М. І. Драгомирова роботи І. Рєпіна. 1889 р.
Полотно, олія, Російський державний історичний музей (Москва)

Привчаючи себе до самовладання і спокою під кулями, для прикладу своєї дивізії ставав у Бендерському таборі біля мішеней і наказував ве-сти по них вогонь кращим стрільцям. Дивізію зробив зразковою, незмінно піклуючись і про військову підготовку, і, особливо, про солдатський побут. Виховував прикладом. Під час російсько-турецької війни 1877 р. Драгомиров блискуче підготував і провів переправу військ через Дунай, на практиці довівши свої теоретичні викладки. За це одержав особисто з рук царя орден св. Георгія 3-го ст. У боях на Шипкінському перевалі був тяжко поранений кулею в коліно. Написав підручник тактики, який понад двадцять років був основним для підготовки офіцерів. Багато їздив за кордон, вивчаючи нове у військовій справі. А 1889 р. був призначений командувачем військ КВО. На цей час припадає найвищий щабель слави М. Драгомирова як ученого, письменника, педагога і воєначальника. Багато його праць було перекладено іншими мовами, про нього дуже схвально писала закордонна преса.

Колишній особняк
командувача КВО
по вул. М. Грушевського, 32.
1993 р.

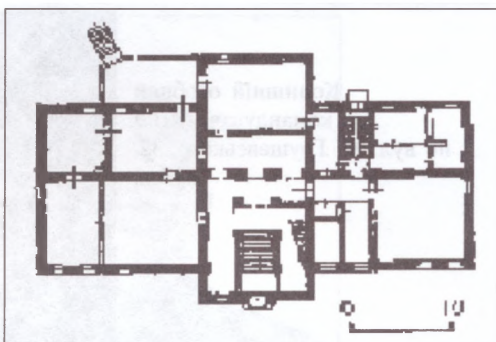
Своєрідну портретну галерею Драгомирових — самого Михайла Івановича, його дочки Софії (за чоловіком — Лукомської) створили художники М. Пимоненко, І. Репін, В. Серов. Зокрема, М. Драгомиров позував І. Репіну для образу Івана Сірка у картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

До численних військових характеристик М. Драгомирова варто додати, що він у душі завжди залишався українофілом, був прихильником Володимира Антоновича й Павла Житецького, допомагав обминати цензурні перешкоди для друку українських книг і діяльності українського театру, навіть домогся дозволу співати солдатам українські пісні.

Цікава деталь: за довідником на 1893 р. ад'ютантами у М. Драгомирова були полковник М. Папа-Афанасопуло, ротмістр С. граф де Бальмен, штаб-капітан О. Єндржеєвський — грек, француз, поляк. Певно, щось в цьому теж було «драгомировське».

Варто нагадати, що до Київського військового округу тоді входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Курська, Харківська і Полтавська губернії. Перші три утворювали генерал-губернаторство на чолі з генералом графом О. П. Ігнат'є-

План 1-го поверху

вим. Постійні непорозуміння, що виникали між двома керівниками «краю», врешті-решт призвели до того, що 1897 р. обидві посади було об'єднано в одну, і М. Драгомиров одержав повну владу, котрою, втім, користувався достатньо розумно. Принаймні за час його правління не було винесено жодного смертного вироку.

Цікаву характеристику М. Драгомирову дав його наступник, вихований ним в окрузі на посадах начальника штабу, помічника командувача, генерал В. О. Сухомлинов:

«Київський військовий округ до такої міри перебував під впливом своєїрідної особистості командувача військами, що багато з того, що з військового побуту там відбувалось, можна зрозуміти лише через знайомство з вдачею й хистом генерала Драгомирова; так само й багато чого, що стосувалося генерал-губернатора, тобто головного представника й заступника царя, може бути пояснено особливостями людини, що обіймала цю посаду одночасно з посадою командувача військами.

Сам факт, що від 1889 по 1904 рр., тобто поспіль 15 років безперервно, Драгомиров командував округом, пояснюється значною мірою тим величезним особистим впливом, що він його мав у краї.

Драгомиров був великим оригіналом, «перлиновим зернятком», не всіма належним чином поцінованим. Це була людина з незламною волею, сувора і безцеремонна, не без деякого педантизму в своїх принципових вимогах; людина часом м'яка, сердечна і для людей, до нього не близьких, такий, що здавався навіть мало не ненадійним. При тому вірний друг і людина, стійка в своїй довірі, якщо вже її в нього заслужили. Взагалі,

Брама. 1993 р.

справжній хохол, малорос зо всіма його перевагами і слабкостями, але не українець, а великорос».

Перебуваючи на посадах, надто відповідальних в імперії, Драгомиров, мабуть, і не міг бути іншим, принаймні зовні, хоч у хвилини відвертості міг звертатися до свого помічника, Сухомлинова, не з офіційним «ваше превосходительство», а зворушливим українським: «братику». Він щиро користувався природним українським гумором, завжди, як справжній гурман, знавець і поціновувач гарних вин, радо приймав запрошення розділити трапезу там, де кулінарне мистецтво процвітало. Так згадує той же Сухомлинов. І водночас наводить таку подробицю.

На якомусь великому обіді, під час закуски до Драгомирова підійшов генерал Новицький. До цього, другого, перший ставився, як підкреслює Сухомлинов, цілком справедливо з презирством. То був патентований «жандарм-донощик», який з любові до мистецтва збирав плітки, що слугували йому матеріалом для доносів. Отож, наблизившись до Драгомирова з чаркою в руках, Новицький побажав випити за його здоров'я. Михайло Іванович, посміхаючись, лагідно на це відказав: «П'єте за мое здоров'я, а потім донесете, кому слід, що командувач пиячить». Про що Новицький справді й доносив.

Фрагмент фасаду. 1993 р.

Драгомиров був дуже популярною особистістю, і чимало незлостивих анекдотів і жартів досі живуть у теплих згадках про генерала. Хто ж не чув про телеграму, згадану в мемуарах О. О. Ігнат'єва, яку дав київський командувач Олександр III, призабувши зробити це вчасно до дня царського «тезоіменитства»: «Третій день п'ємо здоров'я Вашої Величності». На що цар, як відомо, й сам мастак випити, мусив відповісти теж телеграфно лаконічно: «Пора б і припинити».

Драгомиров регулярно відвідував військові частини, прискіпливо перевіряв усі деталі служби. Досить крутий на розправу, після якогось «розносу» найчастіше м'якшав. А слідом ішли байки.

Ось він викликав роту і ставить перед командиром таку задачу: «Вас атакують зо всіх боків, і снаряди силлються зверху. Що ви будете командувать»? Не розгубившись, ротний командир миттєво скомандував: «На молитву — шапки геть!» — і привів Драгомирова у захват своєю винахідливістю.

Популярна київська куховарська книга О. Шиманської «На допомогу небогатой хозяйке» видання 1912 р. подає навіть рецепт під назвою «Форшмак Драгомирівський»: нарізана шинка з картоплею, цибулею та жовтками запікалася у формі.

Фронтон.
1993 р.

Особливою втіхою Драгомирова був і сам особняк на Липках, який, за спогадами Сухомлинова, «побудували за планом такої чудової господині, як Софія Авраамівна Драгомирова. Сім'я у Михайла Івановича була велика, і кожен мав свій куток — на другому поверсі. Для зручного сполучення існувала підйомна машина, необхідність котрої викликана була пораненням у коліно, одержаним Михайлом Івановичем на Шипці під час турецької кампанії. На нижньому поверсі містилися: велика зала, вітальня, їдальня, прийомна, кабінет і гардеробна кімната з ванною. Уся садиба мала сім десятин (7,7 га), більшою частиною фруктового саду, в останньому було величезне дерево волоського горіха, яке давало кілька пудів крупних плодів. Дві кухні, зимова й літня, — остання в окремій будівлі, — пральня, стайня, сараї, парники, оранжерея та вся сукупність господарських споруд у Липках, серед зелені, перетворювали будинок «командувача» на справжню заміську садибу».

Тож навіть коли Драгомиров обійняв ще й посаду генерал-губернатора і міг би перебратися до більш «престижного» палацу на розі Інститутської та Шовковичної, він залишився тут, на

Деталь фасаду —
«Марсові обладунки».
1993 р.

Олександрівській, 3, в особняку й садибі, що були милі його серцю.

Добру славу батька певний час підтримував у Києві його син Володимир — генерал-лейтенант, член ради військово-історичного товариства, окружний генерал-квартирмейстер, згодом — начальник штабу КВО аж до Першої світової війни, учасник цієї війни. Його брат, Абрам Михайлович Драгомиров, у 1910—1912 рр. командував 9-м гусарським полком, брав участь у Першій світовій війні — за Галицьку битву нагороджений орденами св. Георгія 4-го та 3-го ступеня. Від серпня 1918 р. — помічник Головного командувача Добровольчеської армії, а з вересня 1918 р. — голова Особливої наради при головнокомандувачі. У збройних силах на півдні Росії з вересня 1919 р. — головначальствующий Київської області. Помер 1955 р. під Парижем.

Як уже зазначалося, після М. Драгомирова наступним командувачем військ КВО з 1904 р. став генерал від кавалерії Володимир Олександрович Сухомлинов (1848—1926), який перебрався у цей особняк.

Новий господар заходився поліпшувати вигоди садиби на свій смак: «Край (садиби) був яр, де було кілька джерел. Це подало мені думку загатити його. Зведена була міцна гребля, і вийшов глибокий ставок, на цілу десятину, з двома острівцями. Купальня, пристань для двох човнів, будиночок з двома чорними лебедями на ставку, в який було пущено багато риби, павільйон для трапез у садку і фонтан перед ним, — доповнювали уяву про життя поза містом. Справді, ніякої дачі не було потрібно, оскільки у зазвичай спекотні літні дні в Києві, — у садибі дихалося добре. Рибне населення ставка так розплодилося, що завелися навіть хижі, жовті пацюки, які полювали коропів. Жили вони у нірках по березі і вільно плавали, маючи перепонки на лапах, як у водоплавної птиці. Для мене виходило подвійне полювання: з монтекриста на пацюків і на вудку — на коропів, окремі зразки котрих сягали вже 10 фунтів ваги».

Деякі подробиці перебування Сухомлинова на вищих адміністративних та військових посадах у Києві наводить у своїх спогадах генерал-лейтенант О. Самойло, нащадок гетьмана Самійла Кішки: «Сухомлинов відзначався зовнішньою ставністю, світськими манерами і винятковою привітністю. Добре володів чужими мовами, особливо німецькою, швидко схоплював суть справи, проте уникав зусилля глибоко осягнути її і жив паном, віддаючи перевагу блискучому гусарському мундиру, ніж досить скромним одностроям Генерального штабу, не приховуючи свого германофільства. В його власному генерал-губернаторському домі гостював відомий пруський барон Теттау, військовий атташе при нашій Манчжурській армії під час російсько-японської війни. Думаю, що Теттау добував багато для себе корисного з бесід із балакучим та гостинним генерал-губернатором. Добре вмів Сухомлинов домовлятися з міською верхівкою. Щороку 15 липня, на день власного «тезоіменитства», в оточенні численного почту з штабних офіцерів він супроводжував верхи духовну процесію з Софійського собору до історичного місця хрещення киян».

У грудні 1908 р. Сухомлинов був призначений начальником генерального штабу, а з березня 1909 р. — військовим міністром. Користуючись з цілковитої довіри царя, спритний кар'єрист, він під час Першої світової війни сприяв розміщенню важливих

військових замовлень за кордоном і був звинувачений не тільки у зловживаннях та бездіяльності, але й в шпигунстві на користь Німеччини. За це був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Після падіння самодержавства Сухомлинов був засуджений до безстрокових каторжних робіт, але за амністією 1 травня 1918 р. він був випущений більшовиками на волю як такий, що досяг 70-річного віку. Емігрував до Фінляндії, а потім — до Німеччини, де 1924 р. видав «Спогади», цитовані вище.

Наступною історичною постаттю на посаді командувача КВО став генерал від артилерії Микола Іудович Іванов (1851—1919), який так само мешкав у «драгомирівському» особняку від 1908 р. до подій Першої світової війни. До призначення у Київ «уславився» придушенням Кронштадтського повстання 1906 р. Під час війни, у 1914—1916 рр. командував військами Південно-західного фронту, а коли у Петрограді сталася Лютнева революція, цар Микола II призначив Іванова командувачем петроградського військового округу і направив його до столиці придушити повстання, але ця спроба зазнала поразки. Генерал Іванов утік до Києва, а звідси на Дон, де очолив білокозацьку південну армію. Залишаючись нездібним до полководницької діяльності, був остаточно розбитий восени 1918 р. поблизу станиці Вешенської.

А особняк на Олександрівській, 3 з початком Першої світової війни було віддано під військовий шпиталь на 75 ліжок, який обслуговувала французька військово-санітарна місія.

У міжвоєнний період тут спадкоємно мешкали радянські воєначальники, серед яких згадаймо відомих:

— у 1935—1937 рр. — командувач військами Українського військового округу, командарм I рангу І. Якір (1896—1937) та його заступник, командарм II рангу І. Дубовий (1896—1938);

— з травня 1937 до січня 1938 р. — командувач військами КВО командарм II рангу І. Федько (1897—1939).

(Ровесники, сорокарічні, уславлені «герої громадянської війни», усі троє загинули в сталінських катівнях НКВС. А за ними — десятки, сотні, тисячі командирів нижчих рангів...)

— з лютого 1938 до травня 1940 р. — командувачі військами вже Київського особливого військового округу (КОВО) генерал-полковники С. К. Тимошенко (1895—1970), з травня 1940

до лютого 1941 р. — Г. К. Жуков (1895—1974), з лютого до червня 1941 р. — М. П. Кирпонос (1892—1941).

По-різному склалися долі цих трьох, теж майже ровесників, — перший знеславлено зійшов з поля діяльності, другий пережив злети слави переможця, опалу, забуття й знов уславлення — вже помертвно, в Росії; третій трагічно загинув у ході так само трагічної оборони Києва 1941 р.

Під час німецької окупації Києва 1941—1943 рр. в особняку командувачів містився «Дойче Хауз» (Німецький дім, клуб).

З поверненням радянської влади особняк займали військові високих рангів, за традицією. А 10 лютого 1944 р., за рішенням міського комітету КП(б)У, будинок колишнього купецького зібрання, а до війни — міський палац піонерів та жовтенят (нині Національна філармонія), було передано під будинок пропаганди і агітації, а дітям віддали колишній особняк командувачів. Збереглася доповідна записка тодішнього директора Київського палацу піонерів та школярів О. Благодельської до секретаря міськкому партії Горбаня. Вона скаржить на приво-ду того, що будинок пропаганди не віддав не тільки 270 дитячих стільців та три роялі, але й паливо (вугілля й дрова), завезене палацом ще до війни та поповнене німцями! Ось рядки з цієї записки, датованої 28 серпня 1944 р. про садибу командувача, де «...флігель, а також гараж зайнято генералом Косякіним та членом військради Климентієвим, які шість місяців обіцяють звільнити (приміщення), але ще до цього часу живуть. Цей флігель потрібний для організації відділу натуралістів (останній міститься лише в одній кімнаті, що запланована для кімнати Леніна-Сталіна). Якщо до цього додати безтактовну поведінку його родини (синів), які роз'їжджають по дослідних ділянках та рабатках на мотоциклах, вілюсах (мається на увазі американський джип «вілліс». — *Авт.*), та брудну лайку старшого сина генерала в гаражі з шоферами, складає негарне сусідство, яке впливає негативно на виховання дітей».

Палац піонерів містився в особняку до 1965 р., коли перейшов до новоспорудженого приміщення на пл. Слави. Разом з «піонерами» до нового палацу поїхали й деякі старі меблі з особняка, — можливо, ще «драгомирівські».

Потім у особняку містилося Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. А від 1993 р. — Посольство Китайської Народної Республіки.

Особняк досить добре зберігся. Двоповерховий, з напівпідвалом, прямокутний у плані, з центральними ризалітами по осях чолового та паркового фасадів, декорованих у цеглі в дусі неоренесанс. Чоловий фасад на тринадцять віконних осей прикрашено безордерними пілястрами, міжповерховими тягами та розвиненим карнизом. Головну увагу привертає тривіконний ризаліт з балконом над дверима парадного входу, аркатурним пояском, аттиком і ліпними вставками. Останні розроблено, зважаючи на посаду й звання першого господаря, у дусі античних «трофеїв» — Марсових (бога війни) обладунків. Кований метал використано для огороження даху та балкону — з характерним київським заповненням.

В інтер'єрах частково збереглося ліплення карнизів, розеток, а вестибюль прикрашають високі старовинні колони-радіатори художнього чавунного литва.

Від вуличного, колись цегляного, хідника садибу відокремлює старовинна, теж типово київська металева огорожа, виготовлена з круглого сталевго прутка у вигляді ланок-прясел, навішаних на круглі сталеві стовпчики. Прясла мали два яруси: нижній — суцільного навкісного плетіння, верхній — витягнутого плетива. Колись так було огорожено усі київські громадські сади. На жаль, 1999 р. стару огорожу замінили іншою, на цегляних пілонах, що змінило історичний вигляд садиби.

До широкого курдонера, засадженого старезними каштанами, ведуть два парадні в'їзди з цегляними пілонами, що фланкують садибу. Ковані ґратчасті стулки воріт та хвіртки — так само ровесники особняка. Збереглися навіть гранітні обмежувальні тумби в проїздах.

По війні площа садиби значно зменшилася за рахунок розбудови по сусідству. Ставок з часом змілів і висох, і в 1970-х рр. на його терені влаштували стадіон заводу «Арсенал». А біля особняка ще ростуть старі груші — драгомирівські.

Одну з нових вулиць на Печерську 1999 р. названо ім'ям М. І. Драгомирова.

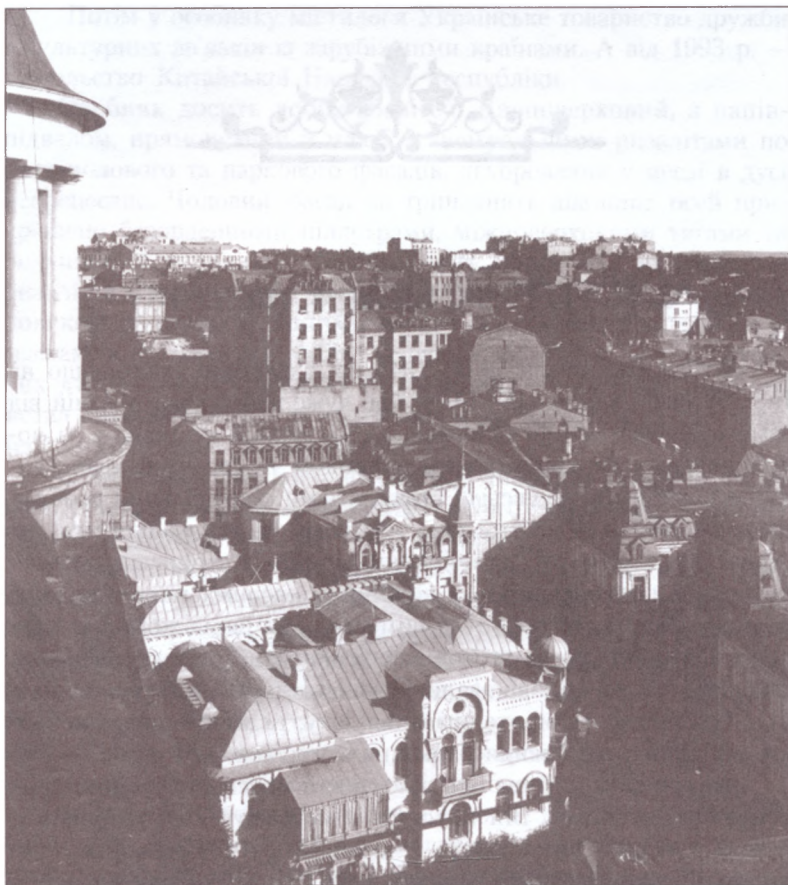

ІНСТИТУТСЬКА, 4 (кол. 18)

До початку війни 1941–1945 рр. в глибині садиби, що на Інститутській вулиці, 16–18, – тоді дуже щільно забудованій від самого Хрещатика до Ольгинської до парній стороні – за чотириповерховим прибутковим будинком та сараями, край схилу до вулиці Миколаївської стояв вельми оригінальний особняк на два поверхи. У центрі симетричного фасаду виділялася так звана «альгамбра» – заглиблений портал зі стрільчастим мавританським завершенням, з вікнами й дверима мавританських обрисів. Стіни особняка було вимуровано з рядів жовтої та червоної цегли також на зразок мавританської архітектури. Екзотичність стилю доповнювали різьблені дерев'яні кронштейни, що підтримували широке опасання даху, та мавританські вежечки, вибагливе різьблення балконних огорожень тощо.

Автором цього дива був військовий інженер Михайло Платонович Фабриціус. Він походив із потомствених дворян Київської губернії. Батько його Платон Максимович, віддав сумлінній військовій службі 22 роки, а 1841 р., вийшовши у відставку у званні майора, мешкав у Києві. У березні 1847 р. Київське дворянське зібрання визнало майора П. М. Фабриціуса у правах потомственого дворянина, його було занесено до родовідної книги дворян Київської губернії разом із дружиною та дітьми – Марією, Надією, Олександром та Михайлом.

Михайло Платонович Фабриціус у 1880-і рр. – вже штаб-офіцер з особливих доручень, військовий інженер-полковник при Окружному інженерному управлінні. На початку 1884 р. він придбав садибу по Інститутській, 16, і замовив проект особняка архітектору А. Геккеру. Проект був досить звичайним, і, певно, не

Забудова колишньої садиби Мерінга.

На передньому плані, внизу, — особняк Фабриціуса; праворуч — будинок Гінзбурга по вул. Миколаївській, 9.

Фото Д. Щербаківського. 1914 р.

задовольнив замовника, тож він узявся за справу сам. Так з'явився спершу власний проект, а вже потім — 1885 р. — отой оригінальний псевдомавританський особняк на садибі. Звідси відкривалася широка панорама Хрещатика, Думської площі, а над дахами на той час ще невисоких будинків велично здіймалися дзвіниці Софійського та Михайлівського Золотоверхого соборів.

Особняк Фабриціуса. 1890-і рр.

Наступного, 1886 р., Михайло Платонович розширює свою садибу, придбавши сусідню, по Інститутській, 18. Він зводить тут чотириповерховий прибутковий будинок та купує велику садибу на Хрещатицькому (Думському) майдані, 3. Тут М. Фабриціус планував звести 1895 р. «критий ринок», але наміри лишилися не здійсненими: у двоповерховому та триповерховому з двору будинку так само містився готель «Россия» на 40 номерів, ще 10 крамниць зі складами у сутеренах та редакція вечірньої газети «Последние новости». Будинок згорів 1941 р.

Наприкінці XIX ст. М. П. Фабриціус стає вже крупним домовласником, відомим думським діячем. С. Ярон у спогадах про Київ 80-х рр. пише: «Діяльним гласним думи слід назвати інженер-полковника М. П. Фабриціуса. Ним було подано до думи багато проектів по благоустрою міста, одним з видатних був проект про перенесення, як називали цей проект, «Царського саду на Труханів острів». Проект цей, що викликав багато суджень і став нескінченною темою для полеміки, якимось одразу потім зник, але пізніше ідеєю проекту стали користуватися і частково

Л. Б. Гінзбург

його виконувати — або у вигляді саду Купецького зіб-рання, або алеї Петра I, або бібліотеки тощо. З питань, що в те-перішній час здійснюються (йдеться про 1910-і рр. — *Авт.*), діяльну участь брав пан Фабриціус, — у питанні про артезіансь-ку воду, з якого подав розширену записку, а як представник інженера Струве, він подав записку про каналізацію за систе-мою інженера Вернера, із застосуванням для перекачування си-стеми Шона, а також проект кінної залізниці. Взагалі, як гро-мадський діяч М. П. Фабриціус, перебуваючи гласним, був ве-ликою силою. Пізніше Фабриціус переїхав на службу до Петер-бурга і там також був одним з діяльних гласних міської думи».

А 1899 р. М. П. Фабриціус продав свою садибу по вул. Інсти-тутській, 16—18 Л. Гінзбургу — особі, у старому Києві теж дуже відомій.

Лев Борисович Гінзбург народився в міщанській родині, закінчив курс у Вітебському повітовому училищі і наступного, 1877 р., переїхав до Києва, де й пройшло все його подальше, надзвичайно активне життя. Він став одним з найпідприєм-

ливіших та найбагатших київських будівельних підрядників. Контора Л. Гінзбурга спорудила такі визначні об'єкти, як: міський театр, театр «Соловцов», міський музей старовини й мистецтва, політехнічний інститут, римо-католицький костюль св. Миколая, караїмську кенасу, хоральну синагогу, державний банк, богадільню Дегтерьова, єврейську лікарню, педагогічний музей та ще десятки різних за призначенням споруд, переважна більшість з яких, якщо не була зруйнована війною, служить киянам і досі, вражаючи рівнем виконання робіт.

Отож, влітку 1899 р. газета «Киевлянин» повідомляла, що Л. Гінзбург, цей, за висловом киевознавця М. Кальницького, «король підрядників», почав розробляти деталі проекту великого шестиповерхового прибуткового будинку по вул. Миколаївській, 9. Зведений 1901 р. за проектом архітектора Г. П. Шлейфера та під наглядом архітектора Е. Брадтмана, цей будинок Л. Гінзбурга став своєрідною наочною рекламою можливостей будівельної контори останнього. Пошкоджений восени 1941 р. грандіозною пожежею, що її вчинили радянські сапери на п'ятий день окупації Києва німецькими військами, будинок був частково відновлений, і досі залишається окрасою міста. А позаду, як писалося тоді в «Киевлянині», «безпосередньо до цієї садиби долучалися дві інші — колишні садиби, панів Фабриціуса та Саханського. Ці садиби, що фронтом виходили на Інститутську вулицю, були придбані Л. Б. Гінзбургом від колишніх власників».

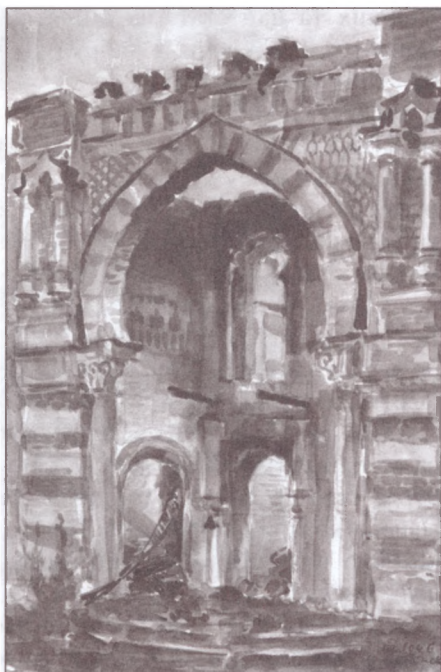
Так утворилася величезна наскрізна садиба Л. Гінзбурга, площею 2036 кв. саж. (0,92 га) — від Миколаївської до Інститутської, куди входив і колишній особняк Фабриціуса.

Опис особняка, складений ще 1904 р., містить такі рядки: «Будинок зведений у формі літери «Г». Фасад цегляний у мавританському стилі. На кожному поверсі по одній квартирі з барським оздобленням».

За описом, складеним 12 січня 1917 р. міським архітектором Е. Брадтманом, в особняку було 20 кімнат, гарно оздоблених, опалюваних голландськими грубами та двома камінами, дві кухні, пральня, помешкання для кучера.

Позаду особняка було влаштовано прохід, що вів до містка, перекинутого з кручі, над подвір'ям — до проміжного майданчи-

Руїни особняка
Фабриціуса.
1945 р.
Акварель Г. Малакова.

ка парадних сходів прибуткового будинку на Миколаївській, 9. У вечірні години місток освітлювався електричними ліхтарями.

Апофеозом будівельної діяльності Л. Гінзбурга стало спорудження у 1910–1912 рр. за проектом одеських архітекторів Адольфа Борисовича Мінкуса та Файвеля Абрамовича Троуп'янського, знаменитого київського «хмарочоса Гінзбурга». То був величезний 8–11-поверховий прибутковий житловий будинок на 94 комфортабельні квартири по вул. Інститутській, 16–18. Тридцять років цей будинок привертав до себе увагу, будучи окрасою й гордістю Києва. Але, підмінований влітку 1941 р. радіокерованими фугасами, був зруйнований радянськими саперами в ніч на 25 вересня 1941 р. Сила вибуху була такою, що «хмарочос» вже не підлягав відбудові. Тої ночі згорів і особняк Фабриціуса-Гінзбурга. І цей будинок розібрали на цеглу.

Цікаво, що його перший власник М. Фабриціус, вийшовши у відставку у званні генерал-майора, повернувся з Петербурга до Києва і купив на Інститутській, 50 одноповерховий

дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті (не зберігся). Він оселився тут 1910 р. з дружиною Євгенією Олександрівною, донькою Ксенією та зятем, підпоручиком Олександром Платоновичем Матвєєвим. Тут, на Інститутській, 50, М. Фабриціус і помер 1915 р. Його одспівали в Олександро-Невській церкві і поховали на Аскольдовій могилі. Але при нищенні кладовища у 30-х рр. поховання було втрачено.

Як кожна заможна й освічена людина своєї доби, М. Фабриціус колекціонував твори мистецтва. Його київська колекція налічувала понад 400 творів українських, російських, нідерландських майстрів, зокрема, полотна Боровиковського, Левицького, ціла низка старовинних інтер'єрів тощо. Власник збирав колекцію, сподіваючись подарувати її Києву, створити з неї постійну київську картинну галерею, навіть призначив місце для її спорудження на власній землі. Коли Михайло Платонович одійшов у вічність, його спадкоємці звернулися до міського музею, прагнучи виконати волю небіжчика, але згодом передумали й передали всю збірку до Рум'янцевського музею у Москві. Лише одна невеличка картина, за словами Ф. Ернста, прикрасила стіни київського музею.

У 1950-х рр. на місці «хмарочоса Гінзбурга» було споруджено висотний готель з вірнопідданського назвою «Москва» — на кшталт подібних споруд сталінської доби у Москві, з урочистими сходами аж до Хрещатика, якими звичайно ніхто не користувався, а на тому місці, де раніше стояв особняк Фабриціуса, росте газонна травичка. При відбудові колишнього прибуткового будинку Гінзбурга на вул. Миколаївській (нині — Архітектора Городецького), 9 було розібрано і місток, і крила з боку дворового фасаду.

Як говорили древні, *sic tranzit gloria mundi* (так минає мирська слава)...

ІНСТИТУТСЬКА, 8 (кол. 28)

Особняк, що стоїть на розі Інститутської та Ольгинської, споруджено на садибі, яка наприкінці 1880-х рр. належала колезькому асесору Миколі Миколайовичу Равіч-Думітрашко та його дружині Юлії Михайлівні. Щоправда, вони мали намір придбати іншу садибу на Інститутській, напроти будинку генерал-губернатора, але торги, призначені 1886 р., не відбулися, і садиба по вул. Інститутській, 28 залишалася у їхньому володінні до кінця 1890-х рр.

Рід Раїч-Думітрашко походив з середини XVII ст.: Григорій Дмитрович (Дмитрашко) жив тоді у Придунайських князівствах. Його син Родіон (румунською — Райче Думитрашку) у середині 1665 р. вийшов у відставку й оселився в Україні. Батько власника садиби на Інститутській, 28 — Микола Іванович Равіч-Думітрашко народився 1808 р. в с. Бакумівка Переяславського повіту, служив юнкером у Нарвському драгунському полку, був поміщиком сіл Бакумівки та Жуківки Переяславського повіту. Його син Микола народився 6 червня 1846 р. у с. Жуківка, закінчив курс київської 1-ї гімназії (1865 р.) та Ніжинський ліцей кн. О. Безбородька (1870 р.). У 1878—1886 рр. був головою Переяславського з'їзду мирових суддів, а у 1886—1892 рр. — переяславським повітовим предводителем дворянства, від 1893 р. — член Київського окружного суду, а на початку XX ст. — голова комітету Рубежівської колонії малолітніх злочинців (в с. Рубежівка, Київського повіту). Від 1904 р. — товариш голови Київського окружного суду і почесний мировий суддя Київського округу. 1919 року його розстріляли «в порядку червоного терору» разом з 67 іншими киянами. На сучасників, як пише

Колишній особняк на
розі Інститутської та
Ольгинської.
1993 р.

О. Гольденвейзер, «...гнетущее впечатление производило убийство Равича — популярнейшего старожила киевского суда, старого и по-генеральски резкого председателя, но умного и независимого судьи». Але ж то був лише початок...

Розташування особняка, орієнтованого бічним фасадом до Ольгинської вулиці, дає підстави датувати його кінцем 1890-х рр., коли вже було прокладено Ольгинську вулицю.

Двоповерховий цегляний будинок має складну у плані конфігурацію й асиметричні фасади. Більшої парадності надано чоловому північному фасаді, звернутому до Інститутської вулиці, — з ризалітом та півкруглим наріжним виступом; обидві ці частини мали відповідне фланкуюче завершення: зрізане чотирихиле шатро і сферичну баню, підняту над наріжним аттиком. Ці деталі, що дуже вдало акцентували архітектуру особняка і його місце в кварталі, на жаль, втрачено.

Фасади будинку оздоблено в дусі еkleктики із елементами неоренесансу та необароко, з рустованими стінами першого поверху, тричвертними колонками на півкруглому наріжному виступі та декоративними лиштвами вікон другого поверху. До південного торця добудовано двоповерховий об'єм. Поруч — ще

Парадні двері.
1993 р.

одні внутрішні сходи і двері на вулицю. Балкони мають характерне київське коване огородження кінця XIX ст.

У глибині затісного подвір'ячка — колишні служби із дерев'яними різьбленими щипцями.

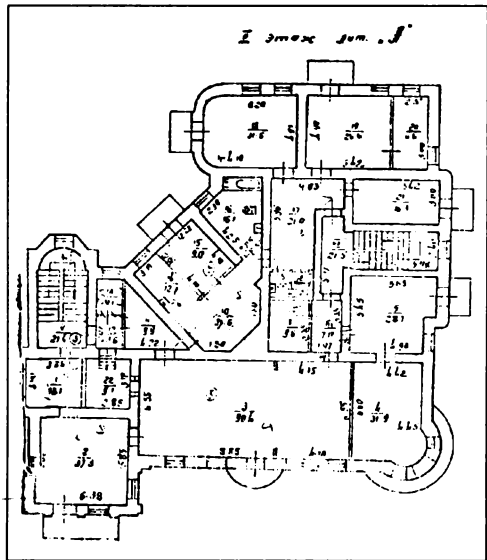
Будинок було одразу ж споруджено як двоквартирний, про що наочно свідчать двоє парадних дверей, розміщених поруч у ризаліті лівого крила.

В інтер'єрах збереглося оздоблення: рустовані стіни й коване огородження в об'ємі парадних сходів, ліпні стелі й карнизи, розетки тощо.

На початку XX ст. власником садиби став київський 1-ї гільдії купець, цукропромисловець Арій-Гершко Симхович Ліберман, син С. І. Лібермана, що мав сусідній особняк на вул. Банковій, 2 (*див.*). Господар мешкав на другому поверсі, а перший здавав вдові генерал-майора Олені Миколаївні Бенуа. Син А.-Г. С. Лібермана, Бериш (нар. 15.XI.1894 р.) вчився вдома, складаючи екстерном іспити у Києво-Печерській гімназії. По закінченні, навесні 1917 р., мав намір вступити до КПІ.

Під час Гетьманату 1918 р. особняк був зайнятий німецькими військами як реквізований.

План 2-го поверху

А 9 жовтня 1919 р. газета «Киевская жизнь» повідомила про «трагічну смерть в ніч на 6 жовтня 1919 року» Гірша Симховича Лібермана, «злодійски вбитого».

Далі була націоналізація. У 1922–1923 рр. в особняку містилася охоронна комендатура Київського губреввійськтрибуналу, у 1925–1935 рр. – штаб 45-ї Волинської дивізії. У повоєнний час в особняку мешкав радянський і партійний діяч Іван Сенін. Уродженець Донеччини, він закінчив КПІ, спеціалізувався в Колумбійському університеті (США), займав керівні посади в уряді УРСР (заступник голови Ради міністрів, голова Держплану). Як член делегації УРСР брав участь 1945 р. в установчій конференції ООН у Сан-Франциско, а 1947 р. від імені уряду УРСР підписав у Парижі мирні угоди з країнами, що брали участь у Другій світовій війні на боці нацистської Німеччини, – з Італією, Фінляндією, Болгарією, Румунією та Угорщиною.

Від 1970-х рр. в особняку розташовувалися різні державні структури України.

ІНСТИТУТСЬКА, 12 (кол. 32)

Серед багатопверхового оточення пізніших часів цей особняк, один з найстаріших на Липках, виглядає тепер досить архаїчно, але водночас, все ще шляхетний і гідний. Він стоїть на частині колись великої садиби, що належала генерал-ад'ютанту Федору Федоровичу Трепову-старшому, петербурзькому обер-поліцеймейстеру, а від 1873 р. — градоначальнику.

Мешкаючи постійно в Петербурзі, Ф. Трепов видав 13 травня 1870 р. надвірному раднику Дмитру Сидоровичу Метельському довіреність на право нагляду за його маєтками в Київській та Полтавській губерніях, а також — за нерухомістю у Києві. Цим же документом Метельському доручалося виконувати роботи з прокладання на Липках нової вулиці, — «на свій розсуд вступаючи з цієї теми у безпосередні з міською управою стосунки як про видачу належних мені (тобто Ф. Трепову) грошей за землю, що відходить під вулицю, так і за влаштування цієї вулиці моїм коштом, одержуючи ці гроші під власну розписку». Землевласник пропонував своєму довіреному «старатися якомога дотримуватись економії і від усіх зайвих по цих статтях вимог мене боронити». Він також запевняв довіреного, що йому цілковито довіряє і «надалі сперечатись і перечити» не буде. Певно, щось таке було перед тим.

Вулицю через садибу Трепова було прокладено як «височайше дозволену», і тому вона «вірнопідданіше» спершу звалася Царедарською або Треповською. Лише згодом стала Банковою або Банківською — писали й говорили і так, і так.

1871 р. за проектом архітектора Миколи Миколайовича Самонова на замовлення Ф. Трепова було споруджено цей

Колишній особняк по вул. Інститутській, 12. 1993 р.

дерев'яний потинькований особняк, що стоїть і досі, — на ділянці площею 1020 кв. саж. (0,46 га), за невеличким газоном на лінії тогочасної забудови.

Традиційно п'ятидільний, на дев'ять вікон фасад вирішено у формах класицизму з використанням декору в дусі ренесансу. Особняк одержав Г-подібний план, що тоді називався «глаголем».

Парадний вхід з дерев'яним тамбуром віднесено до лівого торця, поруч в'їзної брами. За парадними дверима йшли просторі сіней з дверима до других сіней — у двір та до передпокою. Вздовж вуличного фасаду розташовуються парадні приміщення, сполучувані анфіладно. Друга анфілада йшла вздовж правого крила — «глаголя», де були житлові кімнати. А під дворовою частиною будинок мав цегляний підвал зі службами, коморами й кухнею.

У глибині двору, ліворуч брами, одночасно було зведено сарай для екіпажу, стайні, дров'яника.

За купчою від 22 березня 1876 р. садиба площею вже 494 кв. саж. (0,22 га) стала власністю дружини цукропромисловця

Проект фасаду з автографом арх. М. Самонова. 1870 р.

Лазаря Бродського, Сари Семенівни Бродської. На її замовлення 25 червня 1878 р. був складений план садиби на розі Інститутської та Банкової. З тилу садиба межувала з володіннями професора Ф. Мерінга, а по Інститутській — із садибою військового інженер-полковника О. Бруна — начальника Інженерного управління у 80-і рр.

1879 р. Сара Семенівна подає до міської управи прохання на дозвіл зробити кам'яну прибудову та дещо змінити фасад. Дозвіл було надано, але із застереженням — не збільшувати фасад. Проект виконав академік архітектури В. Сичугов. Особняк мав тепер 14 кімнат, дві кухні, два передпокої та дві кімнати для прислуги. Заново оздобили інтер'єри, зробили балкон у сад.

Родина Бродських переїхала до Києва у 1860-і рр. З 1866 р. одеський купець Ізраїль Маркович Бродський став київським 1-ї гільдії купцем. Бродські були одними з найбільших цукропромисловців Південно-Західного краю. Брати Лазар та Лев Ізраїловичі Бродські входили до складу правління Всеросійського товариства цукропромисловців, володіли понад двома десятками цукрових заводів краю. Після смерті батька, І. Бродського, за духівницею, більша частина капіталу дісталася старшому синові — Лазарю. Йому належало понад 35 тис десятин землі, садиби в Києві: по вул. Катерининській, 16 — майже цілий квартал, на Маловасильківській, 13 (там, за проектом архітектора Г. Шлейфера було споруджено хоральну синагогу коштом Л. Бродського) та 15 — прибутковий будинок. Найбільшим

Колишній особняк по вул. Інститутській, 12. 1930 р.

акціонерним цукровим підприємством краю було Олександрівське товариство цукрових заводів, засноване 1873 р. Ізраїлем Марковичем Бродським. Основний капітал становив 20 млн рублів, товариству належало п'ять цукро-піскових заводів, два рафінадні та 35 рафінадних складів. Заводи товариства виробляли понад 2 млн пудів цукру-піску та понад 5 млн пудів рафінаду на рік. Головними пайщиками після смерті І. М. Бродського стали сини — Лазар і Лев Бродські. Крім того, братам належали ще 22 цукрових заводи. Контори та правління цієї «цукрової імперії» містилися на Олександрівській, 43. Лазар Бродський придбав цю садибу 1873 р. у Катерини Михайлівни Гессе, а звідти 1876 р. родина переїхала на Інститутську, 32, залишивши на Олександрівській контори та правління.

Повз увагу Лазаря Бродського не пройшли найбільш визначні галузі промисловості краю. Капітал вкладався у розвиток як цукрової, так і борошномельної промисловості. Для потреб останньої до Києва щороку надходило понад 6 млн пудів зерна. Київ був одним з найбільших центрів борошномельства Південно-Західного краю, тут діяло дев'ять великих парових млинів, загальна добова продукція яких становила близько 50 тис пудів

Лазар І. Бродський

зерна. Найбільшим було акціонерне товариство «Лазар Бродський»; до речі, цей млин, де за добу перероблялося до 23 тис пудів зерна, вважався і найбільшим в усій Російській імперії. Лазар Бродський був одним із засновників «Другого пароплавного товариства по Дніпру та його притоках», створеного у 1888 р. Серед засновників також — колезький асесор М. Філіппов, таємний радник М. Гессе, київський купець Д. Марголін.

Розвиток міського господарства (електропостачання, каналізація тощо) не обходився без вкладання капіталу Лазаря Бродського. Так, у компанії «Савицький і Страус», створеній для влаштування і експлуатації електричного освітлення, Лазарю Бродському належало 134 паї, що дорівнювало 26 голосам, а у Київському товаристві міської залізниці — 2/3 основного капіталу. Після смерті Лазаря Бродського спадкоємці продали всі свої акції групі бельгійських банків. Таким чином, господарями Київського трамваю з 1905 р. стали бельгійські акціонери.

Цікавий і такий факт: щойно в Києві з'явилася телефонна станція, і особняк Лазаря Бродського мав абонентський номер «2», а особняк генерал-губернатора — «8».

Л. І. Бродський з
дочкою Маргаритою

Водночас, значні кошти Лазар Бродський вкладав у благодійництво. С. Ярон у спогадах про Київ 80-х рр. згадує родину Бродських, які опікувалися рідним Златополем, але й Київ не забували. Автор пише, що діяльність Бродських як комерсантів і цукрозаводчиків йому невідома, але не можна не відзначити, що їхнє ім'я у справі благодійництва займало помітне місце. Щоправда, пожертви панів Бродських йшли переважно на потреби їхніх єдиновірців, що само собою зрозуміло, але й інші благодійні установи не можуть поскаржитися. Із установ, що виникли коштом Лазаря Бродського, слід назвати Бактеріологічний інститут (відкрито 1896 р.). Лазар Ізраїлович був одним із засновників Товариства боротьби з інфекційними хворобами (1895 р.) і його першим головою. Члени товариства часто збиралися на засідання в особняку на Інститутській, 32. Казначеем товариства був Олександр Йосифович Бродський. По смерті Лазаря Ізраїловича (1904 р.) посади голови ради і правління товариства ще довго були вакантними. Після 1908 р. правління товариства переїхало з Інститутської, 32 до Бактеріологічного інституту (Протасів яр, 4), на спорудження якого Лазар Бродський дав 132 тис рублів.

Спільно з іншими цукропромисловцями краю Лазар Бродський сприяв відкриттю Київського політехнічного інституту, надавши для цього 100 тис руб.

Сара Бродська

За духівницею Лазаря Бродського, місту залишилося півмільйона рублів на спорудження критого ринку: 1912 р. Бессарабський критий ринок було завершено будівництвом за проектом варшавського архітектора Г. Гая.

Про благодійницьку діяльність Лазаря Бродського і всіх Бродських докладно й цікаво розповів В. Ковалинський у книзі «Меценаты Киева», виданій 1998 р.

Особняк на Інститутській, 32 належав Бродським до 1918 р. Сара Семенівна Бродська також активно працювала у різних благодійницьких установах Києва — у комітеті товариства надання допомоги хворим дітям, була почесним членом ради Київського художнього училища.

З архівних документів фінансового відділу міської управи за березень 1918 р. видно, що всі 14 кімнат особняка наймала у С. Бродської княгиня Дарія Михайлівна Горчакова — за 15 тис руб. на рік.

Згодом особняк був націоналізований, і в ньому містилися різні установи. У 1921 р. — Управління Запасних військ округу, у 1922—1923 рр. — головна інспекція військових учбових закладів, потім Ленінські райкоми компартії та комсомолу.

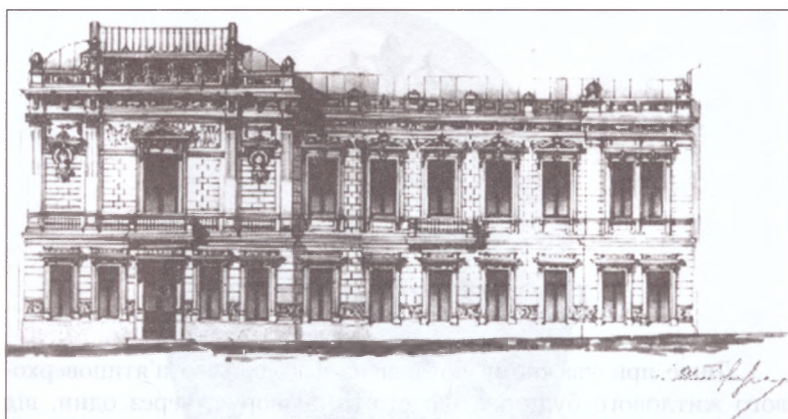

ІНСТИТУТСЬКА, 13

Лише при уважному погляді на фасад цього п'ятиповерхового житлового будинку, що стоїть праворуч, через один, від величної будівлі Національного банку України, можна помітити, що два нижні поверхи дещо відрізняються від трьох горішніх. Так, колись це був особняк, який для себе і своєї родини спорудив відомий у Києві діяч Г. Шлейфер — архітектор, банкір, колекціонер, автор вже згадуваного особняка на Банковій, 13 (*див.*).

З архівної справи за 1909 р. видно, що барон Володимир Горацієвич Гінцбург, одружений з Кларою Лазарівною з дому Бродських (*див.*: Садова, 4) подав до міської управи прохання про виокремлення з його садибного місця на розі Інститутської та Садової вулиць частини землі площею 628 кв. саж. (0,29 га) під створення нової садиби. Довіреність на одержання посвідчення було виписано на ім'я цивільного інженера Г. Шлейфера. Дозвіл надали, і 11 березня того ж 1909 р. київський нотаріус О. Боборикін затвердив купчу, за якою барон В. Гінцбург через свого повіреного, помічника присяжного повіреного Марка Яковича Бродського продав дійсному статському раднику Г. Шлейферу не 628, а 946 кв. саж. (0,43 га) за обумовлену суму в 90 тис рублів, тобто по 95 руб. за кв. саж., що було дуже високою ціною (для порівняння: в Лук'янівській дільниці можна було придбати землю під забудову по 10 — 15 руб. за кв. саж.).

Того ж 1909 р. було споруджено, а 1910 р. заселено двоповерховий особняк по Інститутській, 13 та суміжний п'ятиповерховий прибутковий будинок на розі Садової — за проектом,

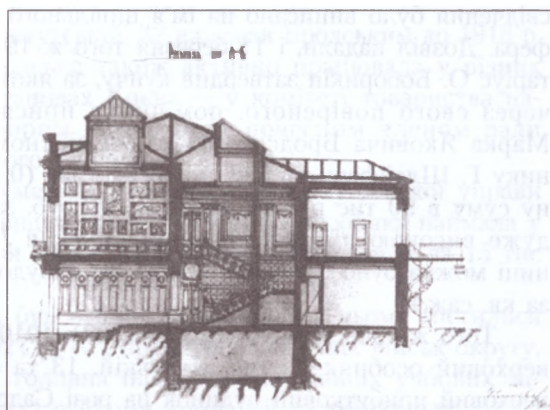
Проект фасаду особняка з автографом арх. Г. П. Шлейфера. 1909 р.

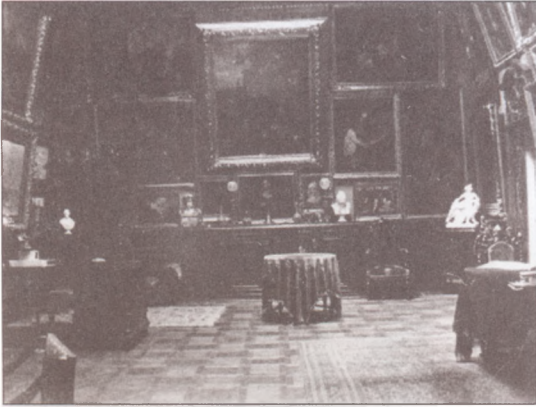
виконаним власником садиби Г. Шлейфером. То була остання побудована ним споруда, та ще й в стилі модерн, що його опанував немолодий вже зодчий, і зробив те досить артистично.

У фондах Музею історії м. Києва зберігаються авторські креслення особняка й прибуткового будинку, вправно виконані в туші й акварелі, наклеєні на тканинну основу. Ці та інші матеріали подарувала музею онука архітектора, Ірина Іванівна Трад, яка мешкає у Франції.

Обидві споруди мали окремі парадні входи. Збереглося оздоблення вестибюля колишнього особняка: рапортне членуван-

Розріз особняка
з автографом
архітектора
Г. П. Шлейфера.
1909 р.

Вітальня в особняку
Г. П. Шлейфера.
1910-і рр.

ня стін, кесонована стеля — все так, як у проєкті. Але декор чоловічого фасаду вирішено дещо інакше: основну увагу зосереджено на важких, у дусі модерну, прикрашених акантом сандриках, що сповзають, обіймаючи віконні й дверні отвори, та на крупно поданому меандровому поясі, що тягнеться по всьому фасаду.

У проєкті показано скульптуру собаки, котрий ніби чатує на тумбі при першій сходинці вестибюля. Це віддалено нагадує родинний герб дворян Шлейферів.

Інтер'єри особняка було оздоблено з палацовою розкішшю. Парадні сходи вели до так само парадних помешкань другого поверху та передусім — до великої вітальні з одним лише

Їдальня в особняку
Г. П. Шлейфера.
1910-і рр.

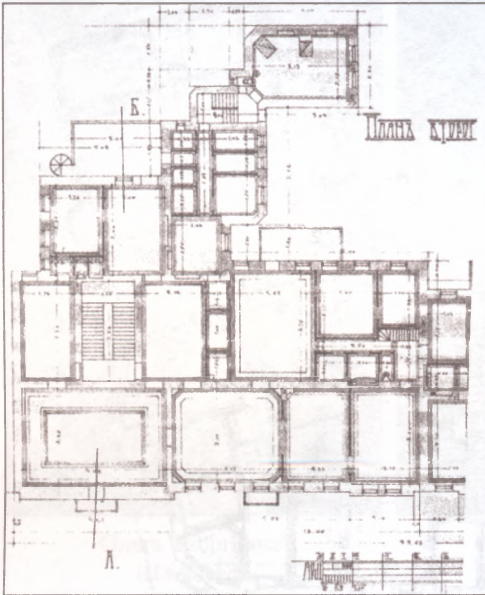
Інтер'єр особняка
Г. П. Шлейфера.
1910-і рр.

вікном. Решта світла падала згори, зі скляної стелі, рівно й м'яко освітлюючи рідкісну колекцію творів мистецтва, зібрану й збирану протягом цілого життя Георгієм Павловичем Шлейфером. Тут були портрети пензля його батька, Павла Івановича, портрет господаря, писаний О. О. Мурашком (нині — в експозиції Музею історії Києва), два портрети роботи Т. Шевченка (княгині Кейкуатової та Горленкової), пейзажі В. Орловського, С. Світославського, А. Куїнджі, К. Крижицького, Й. Крачковського, П. Левченка, картини В. Маковського, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Пимоненка, І. Шишкіна, а також полотна майстрів старшого покоління — В. Тропініна, В. Боровиковського, О. Венеціанова, І. Айвазовського та ін. А ще — мармур, бронза, порцеляна, старовинні меблі тощо.

Маючи таке цінне зібрання, господар гостинно відчиняв двері шанувальникам прекрасного, надавав окремі твори на виставки.

Проектуючи особняк, Г. Шлейфер передбачав і розміщення колекції в інших приміщеннях, адже одної вітальні для цього

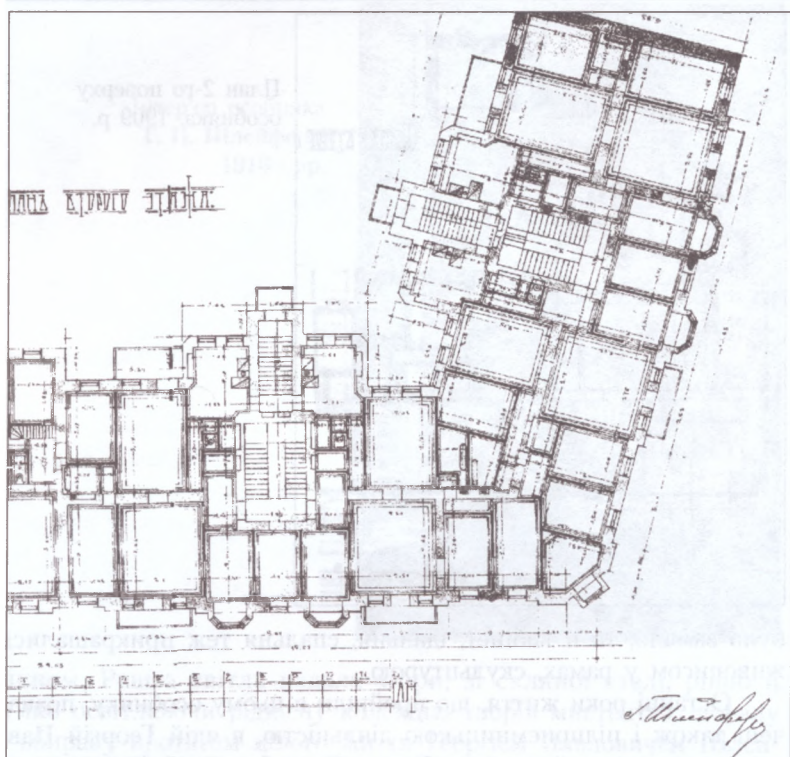
План 2-го поверху
особняка. 1909 р.

було замало, та й кабінет, їдальня, спальня теж прикрашалися живописом у рамах, скульптурою.

Останні роки життя, що пройшли в цьому особняку, позначені також і підприємницькою діяльністю, в якій Георгій Павлович так знався й кохався. Великий прибутковий будинок, поруч з особняком, — двосекційний, з ліфтами, на двадцять комфортабельних квартир — був не тільки гарно оздоблений та розпланований, але й давав суттєвий прибуток. Крім того, помешкання другого поверху, що прилучалися до особняка, мали зв'язок з останнім і призначалися для членів родини.

Дочка Г. Шлейфера — Аріадна, за чоловіком Толлі, займала на першому поверсі семикімнатну квартиру з двома кімнатами для прислуги та кухнею. Сам Георгій Павлович з Ольгою Георгіївною займали дванадцять кімнат (плюс чотири кімнати для прислуги) на другому поверсі.

А 27 березня 1913 р., на 58 році життя Георгій Павлович Шлейфер помер від шлункової кровотечі. Похорон Шлейфера відбувся з надзвичайним вшануванням його особистості як видатного київського діяча, зодчого, банкіра. Попрощатися

План 2-го поверху прибуткового будинку з автографом
арх. Г. П. Шлейфера. 1909 р.

прийшли члени правління та службовці Київського міського кредитного товариства, до кінця днів очолюваного Г. Шлейфером, міський голова І. Дьяков, гласні думи. Труна з тілом небіжчика стояла в його улюбленій галереї, серед безлічі вінків (понад п'ятдесят), а міське кредитне товариство піднесло срібний вінок. Після чину відспівування, здійсненого настоятелем Олександро-Невської парафіяльної церкви о.Кліментієм Фоменком, жалобна хода рушила вниз Інститутської, до будинку кредитного товариства, причому труну несли на руках службовці цього закладу, і тут була перша зупинка — з короткою літєю та промовою колишнього міського голови В. Проценка. Далі, повз будинок міської думи, Хрещатиком та Олександрівською (вже

Ольга Георгіївна
Шлейфер.
1880-і рр.

Аріадна Георгіївна
Шлейфер.
Початок ХХ ст.

на катафалку) — на Аскольдову могилу. Ховали Г. Шлейфера за православним звичаєм.

Із встановленням радянської влади і до 2 серпня 1922 р. в особняку стояв штаб Комуністичної бригади особливого призначення. Щойно він перебрався на Інститутську, 6, Аріадна Толлі подала заяву до комунвідділу з проханням віддати в оренду особняк: «Будинок, де перебували військові частини (установи), приведений у нинішній час у дуже жалюгідне становище і може бути дорогий лише мені». Особняк і прибутковий будинок були передані 16 вересня 1922 р. житловому кооперативу.

1926 р. від свого імені, від імені своєї матері Ольги Георгіївни та брата Георгія Георгійовича Аріадна Толлі подарувала Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Г. Шевченка 22 картини з колекції свого батька, Георгія Павловича Шлейфера. У подальшому Шлейфери емігрували до Франції.

1940 року на замовлення Головлінопрому за проектом інженера Беробена (або Барабана) було надбудовано аж три

А. Г. Толлі
з донькою Іриною.

Прапорщик І. В. Толлі.
1910-і рр.

поверхи на двоповерховому особняку Г. Шлейфера. Цікаво, що проект передбачав стилістичну єдність фасадів і особняка, прибуткового будинку і новобуду — в стилі модерн. Проект був здійснений за свіжим прикладом — надбудовою двох поверхів банку по Інститутській, 9, виконаною 1934 р. в стилістичній єдності з двома попередніми, нижчими поверхами. Далася знака і наполегливість архітектора П. Альошина, який був консультантом при проектуванні та будівництві на Інститутській, 13.

ІНСТИТУТСЬКА, 19/5 (втрачено)

На перехресті Інститутської та Шовковичної з усіх чотирьох боків височать будинки, зведені у міжвоєнний період. А до 1920 р. по діагоналі від генерал-губернаторського будинку (*див.*: Інститутська, 20/8) стояв двоповерховий особняк, який належав Василю Петровичу Кочубею. Останній походив з відомого українського старшинського роду, що вів початок від кримського татарина Кучук-бея, який осів в Україні у першій половині XVII ст. і став Кочубеєм. Від нього пішли: відомий генеральний суддя Василь Леонтійович Кочубей — батько Мотрі, хрещениці гетьмана І. Мазепи, та Василя — полтавського полковника; діда Семена — полковника ніжинського і генерального обозного. Онук Семена Кочубея, теж Семен Кочубей — губернський предводитель полтавського дворянства і член української масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві. Указом Правительствующого Сенату від 11 липня 1841 р. Кочубеї були затверджені в правах потомствених дворян Чернігівської губернії.

У 30–40-х рр. XIX ст. весь квартал, обмежений нинішніми вулицями Липською, Шовковичною, Грушевського та Інститутською, належав двом особам — генералові Г. Білоградському та статському радникові П. Зуєву. Про садибу Г. Білоградського вже розповідалося (*див.*: — Грушевського, 20).

Садиба П. Зуєва була наріжною і виходила на три вулиці: Липську, Інститутську та Шовковичну, містила в собі 1291 кв. саж. (0,6 га). За розпорядженням Київської губернської будівельної та дорожньої комісії, 23 лютого 1852 р. міським землеміром Л. Шмигельським був складений план садиби. На Левашовську вулицю виходив сад, дерв'яний одноповерховий будинок

стояв на Інститутській; у глибині садиби розмістилися одноповерхові дерев'яні служби. За духівницею 1872 р., садиба перейшла у спадок донькам П. Зуєва — Варварі та Катерині.

За купчою від 28 квітня 1884 р., частину садиби (400 кв. саж.) на розі Інститутської та Катерининської придбало подружжя Демидовських (*див.*: — Інститутська, 21).

Сестри Зуєви влітку 1884 р. за проектом архітектора В. Сичугова перебудували вхід у будинок, зробили прибудову кам'яного парадного коридора. За статистичними даними 1884 р. уся садиба по Інститутській, 19 займала площу близько 500 кв. саж. (0,23 га), з них сад — 376 кв. саж.

У будинку було 9 кімнат і 3 передпокої; кухня і пральня містилися у флігелі. Десять років по тому садиба ще була власністю Зуєвих, а вже в 1894 р. новим господарем став титулярний таємний радник Андрій Володимирович Стороженко (*див.*: — Пушкінська, 36).

А. Стороженко 1879 р. закінчив Київський університет св. Володимира, був учнем В. Антоновича; земський і дворянський діяч на Пирятинщині й Переяславщині, 1886—1892 рр. був головою Переяславської земської управи; член Київської археографічної комісії, товариства Нестора-літописця (заступник голови), співробітник «Киевской старины», де надрукував чимало документальних статей і заміток.

1892 р. Андрій Володимирович взяв шлюб з 18-річною Марією Патрикіївною з дому Ілляшєнків (*див.*: — Володимирська, 49). Молода сім'я оселилася на Липках. Після народження старшого сина (1896 р.) Стороженки переїхали на Рейтарську, 11, а садибу по Інститутській, 19 придбав згадуваний вище Василь Петрович Кочубей. Його батько, Петро Аркадійович, був багатим дідичем Полтавської та Чернігівської губерній, де йому належало 16,5 тис. десятин землі.

1882 р. П. А. Кочубей очолював Імператорське російське технічне товариство, був почесним членом Академії наук. Після його смерті (1892 р.) частина спадщини перейшла до сина — Василя Петровича Кочубея.

В. Кочубей 1890 р. закінчив Петербурзький університет, тоді ж взяв шлюб з Варварою Василівною, теж з роду Кочубеїв. У 1896—1905 р. В. Кочубей — глухівський повітовий предводитель

Гетьман П. Скоропадський
з ад'ютантами.
Перший справа —
В. В. Кочубей.
1918 р.

дворянства, власник майже 8,5 тис десятин землі. У 1890-х рр. оселяється з родиною на Липках, рішенням Київського дворянського зібрання від 14 серпня 1896 р. В. П. Кочубей був занесений у списки дворян Київської губернії. 1902 р. на садибі по Інститутській, 19/5 було споруджено двоповерховий кам'яний особняк, а 1908 р. — триповерховий флігель. В особняку оселилися господарі — в Кочубеїв було восьмеро дітей: чотири сини й чотири доньки; а у флігелі — контора маєтків, прислуга та кілька квартир, що здавалися в найм.

В. Кочубей мав багату колекцію картин. 1911 р. з нагоди 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка у Києві було влаштовано виставку, на якій експонувалися оригінальні малярські твори (загалом 36) поета-художника; серед них — із зібрання В. Кочубея. Останній був також членом ради Слов'янського благодійницького товариства у Києві. Спільно з крупними промисловцями та банкірами краю заснував Російське хімічне акціонерне товариство, а згодом очолив його.

1913 року В. П. Кочубей — дійсний статський радник, предводитель дворянства Обухівського повіту, почесний попечитель

Глухівського учительського інституту, а також — церемоніймейстер Височайшого Двору. Більше живе у Царському Селі, ніж у Києві. Лише 1917 р. повертається в Україну. Діти продовжують вчитись у київських гімназіях.

У міському архіві зберігається особиста справа Олександра Васильовича Кочубея. Він закінчив сім класів у 13-й петроградській гімназії, а з 26 серпня 1917 р. по 1 червня 1918 р. вчився у восьмому класі київської 8-ї гімназії. Тимчасове посвідчення Олександра Кочубея про закінчення київської 8-ї гімназії виписано вже українською та російською мовами. Серед нових дисциплін — українська мова та література, історія України, географія України. По закінченні гімназії О. Кочубей стає студентом юридичного факультету університету св. Володимира. Мешкає по вул. Інститутській, 19.

За Гетьманату родина Кочубеїв активно підтримувала П. Скоропадського, з яким були у родинних стосунках, Василь Петрович разом з Леонтієм і Михайлом Кочубеями входив до «Союзу хліборобів-власників».

На початку 1918 р., як видно з архівних документів, в особняку на Інститутській, 19 мешкали також родичі В. Кочубея, брати дружини: Леонтій та Михайло Васильовичі Кочубеї. Один займав дві кімнати на першому поверсі особняка, другий — теж дві кімнати на другому поверсі.

Л. В. Кочубей народився 1871 р. у Москві, закінчив курс Колегії Павла Галагана та Петербурзький університет. Був членом III Державної думи від Чернігівської губернії.

М. В. Кочубей народився 1875 р. у Києві, закінчив юридичний факультет університету св. Володимира; у 1909—1918 рр. — Борзенський повітовий предводитель дворянства.

Двоюрідний брат Василя Петровича, Василь Васильович, був до вересня 1918 р. ад'ютантом гетьмана П. Скоропадського.

Водночас В. П. Кочубей з Л. і М. Кочубеями входив до складу Протофісу (Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського Господарства). За спогадами П. Скоропадського, під час його перебування в Німеччині у вересні 1918 р. до Берліна приїхала промислова, торговельна і сільськогосподарська делегація на чолі з Василем Петровичем Кочубеєм. «Ця делегація, здається, об'їздила деякі промислові центри Німеч-

чини і повела енергійну та успішну боротьбу з «Аусфур Гезельшафт», дії якої сильно гальмували товарообмін. Під час мого перебування в Берліні я бачив і Василя Петровича Кочубея, і всіх членів делегації».

За Гетьманату В. П. Кочубей скуповував у Києві нерухомість. На початку 1918 р. йому належав шестиповерховий прибутковий будинок на Фундуклеївській, 12–14, а також велика садиба по Гоголівській, 28 – колишня В. Орловського (*див.*).

З падінням гетьманської держави родина Кочубеїв емігрувала, їхній особняк був зруйнований, певно, при вибуху на початку червня 1920 р. генерал-губернаторського будинку на Інститутській, 20/8 (*див.*).

У травні 1924 р. Іван Васильович Прекул (зять М. Філіпова), орендатор будинку по Липській, 2 (*див.*), виявив бажання взяти в оренду на 15 років, за умови звільнення його на перші три роки від орендної платні, також і садибу по Інститутській, 19/5. Але, щоб привести у належний стан зруйновані будинки Кочубеїв, потрібно було 2300 руб. дореволюційних, що становило тоді 5 тис руб. золотом. Міська влада від цього відмовилася. Згодом було організовано житловий кооператив «Веселий кут», на кошти якого 1927 р. було споруджено наріжний двоповерховий восьмиквартирний житловий будинок. Тут, між іншим, у 1930-х рр. мешкав відомий радянський урядовий перекладач і мемуарист Валентин Бережков.

Так зник, певно, цікавий особняк, в авторстві якого можна було припустити архітектора В. Городецького, як про це подає у своєму «Словнику» польський мистецтвознавець С. Лоза.

Рішенням Київської міськради від 17 лютого 1940 р. на садибі по Інститутській, 19/5 було намічено звести чотириповерховий флігельний будинок і добудувати ще два поверхи на фасадному. Замовником був ковбасний завод. Автором проекту – архітектор Миронович. Будівництво завершено перед 1941 р. – у спрощених формах конструктивізму.

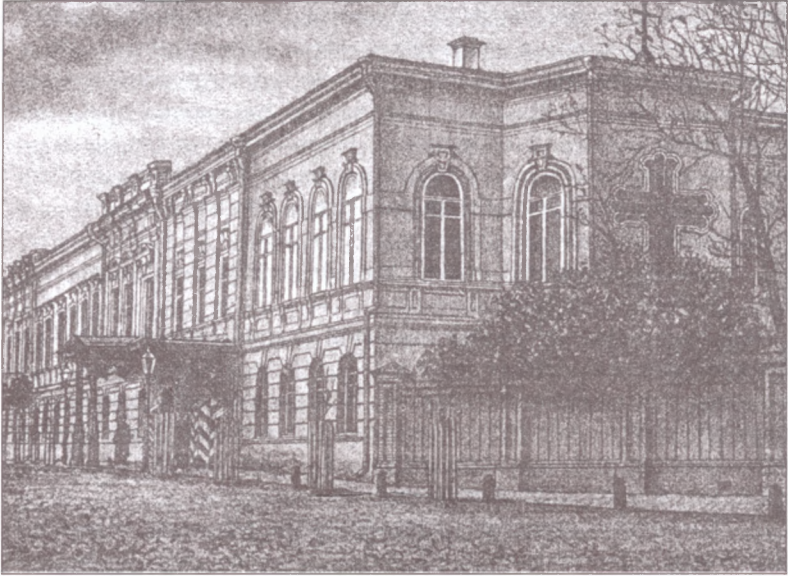
ІНСТИТУТСЬКА, 20/8 (кол. 40, втрачено)

На розі з вулицею Шовковичною тепер стоїть великий житловий будинок, споруджений у 1935–1937 рр. за проектом архітектора С. Григор'єва. У дворі — великий парк, колишній сад генерал-губернаторського дому, що був на цьому місці до 1920 р.

Той будинок мав два видовжені крила Г-подібного плану по лініях забудови обох — Інститутської та Шовковичної (тоді — Левашовської) вулиць. У книзі «Пушкин в Києве» (авт. Т. Кавецька, В. Ковалинський) вказано, що будинок до 1817 р. належав генерал-майору Дмитру Бегічеву. Пізніше власником його став полковник артилерії Андрій Іванов, який здавав свій будинок у найм. Так, місто найняло з 1 серпня 1821 р. до початку 1825 р. будинок для командира 4-го піхотного корпусу 1-ї армії генерала Миколи Раєвського.

В Історичному архіві зберігається «Книга Киевской палаты Гражданского суда о записи купчих крепостей 1833 года», в якій є й такий запис:

«Літа тисяча вісімсот тридцять третього листопада у 24-й день Артилерії полковник і кавалер Андрій Захаріїв син Іванов, продав я до казни для розміщення Його Вельможності Пана Київського Військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора Генерал-ад'ютанта та різних орденів кавалера графа Василя Васильовича Левашова власний мій кам'яний будинок двох поверхів з кам'яними під ним сутеренами та при ньому окремо побудованими сараєм, стайнями та амбарами та у місцевості, що перебуває у 2-й частині м. Києва по вулиці

Генерал-губернаторський будинок з церквою св. Миколая. 1880-і рр.

Бегічевській (тепер — Інститутська. — *Авт.*) а взяв я, Іванов, з казни за цей, проданий мною будинок грошей Державними Асигнаціями з решти сум земського збору минулих трьох років по Київській Губернії в кількості трьохсот п'ятдесяти тисяч рублів у Санкт-Петербурзькій опікунській раді сто тисяч, повністю мій будинок нікому не проданий, не закладений ніде, та якщо будуть претензії, свої сто тисяч рублів взяти казни з мене, Іванова, та моїх спадкоємців. Будинок проданий і гроші асигнаціями 100 тис руб. повністю одержав Артилерії полковник і кавалер Андрій Захарїїв син Іванов».

На думку Ф. Ернста, «деякі частини» цього будинку, «може бути, походили ще з XVIII ст.».

В обласному архіві збереглося креслення фасаду генерал-губернаторського будинку, складене у січні 1879 р. міським архітектором В. Ніколаєвим. На «існуючому фасаді по Інститутській вулиці» показано класичний фасад гарних пропорцій на 13 віконних осей, з приставним шестиколонним портиком тосканського ордера по центру, з традиційно класичним декором:

рустований нижній поверх із великими клинчастими замковими каменями прямокутних вікон, чітко окреслений антаблемент, прямі сандрики-полочки над вікнами другого поверху (через одне вікно). Праворуч долучалася тривіконна прибудова з чавунним ганком на колонках — бічний вхід, та (до неї ж) — чотиривіконна прибудова домової церкви св. Миколая з тригранною абсидою, прорізаною величезним хрестовидним вікном — як у барокових українських церквах.

У бік Шовковичної вулиці дивився портик з балконом другого поверху (за колонадою).

Довжина фасаду по Інститутській вулиці дорівнювала 35 м, а з прибудовами — 55 м.

Але у відомому виданні М. Захарченка «Київ тепер и прежде» 1888 р. показано інший вигляд генерал-губернаторського дому з боку вул. Інститутської — без портика й фронтону, але з тими ж прибудовами.

Уся садиба складалася з трьох частин, і більшу площу займав старий сад. На розі, при будинку генерал-губернатора були кухонний флігель, з'єднаний з домом кам'яною галереєю, холодні служби (сараї для дров та льодовня). Окремо, воротами на Інститутську, розташовувався господарський двір з великою стайнею, каретником, сараями, оранжереєю та кучерською. У грудні 1911 р. добудовано й «кам'яний сарай для автомобіля».

Обабіч чавунного ганку стояли дерев'яні смугасті будки для варті. У цьому будинку, починаючи від 1833 р. і до 1917 р., мешкали почергово всі генерал-губернатори.

У структурі імперського управління Україною була особлива посада «начальника Південно-Західного краю». Імператорським указом від 9 вересня 1801 р. три губернії краю — Київська, Подільська та Волинська, — «як прикордонні» (після трьох розборів Польщі) з Австро-Угорською імперією було підпорядковано військовим губернаторам. Останні користувалися правами головних начальників губерній. Указом від 22 січня 1832 р. тимчасовий Подільський і Волинський військовий губернатор В. Левашов став іменуватися Військовим губернатором Київським і генерал-губернатором Подільським і Волинським. Такий титул начальники Південно-Західного краю мали до 1865 р.

За розпорядженням саме В. Левашова було розплановано вулиці на Липках, і почалося нищення липового гаю, висадженого довкола Кловського палацу, та шовковичного саду. Від останнього й походить назва вулиці Шовковичної, змінена 1869 р. на Левашовську та повернена 1993 р. як історична, первісна.

Традиційно демонструючи вірнопідданість, київські міські власті надавали київським вулицям імена наступних генерал-губернаторів: Д. Бібікова (нині — бульвар Тараса Шевченка), І. Васильчикова (Прорізна), М. Анненкова (Лютеранська). Кожен з них був, по-своєму, колоритною особистістю.

Дмитро Гаврилович Бібіков, обіймаючи посаду генерал-губернатора у 1837—1952 рр., уславився кількома важливими для Києва справами, що мали водночас як позитивне, так і негативне значення. За часів його правління зводилася нова Київська (Печерська) фортеця — за розпорядженням царя Миколи I, який, до речі, зупинявся під час відвідин Києва саме у генерал-губернаторському домі. Діяльність Д. Бібікова відобразив у своїх творах російський письменник М. Лесков, а на суперечливості дій і вчинків генерал-губернатора наголошує В. Ковалинський: придушення національно-визвольного руху і «впровадження російського елементу в краї», драконівські порядки в університеті і захоплення інтересу до історії Києва та заснування Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. На роботу до комісії Д. Бібіков прийняв Т. Шевченка, щойно випускника імператорської академії мистецтв (1845 р.), і поет, разом з М. І. Костомаровим, згодом також співпрацівником Комісії, не раз гостювали в цьому ж домі на Інститутській. Це не завадило Д. Бібікову — служба є служба — взяти участь 1847 р. у розгромі Кирило-Мефодіївського товариства, до якого належали Шевченко і Костомаров. Через десять років, повертаючись із заслання, Т. Шевченко писав поему «Юродивий», де дія мала розгортатися в умовній країні Сатрапії, — сатиричній алегорії України часів Миколи I. Прототипами персонажів твору мали стати саме Д. Бібіков («капрал п'яний», «старий сатрап») та правитель його канцелярії М. Писарев разом із своєю розпусною дружиною, як подає «Шевченківський словник» видання 1976—1977 рр.

Генерал-губернатором у 1852—1963 рр. був генерал-ад'ютант князь Іларіон Іларіонович Васильчиков, звичайно ж,

провідник державницької імперської лінії. Коли заарештованого на Черкащині в липні 1859 р. Т. Шевченка привезли до Києва, І. Васильчиков порадив йому якнайшвидше виїхати до Петербурга, а в листі до «третього відділу» висловив пропозицію не дозволяти поетові оселитися в Україні взагалі. Так само І. Васильчиков заборонив виголошувати будь-які промови біля труни Кобзаря під час його перепоховання у травні 1861 р.

Гуманнішу згадку про себе залишила у Києві дружина І. Васильчикова Катерина Олексіївна, княжна Щербатова. Завдяки їй, як пише В. Ковалинський, у Києві набули поширення масові благодійницькі заходи – вистави, бали, гуляння, лотереї-алегрії, прибутки з яких ішли на підтримку нужденних. Одне з головних діянь К. Васильчикової – відкриття 1859 р. Сулимівських благодійних закладів на вул. Лютеранській, якими потім, вже послідовно, опікувалися дружини наступних генерал-губернаторів. Овдовівши 1863 р., Катерина Василівна сприяла становленню Свято-Троїцького монастиря на Звірінці, подарувала монастиреві дві власні дачі. Одна з них, на Сирці, націоналізована після встановлення радянської влади, згодом стала так званою «дачею Любченка», коли П. Любченко мешкав на вул. тепер Б. Хмельницького, 60 (*див.*).

Подружжя Васильчикових поховано біля Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах Києво-Печерської Успенської лаври.

Згідно з указом від 19 січня 1865 р. встановлено посаду Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, і першим її обійняв генерал від артилерії Олександр Павлович Безак. На час його правління (1865–1869) припадає пуск у Києві першої залізниці, і над колесами першого паровоза чітко виблискувало «БЕЗАКЪ». Це подружжя поховано теж, біля Хрестовоздвиженської церкви – у родинному мавзолеї.

У серпні 1889 р. до Києва прибув новий генерал-губернатор – генерал-лейтенант граф Олексій Павлович Ігнат'єв, одружений з княгинею Софією Сергіївною з дому Мещерських, фрейліною. З ними приїхав і 12-річний син Олексій, згодом – відомий військовий дипломат і мемуарист О. Ігнат'єв, автор книги споминів «50 лет в строю». Він залишив описи цікавих деталей на Інститутській, 40:

«Ми... із захватом оглядали тінястий сад при домі київського генерал-губернатора. Нам здалося неймовірним, що можна збирати просто з дерев сливи, груші, волоські горіхи, так просто — на вільному повітрі, посеред міста». Зважимо, що то могло справді вражати після Петербурга та Іркутська, де перед тим довелося жити родині Ігнатєвих.

І такі подробиці:

«Домова церква залишалася центром життя й місцем збору близьких друзів, що особливо відчувалось перед великими святами. Різдвяні канікули завжди вносили велике поживлення в буденне життя. В скляній галереї красувалася величезна ялина, а у вітальні влаштовували сцену для аматорського спектакля. У перший день ялинка запалювалася для родини й запрошених, а на другий день для прислуги. Все було врочисто-красиво до тої хвилини, коли догораючі свічки ніби кликали кучера Бориса покінчити з чарівним видовом. Він, як отаман, валив могутнє дерево, а за ним, забувши усі різниці положень службової ієрархії, статі й віку, прислуга кидалася забирати фрукти, солодоці й золочені горіхи, що залишилися, набиваючи ними кишені. Майже такі ж сцени я бачив згодом після вечері на придворних балах у Зимовому палаці, де поважні генерали й блюстители законів — сенатори — грабували після вечері недоїдені царські фрукти й цукерки, набиваючи ними каски й трикутні капелюхи».

Цікава й така деталь. Готуючи сина до вступу до Київського Володимирського кадетського корпусу, генерал-губернатор запросив для занять вдома з російської мови відомого українського мовознавця і педагога Павла Гнатовича Житецького. Цитуємо:

«До тихої просторої класної входив двічі на тиждень, з плетеним кошем у руці, у зношеному сурдуті, високий сивочолий старий-українець із «запущеними донизу вусами». Це був Павло Гнатович Житецький, котрий перебував довгі роки під наглядом поліції, що не заважало йому, втім, викладати у привілейованому пансіоні — колегії Павла Галагана, в кадетському корпусі і навіть займатися з нами. Житецький був людиною великих знань і розуму, впевненою у своїй вищості над більшістю оточуючих, що дозволяло йому нехтувати й власною

П. Г. Житецький

зовнішністю й мішурним блиском чиновничого світу. «Ось вам байки Крилова, виберіть з них усе, що стосується вовка, і опишіть характер цієї тварини, як вона вам уявляється», — казав він нам. Він познайомив нас з нелукавими лицарями поем Жуковського, з низкою героїв «Мертвих душ», зі світом Пушкіна і Тургенева. Він прищепив нам вміння відокремлювати головне від другорядного, методично співставляючи позитивні й негативні дані. Він примушував нас ділити аркуш на дві частини, складаючи розпис добрих та злих сторін людської вдачі. Втім, я пригадую, що світлі й чисті риси героїв підкреслювались ним з особливою старанністю. Романтичний оптимізм, що дав мені в житті стільки ж незрівняних хвилин щастя, скільки й гірких розчарувань, був поселений в моїй свідомості Павлом Гнатовичем, який написав на обкладинці зошита з моїми першими творами слова Гоголя: «Забирайте ж із собою в дорогу, виходячи з м'яких юнацьких років у сувору жорстоку мужність, забирайте з собою всі людяні рухи, не залишайте їх на дорозі, не піднімете потім!»... Збігло багато років, поки я не

переконався в тому, що саме важливе, значне із набутого мною в дитячі роки було одержано не в казенній школі, а вдома. Саме домашнє виховання дало мені знання, любов до мистецтва, до літератури, любов до свого народу».

Принагідно варто згадати, що генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв, хоч і був «царським сатрапом», але ж це він 1893 р. скасував заборону українських театральних вистав, що її завів 1883 р. його попередник О. Дрентельн.

1 січня 1898 р. посаду генерал-губернатора обійняв генерал-ад'ютант генерал від інфантерії М. Драгомиров, продовжуючи командувати військами КВО. Як уже згадувалося вище, у розповіді про особняк на вул. М. Грушевського, 32 (*див.*), він не став переїжджати на Інститутську, 40, маючи тут лише «присутствіє».

З падінням самодержавства у палаці генерал-губернаторів розмістився Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, очолюваний Володимиром Кириловичем Винниченком. Сюди, на Інститутську, 40, прибула 22 грудня 1917 р. офіційна делегація Французької Республіки, очолювана генералом Жоржем Табуї, у складі віце-консула Арке та військових аташе полковників Марешаля, Ваньє та Денса. Були присутні генеральний секретар міжнародних справ О. Я. Шульгин та інші члени Генерального Секретаріату. Відтак, Франція першою офіційно визнала незалежність України. На урочистому прийнятті В. Винниченко виступив з промовою, виголошеною французькою мовою, зауваживши, що «український народ гідно поцінує той відгук, яким зустрінuto у вільній Франції визволення од віковичного ярма та прагнення до будівництва нового життя на власній землі».

Йдучи за хронологією подій, наведемо уривок із спогадів Тетяни Кардиналовської, юної дружини прем'єр-міністра Української Центральної Ради Всеволода Голубовича:

«На початку 1918 р. ми з Голубовичем оселилися в колишньому палаці генерал-губернатора, який йому дали як прем'єр-міністрові Центральної Ради. Палац був величезний. Широко сходи вели нагору, де була простора зала, підлога якої була вкрита біло-рожевим пухнастим килимом, а вздовж стін з високими вікнами стояли білі з позолотою стільці. Це була зала для

Гетьман Павло Скоропадський. 1918 р.

офіційних прийнятть. Ми з Всеволодом займали кілька кімнат на горішньому поверсі, де в минулому були розташовані спальні, кабінети генерал-губернатора і його дружини, та інші кімнати його приватних апартаментів. У спальні мене вразили завіси: поверх білих прозорих фіранок висіли кількома шарами кремово-рожеві занавіси, а на боках були важкі бордового кольору оксамитові штори, які зашморгувалися на ніч. Я розглядала всі ці розкоші з цікавістю й здивуванням: вони так багато промовляли про життя колишнього царського вельможі».

І далі: «Після того, як генерал-губернатор з дружиною поїхали геть, залишивши старого дворецького й решту слуг напризволяще, палац по черзі займала кожна влада, яка захоплювала Київ, і кожна грабувала там усе, що могла. Дворецький з душевним болем розповідав, як багато пограбувала якась отаманша, що відзначалася страшною жорстокістю, і навіть згадував Винниченка, який не погребував забрати з собою картини та килими».

За спогадами Олени Скоропадської, дочки гетьмана Павла Петровича Скоропадського, «в день перевороту 29 квітня 1918 р. гетьман вїхав до будинку на вулиці Інститутській, 40».

Прийняття у гетьмана П. Скоропадського. 1918 р.

Павло Скоропадський у своїх «Спогадах» писав, що «як тільки була одержана звістка, що бувший будинок генерал-губернатора захоплено, я вирішив туди негайно переїхати. За кілька хвилин, повний віри і охоти до праці, я входив у дім, у якому провів потім вісім місяців тяжкої муки. Зі мною було чоловік 10–15, вся решта була розіслана на зміцнення відділів, що обсаджували різні інституції. Я оглядав частину будинку, щоб вирішити, як нам всім розташуватися на першу ніч, коли до мене з'явився Демченко з кількома членами «Протофіса» пропонувати мені прийняти зложений ними список міністрів».

На початку травня того ж 1918 р. Київ відвідав генерал-майор барон П. М. Врангель. Він зустрічався з давнім знайомим, а тепер — гетьманом П. Скоропадським в його резиденції на Інститутській. Ось рядки спогадів Врангеля: «Вхід охоронявся караулом офіцерської роти. Перший поверх був зайнятий канцелярією, верхній займався гетьманом. В приймальні мені впав в око якийсь полковник з бритою головою і пасмом волосся на маківці. Він розмовляв виключно українською мовою, хоч і був кадровим російським офіцером. Черговим ад'ютантом виявився

штабс-ротмістр Кочубей, колишній кавалергард. Він розповів мені про переворот, про ту, нібито безкорисливу допомогу, котру надали Україні німці, про популярність Скоропадського». У розмовах, які потім провів генерал П. Врангель з гетьманом з'ясувалось, що першому нема чого робити на користь Україні: Врангель не розумів української ідеї і залишив Київ. А далі, як відомо з історії, був Перекоп...

Комендантом палацу Його Ясновельможності Пана Гетьмана був генеральний хорунжий Костянтин Адамович Прісовський, перед Першою світовою війною – штабс-капітан 130-го піхотного Херсонського полку, дислокованого в Києві.

За часів Директорії Української Народної Республіки, очолюваної Симоном Петлюрою, старий будинок на Інститутській, 40 так само правив за резиденцію.

5 лютого 1919 р. до Києва ввійшла Червона армія, і розпочався «червоний терор». Одним з похмурих осідків більшовицької «ЧК» став також і колишній генерал-губернаторський палац.

Так само лилася кров киян і восени 1919 р., коли місто перебувало під владою білогвардійського війська генерала М. Бредова, і на початку 1920 р., коли Києвом знов заволодили більшовики.

А на початку червня 1920 р. польське військо, що займало Київ протягом п'яти тижнів, відступаючи, підірвало і Ланцюговий міст через Дніпро, і будинок на Інститутській, 40. Від нього лишилася тільки руїна, що не підлягала відбудові.

Восени 1924 р. завершено розбирання руїн, вилучено 119 300 штук цегли та 10,5 кубометрів дощок підлоги. Щебінь використали для влаштування скверу, який було впорядковано наступного, 1925 р. і названо Садам спілки радторгслужбовців. Тут обладнали літній театр, тенісні корти (один діє й досі). А з переїздом столиці УСРР з Харкова до Києва по периметру саду збудовано елітарні житлові будинки, згадані на початку цього розділу. Як зазначав Гр. Бакланов, «вважалося, що незабаром так житимуть всі».

ІНСТИТУТСЬКА, 21/6

Цей сірий будинок майже нічим не відрізняється від інших, що стоять напроти, хоча різниця все ж таки є. Будинок на Інститутській, 21/6 був зведений не в 30–40-і рр. ХХ століття, а значно раніше — 1884 року як двоповерховий особняк з підвалом; два поверхи були надбудовані вже у 60-і рр. ХХ ст.

У квітні 1884 р. сестри Варвара і Катерина Павлівни Зуєви продали частину своєї великої садиби — 400 кв. саж. (0,18 га) подружжю Демидовських — Миколі Михайловичу та Анастасії Михайлівні. Нові власники наріжної садиби по Катеринівській та Інститутській замовили архітектору В. Ніколаєву проект особняка. На той час архітектор В. Ніколаєв жив поряд, на Левашовській, 5.

Особняк був зведений за один будівельний сезон, у статзвіті за 1884 р. записано, що будинок Демидовського буде готовий до осені 1884 р. Про свою садибу Демидовські подали дані у вересні 1885 р. Під забудовою знаходилося 186 кв. саж. садиби, сад розбили на 105 кв. саж. Двоповерховий з підвалом кам'яний будинок нараховував 23 кімнати. На садибі були зведені дві кам'яні каретні разом зі стайнями, дерев'яна льодовня і дров'яник, теж під одним дахом. М. Демидовський у звіті вказав, що оздоблення садиби ще не повністю завершено.

Микола Михайлович Демидовський на час зведення особняка був шестидесятилітнім генерал-майором у відставці, в минулому — генерал-майор Кубанського козачого полку, учасник війни з турками на Кавказі 1855–1856 рр.

М. М. Демидовський походив з українського козацького роду, його прадід — Омелян Мартинович — був військовим

Генерал-майор М. М. Демидовський

товаришем Чернігівського полку, володів маєтком у селі Чорнотичах Сосницького повіту. Батько Миколи Михайловича, Михайло Данилович Демидовський, виростив п'ятьох дітей, старший син — Микола, виховувався у Полоцькому кадетському корпусі; закінчив курс навчання у Дворянському полку, з якого був випущений 1844 р. у Владикавказький лінійний козачий полк корнетом, згодом перейменований у відповідний військовий чин хорунжого.

У 1850—1855 рр. Микола Михайлович служив у Владикавказі, а 1855 р. призначений молодшим штабс-офіцером, прийняв командування 3-м дивізіоном 2-го збірного лінійного козачого полку. Саме з цього моменту і почав вести свої записи М. Демидовський, що пізніше лягли в основу його книги «Записки о кавказско-турецкой войне 1855—1856 годов». Книга вийшла уже після смерті генерл-майора у видавництві Київського університету у 1895 р.

Маєток у Чорнотичах на Чернігівщині був власністю родини Демидовських до революції. У 1875—1878 рр. М. М. Демидовський

Склеп Демидовського.
1890-і рр.

виконував обов'язки Сосницького повітового предводителя дворянства, а з 1878 по 1884 роки ці обов'язки виконував його брат, Митрофан, колезький радник. Їхній молодший брат теж був військовим, як і чоловіки обох їхніх сестер.

Помер генерал у червні 1891 р. й був похований на Аскольдовій могилі. Вдова генерал-майора, Анастасія Михайлівна, збудувала пам'ятник на першій терасі. Опис склепу, що стояв неподалік входу до церкви, подає Л. Проценко: «Цей склеп розташований одночасно на першій і другій терасах: на першій знаходився масивний, восьмикутний в основі пам'ятник чорного граніту з чотирма колонами на рогах. Верхні фігурні карнизи перериваються із північної і південної сторін зображеннями святих, із східної та західної сторін — портрети покійного та його дружини». Над і під портретами вказувалися роки життя генерала і рік народження дружини, оскільки на час спорудження пам'ятника Анастасія Михайлівна була ще жива. Сам склеп містився під пам'ятником у стіні нижньої тераси, зверху прикрашений решіткою з мотивом хреста, біля входу — колони чорного граніту, над входом — напис.

На оновлення кладовищенської церкви Миколи Мирлікійського А. Демидовська пожертвувала найбільшу суму – 20 тис руб. сріблом. 8 липня 1894 р. відбулося освячення кладовищенської церкви на Аскольдовій могилі. На літургії була проголошена вічна пам'ять боярину Миколі – померлому чоловіку А. Демидовської. У тому ж році А. Демидовська пожертвувала ще 10 тис руб. для заснування недоторканного фонду при Аскольдовій церкві з тим, щоб тут щодня о 9-й ранку правилася божественна літургія.

У Національній бібліотеці України зберігається книга М. Демидовського, видана в Києві 1895 р., із зворушливим дарчим написом Анастасії Михайлівни Демидовської, зробленим нею 1898 р. для друзів сім'ї:

«Ці записки дають повну картину душі людини... Самовіддана хоробрість, почуття обов'язку, поряд із співчуттям і любов'ю до ближнього, відсутність підлості й лестоців, вміння завжди і скрізь зберігати почуття власної гідності, не порушуючи обов'язку служби.

Чуйний та сердечний, він завжди як живий в пам'яті людей, які знали його як людину з поетичною душею й лицарською вдачею. Найкращим пам'ятником цієї блискучої людини можуть бути його записки. Хто його знав чи тільки чув про нього, я впевнена, збереже до його пам'яті почуття глибокої пошани».

Анастасія Михайлівна Демидовська опікувалася не лише духовними й церковними справами, але й суто земними. Капітал нею вкладався у нерухомість, потім ця нерухомість дуже вигідно продавалася. Наприкінці XIX ст. Демидовській належали сусідні садиби: Інститутська, 23 та Інститутська, 44/7. До 1918 р. А. Демидовська була почесним попечителем жіночої гімназії В. О. Жеребцової.

ІНСТИТУТСЬКА, 26 (кол. 48)

Садиба, на який стоїть цей особняк, сформувалася на початку XIX ст., а в середині XIX ст. вона належала дворянці Грибовській та іноземцеві Цитіну. Сусідами були спадкоємці купця Бухтєєва (Інститутська, 46) і пансіон графині Левашової (Інститутська, 52, що згодом переїхав у власне приміщення на Володимирській, 54).

1873 р., за купчою, садиба перейшла до особистого і почесного громадянина Вільяма Йосиповича Сіоні та його дружини Луїзи Степанівни. У міському архіві зберігся план, складений міським землеміром О. Терським; на невеличкій ділянці площею 222,5 кв. саж. (0,1 га) стояв фасадний одноповерховий дерев'яний будинок, містилися служби, був невеликий садочок. Праворуч – садиба А. Гудим-Левковича, ліворуч – проїзд до садиби Бонацьких, згодом – Фабриціуса. Проїзд було влаштовано за рахунок садиби по Інститутській, 52, що належала генерал-майору В. Шаврову. Взагалі ж наявність такої забудови стала на заваді розвитку Еспланадної вулиці, що так і залишилася у вигляді двох окремих відрізків – Кріпосного та Виноградного провулків. Це той випадок, коли приватні інтереси зазвичай виявилися сильнішими за громадські та загальноміські.

Власник садиби Вільям Сіоні працював касиром у Київському приватному комерційному банку, яким керував на той час князь О. Кудашев. О. Паталеев у спогадах «Старый Киев» пише, що банк під орудою князя Кудашева дійшов мало не до повного краху. Службовці банку примітивши, що ними керують люди, котрі у банківській справі нічого не тямлять, робили підробки і чинили крадіжки, що призвело банк майже до краху. Один лише касир Сіоні на своїх особистих спекуляціях розтратив понад мільйон банківських грошей.

Колишній особняк по вул. Інститутській, 26. 1994 р.

Відбувся суд 1878 р. Службовці, винні у розкраданні грошей, понесли належну кару. Сіоні був засланий до Сибіру.

Лазар Ізраїлович Бродський та польський цукрозаводчик Й. Ярошинський надали допомогу банку, підтримавши його своїми внесками. Завдяки цьому останній повністю піднісся під управлінням нового директора В. Янковського, ставленника поміщиків-поляків.

Після такого скандалу дружина Сіоні у 70-і рр. змушена була продати садибу на Липках. У 80-і рр. це землеволодіння належало дружині підполковника Єлизаветі Іванівні Богородицькій. В описі за 1884 р. на садибі значився одноповерховий дерев'яний будинок на 6 кімнат з двома передпокоюми, садок на 50 кв. саж., невеликий флігель, де була кухня та господарські службові приміщення, під одним дахом яких розмістилася каретна, стайні, сараї. Родина Богородицьких володіла цією садибою до середини 90-х рр. XIX ст.

За купчою від 11 листопада 1904 р., садиба по вул. Інститутській, 48 перейшла у власність дійсного статського радника Миколи Івановича Антонова, якого у квітні того ж року перевели з посади прокурора Житомирського окружного суду на місце товариша прокурора Київської судової палати. У 1905 р. він побудував цей одноповерховий з вулиці та двоповерховий з двору особняк за проектом архітектора Є. Єрмакова.

Євген Федорович Єрмаков багато працював у Києві. На зламі XIX—XX ст. він як єпархіальний архітектор спорудив низку відомих у Києві житлових і громадських будинків: для Софійського митрополичого дому — прибутковий житловий будинок довкола Софійського собору на Володимирській, 20, 22, на Рильському провулку, Стрілецькій, 7/6; релігійно-просвітного товариства по вул. В. Житомирській, 9, духовну семінарію на Вознесенському узвозі, 20, Покровську церкву на Пріорці, Пантелеймонівську — у Феофанії, Єлисаветинську — на Трухановому острові (втрачено), Іллінську — на розі Жилянської та Безаківської (втрачено) тощо. Сповідуючи смаки замовників — російської православної церкви, а відтак «московський» стиль, архітектор Є. Єрмаков у проекті особняка М. Антонова продемонстрував зовсім інший зразок цікавої інтерпретації цегляного модерну, зробивши це досить енергійно і з такою ж міцною зоровою непорушністю, до якої зник у церковному відомстві. Фасад особняка, що замикає коротку перспективу Кріпосного провулка, відзначається оригінальною пластикою, і другого такого в Києві нема. Розкреповка й високий парапет виділяють парадний вхід та вікно приймальні у правому крилі. Таке ж велике вікно з протилежного боку фасаду відповідало спальні. По центру були вітальня та кабінет, а загалом на основному поверсі — вісім кімнат. У бік двору дивилися вікна їдальні, сюди ж виходила неодмінна веранда, а також ванна, ватерклозет. У нижньому поверсі виходили вікнами дитячі, кімнати прислуги, велика кухня; там-таки були комора й льохи. На дворі стояв дерев'яний сарай з каретнею та стайнею. Двір було забруковано.

Власник особняка мав вищу юридичну освіту, двадцять п'ять років служив у різних судових установах. Дворянин-землевласник, М. І. Антонов був обраний від Харківської губернії у III Державну Думу. Виконував обов'язки товариша секретаря Держдуми, був членом кількох комісій: судової реформи та недоторканності особи.

1913 р. М. Антонов продав садибу вдові дійсного студента юридичного факультету університету св. Володимира Марії Зельманівні (Соломонівні) Бродській — через довірену особу, дворянина Костянтина Олександровича Камаєва.

М. Бродська доводилася двоюрідною сестрою «цукровим королям» Лазарю і Льву Бродським, одружена теж з двоюрідним

братом — Мойсеєм Ісааковичем Бродським. Спочатку родина Марії Зельманівни мешкала в особняку своїх батьків на Катерининській, 9 (*див.*: Липська, 9), потім на Левашовській. Її чоловік був одним з крупних представників місцевого фінансового світу, банкірським і промисловим діячем; від 1887 р. — член правління Південноросійського промислового банку (згодом — заступник директора). Там він прослужив десять років. Упродовж багатьох років був членом ради Київського приватного комерційного банку, членом облікових комітетів місцевих відділень Волзько-Камського і об'єднаних банків. Крім того, він вкладав свій капітал у розвиток цукрової промисловості, був членом правління Олександрівського товариства цукрових заводів, директором правління товариств Махаринецького і Спичинецького цукрових заводів. Брав участь і в місцевих концесійних підприємствах: водогінному та трамвайному.

Після смерті М. Бродського (1911 р.), за духівницею, у спадок родині відійшов хутір Софіївка, придбаний 1898 р. Ця величезна дача на р. Сирець мала площу 67 десятин 103 кв. саж. (бл.73 га), з 27-ма різними спорудами (дерев'яними), млином, ставком, оранжереями й теплицями — справжній маєток на околиці міста.

М. Бродська жила в особняку на Інститутській, 48 з дітьми — Олександром-Соломоном, Яковом і Бертою. Старший син, О.-С. Бродський, як і батько, закінчив юридичний факультет університету св. Володимира (із званням кандидата права), у 1915—1916 рр. був членом правління Товариства київського пивоварного заводу (Кирилівська, 45), де директором-розпорядником був його дядько, кандидат природничих наук Макс Зельманович Бродський.

У січні 1919 р., за часів Директорії, М. Бродська заклала садибу у міському кредитному товаристві. Нерухомість оцінили у 77610 руб., але акт оцінки був складений 25 вересня 1919 р., тобто за часів панування у Києві денікінців. Позику Бродська отримала на 36 років і 4 місяці.

Бродські мешкали в цьому особняку до грудня 1919 р., а вже 1920 р. майно було націоналізовано, і в особняку містилися різні військові установи: 1927 р. — мешкав комендант м. Києва П. Є. Блінов.

1998 р. будинок зазнав великого ремонту, в ході якого замінено віконні рами — на зовсім чужі архітектурі цієї кам'яниці.

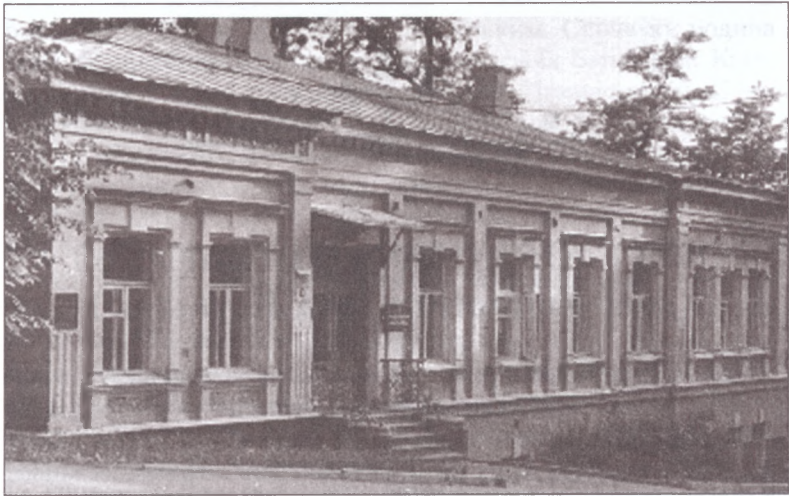

КРУГЛОУНІВЕРСИТЕТСЬКА, 10 (кол. Університетська Кругла, 9)

На закруті типово київської вулиці, за невеличким газоном стоїть ошатний особнячок на десять віконних осей по фасаді. Останній розчленовано лопатками і так само — ритмом великих лиштов прямокутних вікон та оздоблено в традиціях київського цегляного декору, з ліпними вставками у фільонках та фризі. А на додаток — відсунута від чолового фасаду, згідно із закрутом вулиці глуха стіна ліворуч, що відповідала терасі, розкритій у бік саду. Для надання тій глухій стіні естетичнішого вигляду архітектор збагатив її пропорційно доречною екседрою під трикутним фронтоном, додав ліпнини, — все як годиться за класичними зразками. На цьому добре розумівся автор — київський техник А. Краусс, за чийм проектом 1892 р., на замовлення власника садиби Андрія Владиславовича Савицького було споруджено цей особняк.

Історія садиби сягає тих часів, коли Лютеранська вулиця була ще Графською, бо лютеранської кірхи, від якої пішла сучасна назва, ще не існувало. На початку 1830-х рр. велику земельну ділянку на Графській отримала дружина колезького асесора Уляна Степанівна Сулима. Згодом ділянку збільшили, і вона простягалася від сучасної садиби по Лютеранській, 16 на південь аж до Крутого узвозу. 1837 р. через ці сулимівські землі проклали стрімку вулицю Університетську Круглу, що розділили садибу Сулим на дві частини. Південна займала весь сучасний парний бік вулиці Круглоуніверситетської (тоді він мав непарну нумерацію), 2 — 14, площею 1 десятина 1680 кв. саж. (1,86 га).

Уляна Степанівна після смерті чоловіка, Якіма Якимовича Сулими, вийшла заміж удруге — за генерал-лейтенанта Миколу

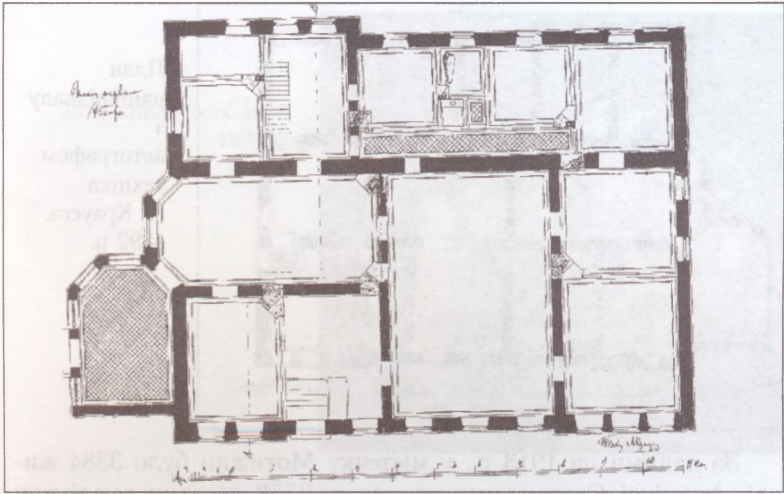
Особняк по вул. Круглоуніверситетській, 10. 1993 р.

Петровича Ловцова. Прямих спадкоємців подружжя не мало, а тому господиня заповіла садибу своїй племінниці Марії Миколаївні Савицькій, з дому Кандиб, а садибу по Лютеранській, 16 віддала місту під притулок для бідних, що став зватися Сулимівкою. Тож по смерті У. Ловцової (1859 р.) садиба перейшла у спадкове володіння дружини генерал-майора Савицького, М. Савицької.

Савицькі походили з давнього козацького роду — нащадки Трохима Савицького, сотенного отамана; Йосипа Савицького; Ничипора Савича, сотника Понорницького (1693 р., польського герба «Холева» (халява)). Указом Правительствующого Сенату від 27 вересня 1833 р. Савицькі були затверджені в правах помествених дворян Могилівської губернії.

Генерал-майор Владислав Юрійович Савицький помер у Києві 1881 р., і був похований на цвинтарі Видубицького Михайлівського монастиря, поруч з дружиною Марією Миколаївною, яка померла 1880 р., та її тіткою У. Ловцовою.

По смерті батьків 1882 р. увійшли в спільне володіння в рівних долях сини: корнет Андрій та неповнолітній Олександр. Роздільний акт між братами відбувся 30 січня 1887 р. за планом, складеним 1886 р. Частина садиби по Університетській Круглій — від Крутого узвозу — дісталася молодшому Олександрові (з усією

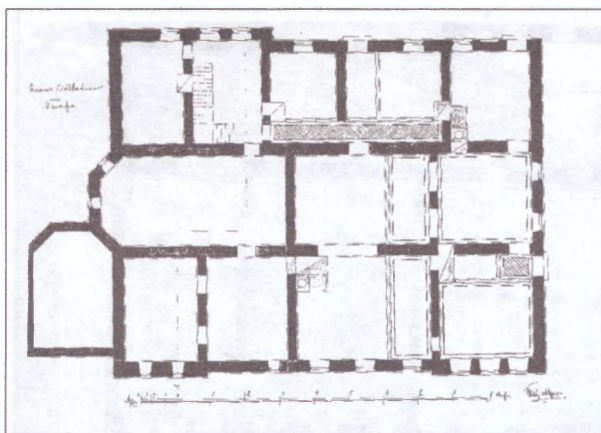

План 1-го поверху з автографом техніка А. Краусса. 1892 р.

забудовою і садом мірою 1805 кв. саж. (0,82 га), більша ж — сад, забудова (сучасні номери 6—14) площею 2643 кв. саж. (1,2 га) — Андрію. Після операцій з нерухомістю Андрієві Савицькому залишилася садиба по Університетській Круглій, 7 та 9 (тепер, відповідно, 12 і 10).

Крім нерухомості у Києві, родині Савицьких дісталися у спадок землі У. Ловцової в Київському повіті, включно з містечком Мотижин, де, до речі, зберігалися старовинні акти Переяславського полку.

1890 р. під редагуванням О. Лазаревського вийшов друком «Мотыжинский Архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII вв. Издание Андрея и Александра Савицких. Киев. 1890 г.». Цей збірник у головній своїй частині став доповненням до виданого під редакцією того ж О. Лазаревського, 1884 р. Сулимівського Архіву. Крім сімейних паперів Сулим, у «Мотыжинському Архиві» були надруковані документи, що стосуються історії ще кількох українських родин, як-от Максимовичів, Томар, Мировичів та інших. «Киевская старина», подаючи рецензію на це видання, звернула увагу читачів, котрі мають фамільні документи XVII—XVIII ст., на чудовий приклад братів Савицьких, коштом яких було видано «Мотыжинський Архив».

План
напівпідвалу
з
автографом
техніка
А. Краусса.
1892 р.

За даними на 1913 р., у містечку Мотижин було 3384 жителі. Андрієві Савицькому належало 2758 десятин землі при м. Мотижині і с. Плахтянка Макарівської волості. У самому Мотижині А. Савицький заснував 1890 р. винокурню з річним прибутком 2990 руб.

У 1892 р., на час зведення особняка, А. Савицький — таємний радник, предводитель дворянства та почесний мировий суддя Радомишльського повіту, член губернської опіки дитячих притулків; від місцевих власників лісів входив до складу губернського лісоохоронного комітету. Наприкінці 1890-х рр. А. Савицький був відряджений до міністерства внутрішніх справ у розпорядження генерал-губернатора М. Драгомирова.

Дружина Савицького, Марія Володимирівна Савицька, з дому Стороженків (*див.*: Пушкінська, 36), була опікункою і завідувачкою будинку «опіки привілейованого стану ветеранів» на Анненківській, 16 (заклад заснований 1859 р. княгинею К. Васильчиковою, за заповітом вдови генерала Уляни Сулими-Ловцової) — відомий як знаменита Сулимивка.

Близько 1910 р. А. Савицький збудував новий особняк по Університетській Круглій, 7Б (*див.*: Круглоуніверситетська, 12), а цей особняк продав 1911 р. Лукії Лаврентіївні Божковій, родичці Г. Гладинюка, відомого у Києві благодійника і мецената. Л. Божкова з чоловіком, генерал-майором Діомідом Дементійовичем Божковим проживали в цьому особняку до 1918 р.

Ліве крило особняка.
1993 р.

Божкови вели свій рід від Федора Матвійовича Божка, українського співака, що був відряджений 1730 р. до царського двору, згодом, обійнявши посаду уставника Придворної співочої капели та діставши дворянство, що зумовило додавання до прізвища неодмінного «-ов», став, таким чином, Божковим. Брав участь у відомій подорожі імператриці Єлизавети Петрівни до України 1744 р., був у близьких стосунках з придворним бандуристом Григорієм Любистком та українськими діячами Я. Марковичем, М. Ханенком, графом О. Розумовським.

Певно, успадкувавши родинну схильність до мистецтва сцени, генерал-майор Д. Божков навесні 1914 р. розбудував дерев'яний павільйон для театру на терені Олексіївського парку (кол. Сільськогосподарська виставка 1913 р.). Дозвіл на це надала губернська управа, а проект будівлі виконав технік-будівельник М. Бяллозор. У цій одноповерховій споруді, що стояла на початку Жилианської вулиці, за теперішнім театром оперети, було 100 місць. Тут діяв кінематограф «Корсо-парк». З початком Першої світової війни вистави припинили, але наприкінці травня 1915 р. Д. Божков відновив у своєму театрі мініатюрні вистави. Очевидно, справи йшли непогано, бо невдовзі власник добудував за проектом архітектора А. Трахтенберга фойє, артистичні гримерні та котельню парового опалення. Театр давав вистави у 1915–1916 рр., напевно, мав успіх.

Станіслава Висоцька

Восени 1916 р. «дружина сина таємного радника» — польська драматична актриса, режисер і педагог Станіслава Висоцька (Станіслава Юліянівна Станіславська, 1877–1941 рр.) одержала дозвіл будівельного відділу губернської управи на влаштування польського театру «Студія» із глядачевою залою на 100 місць в особняку Д. Божкова на вул. Університетській Круглій, 7В. Про це свідчать архівні документи.

Первісне внутрішнє планування особняка відповідало традиційним вимогам та особистому смаку, а відтак замовленню власників — забудовників особняка. На вулицю дивились вікнами кабінет, вітальня, будуар; на торець ліворуч — їдальня з виходом на терасу, праворуч — спальня, у двір — дитячі кімнати, ванна тощо. Цокольний поверх призначався для кухні, комор, кімнат для прислуги. Сюди вели внутрішні сходи. У парадних приміщеннях було ліпне оздоблення стель, карнизів, кахляні груби, паркетна підлога.

Для розміщення театру «Студія» передбачалося зробити глядачеву залу й сцену в найпросторішому приміщенні — вітальні. Ряди стільців мали бути міцно прикріплені до підлоги, обумовлювалися розміри проходів та ін.

Ганна і Ярослав Івашкевичі. 1922—1923 рр.

У театрі, що функціонував до 1918 р., С. Висоцька поставила спектаклі «Балладина» Ю. Словацького, де грала головну роль, «Сестра Беатриса» М. Метерлінка, «Привиди» Г. Ібсена, «Сід» П. Корнеля та ін.

У цьому театрі грав та виконував обов'язки літературного керівника Ярослав Івашкевич (1894—1980) — згодом відомий польський письменник, а на той час — студент університету св. Володимира. Я. Івашкевич приїхав в Україну вже у повоєнний час, побував він і в Києві. У своїх спогадах «Прогулянка по Дніпру» він писав, що показував дружині місця своєї молодості в Києві: «А я показав жене в Києве дом, где сочинял «Восьмистишия» и «Бегство в Багдад», дом, где Юрий Миклухо-Маклай рассказывал мне о своем дяде-путешественнике; показывал ей, где помещался театр «Студия» Станиславы Высоцкой — там ставили мы «Балладину», «Сиду» и диккенсовского «Сверчка на печи»...».

З часом у націоналізованому особняку містилися різні установи, перелічувати які і складно, і не дуже цікаво. Наприкінці 1990-х рр. тут одержало осідок представництво ОБСЄ в Україні.

КРУГЛОУНІВЕРСИТЕТСЬКА, 12 (кол. Університетська круга, 7Б)

А оцей неоампірний особняк з характерним пристінним портиком споруджено близько 1910 р. на колись величезній садибі, що належала Савицьким. На час зведення особняка на тоді непарному боці вулиці вже стояли кілька кам'яниць, і нова споруда продовжила маловисотну лінію забудови. Хоча за своїм зовнішнім виглядом та стилем будівля радше схожа на старіші, початку ХІХ ст. ампірні особняки, як-от, приміром, на долині — на Крутому узвозі, 4.

Мотивацією спорудження цього особняка, певно, було прагнення старих Савицьких або ж їхнього єдиного сина збудувати, більш, як тепер сказали б, іміджовішого особняка. Вище йшлося про історію роду Савицьких. Отож, 18 грудня 1885 р. у Андрія Владиславовича та Марії Володимирівни народився син. Йому дали ім'я Володимир і охрестили в Старо-Київській Георгіївській церкві. Хрещеними батьками наймолодшого тепер Савицького стали родичі по материнській лінії: брат Марії Володимирівни Микола та мати Варвара Ананіївна Стороженки — дядько та бабуся хрещеника. До чотирнадцяти років Володимир виховувався вдома, а 1900 р., склавши іспити за три класи гімназії, був прийнятий до четвертого класу 4-ї київської гімназії (Васильківська, 96), де директорував саме хрещений батько — М. В. Стороженко. (*див.*: Пушкінська, 36). По закінченні гімназії Володимир Савицький 1905 р. став студентом юридичного факультету університету св. Володимира.

У характеристиці, виданій 1911 р. до кредитного товариства «Самопоміч» Болеславом Івановичем Шабловським, читаємо: «Володимир Савицький — молода людина, котра закінчила

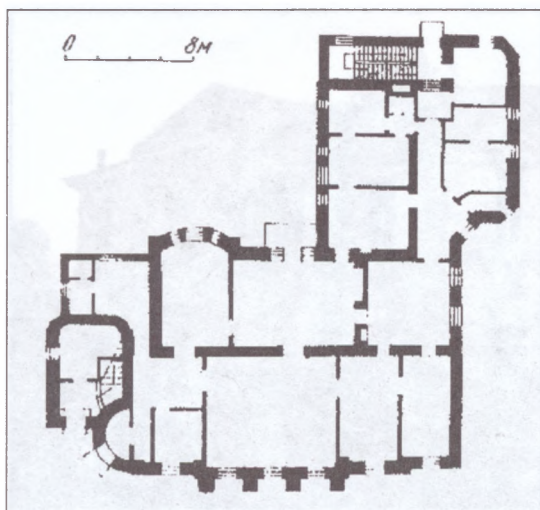

Колишній особняк Савицьких. 1998 р.

університет св. Володимира, правник, служить для чинів і орденів чиновником з особливих доручень при київському губернаторі. На даний момент володіє тільки одним маєтком у Полтавській губернії вартістю 150 тис руб., але він — єдиний син Андрія Савицького, який володіє капіталом близько 2 мільйонів руб., моя особиста переконаність, що Володимир Савицький заслуговує на самий великий кредит, що видає товариство взаємного кредиту «Самопоміч».

Автором проекту особняка А. Савицького став талановитий випускник Імператорської академії мистецтв (1902) Іван Іванович Беляєв. За своє коротке життя встиг спорудити у Києві кілька гарних, мистецьки вишуканих будинків. Замовником і власником цих споруд був відомий київський громадський діяч, інженер шляхів сполучень В. Я. Демченко, мова про якого піде далі. То були: прибуткові будинки по вул. Миколаївській, 17/1, Ольгінській, 3, В. Житомирській, 25/2 (всі — 1909 р.) та особняк самого В. Я. Демченка на вул. Єлизаветинській, 10 (1911 р., нині — вул. Пилипа Орлика, 3 — *див.*).

Одним з цікавих творів І. Беляєва став і особняк, що належав В. Савицькому. Крутий ухил ділянки забудови, особливо в бік

План 1-го поверху

двору, зумовив і об'ємно-планувальну структуру особняка: маючи на чоловому фасаді два поверхи, Г-подібний у плані будинок одержав чотири поверхи з боку двору. Первісне планування майже не збереглося (капітальний ремонт 1987 р. та подальша перебудова під посольство Ісламської Республіки Іран суттєво змінили вигляд особняка зсередини), проте зовні все залишилося згідно авторського вирішення. Збережено характерний ампірний декор: рустований цоколь, тричвертну колонаду приставного портика з трикутним фронтоном, тяги й наличники. Як то часто робилося в київських двоповерхових особняках, і тут влаштовано два окремі входи (ліворуч по фасаді) — на нижній та верхній поверхи окремо. Була й традиційна веранда-балкон у садочок-двір.

На фасаді зберігся ліпний дворянський герб «Холева» дому Савицьких. Опис герба: «Щит: в червоному полі перевернутий меч, супроводжуваний обабіч двома срібними скобами із протиповернутими вістрями. Нашоломник: п'ять страусячих пер».

Герб «Холева»

В. А. Савицький. 1908 р.

Іноді цей особняк пов'язують з польським театром «Студія», створеним 1916 р. у Києві відомою польською театральною діячкою Станіславою Висоцькою. Але, як свідчать архівні документи, театр містився у сусідньому особняку — на Круглоуніверситетській, 10 (див.). В театрі працював польський письменник Ярослав Івашкевич. Як пише Юрій Шербак, герої ранньої повісті Я. Івашкевича «Зенобія Пальміра» «мають точні київські адреси: так, особняк князів Маврицьких стояв на вулиці Круглоуніверситетській, 7». Йдеться, звичайно, про нинішній будинок 12.

У 1915 р. син власника, Володимир Савицький — гласний Київського повітового земського зібрання, активний член Київського кустарного товариства, очолюваного М. А. Суковкіним.

Родина проживала в особняку до 1918 р. Сусідній, прибутковий будинок (Університетська Кругла, 7А) А. Савицький у грудні 1918 р. продав Абраму Гірарієвичу Горштейну, за 2100000 рублів. А далі була націоналізація.

ЛИПСЬКА, 2 (кол. Катерининська, 2)

На розі вулиць М. Грушевського та Липської край садочка стоїть невеликий затишний будинок ренесансної архітектури.

Це — колишній особняк родини Івенсенів.

Федір Васильович Івенсен разом із дружиною Тетяною Петрівною 1861 р. придбали у Наталі Михайлівни Каневської велику садибу, що займала теперішні 2, 4 і 6 номери по Липській і по нинішній М. Грушевського, 20, 22 (*див.*: Грушевського, 20/1, 22) та Шовковичній, 3. На час купівлі садиби підполковник Ф. Івенсен обіймав посаду київського старшого поліцейстера.

Він розпочав службу 1833 р. у чині корнета і поступово дослужився у 1859 р. до підполковника. Був нагороджений: орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом (1858 р.), св. Анни 2-го і 3-го ст. (1845 р., 1854 р.), св. Станіслава 3-го ст. (1842 р.). 1859 р. за рішенням київського дворянського зібрання підполковнику Ф. Івенсену було надано право потомственого дворянина, він і його сини Федір, Микола, Володимир були занесені до другої частини книги дворян Київської губернії, а рід Івенсенів одержав герб «Лодзя».

1875 р. Ф. Івенсена обрали гласним міської думи, у лютому він став членом міської управи, відаючи квартирною, військовою та поліційною повинністю; а в травні його затвердили на посаді заступника міського голови, відповідно до вимог «городового положення».

Навесні 1877 р. Ф. Івенсен помер, і вдова розпродала велику садибу по частинах. 1883 р. вона продала київському 1-ї гільдії купцю Маркусу Рафаловичу Заксу частину садиби по Липській, а на решті, по Липській, 2, того ж року розпочала будівництво одноповерхового цегляного будинку, замість дерев'яного

Колишній особняк Т. Івенсен. 1993 р.

з мезоніном. Проект виконав військовий інженер-підполковник В. Катеринич, автор проекту особняка В. Пухальського на Банковій, 8 (*див.*), спорудженого, щоправда, згодом. Катеринич був сусідом Івенсенів, мав садибу й будинок на Катерининській, ріг Інститутської (тепер на тому місці стоїть готель «Національний»).

Особняк Т. Івенсен, закінчений будівництвом 1884 р., поставлено видовженим у глиб садиби фасадом та торцем до вулиці, трактованим як чоловічий, вуличний фасад.

Незважаючи на військово-інженерний фах, автор проекту вирішив фасади особняка цілком артистично, надавши їм солідних форм, оздоблених у модному стилі неоренесанс. Центральну вісь заакцентував тригранний ризаліт з боку двору. Можна припустити, що ця деталь була запозичена чи то господинею, чи то архітектором з недалекого звідси особняка М. Леопардова (вул. Липська, 10 — *див.*) — на той час вже побудованого. Але особняк Т. Івенсен, оздоблено набагато пишніше. Над головним фасадом, належно підкреслюючи його роль у містобудівній ситуації, піднісся складної форми дах з ажурними кованими решітками та декоративними вежечками на кутах. Обидва парадні фасади об'єднала орнаментальна тяга, що переходить в обрамування великих вікон. Все оздоблення виконано в жовтій київській цеглі. Значно скромніше декоровано

видовжений фасад, звернений у бік вул. М. Грушевського. Тут розбито садок, відокремлений від вулиці ґратчастою огорожею.

Внутрішнє планування особняка — коридорне. В кількох приміщеннях збереглися ліпні деталі декору стель та карнизів, виконані так само в дусі неоренесанс.

У власності І. Івенсен перебував ще будинок по вул. Трьохсвятительській, 3. Садиба була закладена у міському кредитному товаристві, а за несплату боргів виставлена на торги у квітні 1892 р. Цю нерухомість купив на торгах генерал-лейтенант Володимир Семенович Саранчов. Крім того, Івенсени мали ще будинок на Володимирській, 53, який належав синові Т. Івенсен — підполковнику В. Івенсену з дружиною.

1899 року садибу на Липській, 2 придбав статський радник, голова правління Київського земельного банку Михайло Георгійович Філіппов. Свого часу він закінчив курс юридичного факультету С.-Петербурзького університету, працював у С.-Петербурзькому окружному суді. 1884 р. одержав призначення у Київ — старшим нотаріусом окружного суду, але пішов у відставку і 1885 р. був обраний членом правління Земельного банку. Завдяки природному обдарованню, знанню справи і невтомній енергії 1895 р. М. Філіппов став головою правління і набув репутації обережного, енергійного і досвідченого фінансиста. Він також був членом облікових комітетів філіалів петербурзьких банків у Києві: Волзько-Камського комерційного, Міжнародного комерційного, Облікового і позичкового.

Сфера діяльності Київського земельного банку обмежувалась видачею позик під заставу земель та міського майна, що належало заставникам на правах повної власності, а також під заставу міських садіб із будівлями. Позики надавалися як на короткий (до трьох років), так і на тривалий термін (до 66 років і двох місяців під заставу землі та до 38 років і чотирьох місяців під заставу майна).

Очолуваний М. Філіпповим банк діяв у перше десятиріччя ХХ ст. досить успішно, він щасливо пережив кризу і 1910 р. його баланс становив 113053797 руб.

М. Філіппов був не лише банкіром, користуючись неабияким авторитетом у колі фінансистів, а й брав активну участь у цукровому бізнесі Південно-Західного краю. Він був директором

правління Киселівського та Топорівського цукрових заводів, ще в двох товариствах — Корюківського та Томашпільського цукрових заводів — членом ревізійної комісії, а також кандидатом у директори правління в товаристві Бугаївського цукрового заводу.

Яскравою ілюстрацією ставлення до М. Філіппова може бути опис урочистого святкування 25-річної служби його у Земельному банку, що відбулося 17 лютого 1910 р. Вшанування почалося зранку в його особняку на Липській, 2, де зібралися товариші, члени правління, які принесли перші привітання. На початку 10-ї години ювіляра чекали в банку на Інститутській, 7, де першим зустрів його протоієрей Олександро-Невської церкви о. Климентій (Фоменко), котрий відслужив у приміщенні банку молебень, побажав ювілярові ще 25 років такої ж корисної та плідної діяльності.

Потім від товаришів, членів правління ювіляра вітав О. Виноградський, завершивши свою теплу й щирю промову піднесенням Михайлу Георгійовичу «Рога достатку» з карбованого срібла, художньої роботи фабрики К. Фаберже. Далі вітали Філіппова службовці банку, які відзначили видатні риси свого начальника як діяча, його світлий розум, невтомну енергію, глибокі знання в галузі цивільних правовідносин, неабияку працездатність та завжди серйозне ставлення до будь-якої справи. Наголошувалося на доброму щирому серці при начебто суворій зовнішності, а також чуйності й готовності прийти на допомогу кожному в скрутну хвилину. Службовці піднесли ювілярові срібний столовий годинник з рельєфним, також срібним, зображенням фасаду банку на постаменті з онікса. Це підношення відзначалося вишуканістю та витонченістю роботи київського ювеліра Й. Маршака. У відповідь М. Філіппов гаряче подякував колег, зазначивши, що успіх банку і його керівника має бути розділений з найближчими колегами. На пропозицію акціонера банку Р. Столенверка, загальні збори ухвалили утворити фонд імені М. Філіппова, асигнувавши для цього 5000 руб. для видачі відсотків на виховання дітей службовців банку, а також видати службовцям одноразову винагороду у сумі 2500 руб. А сам ювіляр, згідно з ювілейними правилами, одержав одноразово 6000 руб. М. Філіппов помер у травні 1914 р. і був похований на Аскольдовій могилі.

Особняки Києва

Родина Філіппова мешкала в особняку на Липській, 2 до 1918 р., а потім особняк був націоналізований і зданий в оренду комунвідділом міста на три роки Першій відбудовчій організації Комісаріату шляхів сполучення — до 1922 р. У період денационалізації (1922—1929) особняк спочатку був зданий в оренду колишнім власникам — донькам М. Філіппова — Анні Філіпповій та Тетяні Філіпповій-Прекул — терміном 1923—1928 рр. А наприкінці 1923 р. комісія з денационалізації разом з членами міськради на підставі чинного тоді законодавства повернула цей будинок у власність колишнім господарям. Управління національного майна не заперечувало з тих міркувань, що будинок цей «малоцінний з експлуатаційного боку». Це був єдиний особняк на Липках, який під час денационалізації повернули колишнім власникам.

Пізніше у різні часи в особняку мешкали радянські та партійні керівники, зокрема, В. Затонський, Д. Коротченко. А потім особняк використовували як резиденцію для офіційних осіб, які відвідують Україну.

ЛИПСЬКА, 4 **(кол. Катерининська, 6)**

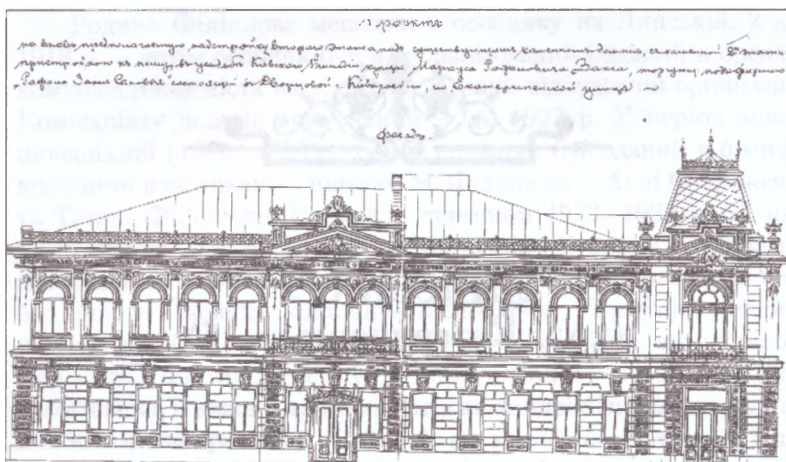
Центральне місце в кварталі між вулицями Грушевського та Інститутською займає на Липській двоповерховий особняк, де впродовж останніх років зупиняються перші особи держав світу, що відвідують з офіційними візитами столицю України.

Первісно це був одноповерховий особняк, споруджений 1873 р. за проектом архітектора В. Ніколаєва для генерал-майора у відставці Ф. Івенсена. Видовжений фасад було потиньковано й оздоблено рустом. Центральний розміщений парадний вхід — з парою вузьких вікон обабіч дверей — було акцентовано розкреповками. Суворі симетрія (по п'ять вікон у крилах) та стриманий декор надавали особнякові дещо казенного вигляду.

Через десять років після спорудження, 1883 р., вдова генерала продала будинок з частиною садиби київському 1-ї гільдії купцю Маркусу Рафаловичу Заксу. У 1884 р. М. Закс придбав ще 200 кв. саж. у сусіди з тилу садиби — архітектора В. Ніколаєва. Таким чином, у 1884 р. остаточно сформувалася садиба М. Закса.

У 1874 р. Маркус Закс разом із своїм братом Якобом Заксом заснували в Києві фірму «Рафала Закса сини» для торгівлі російськими і закордонними товарами та продуктами. Кожен із братів вніс по 5 тисяч рублів для спільного капіталу. Управління справами товариства взяв на себе Маркус Закс. Брати Закси були вихідцями із містечка Калиш Царства Польського (нині м. Калиш Познанського воєводства Республіки Польща). Якоб Рафалович Закс став лодзінським купцем, а Маркус приїхав до Києва у 70-і роки XIX ст. Спочатку

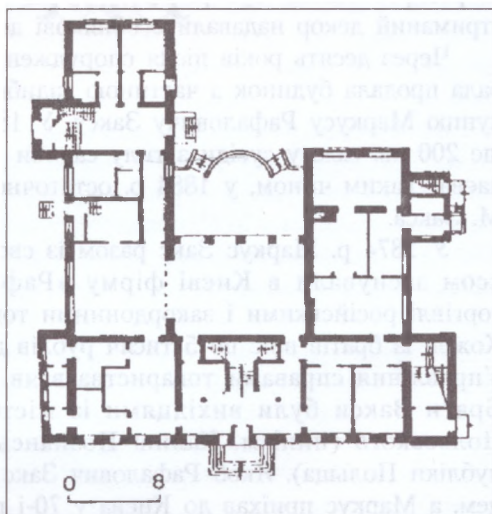
Особняки Києва

Проект надбудови особняка М. Р. Закса. 1896 р.

проживав на Хрещатику у колишньому будинку Міклашевського, допоки у 80-і роки оселився на Липках. У 90-і роки Маркус Рафалович вкладав кошти у цукровий бізнес, мав власний цукровий завод у Люблінській губернії, деякі заводи орендував, став крупним цукропромисловцем. У 1899 р. М. Р. Закс видав бро-

План 1-го поверху

Е. Закс

шуру «Доля цукрових заводів з малим та середнім виробництвом», де доводив необхідність введення нових технологій для підвищення розвитку цукрової галузі.

У міському архіві зберігся опис садиби М. Закса за 1884 р. В одноповерховому будинку з підвальним поверхом 12 кімнат займав сам власник із сім'єю. На садибі був великий сад, каретний сарай, стайні, служби. В садибу було проведено воду і газ.

У 1896 р. на замовлення М. Закса за проектом техника А. Краусса було надбудовано другий поверх, добудовано бічні сходи й надано фасаду вигляду палацу в стилі ренесанс. Надбудова збагатила архітектуру особняка. В центрі піднісся парапет з трикутним фронтончиком і картушем, з'явилися канелюровані пілястри між великих вікон з півциркульними перемичками, прикрашеними ліпними сандриками з гірляндами. А в капітелях пілястр вміщено горельєфні композиції у дусі «гротеск» з жіночими маскаронами. Праворуч, над бічними сходами, теж піднісся парапет з фронтоном і картушем. Там був ще високий чотирихилий дашок — шатро. У проекті А. Краусса були й балкони —

М. Р. Закс

навіси на чавунних колонках над входами: адже особняк мав окремі входи — для власного помешкання і контор.

На другому поверсі в семи кімнатах розміщувалися контори чотирьох цукрових заводів, які об'єднувалися у Товариство Киселівських цукрових заводів. Власниками їх була родина Заксів: батько — Маркус Рафалович і сини — Ілля та Карл. До речі, на кошти старшого сина — Іллі Маркусовича Закса — на Хрещатику, 6 за проектом архітекторів І. Зекцера та Д. Торова в 1911—1913 рр. був збудований будинок трестів.

З часу створення в Києві Всеросійського товариства цукропромисловців (вул. Нова, 1, ріг Мерінгівської, нині — Станіславського, 1) Закс був незмінним членом правління цього Товариства разом із Бродськими, Бобринськими, Гальперініми.

Цукропромисловці Закси матеріально підтримували київське Товариство поширення освіти серед євреїв, були почесними попечителями Єврейської лікарні (Багговутівська, 1, нині Київська обласна лікарня).

І. М. Закс

Адресна книга «Весь Киев на 1915 год» подає список громадян міста, які представляють єврейське благодійництво. Серед імен цукрових магнатів — Льва Бродського, Мойсея Гальперіна та інших — значиться ім'я Маркуса Закса. Він багато років опікувався справами Ржищевського єврейського благодійного товариства. На його кошти існував притулок для людей похилого віку та безкоштовний нічліжний будинок.

Після тяжкої хвороби на сімдесятому році життя М. Закс помер у Москві 8 вересня 1915 р., поховали його в Києві, на Новоеврейському кладовищі.

До 1918 р. в особняку, як свідчать матеріали міського архіву, мешкала пожиттєва власниця особняка Ернестина Закс разом із синами — Іллею та Карлом — директорами правління Киселівського товариства цукрових заводів. Після 1918 р. будинок був націоналізований і використовувався переважно для розміщення різних установ. У 1920-х рр. тут містився Київський окрвідділ Державного політичного управління (ДПУ). У 1922 —

Колишній особняк М. Р. Закса по вул. Липській, 4. 1999 р.

1923 рр. — квартира командувача Київського військового округу І. Якіра.

Під час окупації Києва в часи Другої світової війни особняк займав штаб угорської армії.

У повоєнні роки — власність Ради Міністрів УРСР.

У 1980-х рр. будинок реставрований: внутрішнє планування змінено і пристосовано для нових потреб, і тому лише частково збереглися деталі первісного оздоблення стель і карнизів. Так само традиційно київські Т-подібні віконні рами замінено на суцільне скло вікон «вагонного» типу, які так подобаються керуючим справами урядових установ.

Позбавлений старезних каштанів, дбайливо доглянутий, відповідно до нової ролі, особняк виглядає особливо урочисто, коли на фасадному флагштоці майорить державний прапор іншої країни, а вздовж хідника шикуються чорні лімузини та білі мотоцикли почесного ескорту, проте ніщо вже не нагадує про колись вельми шанованих і поважних власників-киян.

ЛИПСЬКА, 8 (кол. Катерининська, 10/44, втрачено)

До подій Української революції 1917–1920 рр. на розі Липської та Інститутської вулиць була садиба й будинок київського цивільного губернатора. Він являв собою старовинний старосвітський одноповерховий дім із затишним садом, що тилами виходив на вулицю Шовковичну, по той бік якої стояв генерал-губернаторський будинок.

Київська губернія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії виникла при першому розділі московської держави на губернії 18 грудня 1708 р. Губернське правління було введено указом 7 листопада 1775 р., а за указами від 16 та 18 вересня 1781 р. Київська губернія реформована на намісництво. Відповідними указами від 30 листопада, 12 та 31 грудня 1796 р. замість Брацлавської губернії затверджена нова Київська, причому придніпровська частина колишньої Київської губернії відійшла до тодішньої Малоросійської, 1802 р. поділеної на Чернігівську та Полтавську. Такий поділ зберігався до 1925 р.

За майже сторічне існування садиби на розі Інститутської та Катерининської чимало цікавих імен залишило тут по собі згадку. За планом Києва 1830 р., казенний будинок на вул. Катерининській займав командувач І армії генерал-фельдмаршал князь Фабіан Вільгельмович фон дер Остен-Сакен, герой Вітчизняної війни 1812 р., комендант окупованого 1815 р. російськими військами Парижа — запозичений відтоді термін міцно увійшов до нашого лексикону як «бістро», назва кав'ярні. На Різдвяному бастіоні, у Києво-Печерській Успенській лаврі лежить чавунна надмогильна плита Остен-Сакену, де його поховано.

Будинок генерал-губернатора. Гравюра 1880-х рр.

За планом 1837 р. — це вже казенний будинок цивільного відомства. 1838—1843 рр. тут містився Інститут шляхетних дівчат, поки зводилася капітальна будівля цього закладу на Інститутській, 5.

Від 1843 по 1914 рік у будинку по вул. Катерининській, 10 мешкали київські цивільні губернатори. З-поміж кільканадцяти прізвищ назвемо деякі, що залишили помітний слід в історії Києва.

У 1839—1852 рр. посаду київського губернатора обіймав Іван Іванович Фундуклей. У відомій монографії В. Ковалинського «Меценаты Киева» губернаторові Фундуклею присвячено перший розділ. Не переповідаючи його змісту, нагадаємо лише, що на час правління І. Фундуклея, грека за походженням, припадає дуже важливий етап у розбудові міста. Остання здійснювалася за особистими вказівками Миколи I, який звелів спорудити в Києві, крім військової фортеці на Печерську, також і фортеці «розумові», призначені для «вкорінення російського елементу в Південно-Західному краї», — університет св. Володимира, Інститут шляхетних дівчат, кадетський корпус, гімназію.

Будинок губернатора по вул. Катерининській, 10. Поч ХХ ст.

Іван Іванович Фундуклей як людина освічена і небайдужа, цікавився минулим Києва, зокрема археологічними розкопками, які набули тоді великої популярності. У будинку губернатора зазвичай бували люди відомі, впливові, цікаві. Губернатор приймав Т. Шевченка та М. Костомарова, спілкувався з ними, але як посадовцю це не завадило йому наказати заарештувати 1847 р. їх обох за вказівкою генерал-губернатора Д. Бібікова. Того ж 1847 р. побачила світ праця І. Фундуклея «Обозрение Киева в отношении к древностям», а через п'ять років — «Статистическое описание Киевской губернии» з трьох частин. Уславився І. Фундуклей і благодійництвом, надавши, вже не будучи губернатором у Києві, два свої будинки під влаштування першої у місті жіночої гімназії (1860), названої вдячними киянами його ім'ям. А ще через дев'ять років і вулиця дістала назву Фундуклеївської (нині — Б. Хмельницького), де під № 6 і досі стоїть колишній будинок Фундуклеївської жіночої гімназії — реконструйований після пожежі 1941 р.

Далі можна згадати Павла Гнатовича Гессе, генерал-лейтенанта, який обіймав посаду губернатора у 1855—1864 рр. Певною мірою, його ім'я теж дотичне до імені Кобзаря: 1844 р., коли

Гессе був чернігівським губернатором, Т. Шевченко звертався до нього за підтримкою в поширенні на Чернігівщині першого випуску офортів «Живописной Украины».

Серед інших київських цивільних губернаторів варто назвати також Сергія Миколайовича Гудим-Левковича, камергера, дійсного статського радника. Киянин, випускник університету св. Володимира, С. Гудим-Левкович деякий час обіймав посаду градоначальника Одеси, а в 1881–1885 рр. – київського губернатора. За спогадами С. Ярона, про С. Гудим-Левковича кияни казали, що «це був справедливий адміністратор, який не переставав бути людиною».

Губернаторський будинок являв собою видовжену, поставлену по фронту Катерининської вулиці споруду з двома триосьовими бічними ризалітами та лоджією в центрі (але не на всю відстань між ризалітами). Яскраве південне сонце гарно відтінювало тосканські колони лоджії, з якими перегукувалися струнки італійські (або пірамідальні) тополі. Головний вхід знаходився по центру лівого ризаліта і виходив на вузький вуличний хідник дерев'яним заскленням ганком. Як то годилося, і як можна бачити на старій світліні, перед будинком губернатора завжди стовбичив городовий.

З початком Першої світової війни будинок цивільного губернатора був відведений під офіцерський шпиталь київського дворянства. Тут консультували професори М. Лапинський, Ф. Яновський, О. Кримов та ін.

Старий будинок розібрано на початку 20-х рр. XX ст.

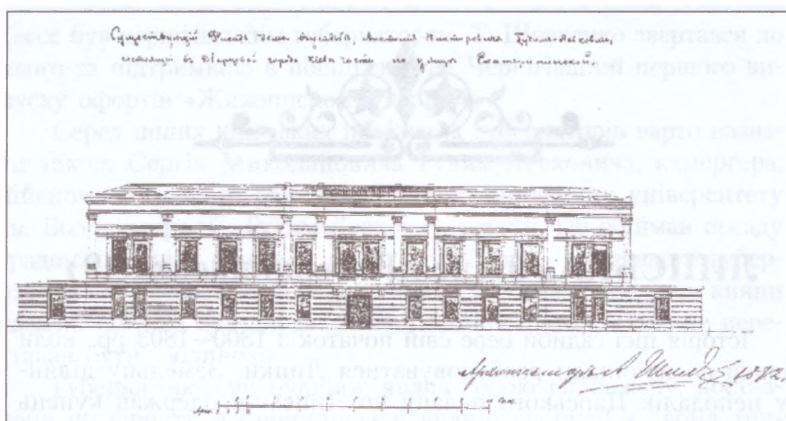

ЛИПСЬКА, 9 (кол. Катерининська, 9)

Історія цієї садиби бере свій початок з 1800–1803 рр., коли тільки-но починали розбудовуватися Липки. Земельну ділянку неподалік Царського палацу по Липській одержав купець Т. О. Бухтеев (за свідченням сучасників, доволі крупний ділок). Йому виставили умови: побудувати будинок із цегли, причому за два роки. Такої вимоги не ставили представникам інших, але аристократичних родин, як-от графові М. Рум'янцеву, цивільним губернаторам В. Милащевичу, М. Короб'їну та іншим. Не віднімали у великого панства на Липках і садиб, якщо власник не встиг забудувати її у встановлений термін — два роки. У купця Бухтеева садибу відібрали, щоправда, надавши відстрочку, але «із взятою підпискою, щоби він, Бухтеев, впродовж 1803 року неодмінно спорудив кам'яний будинок». Цегляний будинок був зведений і в 1812 р. — готовий. Родина Бухтеева жила в ньому до середини ХІХ ст.

Тимофій Опанасович Бухтеев мав також будинок на Печерську. Але за великі борги на його нерухомість 1815 р. була призначена опіка, і будинок по Липській, 9 знаходився під опікою мешканця М. Чернігова, підполковника у відставці Захарія Самойловича. Останній здавав будинок у найм, а одержані прибутки покривали кредит. По смерті купця Т. Бухтеева (1841 р.) опіка й найм тривали. Донька купця, Олександра Тимофіївна, здала будинок казеннокоштным студентам університету св. Володимира (1842 р.). У міському архіві зберігся документ, датований 20 лютого 1852 р., де зазначено, що «Будинок Бухтеева на Кловській (нині вул. Липська) — під опікою Самойловича, спадкоємці вивезли всі меблі й срібло».

1869 р. садибу по вул. Липській, 9, площею 785,5 кв. саж. (0,36 га) придбав поміщик, титулярний радник Анатолій

Креслення фасаду будинку А. В. Гудим-Левковича з автографом арх. О. Я. Шіле. 1872 р.

Вікторович Гудим-Левкович, один із засновників у Києві Приватного банку (1868). Він працював у Київському земельно-му банку, очолював Промисловий банк.

Ненаріжна садиба мала у плані вигляд літери «Г», виходячи на дві вулиці: Липську, 9 та Інститутську, 46. А власне наріжна — Липська, 7/44 — належала в 40-х рр. ХІХ ст. поміщику, штабс-капітану у відставці Ф. Г. Іваненку та його дружині.

А. В. Гудим-Левкович походив з давнього українського дворянського роду. Петро Левкович 1692 р. був уславленим київським дворянином. Павло Гудима та інші нащадки Гудим-Левковичів служили у «різних Малоросійських чинах», володіли селами. Все це підтверджувалося універсалами українських гетьманів, а указом Правлячого Сенату від 16 вересня 1854 р. по Київській губернії до шостої частини родовідної книги були занесені Анатолій, Микола, Володимир і Олексій, сини Віктора, онуки Якіма, правнуки Івана.

Ставши власником садиби по вул. Липській, 9, А. Гудим-Левкович добудував флігель по Інститутській, 46, збудував дерев'яні служби, зробив дві прибудови до будинку, а потім замовив проект особняка архітектору Олександрові Яковичу Шіле, під керівництвом якого й був споруджений 1872 р. той представницький будинок.

Фрагмент фасаду
будинку
по вул. Липський, 9.
1993 р.

Архітектор О. Шіле навчався у Імператорській академії мистецтв, у Берліні та Парижі. Від 1869 р. працював у Києві, де за його проектами було споруджено Колегію Павла Галагана (1871 р.), біржу (1873 р.) на Інститутській, 7, Музичне училище РМТ (1874 р.), міську думу (1876 р.), водогінні вежі, чавунні фонтани тощо.

Двоповерховий особняк по вул. Липській, 9 був дійсно чудовим ренесансним палацом на 42 кімнати, з мармуровими сходами. У 30-и кімнатах стіни було поклеєно шпалерами, у 15-и — паркетна підлога, підлоги мармурової — 13 сажнів. Опис особняка від 2 грудня 1884 р. подає й такі дані: всіх дверей 75, з них сім дубові, при дверях всі замки закордонні й прибори на верхньому поверсі бронзові позолочені, а на нижньому — прості. Вікон подвійних дубових натуральних з бемським склом — 66, мармурових підвіконь — 40, камінів чавунних — 5, груб — 42, з них кахляних полив'яних — 3, решта — прості, поклеєні шпалерами. Стеля у п'яти, а стіни у трьох кімнатах — ліпної роботи. На садибі знаходився двоповерховий флігель — низ кам'яний, верх дерев'яний. Флігель сполучався з особняком «висячим коридором». У флігелі було три кухні, 8 людських, шість кімнат, три коридори. Крім того, на садибі стояла дерев'яна одноповерхова

споруда на кам'яному підмурку, де було три сіновали, два відділення для сушіння білизни, три екіпажні сараї, по 4 комори й льодовні, три кучерські кімнати. Подвір'я було забруковано.

Того ж 1884 р. міський статистичний відділ зафіксував прибуток від нерухомого майна у 3450 руб. Витрати на його утримання сягали суми 1700 руб., з них на оцінюючий збір йшло 200 руб., на ремонт щороку 700 руб. Двірнику платили 180 руб. на рік.

Анатолій Гудим-Левкович був заядлим театралом, часто відвідував вистави Київського драматичного товариства. Якось після спектаклю «Горе от ума» всі театralи зібралися у дворянському клубі на вечерю. Центром загальної уваги був Павло Андрієвський, завжди жеттерадісний і веселий, а особливо в цей вечір, коли він з успіхом зіграв роль Чацького. Знаючи напам'ять все «Горе от ума», з пафосом прочитав роль Репетилова. Зміст віршів Павло Аркадійович тут же експромтом переробив, відповідно до кожного, хто сидів поряд у дворянському клубі.

Что за люди! мон шер — без дальних я историй
Скажу, Гудим, во-первых, Анатолий —
Век с знатью возится.
С чертовкой обо всем свободно говорит и в ложе
У нея бывает, для порядка.
Ты не знаком? О, познакомься с ним.
А вот еще Алешенька Гудим;
Итак два этих брата поистине, чудесные ребята!
О них не знаю что еще сказать;
Но если гения прикажете назвать:
Так это Андриевский Павел.
Он самых честных правил
И никогда не врал...

Анатолій Вікторович і Варвара Петрівна Гудим-Левковичі мали трьох дітей: Юлію, Кіру і Анатолія. Анатолій закінчив Володимирський кадетський корпус. Сам А. Гудим-Левкович був відомим київським фінансистом. Помер 1 грудня 1905 р., похований на цвинтарі Видубицького Михайлівського монастиря.

Ще у лютому 1885 р. А. Гудим-Левкович продав садибу по вул. Катерининській, 9 купчиси 1-ї гільдії Берті Самуйлівні Бродській. Вона й переїхала у цей чудовий особняк. На той час нова власниця була вдовою — 1883 р. помер її чоловік — купець 1-ї гільдії Зельман Маркович Бродський, брат цукропромисловця Ізраїля Бродського, крупний домовласник Києва. У них було п'ятеро дітей: доньки на той час одружені, сини жили з матір'ю, і там само, на Катерининській, 9 оселилася середня дочка Марія, одружена з Мойсеєм Ісааковичем Бродським (*див.*: Інститутська, 26).

1887 р. Берта Самуйлівна померла, і за роздільним актом 1888 р. садиба на Катерининській, 9, оцінена в 75 тис руб., перейшла у власність трьох доньок Бродських: Ревекки, Марії та Єви. З часом власником садиби став їхній двоюрідний брат — Лев Ізраїлович Бродський, а Марія Зельманівна придбала сусідню садибу по Інститутській, 48 (нині — 26).

1896 р. київські газети повідомили про продаж будинку по Катерининській, 7/44. Ця наріжна садиба ще на початку XIX ст. належала поміщикам Іваненкам, а їхня спадкоємиця Єлизавета Іваненко продала її вдові генерал-майора Демидовського. На початку XX ст. Лев Бродський купує у Демидовської цю садибу і, таким чином, стає власником просторішої ділянки — Інститутська, 44—46 та Катерининська, 7—9.

Старі путівники по Києву писали, що в ренесансному палаці Льва Бродського зберігається чудова колекція картин та різних мистецьких творів. Проте, великі прибутки з цукрового бізнесу йшли не лише на придбання предметів мистецтва, але, головню, вкладалися у нерухомість, а значна частина йшла і на благодійництво.

Лев Ізраїлович Бродський, син «цукрового короля» Ізраїля Марковича Бродського, вдруге одружений з Флорою Гнатівною, з дому Бернштейн, після смерті батька та брата Лазаря, став власником понад двох десятків цукрових заводів та 17 тисяч десятин землі у Херсонській та Тверській губерніях. У Києві йому належали готель «Континенталь» (Миколаївська, 5), театр «Соловцов», будинки по Пушкінській, 1—3, Ярославів вал, 1. Його донькам належали будинки на Інститутській, 36, 38.

За даними Київської казенної палати, тільки за 1909 р. Л. І. Бродський отримав плату 69053 руб. як член облікового

Лев І. Бродський

комітету Волзько-Камського комерційного банку, як директор-розпорядник та член правління ряду цукрових заводів.

Як і Лазар Бродський, Лев Ізраїлович своїм коштом підтримував комерційну освіту (був членом опікунської ради Київського комерційного інституту та І комерційного училища), народну освіту (почесний опікун Києво-Подільської жіночої гімназії, Фундуклівської жіночої гімназії). За поданням, міністра фінансів, Л. І. Бродський за корисну діяльність «на ниві вітчизняної торгівлі та промисловості... вшанований званням комерції радника» 1898 р. Разом з іншими цукропромисловцями краю він вклав значні кошти у будівництво Київського політехнічного інституту, активно діяв як член будівельного комітету КПІ. Мав нагороди, — крім російських, перський орден Лева і Сонця II ступеня, французький орденський знак Почесного легіону кавалерійського хреста.

1912 р. у Парижі була укладена угода на суму 100 млн франків на продаж цукрових підприємств Л. Бродського. Він залишив за собою 20 відсотків акцій. Покупку здійснив консорці-

Флора Бродська

ум банків, серед яких були – Російський для зовнішньої торгівлі, С.-Петербурзький – позичково-обліковий, Волзько-Камський, Російсько-Китайський, паризький «Уніон» і Паризько-Нідерландський. До консорціуму банків приєдналися і приватні особи, зокрема київський цукропромисловець М. Гальперін, який вже володів частиною акцій цукрових підприємств Л. Бродського.

Особняк Л. Бродського зазнав руйнації під час єврейського погрому восени 1905 р., щоправда, не настільки драматичного, як на Садовій, 4 та 5 (див.).

1918 р., з приходом до Києва німецьких військ, особняк був реквізований і зайнятий штабом 437-ї команди у складі 40 во-яків. Стайню і каретний сарай німці перетворили на житлові приміщення.

За спогадами П. Скоропадського, у квітні 1918 р. «ввечері я відправився у дім Бродського на Катерининській вулиці, де розміщувалось «Оберкомандо» (Німецьке верховне командування)». Там же проживав генерал В. Гренер, начальник штабу групи армії «Київ».

Сучасного вигляду будинок набув після 1940 р., коли архітектурна майстерня при Київському державному художньому інституті під керівництвом професора В. М. Рикова за авторством Т. Тандаріна виконала проект надбудови. Замовником виступив Український музичний фонд. Призначення – житловий будинок.

При надбудові перші два поверхи залишилися незмінними: тягнутий руст, два в'їзди, обрамовані великими кам'яними тумбами для захисту стін від матиць коліс екіпажів. На жаль, втрачено ажурні ковані стулки воріт. Другий поверх потиньковано-го фасаду так само прикрашають пілястри з корінфськими капітелями, класичне обрамування високих вікон та каріатиди у міжвіконнях подвійних вікон.

Праворуч на подвір'ї стоїть чотириповерховий колишній прибутковий будинок, споруджений на початку ХХ ст. у досить стриманих позастильових формах.

ЛИПСЬКА, 10 (втрачено) (кол. Катерининська, 12)

Двоповерховий будинок, що дивиться на вулицю вузьким торцевим фасадом, привертає увагу, зокрема, глухою стіною праворуч: ні оздоб, ні вікон. Пояснюється це тим, що особняк колись межував безпосередньо з будинком губернатора, і, згідно правил забудови, заборонялося влаштовувати вікна в бік сусідньої садиби, якщо споруда зводилася на межі.

Цей особняк побудовано 1875 р. за проектом військового інженера капітана Олександра Йосиповича Рубана на замовлення дійсного статського радника Миколи Олександровича Леопардова. Ділянку землі він придбав за купчою від 16 вересня 1871 р. у дружини київського губернатора М. П. Гессе Катерини Михайлівни, яка й сама, через 11 років, заходилася будувати особняк на суміжній ділянці по Шовковичній (тоді – Левашовській, 9), коли чоловік залишив посаду.

М. Леопардов (1820–1895) був відомим у Києві колекціонером старовини, зокрема, монет, які часто скуповував у населення з випадкових знахідок при копанні землі на садибах. Він був почесним членом церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, де у шести залах нижнього поверху містився церковно-археологічний музей, заснований 1872 р., – одне з найбагатших, на думку М. Захарченка, автора книги «Київ тепер і прежде», зібрань церковних старожитностей, монет, рукописів, стародруків у Російській імперії. Очолював музей відомий історик української літератури й науки професор академії Микола Іванович Петров. У щоденниках М. Петрова, що зберігаються в Інституті рукописів НБУВ, є багато

Фасад колишнього особняка
М. О. Леопардова
по вул. Липській, 10.
1993 р.

нотаток стосовно Леопардова. Тут і консультації, й візити до колекціонера, і його дарунки музею. Ось один із записів М. Петрова за січень 1895 р.: «Від Леопардова квитанція на 6000 рублів».

1893 р. М. Леопардов подарував цьому музею — на той час єдиному на весь Київ — свою колекцію монет, яку збирав понад двадцять років. Зібрання налічувало 8366 одиниць і оцінювалося у 31261 руб. 50 коп. сріблом. До колекції входило також 730 одиниць археологічного походження. М. Леопардов склав на всі ці речі рукописні каталоги й описи, а найважливіші екземпляри були опубліковані ним у 1890–1893 рр. у «Сборнике снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках». За спогадами сучасників, у Леопардова серед різних церковних старожитностей були Псалтир і Євангеліє, художньо написані від руки на пергаменті, з розкішними великими літерами, розфарбованими аквареллю й золотом. Після його смерті колекція стала власністю Київської духовної академії.

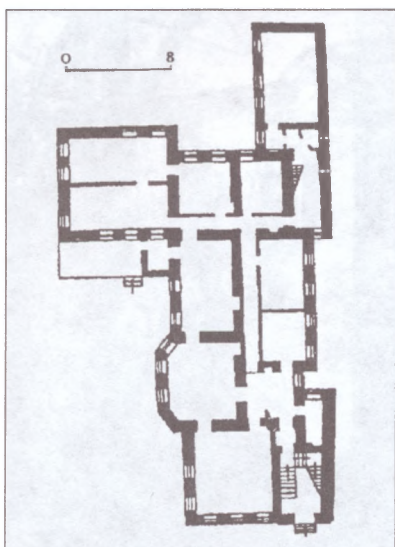
М. Леопардов помер 1895 р. безпотомно, а його перша дружина, Катерина Степанівна — у 1893 р. Обоє були поховані на Аскольдовій могилі.

Бічний фасад колишнього особняка М. О. Леопардова
по вул. Липській, 10. 1993 р.

Після смерті другої дружини М. Леопардова у 1903 р. за його духівницею вся садиба мала бути продана, а отримані кошти розподілені між благодійними та освітніми установами Києва та Вологодської губернії, звідки родом сам М. Леопардов.

Цегляний особняк Леопардових первісно мав інший план, змінений пізнішими прибудовами. Декоровано було тільки вуличний, бічний та дворовий фасади — із застосуванням елементів ренесансу й бароко. Головний вхід зсунуто на чоловому фасаді праворуч, над дверима вміщено оригінальний сандрик у вигляді двох волют, вище — подвійне вікно з дерев'яною гермою на міжвіконній стойці. Цікаво, що за три роки перед тим навпроти було зведено великий особняк з каріатидами у стойках подвійних вікон, і то могло послужити прикладом для наслідування (Липська, 9 — *див.*). З декоративних елементів наведемо руст, пілястри, віконні наличники «з вушками» й ренесансними сандриками. По осі композиції дворового фасаду випинається тригранний ризаліт, що надавав, мабуть, бажаної

План 1-го поверху
колишнього особняка
М. О. Леопардова

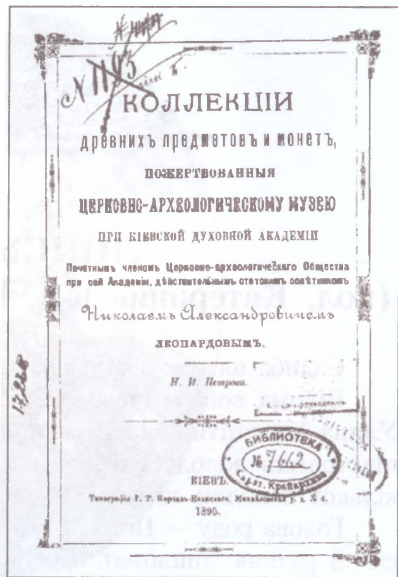
оригінальності вітальні — шестикутній, з чотирма вікнами в трьох площинах. Можна також припустити, що ця деталь була помічена, гідно поцінована й повторена сусідами в особняку вдови генерала Івенсена на тій же Липській, 2 (див.).

На противагу дещо затісно зкомпонованому особняку, подвір'я здавалося просторішим — з садочком, альтанкою, службами і двома двоповерховими флігелями, квартири в яких здавалися в найм по 420—450 руб. на рік.

Збереглися архівні документи статистичного відділу міської управи, з яких видно, що М. Леопардов сплачував податки казні й місту в розмірі 164 руб. на рік, на страхування від вогню — 182 руб., за воду 150 руб., за вивіз нечистот — 148 руб. На поточні ремонти щороку витрачали в середньому 500 руб., двірнику платили 250 руб. на рік. Загалом витрати на утримання садиби становили близько 1000 руб., не рахуючи оцінного збору. Можна зазначити, що за 1884 р. прибуток садиби М. Леопардова фінансовий відділ управи оцінив у 5314 руб.

У 1905 р. садиба й особняк по вул. Липській, 10 стали власністю німецького підприємця Ернста Густавовича Торклера. Він тримав на Хрещатику, 20 магазин, де йшла торгівля

Титульна сторінка книги
М. Петрова. 1895 р.

велосипедами «Триумф», «Вандерер», «Глорія», швейними та друкарськими машинами, фільтрами для води, автомобілями тощо. Молодший Торклер, Ернст Ернестович, був одним з ініціаторів створення у Києві клубу автомобілістів.

Квартира № 1 на першому поверсі особняка здавалася у найм княгині Марії Григорівні Щербатовій, власниці 15 тис десятин землі й містечка Немирів Подільської губернії. Тут, на Липській, де мешкав її син Володимир — студент КПП, і де княгиня зупинялася під час приїздів до Києва, квартира мала сім кімнат з передпокоем, кухнею та двома кімнатами для прислуги і коштувала 3000 руб. на рік.

З початком Першої світової війни майно німецьких підданих у Російській імперії підлягало секвестру, і Торклери не стали винятком.

За телефонним довідником на 1925 р., в особняку на Липській, 10 містилося «Особотделение ГПУ» 14-ої стрілецької дивізії і кабінет начальника В. Вороб'йова. Потім, аж до початку реставраційних робіт, тобто до середини 1990-х рр., особняк займали, змінюючись у назвах, установи стандартизації та вимірів.

ЛИПСЬКА, 16 (кол. Катерининська, Рози Люксембург, 16)

Садиба ця має довгу, цікаву й доволі драматичну історію.

Відома вона з початку XIX ст., коли власницею її стала Уляна Костянтинівна Веселицька. Родина Веселицьких понад півстоліття володіла величезною садибою, де пройшло життя кількох поколінь цієї сім'ї.

Голова роду — Петро Петрович Веселицький, дійсний статський радник, дипломат, зробив видатний внесок в успішне завершення воєн Росії з Прусією (1756—1763 рр.) та з Туреччиною (1768—1774 рр.). Після закінчення турецької війни він остаточно оселився у Києві. За життя Петра Петровича родина мешкала на вулиці Московській, 40Б у знаменитому нині «будинку з колонами» — одному з небагатьох, що збереглися в Києві з XVIII ст. (від 1999 р. у відтвореному в цеглі будинку розміщується Музей культурної спадщини). Тут зростали шестеро дітей Веселицьких, всі вони отримали чудове виховання і прекрасну освіту. Три сини стали військовими, служили в артилерії.

Старший син — Михайло Петрович (нар. 1772 р.), брав участь у війнах початку XIX ст., був тяжко поранений і в чині капітана артилерії подав у відставку. Середній син, Гаврило Петрович (нар. 1774 р.), здобув військово-інженерну освіту. Під час Вітчизняної війни 1812 р. відзначився у битві при Березині, де командував артилерією колишньої Дунайської армії адмірала П. Чичагова. У 1813 р. Г. Веселицький одержав чин генерал-майора та орден Св. Георгія 3-го ступеня. 1814 р. за взяття гори Монматра він був нагороджений золотою шпагою «За хоробрість». Портрет Г. Веселицького написаний англійцем Джорджем Доу для Військової галереї Зимового палацу в Петербурзі.

Генерал-майор Г. П. Веселицький. Портрет роботи Д. Доу

Молодший син Веселицьких – Петро Петрович (нар. 1777 р.) повторив початок життєвого шляху братів. Війна 1812 р. застала його артилерійським підполковником. Петро Веселицький був смертельно поранений на Бородінському полі. Поховали його на цвинтарі Видубицького Михайлівського монастиря. У 1811 р. вдова дипломата П. П. Веселицького продає садибу на Московській та оселяється на Липках, поблизу Кловського палацу.

Автор знаменитих «Записок» П. Вігель згадував Київ тої доби: «З інших родин видавався прийомами дім Уляни Костянтинівни Веселицької, за першим чоловіком Білуха-Кохановської. Другий чоловік її був останнім російським посланником при кримському хані. Дім її був настільки ж веселий, як і прізвище та вона сама. Постійна її весела вдача, пристойна її вікові жартівливість та українська її мова робили її для всіх приємно оригіальною; гостинність її не знала меж, за її столом зливалися звичаї та нрави, всієї Руси – східної й західної, великої й малої. У неї зазвичай гостювали її малоросійські родичі: Іваненки, Гудими, Масюкови та інші; вони нікуди не виїжджали,

Колишній особняк Уварових по вул. Липській, 16. 1993 р.

в її домі бачили весь Київ та, пробувши деякий, час, поверталися додому».

Про це ж згадує і К. Шероцький: «У Липках здавна були розташовані особняки київської знаті, і цей аристократичний характер Липки зберегли й досі; у 50-і рр. тут у домах кн. Кудашева, Милорадовича, Васильчикова, Лукашевича, Іваненка, Безбородька, гр. Тишкевича, Веселицької давалися розкішні бенкети й блискучі бали й прийняття, причому на прийняттях у Милорадовича і Веселицької хизувалися українською мовою».

В архівних справах Київського магістрату (кримінальна частина) є й така згадка про Веселицьку (цей факт став відомий з розповіді киевознавця В. Ковалинського). 8 жовтня 1823 р. магістрат слухав справу київського міщанина Федора Навроцького, котрий придбав у солдатів інвалідної команди вола на м'ясо і шкуру. Виявилось, що солдати цього вола вкрали у генеральші Веселицької, дійсної статської радниці, на Липській. Магістрат присудив Ф. Навроцькому штраф у 90 руб. за купівлю краденого вола. Отже, садиба в найпрестижнішому районі міста

План
садиби Адельгейм.
1883 р.

була не лише аристократичним салоном, а й самодостатнім господарством з усією необхідною «інфраструктурою».

По смерті У. Веселицької велика садиба перейшла у спадок її старшому синові. 1833 р. при переплануванні вулиць, за наказом генерал-губернатора В. Левашова було знищено липовий гай, прокладено нову поквартальну сітку.

Тож частина садиби М. Веселицького відійшла під нову вулицю Шовковичну. Йому запропонували замість цієї землі два місця, що мали продаватися з торгів, але Веселицький відповів, що будувати в Києві не збирається і бажає отримати компенсацію, зазначаючи, що місце це йому дісталось від «матері моєї, дійсної статської радниці Уляни Веселицької. Місце поруч з садом військового губернатора». І далі, що в них «був чудовий сад з фруктовими деревами й сторічними липами, і все це мені коштувало 7000 рублів». У 1834 і 1835 рр. відбулися торги, і М. Веселицький отримав компенсацію.

Садиба М. Веселицького лежала в межах сучасного кварталу – Липська, П. Орлика, Шовковична, Липський провулок. Це місце позначене і на плані Двірцевої частини кінця 30-х—початку 40-х рр. XIX ст. як власність капітана Веселицького. Власником садиби пізніше став його небіж – Сергій Гаврилович Веселицький. Як і всі згадувані чоловіки з роду Веселицьких,

Ризаліт лівого крила. 1993 р.

Сергій Гаврилович був військовим. У 1850 р. він командував бригадою, а під час кримської кампанії у чині генерал-лейтенанта — дивізією. Його син, Гаврило Сергійович, став останнім з Веселицьких власником садиби.

У 70-і рр. її придбав світліший князь Семен Михайлович Воронцов, син фельдмаршала, останній з роду Воронцових, відомий як перший загальностановий міський голова Одеси (1863—1867 рр). 1879 р. його повірений у справах звернувся до міської управи по дозвіл на розпланування скверу імені Воронцова на місці теперішнього наріжного будинку по Липській, 18/5, де тоді було місце, відведене під палісадник. Флігель Воронцова дивився вікнами на цю міську землю, де здавна була яма зі стоячою водою, а із проведенням водогону цей резервуар перетворився на «смердючу яму», яка зволожувала стіни флігеля. Князь Воронцов пропонував своїм коштом впорядкувати це місце, засипати яму, поставити «приличную решетку», зробити цегляний хідник. Через рік дано дозвіл з резолюцією: «За неявкою повіреного князя Воронцова залишити без наслідків». На архівному плані садиби в цій справі показаний дерев'яний

Парковий фасад. 1920-і рр.

будинок фасадом на Липську і кам'яний флігель, фасадом на Єлизаветинську.

1883 р. садибу придбав інженер-технолог Едуард Адельгейм і записав майно на дружину, Адель Олександрівну Адельгейм. Нові власники стали переробляти будинки. Того ж року за проектом архітектора Василя Васильовича Ганке зводиться кам'яна прибудова і оновлюється фасад.

В описі садиби за 1884 р. господарі подають основні відомості про свою нерухомість. Так, вся садиба нараховувала 3 тис кв. саж. (1,37 га), з них 2,418 кв. саж. займав сад. У дерев'яному, одноповерховому, з кам'яною прибудовою будинку на 16 кімнат мешкала родина домовласниці. Адель Олександрівна вказала приблизну вартість квартири, якщо її здати в найм — 3 тис руб. сріблом на рік.

На садибі стояв ще один будинок — кам'яний, одноповерховий, з дерев'яним мезоніном, на сім кімнат. Ця квартира здавалася в найм за 600 руб. на рік. У дерев'яному одноповерховому флігелі теж була одна квартира — 5 кімнат, що здавалися за 400 руб.

Південно-західний торець. 1920-і рр.

Тут же розміщувалися різні господарські споруди: екіпажна, стайні, дерев'яні сараї для корів і льох. На утримання садиби витрачалося 790 руб. на рік, сюди входили і податки, і страхування майна, і поточний ремонт, і плата двірнику. Поряд з указаною сумою витрат стоїть приписка домовласниці: «Так как усадьбу граничат четыре улицы, то для содержания улиц в чистоте содержатся два дворника».

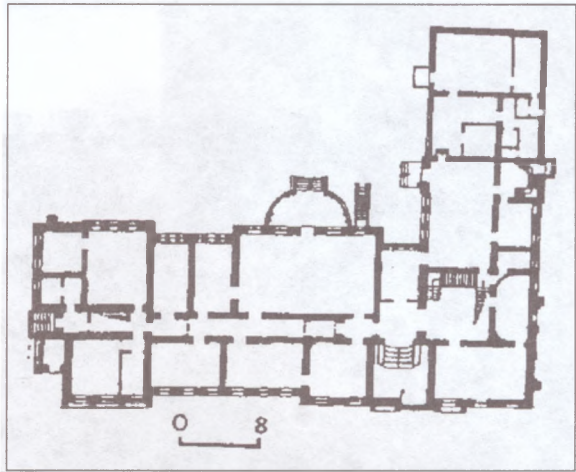
Родина Адельгейм могла собі дозволити мати таку велику садибу на престижних Липках, оскільки вони були власниками чудового маєтку і цукрового заводу в с. Степанці Канівського повіту Київської губернії.

За проектом архітектора О. Шіле, 1886 р. будується двоповерховий кам'яний флігель ближче до Липського провулка.

1894 р. садиба ще належала родині Адельгейм — Ользі Федорівні Адельгейм та її дітям: Наталі, Надін, Павлові, Вольдемарові, Олександрю та Роберту Бернардовичам.

У другій половині 90-х рр. садибу придбав цукровий магнат Лазар Ізраїлович Бродський. Будинки він здавав у найм та ще й хотів купити міську землю перед флігелем. Міська управа

План 1-го поверху

на це згоди не дала, дозволивши лише орендне користування землею на 1898—1904 рр. по 50 руб. на рік. Згодом на цьому місці, за проектом архітектора Г. Шлейфера спорудили 5-е міське двокласне училище ім. М. Х. Бунге.

Під час будівельних робіт 1899 р. на глибині 30—40 см в культурному шарі виявлено золоті речі, що зберігалися в амфорі з низьким горлом. Частину речей розкрадено, але навіть те, що збереглося, свідчить про заможність колишнього власника скарбу, до якого входили два золотих злитки, за формою схожих на срібні гривні новгородського типу вагою 141 та 98 грамів, три браслети з товстого золотого кованого дроту. Найбільшу цінність для датування скарбу мали 12 візантійських та одна східна золотих монет X—XI ст.

Після смерті Л. Бродського садиба перейшла у власність його дочки Маргарити, і будинки, як і раніше, здавалися в найм. Київські газети у 1906—1908 рр. друкували оголошення, що «барський будинок-особняк з каретними сараями, великим садом та іншими вигодами здається в найм по Катерининській вулиці № 16».

1911 р. вся садиба Бродських, крім будівлі по Левашовській (Шовковичній, 13) — згодом і цей будинок придбала графиня Н. Уварова, — була розпродана частинами. На її терені одразу ж було зведено три нові особняки за проектами відомих

Фасад служб по Липському провулку. 1920-і рр.

архітекторів. На розі Єлизаветинської та Левашовської 1912 р. був споруджений особняк М. Ковалевського (вул. П. Орлика, 1/15 — *див.*). Поруч, теж у 1911—1912 рр. — особняк В. Демченка (П. Орлика, 3 — *див.*). А на Катерининській, 16 за проектом архітектора Павла Івановича Голландського було споруджено особняк графині Н. Уварової, з дому Терещенків.

П. Голландський виконав багато замовлень для родини Терещенків: училище ім. М. А. Терещенка (1905—1907 рр.) на Ярославовому валу, 40, торгова школа ім. П. Г. Терещенка (1902 р.) на вул. Воровського, 18/2, переробка інтер'єрів особняка Ф. А. Терещенка на вул. Терещенківській, 9 (1913—1914). Він же збудував палац Терещенків у селі Дениші Житомирського повіту (1910—1911 рр.), творчо використавши традиції садибної архітектури кінця XVIII—початку XIX ст. (палац не зберігся).

А на Катерининській, 16 було знесено старі будинки і заново розплановано садибу. Особняк, поставлений чоловим фасадом по лінії вулиці, одержав Г-подібний план, з видовженим у глиб двору «глаголем», що сполучався зі службами, розміщеними фасадом до Липського провулка. Основний об'єм особняка —

Декор срібної вітальні. 1998 р.

з парадними приміщеннями — мав один поверх, а в двох поверхах дворового крила, куди ведуть дерев'яні сходи з масивним дерев'яним поруччям, розмістилися житлові помешкання.

Архітектор оздобив усі фасади особняка у стилі ампір, що набув тоді поширення, але симетрії вже не дотримувався, приділивши увагу раціоналістичному плануванню. Цікаво, що тут ретельно декоровано й тильні фасади, чого нечасто дотримувались в архітектурі особняків.

Асиметричному вуличному фасаді надано належних рис величі й значущості — з виділенням розкреповками двоповерхової частини парадного входу (праворуч) та для зорової врівноваженості (ще не затулений деревами, будинок проглядався здалеку широкої вулиці) меншого об'єму протилежного крила (ліворуч). Над входом піднісся накладний чотириколонний портик доричного ордера з невеличким балконом та пишно декорованим фронтоном другого поверху. Подібний накладний портик виокремив ліве крило, збагачене розвинутим фризом — з круглими вікнами-ілюмінаторами, ліпниною та кованим ампірним огороженням псевдобалконів. Усі деталі декору

Фрагмент декору парадної зали. 1998 р.

чолового та інших фасадів особняка свідчать про вишуканий смак та глибоке знання архітектури ампіру, тактовно й вправно використані зодчим П. Голландським. Кожна деталь розроблена довершено й виразно: ліпні маскарони, віночки, перевиті стрічками, гірлянди, смолоскипи, античні фігури у фризі, метал — ґрати й лев'ячі морди на стулках парадних дверей тощо.

З раціонально розпланованого і водночас вправно прихованою асиметрією вестибюля білі мармурові сходи ведуть до холу бельетажу. Тут збереглися інтер'єри з художнім ліпленням і розписами, мармурові каміни, різьблені двері й поліроване факетоване бемське віконне скло.

Двадцятидворічна власниця особняка, графиня Наталя Федорівна Уварова, дружина графа Сергія Сергійовича Уварова, бердичівського повітового предводителя дворянства, директора Київського відділення Російського музичного товариства, у листах до сестри Надії описувала, зокрема, хід опоряджувальних робіт в особняку:

«Був Мельцер (власник меблевої фабрики. — *Авт.*) із заманливими пропозиціями, переглянули теки, рисунки. I—LXII, II—LXIII — дуже красиво. Вчора був Голландський, вибирали

Розписи в будуарі. 1998 р.

ручки для дверей. Нудне заняття. Думаємо взяти помічника архітектора».

Внутрішнє планування особняка — коридорне, з двостороннім розміщенням кімнат. Декор інтер'єрів дослідили мистецтвознавці О. Сердюк та О. Мокроусова.

«У невеличкій затишній кімнаті падуги та кути плафона прикрашені зображеннями букетів троянд. Квіти ніжно-рожевого та чайного кольору оповиті світлим бузковим серпанком». Розквітлі троянди, що ніби ось-ось зронять пелюстки, тугі квіти в пору цвітіння та ніжні бутони немовби символізують швидкоплинність часу й одвічні закони життя.

Оздоблення сусідньої парадної зали більш еkleктичне за характером, побудоване на поєднанні класицистичного ліплення з живописом плафона. На високій стелі зображено блакитно-рожеве небо з сірими хмаринками та двох путті, що бавляться легкою тканиною та трояндовими гірляндами. Десюдепорти, що також збереглися над дверима, за характером живопису та кольоровою гамою близькі до розпису «трояндової кімнати».

Розписи в будуарі.
1998 р.

Але використання позолоти в оздобленні зали здається вже надмірним. Цікавим є вирішення «музичної» теми парадної зали: музичні інструменти присутні і в ліпному декорі, і в живописі (ліри, сопілки, скрипка).

У великому світлому приміщенні з мармуровим каміном, з насиченим ліпленням на картушах у кутах плафона дано символічне зображення чотирьох пір року: снігурі на тлі спокійного зимового пейзажу, квітуча рожева гілка яблуні, польові квіти серед жита, стигле гроно винограду. Живописні композиції на стелі також дають алегорію пір року — через зображення амурів, які бавляться; взимку — тканиною-хмарою, з якої може піти сніг, навесні — квітами й голубом, влітку — снопами, восени — гроном винограду. А в десюдепортах — сюжетний живопис на теми з античної міфології. Обидва сюжети пов'язані з богинею краси й любові Венерою. Прозорими світлими фарбами в багатофігурній композиції дано Венеру перед дзеркалом, трьох грацій, амура. Все ніби сповнене повітрям, фігури ніби тануть у розсіяному сонячному світлі, яке підкреслює ірреальність

Граф С. С. Уваров

міфологічного простору. На другому десюдепорті зображено напівголеного юнака з молоточком у руках та коротким мечем у піхвах. Юнак озирається до жінки, огорненої легкою напівпрозорою тканиною.

В композиції — амур та двоє юнаків, один з них тримає шолом. А нижче — двоє голубів біля коваделка та сагайдак зі стрілами. Вважається, що це зображення Венери і бога війни Марса, коханця Венери. Цю композицію виконано у пастельних тонах.

Ім'я автора цих розписів, виконаних олійними фарбами по сухому тиньку, залишається невідомим.

Парадна зала, розміщена вздовж паркового фасаду, має вихід на терасу, оформлену напівротондою із спарованими колонами іонійського ордера.

На парковому фасаді крила дано два скульптурних зображення, що мають певний алегоричний зміст, дотичний до обох господарів особняка. Це — богиня полювання Артеміда — з луком, стрілами й ланню. За грецькою міфологією, Артеміда, крім

Графиня Н. Ф. Уварова

полювання, благословляє шлюб, а також виступає охороницею матері при пологах, дає благословення на щасливі пологи. Тут скульптура «Артеміда з ланню» є повтором римської копії з грецького оригіналу Скопаса або Леохара, що зберігається в Луврі і відома під назвою Артеміди-Версальської.

Ця антична алегорія пов'язана з діяльністю графині Н. Уварової, що мала фах акушерки і практику на Виноградній, 18. Згодом вона викупила вже згаданий будинок на Левашовській, 13 – в тилу власної садиби, і відкрила там пологовий притулок.

Друге скульптурне зображення на тому ж фасаді, майже в кутку – графський герб Уварових. Їхній рід походить від Мурзи Мінчака Косаєвича, який прибув до Москви з Орди ще на початку XV ст. Од його сина Увара пішов рід Уварових, які згодом мали герб. Ось опис цього герба: «У щиті, поділеному на чотири частини, посередині знаходиться червоний щиток, де зображений золотий хрест, і під ним срібний місяць ріжками донизу звернений до золотої шестипроменевої зірки. У першій та четвертій частині у срібному полі поставлено по одній чорній

крокві. У другій і третій частинах, у блакитному полі видно з-за хмар руку в латах з мечем. Щит вінчає звичайний дворянський шолом з дворянською на ньому короною і трьома страусовими перами. Щит тримають два чорні одноголові орли».

Уварови мали великі маєтності у Новоград-Волинському повіті — понад 65 тис десятин землі (понад 71 тис га). Родинним маєтком на тих українських землях був Емільчин на річці Уборть. Уваровим належали там само винокурний та спиртоочисний заводи, два тартаки. Батько С. Уварова, Сергій Аполонівич Уваров, був Волинським губернським предводителем дворянства. Новоград-Волинським повітовим предводителем дворянства був камер-юнкер Володимир Сергійович Уваров; він же очолював повітове земське зібрання, де гласним був С. Уваров. Дружина останнього, Наталя Федорівна, мала у тому ж повіті 3 тис десятин землі. У Бердичівському повіті Київської губернії С. Уваров та Н. Уварова мали ще до тисячі десятин землі, і Сергій Сергійович був предводителем бердичівського повітового дворянства. Він же у 1913—1916 рр., як вже зазначалося, входив до складу дирекції Київського відділення Російського музичного товариства. Розкішний особняк у Києві відповідав соціальному та громадському становищу, матеріальним можливостям родини, вимогам світського етикету тощо.

1916 р. в особняку Уварових зупинялася Велика Княгиня Ксенія Олександрівна Романова з чоловіком.

А 1917 р. Уварови продали особняк по вул. Катерининській, 16 відомому власнику прибуткових будинків, комерції раднику Миколі Парфентійовичу Попову, який того ж року, окрім цього, придбав також особняк по вул. Олександрівській, 15 (нині — вул. М. Грушевського, 22 — *див.*). М. Попову судилося стати останнім дореволюційним, отже — й законним власником садиби. Але, зі зрозумілих причин, він недовго перебував у цій ролі.

За даними фінансового відділу міської управи, на 11 жовтня 1918 р. особняк Уварових був реквізований командувачем німецькими збройними силами в Україні. А граф С. Уваров мешкав по вул. Інститутській, 27 — у прибутковому будинку М. Лучицької, у п'ятикімнатній квартирі № 25, на п'ятому поверсі. Тоді тут мешкали й інші крупні поміщики, як от Марія Миколаївна Гессе з родиною, М. Суковкін — голова губернської земської управи та інші. Невдовзі Уварови емігрували.

1919 р. комісія Ф. Ернста взяла на облік і передала до міського музею з квартири С. Уварова по Інститутській, 27 три ящики з предметами старовини й творами мистецтва. Серед іншого — кришталеві люстри доби Катерини II, люстри 1820—1830 рр., бронзова чорнильниця з годинником і орлом тих же часів, канделябри, свічники, підставки для фруктів тощо.

Щоб вижити на еміграції, граф С. С. Уваров працював тапером у паризьких кінотеатрах, поки ще фільми були німі. Його любов до музики додавала сил до життя, можливості утвердитися. Він грав у театральній аматорській трупі княгині Л. Васильчикової, разом з графінею С. Бобринською, князем Вяземським, князем Щербатовим, а режисером театру була Катерина Миколаївна Рощина-Інсарова. Усі «колишні»...

Л. Васильчикова пише у спогадах «Мій паризький театр»: «Особливо діставалося від Рощиної С. Уварову. Вона дуже його цінувала за талановитість; у кожній ролі він створював тип і був той, що в російській провінції зветься «улюбленець публіки»; дякуючи цьому йому сходила з рук його казка неухважність... Провали пам'яті у нього могли статися будь-якої миті, і доводилось бути з ним завжди напоготові, але він жодного разу не підвів, а привчив своїх колег до тої меткості та пристосовності, без яких актор на сцені зв'язаний».

Син Л. Васильчикової, князь Георгій згадував: «Пам'ятаю, як Сергій Сергійович Уваров... постійно забував свої ролі. Одного разу це з ним трапилось на генеральній репетиції. Мати його обурено «смикнула», а той відповів сумирно: «Вибачте, Ділька, але я вже три дні нічого не їв!»

Сергій та Наталя Уварови мали дітей — Наталю і Сергія, від яких пішли онуки — вже з французькими іменами: Жак, Клод і Франсуаза. Вдруге Н. Уварова вийшла заміж за графа Луї де Гідона.

Та повернемося в особняк на Катерининській, 16 у 1918 р., коли там жив фельдмаршал Герман фон Ейхгорн, командувач німецькою групою армій «Київ». Про цей факт свідчать як архівні матеріали, так і мемуарна література, зокрема спогади гетьмана П. Скоропадського. Він згадує свої візити в особняк до Ейхгорна та прийняття командувача П. Скоропадським у палаці колишнього генерал-губернатора.

30 липня 1918 р. Б. Донської і ще один терорист убили на Липках бомбою Ейхгорна та його ад'ютанта. За спогадами гетьмана П. Скоропадського: «Ейхгорна було відвезено до клініки професора Томашевського, він ще промучився якийсь час і наступного дня увечері, якраз у той момент, як я прийшов його перевідати, він помер. Через два дні з великою урочистістю його відспівали в одному залі будинку Попова, де він жив на Катерининській вулиці».

А київська садиба Уварових у 1919 р. вже мала нових господарів. Її зайняла Всеукраїнська Чрезвичайка. За спогадами О. Гольденвейзера, «ця остання (Вучека, як її називали) розмістилась у кращому особняку в Липках, у якому під час війни жив великий князь Олександр Михайлович, а при німцях — фельдмаршал Ейхгорн. Її головою ще в Харкові був призначений знаменитий Лацис. Це доволі багато говорить вуху киянина...».

Сергій Білокінь у своїй книзі наводить вислів однієї киянки про те, що Катерининську вулицю називали в ті часи найдовшою вулицею у світі: нею можна було піти — й ніколи не повернутися назад.

З остаточним встановленням у Києві радянської влади, в особняку Уварових розміщувалися обласні управління ОДПУ (1922—1930), НКВС (1930—1940), НКДБ, по війні — МДБ, КДБ — до 1987 р. Отож, всі «вороги народу» з Київщини понад шістьдесят років один по одному, тисячами й тисячами споглядали оті хмаринки й амури на розкішних стелях особняка, котрим його власники користалися лише якихось чотири роки...

Десь на початку 1930 р. сюди потрапив заарештований за звинуваченням в антирадянській пропаганді архітектор Василь Олександрович Осьмак. За спогадами свідка, перебуваючи у перший день в «збірній кімнаті» в очікуванні допиту серед багатолюдного зібрання таких самих «ворогів», В. Осьмак підійшов до «параші», що стояла в кутку. Хтось спробував його присоромити: «Професоре, як вам не соромно, адже тут дами!» На що той впівоберта страждальницьким тоном мовив: «А в мене ж нирки!» Йому дали вісім років ув'язнення, яке довелося відбувати... в цьому ж особняку. В. Осьмак очолив групу з п'яти студентів-архітекторів, заарештованих у такому ж безглуздому

звинуваченні; під загрозами й тортурами вони «визнали» вину, зламалися. Але мета «органів» була суто практична: в такий протиправний спосіб ДПУ сформувало проектне бюро на чолі з В. Осьмаком, якому доручило розробити проекти для власних, ОДПУ, потреб. Так було споруджено сусідній будинок поруч з особняком, сполучуваний переходом на рівні другого поверху, клуб НКВС (нині — театр юного глядача по вул. Липській, 13), ідальню (Липська, 15), клуб ім. Реденса (нині — будинок культури МВС на вул. П. Орлика, 16), блочні житлові будинки у дворі на Липській, 15, конвойні казарми тощо. А на самій садибі ОДПУ по Липській (тоді — Рози Люксембург, 16), було побудовано два триповерхові корпуси внутрішньої тюрми та так званий «тюрпод» — тюремний підвал, де виконувалися смертні вирокі. Виконавцями вироків й консультантами при проектуванні були троє: Стасик — в нього завжди тряслися руки, шофер — завжди п'яний та один єврей. Всі троє дуже любили цю справу.

Одночасно за проектом В. Осьмака було надбудовано другий поверх над вуличним фасадом самого особняка. За спогадами свідків, на надбудові працював колишній будівельний десятник, що зводив цей особняк 1912 р., а тепер сидів тут як «ворог народу». Працюючи кайлом на горіщі, немолодий вже десятник бідкався, що колись надто міцно зробив мурування, яке тепер так важко розбивати...

Проектна група, або, як це тоді називалося, «шарашка», діяла досить вправно. Досвідчений архітектор, за плечими якого були такі споруди в Києві, як-от: лікарні, клінічне містечко на Байковій горі, бібліотека по вул. Володимирській, 62, гімназії, ломбард на Прорізній, 8, особняк М. Дітерікса по вул. Тимофіївській, 3 (*див.* — М. Коцюбинського, 3) тощо, — професор КПІ, задавав основну принципovu схему, а молодь, студенти, що сповідували вже ідеї новітньої архітектури Ле Корбюзьє, надавали фасадам і інтер'єрам сучасного, конструктивістського вигляду. «Замовники» довіряли авторитетові професора, тим паче, що їх підкупала простота та економічність проектованого, а про «тлетворное влияние Запада» тоді ще не йшлося — то вже по війні були такі звинувачення.

Згодом, а саме влітку 1930 р., вправним проектантам дозволялася прогулянка до Маріїнського саду у супроводі конвоїра,

який ішов позаду, не знімаючи руки з кобури з наганом. Архітектори називали його між собою «нянькою» — тоді у садах діти гуляли у супроводі няньок та колишніх «фребелічок». Невдовзі в «няньки» завелася в саду «маруха» — із справжніх няньок; часом, пора вже було вертатись з прогулянки, а той все ховався у кущах. Якось Василь Олександрович Осьмак розлючено мовив: «Зв'язати мерзотника й одвести назад!»

Ця проектна «шарашка» жила й працювала в особняку до 1931 р., а потім їм дозволили жити вдома, а сюди ходити лише на роботу. Вже 1937 р. до В. Осьмака прийшли з ордером на арешт, і старий архітектор здивовано вигукнув: «Лебедики, так я ж ще сиджу, вісім років не скінчилося!» Його залишили в спокої, і помер В. О. Осьмак на початку січня 1942 р. в окупованому німцями Києві. Похований на Солом'янському кладовищі, поруч з батьками і дружиною.

1987 р. особняк було передано Українському фонду культури, який замовив реставрацію інтер'єрів та пристосування їх до нових потреб.

Наприкінці 1950-х рр. вздовж усього Липського провулка, де колись стояли служби, було споруджено шестиповерховий житловий будинок для співробітників КДБ Києва та області.

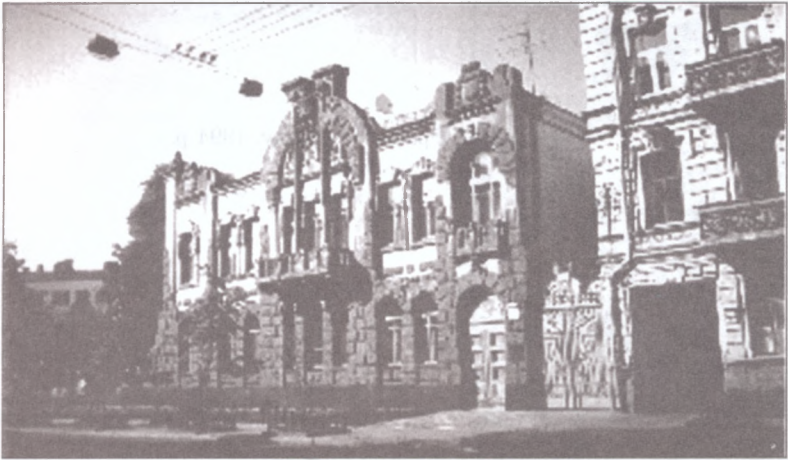

ЛЮТЕРАНСЬКА, 23

Цей двоповерховий будинок не залишає байдужим жодного з тих, кому довелося його бачити. Він має виразне натхненне обличчя, властиве творам раннього модерну. Майже у кожного особняка на Липках є своя власна назва — «будинок з каріатидами» (вул. П. Орлика, 3), «шоколадний будинок» (вул. Шовковична, 17), тощо. Особняк по вул. Лютеранській, 23 теж має свою назву — «будинок вдови, що плаче». Так його називають, мабуть, через те, що фасад будинку прикрашає голова медузи. Сумне жіноче обличчя з каштановим листям на чолі, здається, плаче, коли йде дощ і вода стікає по його кам'яних щоках.

Наріжну садибу по Лютеранській і Банковій за купчою від 2 липня 1882 р. придбав колезький радник Андрій Михайлович Гербаневський. Він зводить одноповерховий дерев'яний на кам'яному фундаменті будинок на вісім кімнат. У кожній кімнаті стояла кахляна груба, стелю прикрашала ліпнина. Власник будинку у 1884 р. подав дані про свою садибу до міської управи: «8 кімнат у будинку займає власник; квартира, яка займається мною, ніколи не здавалася в найм. Вважаю, що ціна їй 1300 рублів на рік». На садибі, крім будинку, знаходилися одноповерхові служби, в них розмістилися каретна, стайня, комора, а під низом — льодовня і льох. У невеличкому саду був фонтан, квітник, фруктові дерева.

У 1902 р. за духівницею садиба переходить у власність підпоручика Льва Михайловича Гербаневського, поміщика Полтавської губернії Пирятинського повіту, котрий у 1905 р. продав її полтавському 2-ї гільдії купцю Сергію Олександровичу Аршавському. Саме на замовлення останнього і був збудований цей особняк 1907 р. за проектом архітектора Е. Братмана в

Колишній особняк С. Аршавського. 1999 р.

стилі раннього модерну. Весь особняк задуманий архітектором як єдиний витвір мистецтва: від фундаменту до найдрібніших деталей внутрішнього декору. Композиція особняка живописна, симетрія фасаду порушена розміщенням входу збоку. Тектоніку фасаду підкреслює декоративний характер гранітного обличкування. Цементні наличники вікон та овальний фронтон з головою медузи — характерні прийоми модерну. Кожен із чотирьох фасадів будинку має своє вирішення: звернені до сусідніх ділянок — у цеглі, парадні, які виходять на перехрестя, оздоблені дорогими матеріалами. В оздобленні використані лабрадорит, сірий граніт, оброблені під грубий руст блоки штучного каменю, ліпні прикраси із цементу, жовта цегла, оливкова керамічна плитка і кований метал. Фланги фасаду будинку по Лютеранській вулиці виділені невеликими псевдоризалітами, із них східний — з французьким балконом, над входом увінчаний картушем з монограмою власника «АС» у замковому камені над вікном. З цього боку до фасаду примикають ковані ворота з вишуканим геометризваним малюнком у стилі модерн, а з протилежного — подібна огорожа на кам'яному цоколі, який ніби «збігає» з фасаду особняка. Раніше огорожа й ворота були просвітчастими.

На початку 1908 р. особняк був збудований, і С. Аршавський заставив його у київському товаристві взаємного кредиту.

Фрагмент фасаду. 1994 р.

Оцінка комісії товариства всієї нерухомості становила 74400 руб., а кредит під нього правління товариства відкрило у розмірі шістдесяті відсотків від цієї суми, тобто 45 тис руб.

На першому поверсі було 10 кімнат, буфетна, передпокій, крита тепла веранда і коридор. Три кімнати були обклеєні шпалерами, інші — пофарбовані масляними фарбами. У двох кімнатах були дубові панелі, а в одній — з липи. На другому поверсі — теж 10 кімнат і таке ж точно планування та оздоблення, як і на першому. Опалення в будинку було водяне. Стеля в десяти кімнатах, вестибюлі та на парадних сходах — з ліпними прикрасами, в решті кімнат — побілена з падугами, підлога в усіх кімнатах паркетна. В підвальному поверсі було 4 кімнати, 2 пральні, два винних льохи, котельня водяного опалення, коридор. Парадні сходи в особняку — масивні мармурові, «чорні» — гранітні. Особняк на час завершення будівництва був телефонізований.

Крім особняка, на садибі стояли кам'яні двоповерхові служби. Там розміщувалися: два сараї для автомобілів, одна кімната для водія, одна кімната для двірника та дві комори, а знизу — дві льодовні і два холодних льохи. Під двором вимурували склепінчасті склади — дров'яні та один вугільний. Сад займав площу 125 кв. саж. У двір були проведені каналізація і водогін. Подвір'я з боку сусідніх садиб мало кам'яну огорожу, а

Маскарон
на головному фасаді.
1994 р.

по Банковій і Лютеранській вулицях — металеві ґрати на гранітному полірованому цоколі з гранітними ж пілонами.

С. Аршавському дорого коштувало будівництво і обладнання особняка. У 1908 р. взявши позику в кредитному товаристві на суму 45 тис руб., через рік він заставляє своє майно приватним особам на таку ж суму на 2,5 роки з десятима відсотками річних. Кредиторами стали сусіди — власники прибуткового будинку по Лютеранській, 33 — брати Мухіни: Семен, Василь та Никон. Щоб сплатити ці займи, С. Аршавський здав на три роки (1908—1911) у найм весь другий поверх В. Слатвінському по 3600 руб. за рік.

У Сергія Олександровича та Антоніни Степанівни Аршавських було четверо дітей: Олександр, Микола (1896 р. н.), Володимир (1901 р. н.), Лідія. Відомо, що у 1911—1913 рр. Володимир навчався у Київському реальному училищі св. Катерини (Лютеранська, 20), а потім продовжив навчання у французькому реальному училищі в Москві. С. Аршавський на початку 1918 р. подає прохання до Київського реального училища, щоб його сина Володимира зарахували до VI класу, оскільки «прекращение пассажирского движения и отсутствие продовольствия в Москве лишает его возможности продолжить там учение».

Володимир Аршавський провчився в училищі з 13 січня 1918 р. по 1 червня 1919 р. Старший син Аршавського —

Ворота особняка.
1994 р.

Олександр — 1918 р. закінчив Московське реальне училище і з жовтня став студентом історико-філософського факультету Київського університету, провчившись там 3 роки (1918—1921), він 1923 р. став студентом Політехнікуму.

У серпні 1913 р. С. Аршавський продав свій чудовий особняк київському 1-ї гільдії купцеві Т. Апштейну, а в листопаді того ж року він купує незабудовану ділянку землі по Крутому Університетському узвозу, 3 у вдови колезького асесора Олени Олексіївни Коломийцевої та два прибуткових будинки по вул. Басейній, 11 — на 24 квартири та № 13 — на 37 квартир (колишні будинки В. Спегальського). Сам С. Аршавський з 1915 р. по 1918 р. проживав у комфортабельному прибутковому будинку Л. Гінзбурга по Інститутській, 16—18.

С. Аршавський згадується у довідкових книгах Києва за 1927 р. як директор-розпорядник будівельної контори інженерів Стукаленка, Шаблювського і т-ва (Золотоворітська, 1). На той час Аршавський проживав по вул. Воровського, 3.

Тев'є Мойсейович Апштейн — багатий домовласник Києва, крупний підприємець Південно-Західного краю. Багаточисельна

родина Апштейнів з 80-х років XIX ст. жила на Подолі. На початку XX ст. Т. Апштейн з сім'єю мешкав у власному особняку по Спаській, 12 (див.). Йому в цьому кварталі належали ще два будинки: Спаська, 8, Набережно-Микільська, 3. На час придбання особняка на Липках (1913 р.) Т. Апштейн був головою правління акціонерного товариства «Т. Апштейн і сини», власником лісопильних заводів (Микільська слобідка), очолював Південно-Російське товариство «Арматур», а також перебував членом правління акціонерного товариства Дніпровського машинобудівного заводу, акціонерного товариства Києво-Броварського мототрамваю. Отже, Т. Апштейн міг собі дозволити придбати дорогий особняк на престижних Липках. У особняку на Спаській, 12 розмістилися контора і правління акціонерних товариств Апштейна, склади — на Спаській, 8; магазин — на Хрещатику, 2.

Тев'є Апштейн помер у липні 1917 р. в оточенні родини у власному особняку по вул. Лютеранській, 23.

За даними міської управи, від березня 1918 р. цей будинок займали: перший поверх — власниця будинку, вдова купця Груня Йосифівна Апштейн; другий поверх — сім'я сина власниці — Якова-Мойсея Тев'євича Апштейна.

У 1918 р. особняк був націоналізований. У березні — серпні 1919 р. тут містилася Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б). До її складу входили комуністи Австрії, Болгарії, Німеччини, Угорщини, Румунії, Чехословаччини та грецька група.

У 1921 р. — «Особый отдел XII Армии», а у 1922—1925 рр. особняк належав профспілці Південно-Західної залізниці.

Надалі особняк мав «спецпризначення». У повоєнний час належав Управлінню справами ЦК КПУ. Як пише В. Врублевський, «в особняку останнім мешкав М. В. Підгорний. Відтоді приміщення використовувалось як резиденція для іменитих гостей. Часом тут розміщувались і робочі групи, які готували матеріали для доповідей, коли необхідно було ізолюватися. Це було зручно, тому що садочок особняка через хвіртку в огорожі сполучається з територією основного будинку. Але цей особняк теж має свій секрет. В його підвалі обладнана чарівна сауна. Кажуть, сюди часто приходив П. Ю. Шелест, великий любитель масажу. Любитель настільки, що персональній масажистці дав чудову квартиру в комфортабельному будинку ЦК».

ПИЛИПА ОРЛИКА, 1/15 (кол. Єлизаветинська, 10)

На розі вулиць Шовковичної та П. Орлика височить один з кращих зразків київських особняків початку ХХ ст., що відзначається цілісністю садибного ансамблю, яскравістю архітектурного задуму, високою якістю будівельних робіт та досконалістю інженерного обладнання.

Особняк споруджено у 1911–1913 рр. за проектом цивільного інженера (згодом — архітектора) Павла Федотовича Альошина на замовлення дворянина Миколи Вікторовича Ковалевського.

Рід Ковалевських указом Сенату від 1841 р. був занесений до VI частини книги дворян Гродненської губернії, а визначенням дворянського зібрання від 2 травня 1866 р. Віктор-Іван син Ігнатія-Урбана Францева-Діонізієва занесений до списків дворян Київської губернії. 29 грудня 1895 р. до нього ж занесено дітей його: Софію-Зеферину, Миколу, Антона-Івана, Георгія-Ігнатія.

Отже, Микола Вікторович Ковалевський почав службову кар'єру в Києві 1900 р. молодшим чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі. Мешкав у цей час на вул. Лютеранській, 25 у прибутковому будинку Рудольфа Пфалера.

У 1904–1908 рр. домашня адреса М. В. Ковалевського — вул. Левашовська, 15Б (прибутковий будинок барона В. Ікскуль-Гільдебанда). На цей час він уже був одружений з Ганною Павлівною з дому Ісаєвичів. Останнім належав особняк на теперішній Шовковичній, 11 (*див.*). У січні 1906 р. після тяжкої хвороби помер їхній первісток, Анатолій (похований на Аскольдовій

Архітектор П. Ф. Альшин

могилі). Влітку 1908 р. Ковалевські купили у Ольги Василівни Толлі особняк на Олександрівській, 25 (нині — вул. М. Грушевського, 10 — *див.*). Ще через три роки трапилася нагода збудувати на свій смак власний особняк — спадкоємці Лазаря Бродського продавали велику садибу на Липках. 8 червня 1911 р. М. Ковалевський оформив купчу на наріжну ділянку землі по Левашовській — Єлизаветинській (нині — Шовковична — П. Орлика), а особняк на Олександрівській, 25 продав Ф. Ф. Терещенку. М. В. Ковалевський одразу ж подає прохання до Київського товариства взаємного кредиту про надання позички, зазначаючи, що на придбаній ділянці ніяких будов немає, тільки сад. Кредит відкрили 1 липня 1911 р. на суму 20600 руб. Тим часом, сама родина мешкала в особняку Лібермана на Інститутській, 28 (нині — 8 — *див.*), тобто знов-таки неподалік від генерал-губернаторського дому — місця служби.

На час замовлення проекту особняка Ковалевським цивільний інженер П. Альшин вже мав у своєму київському доробку такі видатні споруди, як педагогічний музей (Володимирська, 57;

Деталь фасаду
з котячою мордочкою.
1999 р.

1909 р.— 1912 р.), жіноча Ольгинська гімназія (Володимирська, 55; 1909 р. — початок будівництва), прибутковий будинок на М. Володимирській, 74 (1910 р.). Тобто, був досвідченим і шанованим зодчим.

Згідно із договором, укладеним з підрядчиком П. Скультом, до Великодня — 25 березня 1912 р. — мали бути виконані земляні роботи, а до 15 червня — мурування стін. Імовірно, через недотримання умов договору, вже 3 травня замовник уклав новий договір — з відомим київським підрядчиком Федотом Олександровичем Альошиним, батьком автора проекту. Для керівництва будівництвом утворили контору на чолі з П. Альошиним. У роботах брали участь двадцять субпідрядчиків та постачальників.

Так, цеглу надавав завод А. Гітеса — 1 млн шт., причому розбитих надвоє цеглин могло бути не більше 10 %. Камінь постачав каменярський заклад лабрадорових та гранітних виробів В. Длоуги з Житомира. Штучний камінь та залізобетонні склепіння — фірма «Брати Аксеріо», ліпні прикраси та деталі фаса-

Особняк М. Ковалевського. 1914 р.

дів — скульптори Л. Дітріх та В. Козлов, ліпні роботи в інтер'єрах — Перша Санкт-Петербурзька артіль скульптурно-ліпного виробництва. Білив та фарбував стіни й стелі малярний заклад Ф. Шмідта у Києві. Шпалери постачав торговий дім Д. Павлухіна із С.-Петербурга. Орнаменти з бронзи для парадних сходів виконала фабрика художніх металевих робіт Г. Кросса із С.-Петербурга, а шпингалети надійшли з дроб'яного заводу С. Раєвського з Відня. Скло й дзеркала надав торговий дім «М. Франк і син» з Москви. Електроосвітлення (395 ламп розжарювання), дзвінкову сигналізацію та телефон виконала Загальна компанія електрики (АЕГ). Водяне опалення, вентиляція, ручна парова пральня й прасувальня — технічної контори торгового дому «В. Залеский та В. Чаплін). Водогони й каналізацію проектували технічні контори П. Бонадурера з Києва.

Наріжна ділянка забудови зумовила й відповідне планування, а непрямої кут перетину вулиць архітектор вправно приховав гранчастим вежоподібним об'ємом на розі будівлі.

Фасад з боку вул. Шовковичної. 1914 р.

Двоповерховий, з цокольним напівповерхом особняк отримав Г-подібний план і ретельно опрацьовані фасади; останні розроблено в сміливо-творчій інтерпретації форм романської архітектури. Вишуканість кожної деталі свідчить про так само вишуканий смак автора проекту — П. Альошина.

Цікаве асиметричне вирішення фасадів уможливило різне художнє сприйняття з різних точок огляду. Мотиви романської архітектури надали особняку рис старовинного феодального замку, що посилюється аркатурними пасками, глухою циліндричною вежею, увінчаною шоломовидною банею. А ще — аскетично-суворими сірими, під бучарду, площинами стін, ніби вимурованих з брил граніту. «Ніби», тому що нижня частина фасадів справді обличкована сірим гранітом, а вище — непомітно для ока — йде штучний камінь, на основі цементу. Цей прийом, започаткований у Києві італійським скульптором Е. Сала у співдружності з архітектором В. Городецьким на зламі століть, згодом набув великого поширення.

З боку Шовковичної вулиці фасад особняка оформлено двома ризалітами, а в проміжку влаштовано мініатюрний палісадничок, огорожений артистично виконаною металевою

Портал парадних дверей.
1914 р.

решіткою — за авторськими кресленнями П. Альошина — майстром Недашківським. З непорушністю каменю й металу контрастує ніжна зелень затінколюбивої папороті, що поживляє палісадник.

На цьому ж фасаді впадають в око подані рапортно під карнизом і — окремо — в імпорті вікон першого поверху кумедні котячі морди з штучного каменю. Легко впізнати портретну схожість тих котів з ...архітектором Павлом Федотовичем Альошиним. Якщо зважити на, м'яко кажучи, непрості стосунки його із замовником, можна припуститися думки про невипадковість цієї деталі. Але про це — далі.

У зв'язку з цим можна нагадати, що ялтинський архітектор М. Краснов, споруджуючи в Лівадії палац для царя Миколи II (до речі, кілька років перед тим, як П. Альошин будував особняк для М. Ковалевського), встановив у лоджії північного фасаду дві мармурові лави, де в підлокіття закомпоновано лев'ячу морду, що явно має портретну схожість з ... Миколою II.

Фасад з боку вул. Пилипа Орлика має ознаки головного — з порталом — парадного входу, виізною брамою та гарною лоджією

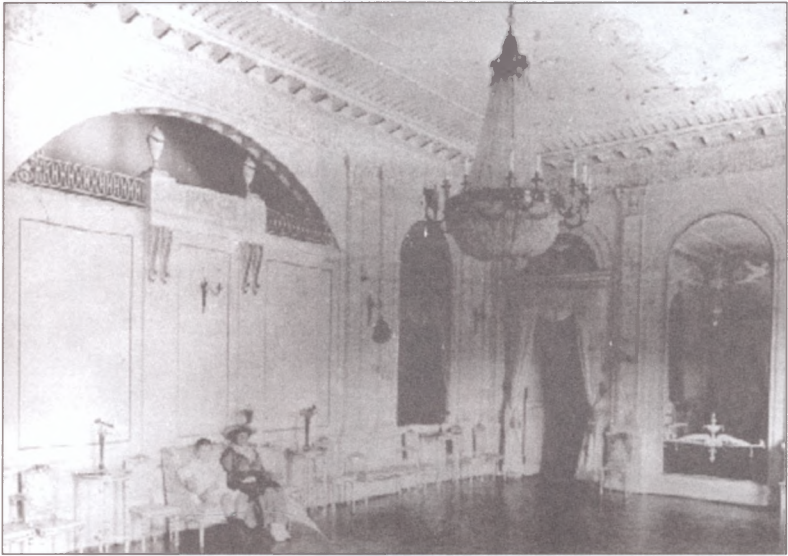

Дзеркальна зала. 1913 р.

другого поверху. І тут кожна деталь ретельно продумана й поставлена на єдино можливе для неї місце. Над дверима — римськими «MDCCLXXII» — «1912 р.».

Але дворові фасади вирішено у звичайному цегляному муруванні, де лише легкими акцентами дано натяки на стилістичну єдність усіх фасадів.

Відчинивши важкі, масивні двері, окуті художньо кованим металом, відвідувач потрапляє до короткого прямого маршу парадних сходів. З просторого холу (на авторських кресленнях дано англійською: «hall») потрапляли до дзеркальної зали з хорами для оркестру. Музики діставалися хорів з горища — внутрішніми сходами. На хорах був туалет для музик. За залом, так само з боку вул. Шовковичної, — вітальня та будуар (вікнами у двір). На розі, в тій частині, що відповідає вежоподібному об'єму, містився кабінет із восьмигранним склепінням, ліпними орнаментами та майоліковим каменем. Двері з кабінету ведуть до крихітної кімнатки — імітації купе залізничного вагону: вузьке вікно, полиці, плафон освітлення, «такий самий» лінкруст на

Дзеркальна зала. Під хорами — Г. П. Ковалевська з сином. 1913 р.

стінах. Купе зроблено як особисту забаганку господаря, — на згадку про першу зустріч і знайомство з майбутньою дружиною, що відбулося саме в поїзді.

Три вікна по фасаді з боку вул. П. Орлика давали світло до парадної їдальні. Там збереглася дерев'яна кесонована стеля. Поруч містилася буфетна кімната та лакейська. Буфетна сполучалася з горішньою кухнею електричним ліфтом. Інші приміщення — більярдна та бібліотека з верандою — виходили вікнами у двір.

З парадного першого поверху врочисті й затишні мармурові сходи, з невисокими колонками, прикрашеними бронзовими капітелями, ведуть на другий, житловий поверх. У наріжному круглому приміщенні був теж кабінет, поруч, за п'ятиарковою лоджією — мала, сімейна їдальня. Над залом було чотири не-величкі кімнати: для господаря, господині, брата та гувернантки. У бік двору виходили вікна класної кімнати та дитячої (сина). У торці: гардеробна господині — вікнами на Шовковичну; поруч — ванна, і — вікнами у двір — спальня, що сполучалася з

Ковалевські на веранді.
1913 р.

дитячою. У спальні було панельне водяне опалення: нагрівалася вмонтована в торцеву стіну бетонна панель зі змійовиком. Були й запасні кімнати для гостей. Був і ліфт, що з'єднував усі три поверхи.

Але в особняку не було головного: затишку. Величезні порожні кімнати 1-го поверху, суворі меблі, продумана раціоналістичність та вишуканий дизайн, запропоновані архітектором, не знайшли розуміння в замовників, а затим вже — мешканців особняка; можливо, цього простору було й забагато.

Аналогічне (й ненове) протиріччя між естетично-вишукано вихованим дизайнером і споживачем-мешканцем, до того ж, особою іншої вдачі, іншої підготовленості, радше — неготовності сприймати передові урбаністично-теоретичні засади організації житла, призвело до природних конфліктів. Подібна ситуація склалася цілком закономірно, і через чверть століття, й далеко від Києва, коли американський архітектор Френк Ллойд Райт спорудив, як тепер, визнано геніальний витвір XX ст. — особняк родини Кауфман у лісі над водоспадом у штаті Пенсильванія

Вітальня.
Вглибині — будуар.
1913 р.

(1936) не знайшовши, як він не намагався, порозуміння із замовниками-мешканцями, мільйонерами, для яких прагнув організувати зручне й раціональне, але незатишне для них помешкання. Проте «Дім над водоспадом» став своєрідним взірцем для архітекторів усього світу.

Та продовжимо огляд особняка. Торець біля брами має чотири невисокі поверхи: тут містилися кухня, комора, буфетна, посудомийна, пральня, сушаря. Зі сходів у цій частині особняка був окремий хід до голуб'ятні: господар любляв голубиний спорт (у Києві на той час видавався навіть спеціальний часопис під назвою «Наша птицеводная жизнь»).

Цокольний поверх містив: з боку вул. П. Орлика — опалувальну котельню, склад вугілля, вентиляційну камеру (припливна механічна вентиляція з підігрівом та зволоженням повітря — прообраз сучасних кондиціонерів) та винний погріб; а з боку вул. Шовковичної — кімнати, призначені для швейцара, шофера, кучера, пралі, жіночої прислуги, економки, кухаря, кочегара. Все це — обабіч коридора, який впирався у торці в

Колишній особняк Ковалевських. 2000 р.

«людський клуб» (вітальню для прислуги). Тут-таки були ще комори, туалет, «людська» ванна, комори з одягом.

Не залишилися поза увагою автора проекту і об'єми просторого горища: там було обладнано сушарки для сухофруктів та коптильні для обробки риби й ковбас. А в склепінчастому об'ємі наріжної вежі репетирував домашній оркестр — звуки звідти не долинали до покоїв.

Не менш раціонально було використано й площу, розташовану вздовж ділянки, що межувала з садибою В. Демченка (П. Орлика, 3 — *див.*).

По лінії забудови між особняком і торцем служб містилися брама і хвіртка. І тут позначився артистичний смак П. Альошина — в обрисах самої брами, накладних завісів, масивних гранітних обмежувальних тумб, у фасоні ліхтаря-номерного знака, навіть у фарбуванні ступок воріт у сірий колір, а металу — в чорний.

Служби склалися зі стайні на три стійла, екіпажної (над ними, відповідно, — фуражна та збруйна), гаража, корівника (парне молоко для дитини — цим захоплювалися).

Використано навіть простір під двором, як це робилося у Києві і на садибах багатопверхових прибуткових будинків: склад дров, вугілля, льодовня.

За господарським двором, відокремлений парканом, розмістився крихітний садочок з альтанкою-вежею та фонтаном, з декоративними насадженнями й квітами.

Отже, у липні 1913 р. родина Ковалевських переїхала до власного помешкання. Ще тривали завершальні роботи: оздоблення деяких кімнат, спорудження надвірних служб, планування садка, влаштування огорожі — до кінця року.

Судячи зі змісту окремих, що збереглися в архівах, документів, напружені стосунки між архітектором і замовником тривали. Ось чернетка листа П. Альошина до М. Ковалевського, датована 21 серпня 1913 р.:

«Вельмишановний Микола Вікторовичу! Невже у Вас не знайшлося інших висловів і порівнянь, щоб передати Ваше враження про Ваш особняк? Невже я, незважаючи на надзвичайно несприятливі обставини, під безперервним дощем, що підтягнув усе оздоблення особняка до такої ступені, щоб була хоч якась можливість в'їхати до нього, — заслужив цілу низку Ваших несправедливих різкостей та дотепів? Невже Ви й досі не бажаєте зрозуміти, що зроблене мною для спорудження Вашого будинку не є мій обов'язок, що край моїх обов'язків стосовно Вас далеко мною перейдений виключно тому, що мені дорогий Ваш особняк як моє творіння і якщо я, віддавшися цілковито справі, не шукаю у Вас ні похвал, ні нагород, то в той же час я не вважаю за можливе вислуховувати Ваші колкості і абсолютно несправедливі нападки».

Збереглися також інтер'єрні світлини, на яких можна бачити і декор, і умеблювання помешкань, і їхніх власників, і архітектора.

У грудні 1913 р. М. Ковалевський знов бере позичку на суму 39400 рублів, і загальний розмір кредиту склав уже 60 тис руб.

Ковалевських у Києві на початку ХХ ст. знали. Микола Вікторович обирався гласним від Двірцевої частини до міської думи, активно працював у садовій, мостовій, училищній комісіях управи, був членом комісії з питань влаштування у Києві школи садоводів та городників; у 1907–1910 рр. очолював товариство есперантистів «Зелена зірка», був почесним мировим суддею,

почесним попечителем від 1909 р. Церковно-вчительської школи, що містилася на Лук'янівці, на Багговутівській, 2.

Цей заклад було відкрито у вересні 1903 р., у будинку, спорудженому за проектом єпархіального архітектора Є. Єрмакова. А коли при домовій церкві св. Кирила і Мефодія влітку 1910 р. споруджувалася дзвіниця, М. В. Ковалевський дав разом з учнями й лук'янівцями певні кошти на 15-пудовий дзвін. У брошурі, виданій до 10-річчя школи, її начальник, священник Олександр Дивногорський зазначав, що від почесного попечителя М. Ковалевського на розвиток закладу надійшло 1060 руб.

Микола Вікторович також цікавився життям сусіднього з його особняком 5-го двокласного училища ім. М. Х. Бунге, допомагав матеріально; за його сприяння 1912 р. було проведено електрику для освітлення класів.

Благодійництвом займалася і його дружина, Ганна Павлівна Ковалевська: 1913 р. — член правління товариства допомоги солдатам та їхнім сім'ям, що постраждали на війні. Вона брала участь у товаристві боротьби з дитячою смертністю, очолюваному міським головою І. Дьяковим (1916 р. вона — заступник голови товариства).

Але тихе сімейне життя недовго тривало в розкішному особняку. З початком Першої світової війни М. Ковалевський як військовозобов'язаний бере в ній участь. Ще 24 липня 1914 р. він видав дружині довіреність на право займатися виплатами за позичкою кредитного товариства. З листа, надісланого ним до страхового товариства 21 листопада 1916 р., видно, що він — прапорщик у діючій армії при царській ставці.

У лютому 1918 р., заповнюючи анкету міської управи, М. Ковалевський вказав, що його сім'я з прислугою займає вісім кімнат другого поверху, а на першому, у шести кімнатах, мешкає граф Андрій Олександрович Бобринський з сім'єю і прислугою — голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків, онук знаменитого родоначальника цукропромисловості, пам'ятник якому тоді ще стояв на Бібіковському бульварі. Ще чотири кімнати на першому поверсі вже було реквізовано.

Навіть у вирі визвольних змагань, що охопили Україну, Ганна Павлівна знаходить можливість опікуватися нерухомістю — як не дивно, все ще діють кредитні товариства. Отож, 7 вересня

1919 р., коли Київ перебував під владою Добровольчеської армії, вона подає прохання до кредитного товариства, за довіреністю чоловіка, про видачу довідки на залишок боргів, а вже 11 вересня борги було сплачено сповна.

Після вигнання денікінців комісія охорони пам'яток мистецтв і старовини, обстежуючи панські особняки й квартири, завітала і до особняка Ковалевських. Як занотував Ф. Ернст, там на початку 1920 р. «нічого цінного не збереглося». Родина Ковалевських емігрувала.

У 1920–1930 рр. в особняку містився дорожньо-транспортний відділ ДПУ Південно-Західної залізниці. Кімнати прислуги у цокольному поверсі стали камерами для заарештованих. Згодилися гарні й міцні ґрати на вікнах, а в дверях було прорізано віконечка-«годиннички».

Від 1939 р. і до літа 1941 р. тут містилося Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР, Комітет у справах фізкультури і спорту при РНК УРСР та Укрфізкультурпроект.

У повоєнний час особняк займало Міністерство закордонних справ України.

А через шістьдесят років після спорудження, в 1972–1975 рр., в особняку було проведено великі реставраційні роботи під керівництвом архітектора І. Малакової. Нею було виявлено й відтворено первісний декор дзеркальної зали: ліпні прикраси в дусі гротеск, хори — з огороженням, скульптурною вставкою та вазами, а також поновлено паркетну інкрустовану підлогу. Реставрація повернула первісний вигляд більшості приміщень основного парадного поверху.

Але 1987 р. почалася реконструкція особняка із пристосуванням для нових потреб, на жаль, — із втратами.

У 1997 р. на фасаді особняка, біля брами встановлено гранітну анотаційну дошку з бронзовим портретом гетьмана Пилипа Орлика, автора першої української конституції, на честь якого названо 1993 р. цю вулицю.

ПИЛИПА ОРЛИКА, 3 (кол. Єлизаветинська, 8А, потім — 10)

«Будинок з каріатидами» — саме за такою власною назвою знають кияни цей особняк на Липках. Зведений він був на замовлення інженера шляхів сполучень Всеволода Яковича Демченка у 1911—1912 рр.

Садибу по Єлизаветинській, 8А (пізніше — 10) Демченко придбав у спадкоємців цукрового магната Лазаря Бродського, якому наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. належав цілий квартал між нинішніми вулицями Липською, П. Орлика, Шовковичною та Липським провулком. На початку 1911 р. садиба була розпродана частинами, і сусідами Демченка стали надвірний радник М. Ковалевський та графиня Н. Уварова. Майже одночасно будувалися й сусідні особняки (Липська, 16 — *див.* та П. Орлика, 1/15 — *див.*).

У лютому 1911 р. архітектор І. Беляєв склав проект двоповерхового особняка для Демченка, а керівництво будівництвом здійснював архітектор О. Гілевич.

Варто ще раз зазначити, що перед тим, за проектами Івана Івановича Беляєва, випускника Імператорської академії мистецтв (1902 р.), вже було споруджено у Києві, і саме для В. Демченка, впродовж 1908—1909 рр. три прибуткові житлові будинки на В. Житомирській, 25/2, Миколаївській, 17/1, Ольгінській, 3. Особняк на Липках став четвертим.

Автор проекту вправно скористався з центрального розташування особняка на короткому, на три садиби кварталі, надавши фасаду симетричного членування, з виділенням середньої частини. Виконаний в натурі фасад дещо відрізняється від проектного, де над дверима передбачалося велике півциркульне

Особняк В. Я. Демченка. 1914 р.

вікно. Але й зроблена ніша наявного порталу не позбавила чоловій фасад шляхетної виразності і належної величі. Декор виконано в дусі стилю ампір, яким знову так захопилися у Європі тої доби і який залишив у Києві кілька гарних зразків. Отож центральну частину чітко виділено парою канелюрованих пілястр з оригінально закрученими іонійськими капітелями, що тримають високий фриз. У фризі дано соковите ампірне ліплення з неодмінними урною, вінками й смолоскипами. Парадні двері «втоплено» в гранітний цоколь, на який спирається пара гладких доричних колон, що тримають відповідно менший фриз, де пара стилізованих ліпних пегасів фланкує віночок з вправленою в нього символічною гексаграмою: два накладені один на одного рівнобічні трикутники — «подвійність, зібрана разом». А вище, на рівні другого поверху, центральне вікно, у свою чергу, флан-

кують тонко й гарно модельовані грецькі каріатиди. Великі прямокутні вікна, згруповані по три обабіч центральної частини, та пара легких балкончиків, огорожених тонкими баясинками, врівноважували гарні пропорції фасаду, завершеного карнизом на консолях та глухим парапетом.

Внутрішнє планування особняка підпорядковувалось звичній схемі: допоміжні приміщення у цокольному поверсі, парадні — в бельетажі, житло — на верхньому. На невеличкому подвір'ї — екіпажна, стайня, сараї.

Для виконання будівельних робіт В. Демченко взяв у міському кредитному товаристві позичку в 51900 руб. терміном на 36 років і 4 місяці. За рік будинок був зведений, а опоряджувальні роботи закінчено 1912 р.

На час спорудження особняка В. Демченко вже був особою відомою. Він народився в сім'ї письменника і етнографа, українофіла Якова Григоровича Демченка. Всеволод Якович 1893 р. закінчив київську 4-у гімназію, потім здобув освіту інженера. Починав кар'єру 1899 р. молодшим інженером будівельної контори Києво-Полтавської лінії залізниці. Земський діяч, активний гласний міської думи, — він упродовж кількох років очолював «мостову» комісію, яка опікувалася станом київських вулиць. Саме з його ім'ям пов'язана перебудова доріг у Києві та брукування з кубиків у центрі міста. У 1908—1909 рр. Київ одержав мільйонну позику для брукування вулиць, і тоді ж Хрещатик, Олександрівська, Миколаївська, частково Фундуклеївська, Велика Васильківська та Володимирська вулиці були забруковані гранітними кубиками на бетонній основі. Відтак Київ став першим містом в імперії, де 1909 р. з'явилися такі гарні бруковані вулиці — в Одесі та Москві лише згодом. Граніт для бруківки завозився зі Швеції, для мозаїкових бруківок — з Волині.

Спорудження особняка В. Демченка тривало саме в той час, коли тільки-но вщух скандал навколо його імені. Адже гласного звинувачували в розкраданні мільйонного займу в корисливих цілях, мовляв, на гроші, призначені для брукування, Демченко будує собі висотні будинки в центрі міста. Кожен його крок зазнавав дошкульної критики. Ось характерні рядки з газети «Киевская мысль» за 1909 р.: «Виїхав за кордон голова мос-

Інженер В. Я. Демченко

тової комісії В. Я. Демченко, передавши свої обов'язки П. Буковинському. Скатертю дорога!»

Звіт, поданий головою мостової комісії за 1909–1910 рр., не дуже влаштував міську думу — через безліч неточностей та розбіжностей. Хоч Демченко згодом дав пояснення і переробив звіт, відгомін скандалів та «історій» з будівництвом кубикових бруківок ще довго з'являвся у міській пресі. Навіть влітку 1917 р., перед виборами до міської думи, газети агітували не голосувати за старих гласних; зокрема, досить різкій критиці піддавали В. Демченка, який «безконтрольно використав один мільйон рублів на мостові. Він був повним власником справи, не підпускав до роботи ніякого громадського контролю, не рахуючись ні з думою, ні з комісіями». Родичі-підрядчики, закладка одночасно в різних частинах міста «хмарочосів» пана Демченка — ось не повний перелік всіх звинувачень. У 1910-і рр. кияни дали Демченкові прізвисько будівельника-«американця». Відповідаючи на критику, той казав 1917 р.: «...кубикова мостова стоїть уже дев'ять років, і всі кияни можуть наочно впевнитися, чи добре вона побудована, чи погано».

Справді, в цьому можна пересвідчитися й сьогодні, особливо на вулиці Архітектора Городецького, де бруківка зроблена віялами у два кольори і збереглася навіть у суцільній пожежі 1941 р.

На час спорудження особняка В. Демченко був не тільки багатим домовласником, але й землевласником: мав у Київському повіті, при хуторі Бабки 1158 десятин (1262 га) землі, успадкував від батька маєток Василівка на Херсонщині. Очолював Київську повітову земську управу. Крім перелічених вище будинків, родині Демченків — Клавдії Євстигніївні (померла 1909 р.) та Всеволоду Яковичу — належали ще в Києві будинки по Лютеранській, 9, Мерінгівській, 7 (тепер — Заньковецької).

А контора з управління прибутковими будинками містилася якраз у цокольному поверсі особняка на Єлизаветинській, 8А. Прибуткові будинки Демченка були обладнані за всіма новітніми вимогами — з ліфтами, центральним опаленням, телефоном тощо. Так, шестикімнатна, «барська», як вони називалися, квартира на Миколаївській, 17/1 здавалася в найм з річною попередньою платою в 5000 руб.

У Державному архіві Київської області зберігається особистий фонд В. Демченка. Серед різних документів є проект побудови палацу Демченка в Сочі, як зазначено на плані, — «обіцяного». Невідомо, чи був споруджений цей двоповерховий, схожий на давньогрецькі храми, палац.

А от особняк на Липках приймав гостей вже 1912 р. Особливо багато було їх у жовтні — по обранні Демченка депутатом Державної думи. Його кандидатуру висунули від Київського клубу російських націоналістів, членом ради клубу яких він був декілька років, по I курії від міста Києва. Суперником Демченка у передвиборчій кампанії був кандидат від демократичних сил адвокат Дмитро Миколайович Григорович-Барський, відомий завдяки активному захисту М. Бейліса під час попередніх слухань цієї справи. Шовіністичні газети вели шалену пропаганду за російських націоналістів В. Демченка (I курія) та А. Савенка (II курія). «Російські люди, голосуйте за Демченка — світла голова, може багато дати розумних і докладних вказівок до будь-якої роботи» — писала газета «Двуглавый орел». Результати виборів виявилися приголомшуючими: Демченко переміг по I курії, демократ С. Іванов, колишній професор КПІ, — по II.

Але саме на своїй, Двірцевій дільниці, на Демченка чекав перший сюрприз: він провалився на виборах. Двірцева дільниця відмовилася визнати його своїм представником у Державній думі. Цікаво, що виборча дільниця містилася у сусідньому з особняком будинку — 5-му міському двокласному училищі ім. М. Х. Бунге (Єлизаветинська, 8Б, нині — П. Орлика, 5), а головою виборчої дільниці був сусіда Всеволода Яковича — Микола Вікторович Ковалевський (Єлизаветинська, 10 — П. Орлика, 1/15). Із 127 поданих записок: за Д. М. Григоровича-Барського — 122, за В. Демченка — 3, та 2 — недійсні. Але, зазнавши на своїй дільниці жорстокої поразки, Демченко набрав більшість голосів у інших районах і з перевагою над Григоровичем-Барським у 30 голосів став депутатом IV Державної думи.

Із донесення начальника Київського губернського жандармського управління директору департаменту поліції від 26 жовтня 1912 р.: «Демченко Всеволод Якович, 38 років, православний, колишній інженер шляхів сполучення, багатий домо- і землевласник. Голова Київської повітової земської управи, видатний за енергією земський діяч, цілком благонадійний у політичному відношенні, націоналіст».

Можна додати: староста Олександр-Невської церкви, почесний попечитель київської 4-ї гімназії, член правління КПІ тощо.

А особняк пам'ятає «мале засідання» IV Державної думи, коли на початку вересня 1913 р. до Києва на урочистості з нагоди освячення пам'ятника П. Столипіну з'їхалися члени Сенату, міністри, майже всі члени Держдуми. У Демченка зупинився сам голова IV Державної думи М. В. Родзянко. А 6 вересня 1913 р., в день відкриття пам'ятника П. Столипіну, в особняку на Єлизаветинській, 8А В. Демченко давав обід, на якому були присутні 45 осіб, разом з М. В. Родзянко, а серед них — 25 націоналістів, 15 октябристів і 5 — з партії центру.

1916 р. В. Я. Демченко разом з родиною переїхав до одного з своїх прибуткових будинків — на Ольгинську, 3, а особняк продав київському 1-ї гільдії купцю З. Рабінерсону.

Подальша доля В. Демченка складалася так, що він весь час був у вирі політичного життя міста. після Лютневої революції Всеволод Якович виконував обов'язки Київського повітового комісара Тимчасового уряду.

Його ім'я наводить М. Могилянський у спогадах про події 1918 р. у Києві, коли місто захопили більшовики: «Почались повальні грабунки в домах «буржуїв», обшуки та здирства, з побиттям недостатньо поступливих та покірних долі. Так піддано побиттю відомого міського діяча В. Демченка. Хто й коли ще розповість про все цинічне паскудство цієї рознузданої вакханалії свавілля, насилля, глуму та знуцання над особистістю мирного обивателя?!».

Під час Гетьманату В. Демченко — активний член Протофісу (спілки промисловців, комерсантів, фінансистів та землевласників), входить до складу Ради Протофісу, підтримує уряд П. Скоропадського. В особистому фонді В. Демченка останні документи датуються квітнем 1919 р., а далі невідомо...

Повернемося в особняк на Єлизаветинській, 8А, до нових його господарів.

Сігізмунд Львович Рабінерсон, цукропромисловець, був зятем цукрового магната М. Гальперіна, а його дружина, Клара Мойсеївна Рабінерсон, брала активну участь у роботі єврейського благодійного товариства. Так, ще 1911 р., з нагоди одужання свого батька, Клара Мойсеївна вирішила пожертвувати певний капітал на благодійництво, і родина Рабінерсонів мала намір влаштувати у Києві дешеві квартири для бідних, незалежно від віровизнання. С. Рабінерсон подав прохання до міської управи на дозвіл продати їм ділянку міської землі.

Перший будинок планувалося звести в Либідській частині на 60 квартир — дво- і трикімнатних із зручностями, дитячим садочком та великою залою на першому поверсі для лекцій і концертів. Такий план почала вже розробляти будівельна контора Л. Гінзбурга. Але міська управа могла запропонувати Рабінерсонам лише одну ділянку землі на Прозорівській, 7 безкоштовно на той час, поки будинок буде існувати для зазначеної мети. За таких умов Рабінерсони не погодилися вести будівництво.

Подружжя Рабінерсонів разом із сином Раулем та донькою Гізеллою у 1916 р. оселилося на Єлизаветинській. Рауль Рабінерсон 1911 р. із золотою медаллю закінчив київську приватну гімназію В. П. Науменка і 9 вересня того ж року був зарахований студентом юридичного факультету університету св. Володимира.

С. Л. Рабінерсон

З 1915 р. Р. Рабінерсон перебував на службі при канцелярії Упов-новаженого Червоного Хреста по місту Києву. У жовтні 1915 р. Рауль Рабінерсон подає прохання ректору університету надати йому відпустку до січня 1916 р., щоб потім продовжити навчання. Цікавим є той факт, що уповноваженим по Києву та евакуаційної комісії був відомий вже нам В. Я. Демченко.

Згодом Рауль Сігізмундович Рабінерсон успішно закінчив університет.

Особняк належав Рабінерсонам до 1918 р., а згодом був націоналізований. У родини була гарна колекція творів мистецтва, що частково залишилася в особняку. Ці речі було взято на облік Комісією охорони предметів мистецтва і старовини. Збереглися архівні документи за підписом голови музейної секції М. Біляшівського, датовані 17 квітня 1919 р., зокрема у переліку: чотири картини олійними фарбами «Пори року», п'ять ксилографій (знаходилися на сходах), три гравюри та один триптих олійними фарбами (в скарбничій кімнаті), одна акварель Маврина, чотири гравюри (французькі та англійські).

Колишній особняк В. Я. Демченка.
1994 р.

Після націоналізації особняк займали різні установи та заклади. А 24 листопада 1928 р. тут відкрився нічліжний будинок № 3 (вул. Гната Михайличенка, 10 — Пилипа Орлика, 3). У цокольному поверсі було виділено 60 місць безкоштовно, на першому поверсі — 80 місць по 10 копійок за ніч, на другому поверсі — 60 місць по 25 коп. за ніч.

1946 р. особняк займало Господарче управління («ХОЗУ») МВС, ще стояв на вулиці перед газончиком металевий паркан — такий самий, як перед музеєм на вул. Грушевського, 6.

Від 1950 рр. в особняку містилося Генеральне консульство Німецької Демократичної Республіки. Певно, символічна гексаграма над дверима комусь здалася схожою на «щит Давида», можливо, вона й справді була зроблена, коли особняк належав Рабінерсонам, отож, щойно консульство НДР зайняло особняк, кінчики нижнього трикутника було ретельно обрубано, і відтоді над порталом красується просто трикутничок — ніби «всевидяче око»... Від німецького консульства залишились ліхтарі обабіч portalу — за модою 50-х рр., а саме консульство у 1973 рр. переїхало на Ярославів вал.

На початку 1990-х рр. тут містилося Консульське управління МЗС України, а від 1995 р. — Академія правових наук України.

САДОВА, 3 (втрачено)

У короткому кварталі між сучасними вулицями М. Грушевського та Інститутської раніше на непарній стороні стояло два особняки.

Садиба по вул. Садовій, 3 сформувалася у першій половині ХІХ ст., коли вулиця мала назву Посадної, а ця ділянка пожиттєво належала поміщиці Генрієтті Сорочинській. Її чоловік, титулярний радник Сорочинський володів садибою біля Кловського палацу — тоді 1-ї гімназії.

Садибне місце № 3, площею 440 кв. саж. (0,2 га) за купчою від 28 квітня 1877 р. вже належало дружині потомственого почесного громадянина Надії Василівні Григорович-Барській. А за купчою від 25 листопада 1888 р. маєтність перейшла до колезького асесора Василя Васильовича Сергєєва. Сусідами були: ліворуч — потомствений почесний громадянин Гессель Розенберг, позаду — штабс-ротмістр Аполон Гаврилович Григор'єв, праворуч — міська земля, зайнята канцелярією генерал-губернатора.

Новий господар 30 березня 1891 р. подав до міської управи прохання про дозвіл зламати старі будівлі і спорудити новий будинок на два поверхи: «низ кам'яний, верх — дерев'яний» та сараї й льохи. Проект склав архітектор Микола Миколайович Казанський. Він же подав підписку про нагляд і керівництво спорудженням будинку.

Останній прибрав скромний, на 11 віконних осей, 25-метровий фасад, з виділенням розкреповками й рустованими лопатками бічних частин, з входом ліворуч та проїздом повз будинок на двір — праворуч. На кожному поверсі було по сім кімнат, а кухні розміщувалися, за проектом, у «глаголі», що долучався до основного об'єму ліворуч.

Серед споруд архітектора М. Казанського у Києві звернемо увагу на два великі прибуткові будинки на Андріївському узвозі, 2А і 2Б, на В. Житомирській, 13 та особняки по вул. Герцена, 14 (*див.*).

Доля особняка на Садовій, 3 тісно пов'язана з історією Київського земельного банку, що містився тоді неподалік — на Інститутській, 7. Саме на Садовій, 3 жив 1893 р. голова правління банку Олександр Михайлович Бердяєв (батько російського філософа Миколи Бердяєва) з родиною. Неподалік мешкали і члени правління: М. Філіппов — на Катерининській, 2 (Липська, 2 — *див.*), О. Виноградський — на Банковій, 2 (*див.*).

У 1890 рр. особняк на Садовій, 3 належав вже Івану Васильовичу Сергееву, і одну з квартир у ньому наймала родина архітектора Г. Шлейфера.

А 1896 р. особняк перейшов у власність видатного симфонічного диригента і композитора, колезького асесора Олександра Миколайовича Виноградського. Він народився у Києві, його батько — засновник і член Київського комерційного та земельного банків Микола Костянтинівич Виноградський, — був дійсним членом Київського відділення Російського музичного товариства (РМТ). Мати, Наталя Вікторівна, походила зі старовинного українського роду Скоропадських. Родині Виноградських належав чималий маєток у містечку Городок — з млином, племінною фермою великої рогатої худоби «швецької породи» та 8506 десятин (9300 га) землі у чотирьох повітах Подільської губернії. Брати Олександр і Сергій Виноградські навчалися у київській 2-й гімназії, Сергій із сестрою Марією, паралельно, — в музичній школі. У ці ж роки Олександр починає вчитися гри на фортеп'яно у відомого київського педагога Домініка Гнатовича Галями. 1876 р. брати закінчили курс в університеті св. Володимира.

С. Виноградський став видатним мікробіологом, засновником вітчизняної мікробіології; був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук 1891 р. Виїхавши 1922 р. до Франції, завідував агро-бактеріологічною лабораторією Пастерівського інституту в Парижі.

Та повернемося у молодість братів. 1877 р. тяжко захворів батько, і родина Виноградських переїхала у маєток до Городка.

Композитор О. М. Виноградський

У київських газетах з'явилися об'яви про «продаж або здачу в найм» будинку Виноградських на Старому місті, напроти присутствених місць (Володимирська, 14/8). Там також продавалися «розкішні меблі з суцільного дерева для зали й вітальні, дубові меблі для їдальні, м'які кабінетні та інше, а також ландо на чотири місця (петербурзької роботи Нелліса), фаетон, прольотка (московської роботи) та сани».

30 червня 1877 р., після тяжкої хвороби, у власному маєтку в Городку помер М. Виноградський.

На той час Олександр навчався у Московській консерваторії по класу фортепіано у видатного піаніста М. Рубінштейна. Провчившись рік (1876–1877), О. Виноградський переїздить до Петербурга, де вступає на державну службу по міністерству фінансів. Як зазначає дослідник В. Беляков, на це рішення радше вплинула смерть батька і його остання воля: син мав продовжувати справу батька. Втім, одночасно зі службою О. Виноградський вступає до Петербурзької консерваторії, де вивчає

історію музики у М. Соловйова, згодом певний час працює під керівництвом М. Балакірева. 1882 р. він закінчує курс навчання в консерваторії, а 1886 р. переїздить до Києва, де стає акціонером Земельного банку, займається фінансовою діяльністю.

У жовтні 1888 р. О. Виноградського обирають головою київського відділення РМТ.

21 жовтня 1889 р. відбувся диригентський дебют О. Виноградського, і це стало святом для киян. Відтоді почалося найяскравіше десятиріччя диригентської слави Олександра Миколайовича у Києві. У лютому 1891 р. до Києва з інспекторською перевіркою прибув засновник РМТ, директор Петербурзької консерваторії Антон Григорович Рубінштейн. На зустрічах з ним йшлося і про відкриття у Києві консерваторії — на базі музичного училища. Музичні критики писали, що О. М. Виноградський «у порівняно короткий строк встиг прищепити київській публіці почуття вишуканого смаку і потребу в більш серйозних художніх ідеалах... Його симфонічні зібрання підносяться в Києві на щабель подій екстраординарних; ними всі цікавляться, до них ґрунтовно готуються і успіх їхній дивовижний».

Згодом слава талановитого диригента сягнула за межі імперії, і від 1894 р. починаються гастрольні поїздки О. Виноградського до Парижа, Антверпена, Берліна, Відня. О. Виноградський вперше 8 лютого 1897 р. в київському театрі Бергоньє виконав 1-у симфонію В. Каліннікова, завоювавши загальне визнання таланту цього рано померлого композитора. Виноградський фактично відкрив цей прекрасний, тріумфальний (за його словами) твір. Як писав київський музичний критик В. Чечотт, «москвичу Каліннікову» довелось шукати в матері міст руських «притулку для свого музичного первістка, який менше ніш за два роки встиг завдяки Виноградському прокласти собі шлях навіть за кордон». Окрема розмова має бути про дружбу й матеріальну і моральну підтримку молодого композитора Виноградським.

Не легким було особисте життя Олександра Миколайовича і Лідії Михайлівни, його дружини: у грудні 1903 р. померла їхня 21-річна донька Марія, яку вдома називали з дитинства Арочкою. У січні 1904 р. головна дирекція РМТ ініціювала перед Міністерством внутрішніх справ проект положення про стипендію

Особняк на Садовій, 3. 1920-і рр.

при Київському музичному училищі — імені Арочки Виноградської. У травні 1904 р. таку стипендію було затверджено.

За час перебування у Києві О. М. Виноградський обіймав посаду члена правління Земельного банку, був директором правління товариства цукрових заводів «Городок» та товариства Борівського цукрового заводу. Як знавець банківської справи та досвідчений підприємець, О. Виноградський вправно вів і фінансові справи київського відділення РМТ.

Восени 1906 р., після бурхливих дебатів з питання нової угоди між РМТ та антрепренером Міського театру, міська дума ввела до проекту контракту такі неприйнятні положення, які фактично унеможливили симфонічні зібрання на довгі п'ять років. В одному з листів Виноградський писав, що стався надзвичайно безглуздий конфлікт з міською думою, в якій засіли нові гласні. «Вони повели себе як папуаси і придушили симфонію, позбавивши київське відділення РМТ театру й оркестру». Додалося ще й загострення хвороби серця Олександра Миколайовича і заборона лікарів братися за диригентську паличку.

У цей період особняк О. М. Виноградського відвідували видатні артисти і музиканти, що гастролювали в Києві, — співаки

Ф. Шаляпін і Титта Руффо, Ж. Лассаль; клавесиністка В. Ландовська; піаністи Л. Годовська, В. Лютш, В. Скрябіна; скрипалі А. Мец, А. Серато; композитори С. Рахманінов, Р. Глієр; диригенти В. Сафонов, А. Бодяньський, С. Кусевицький.

17 квітня 1912 р. з нагоди 10-річчя оркестру міського театру відбувся симфонічний концерт, диригувати на якому запросили «чистого симфоніста» О. Виноградського. Концерт мав великий успіх, але то був останній виступ Олександра Миколайовича. Хвороба серця прогресувала і 3 жовтня 1912 р. видатного диригента не стало.

Похорон О. Виноградського вилився у багатолюдний громадський акт жалоби. Труну з тілом померлого несли на руках до Олександро-Невської церкви викладачі й службовці музичного училища, а віко — учениці. Катафалк, що рухався за труною, було всуціль уряджено вінками з білих квітів. Дирекція київського відділення РМТ поклала срібний вінок. Незважаючи на сльоту, за труною йшла вся інтелігенція міста, проводжаючи в останню путь людину, яка зуміла «привести в музичний рух увесь Київ», як писали тогочасні газети.

Олександр Миколайович Виноградський упокоївся на Аскольдовій могилі.

О. Виноградський заповів Київському музичному училищу значні кошти. Про їх розподіл дирекцію училища сповістила вдова покійного — Лідія Михайлівна Виноградська. В її заяві говорилося: «Згідно останньої волі мого покійного чоловіка, училищу завіщаний капітал готівкою в сумі 40 тис руб. З них 25 тис руб. — для створення недоторканного капіталу імені О. Виноградського, для видачі грошової допомоги найбіднішим учням музичного училища і 15 тис руб. для заснування трьох стипендій в музичному училищі імені Арочки Виноградської». Лідія Михайлівна принесла в дар обстановку кабінету в приміщенні музичного училища та бібліотеку книг і нот, що залишилися після покійного, з умовою, щоб вона вважалася бібліотекою імені Олександра Миколайовича Виноградського.

Деякий час в особняку на Садовій, 3, у квартирі № 2 мешкав Георгій Омелянович Афанасьєв, доктор історії, приват-доцент Новоросійського (Одеського) університету. 1890 рр. тодішній

міністр фінансів О. Вітте влаштував Г. О. Афанасьєва керуючим київською конторою Державного банку; характеризував його як поміркованого, легального ліберала. Це довелось робити, коли над Афанасьєвим нависла загроза звільнення з казенної посади, бо він, читаючи лекції з історії Франції, торкався, ясна річ, і подій великої Французької революції. Захистив його той самий генерал-губернатор М. Драгомиров, який знав Афанасьєва, був на його лекціях. За Гетьманату Г. Афанасьєв – державний контролер, пізніше – міністр закордонних справ. Помер на еміграції в Белграді.

А особняк на Садовій, 3 простояв до 1960-х рр. Потім на цьому місці була автостоянка, а наприкінці 1990-х рр. тут виросла величезна, агресивно немасштабна до оточення, адміністративна будівля.

САДОВА, 4 (втрачено)

На місці колишнього особняка барона Гінцбурга сьогодні стоїть величезна будівля Кабінету міністрів України, займаючи колишні дві садиби. Наріжна з вул. М. Грушевського, 12/2 з середини ХІХ ст. і до 1918 р. належала графам Браницьким, а по Садовій, 4 — наріжна з Інститутською вулицею, площею 1,5 тис кв. саж. — на початку ХІХ ст. була виділена генерал-майорові Сабурову. У 1880-і рр. ця садиба належала доньці іншого генерала — О. Репнінській, а у 90-х рр. — цукропромисловцю, директору правління товариства Старо-Синявського цукрового заводу Артуру Давидовичу Дюготье. За купчою від 8 лютого 1900 р. власником її став барон Володимир Гораційович Гінцбург.

Рід баронів Гінцбургів походив з купецького роду міста Вільно. Грамотою Великого герцога Гессен-Дармштадтського Людвіга ІІІ від 28 жовтня 1870 р. Гессен-Дармштадтському генеральному консулу в С.-Петербурзі, потомственному почесному громадянинуві Горацію Євзелевичу Гінцбургу і його потомству було надано баронський титул, а 1879 р. Височайшим указом — право користуватися баронським титулом потомствено. Син Горація Гінцбурга, Володимир народився в Парижі в 1873 р. і освіту, окрім домашньої здобув у С.-Петербурзькому університеті, закінчивши фізико-математичний факультет. На зламі ХІХ—ХХ ст. приїхав до Києва, де одружився з дочкою «цукрового короля» Лазаря Бродського — Кларою і оселився, розбудувавшись, неподалік тестя (*див.*: Інститутська, 12), на Садовій, 4.

Двоповерховий цегляний особняк на Садовій, 4 зведено 1902 р. Тут було 16 розкішно оздоблених і умебльованих кімнат, був «зимовий сад» (15x12 м) і при ньому — веранда. У підвалі містилася кухня, служби та приміщення для «паровиків»

Барон В. Г. Гінцбург

пароводяного опалення. На садибі стояв кам'яний одноповерховий сарай на 4 відділення, кам'яна двірницька. На вулицю Садову виходила металева брама, огорожа теж була металева, на цегляних стовпах. Барон В. Гінцбург був членом ради Київського товариства взаємного страхування цукропромисловців, членом правління товариства Томашпільського та інших цукрових заводів. Як фінансист працював у Київському біржовому комітеті (кандидат у члени комітету), тривалий час очолював комітет Київського відділення товариства поширення освіти серед євреїв у Росії (Товариство створив у 1863 р. дід В. Гінцбурга в Петербурзі), виконував обов'язки почесного попечителя 2-го комерційного училища, попечителя Фундуклеївської жіночої гімназії, а також почесного попечителя Єврейської лікарні.

Барони Гінцбурги були власниками золотих та платинових копалень у Росії, власниками цукрових заводів у Подільській губернії.

Революційні події 1905 р. хвилию чорносотенних погромів прокотилися Києвом, не оминувши й особняк на Садовій, 4.

Баронеса К. Л. Гінцбург

Коли юрба погромщиків увірвалась до будинку, назустріч, захищати майно, вибіг брат господаря — Олександр Гінцбург. Тільки рішучі дії сусіди, Григорія Бродського, який, кинувшись на допомогу, зробив кілька пострілів у натовп і в повітря, врятували життя Олександрові й зупинили погромщиків (*див.*: Садова, 5).

У березні 1909 р. барон В. Г. Гінцбург продав незабудовану частину земельної ділянки — безпосередньо на розі Садової та Інститутської, площею 946 кв. саж. за 90 тис руб. — цивільному інженеру Г. Шлейферу. Того ж року Шлейфер розпочав спорудження прибуткового будинку і особняка (*див.*: Інститутська, 13).

А 7 грудня 1909 р. барон В. Гінцбург продав решту садиби по Садовій, 4, площею 860 кв. саж., разом з особняком, цукропромисловцю Мойсею Іоновичу Зайцеву.

Родина київських 1-ї гільдії купців Зайцевих мала у власності кілька цукрових заводів. Сини Іони Зайцева очолювали правління товариств цукрових заводів: Давид — Григорівського, Маркус — Калинівського, Мойсей-Хаїм — Харківсько-Романівських заводів. Маркус Іонович Зайцев мав особняк на

Мойсей Іонович Зайцев

Олександрівській, 17/1 (див.: Грушевського, 20). Давид Іонович жив у батьківському домі на Олександрівській, 49, а Мойсей Іонович — на Терещенківській, 3, поки не придбав 1909 р. особняк на Садовій, 4. Цю садибу він заклав у міському кредитному товаристві, і з 1 січня 1910 р. йому відкрили кредит на 75 тис руб. на 38 років і 4 місяці. Кредитне товариство оцінило особняк і всю садибу на Садовій, 4 в 100188 руб.

М. Зайцев застрахував це майно в Російському страховому товаристві на 200 тис руб. та в товаристві «Якір» — на 100 тис руб. Останній страховий поліс підписаний власником особняка у вересні 1919 р., тобто при денікінцях, до вересня 1920 р.

Все продумав власник садиби, щоб захистити свою нерухомість, але ж не міг передбачити, що особняк націоналізують і вже ніколи не використовуватимуть під житло, а в 30-і рр. зовсім зруйнують, щоб звести величезний будинок для НКВС УРСР — по вул. Кірова, 12 (нині — М. Грушевського, 12).

САДОВА, 5 (втрачено)

Величезний будинок, споруджений у 1933–1935 рр. за проектом архітектора Й. Каракіса на Інститутській, 15–17, єднає дві наріжні ділянки – по Шовковичній та Садовій вулицях. У середині XIX ст. це теж була єдина садиба, площею 814 кв. саж. (0,37 га), що належала місту. Там розташовувалися склади, казарми, певний час – канцелярія генерал-губернатора. Міська управа вирішила продати цю садибу з вигодою для міської казни. Оголошення про торги трьох ділянок по Інститутській оприлюднено у міських газетах 1886 р. Ці торги тривали десять років і завершилися у квітні 1896 р. А у вересні Олександр Йосифович Бродський подав до міської управи прохання про дозвіл спорудити будинок на його садибі по Садовій, 5. Особняк О. Бродського збудовано за проектом архітектора Михайла Григоровича Артинова (*див.*: Б. Хмельницького, 60) у 1896–1897 рр. Садибу цю О. Бродський придбав через підставну особу. Справа полягала ось у чому.

Ще 1886 р., пропонуючи цю велику садибу на продаж, міська управа розбила її на три менші: дві наріжні (Інститутська, ріг Садової, 15/5; Інститутська, ріг Шовковичної, 17/8) та одну середню (без номера). Торги тривали так довго, тому що місто намагалося продати всі три ділянки якнайдорожче, але попит був лише на наріжні. 6 лютого 1896 р. в оголошених торгах взяв участь і О. Бродський, який дав найвищу ціну за всі три ділянки – по 50 руб. за кв. саж. Але міська дума визнала торги такими, що не відбулися, і доручила міській управі не вносити на розгляд цю справу, доки ціна за кв. саж. не сягне 60 руб.

20 лютого 1896 р: до міської управи надійшло прохання вдови генерал-майора Анастасії Михайлівни Демидовської

Особняк О. Й. Бродського по вул. Садовій, 5. 1900-і рр.

(див.: Інститутська, 25/8) провести торги знову, а серед причин — «Маю бажання придбати ділянку землі. Недостатньо було гласної публікації, мало з'явилося людей на торги, Олександр Бродський призначив ціну, що є низькою для цих садибних місць. Крім того, у зв'язку з центральним розташуванням цих ділянок, притримати їх для російського елемента».

На торгах 24 квітня 1896 р. заявили свою участь: А. Демидовська — на ділянку ріг Інститутської та Садової, О. Барбан — на обидві наріжні ділянки, О. Бродський — на всі три ділянки.

Особливо жорстка конкуренція на торгах випала на ділянку по Садовій, 5/15. Ціни швидко йшли вгору: розпочали з 51 руб. за кв. саж., Барбан зняв свою кандидатуру на 56 руб., Бродський на 70 руб., і ділянку купила Демидовська по 70 руб. 15 коп.; але потім Барбан запропонував купити всю садибу по 61 руб. за кв. саж. І 30 квітня міська дума затвердила за О. Барбаном усю садибу по Інститутській, 15—17, за яку він сплатив 50 тис руб.

Зі спогадів дружини О. Бродського, Євгенії Веніамінівни: «Садиба була поставлена на торги. Проти були жителі вулиці, зокрема генеральша Демидовська, мовляв, жиди не можуть жити біля церкви і як раз напроти будинку генерал-губернатора... Вона була нашою конкуренткою, розраховуючи нам потім

перепродати місце з вигодою. Підставна особа купила, а потім перепродала нам. Обійшлася ця історія у зайві 20 тис руб., але отримало їх місто, а не шантажистка-генеральша».

Лише один з численної родини київських Бродських зумів збудувати власний особняк на свій смак і розсуд. Це — двоюрідний брат «цукрових королів» Лазаря та Лева Бродських — Олександр Йосифович Бродський (1857—1923). Він закінчив юридичний факультет університету св. Володимира, займався промисловою діяльністю у Південно-Західному краї.

У 1872 р. його батько, Йосиф Маркович Бродський придбав у Івана Андрійовича Толлі велику садибу (3100 кв. саж., або 1,41 га) по вул. Жилинській, 47 з триповерховим з мезоніном будинком, пивоварним та горілчанним заводами. У будинку мешкала родина Бродських: Йосиф Маркович з Євою Захарівною та їхні діти — Олександр, Арон та Клара. 1882 р. батько помер, і за духівницею садиба перейшла до сім'ї небіжчика.

1895 р. було засноване Південноросійське товариство пивоварних заводів, і серед фундаторів — надвірний радник Володимир Іванович Толлі, потомствений почесний громадянин, купець 1-ї гільдії Лев Ізраїлович Бродський, титулярний радник Олександр Йосифович Бродський. До товариства відійшли заводи спадкоємців Й. Бродського (Одеса, Миколаїв, Київ). Київський пивоварний завод існував з 1872 р., його вартість сягала 300 тис руб., продуктивність (1895 р.) — 100 тис руб. на рік. Директором-розпорядником товариства став О. Бродський, а контора правління містилася в його особняку на Садовій, 5.

Особняк мав пишний, на сім великих вікон чоловій фасад з рустованими краями й важким карнизом великого виносу. Центр симетрії акцентував масивний, з бічними балконами еркер над дверима парадного входу, увінчаний опуклим, на чотири скати, шатром. Гарні вікна було облямовано важкими лиштвами. Все було дуже респектабельно й поважно, відповідно до соціального статусу господарів. Активний згодом проповідник російської архітектури в Києві, М. Артинов тоді ще на Садовій, 5 подав зразок неоренесансної архітектури, особливо поширеної в особняках.

Ліворуч особняка були ворота — в'їзд у двір, з хвірткою поруч. І там, знадвору був окремий вхід до контори правління — на першому поверсі ліворуч, далі — передпокій, праворуч —

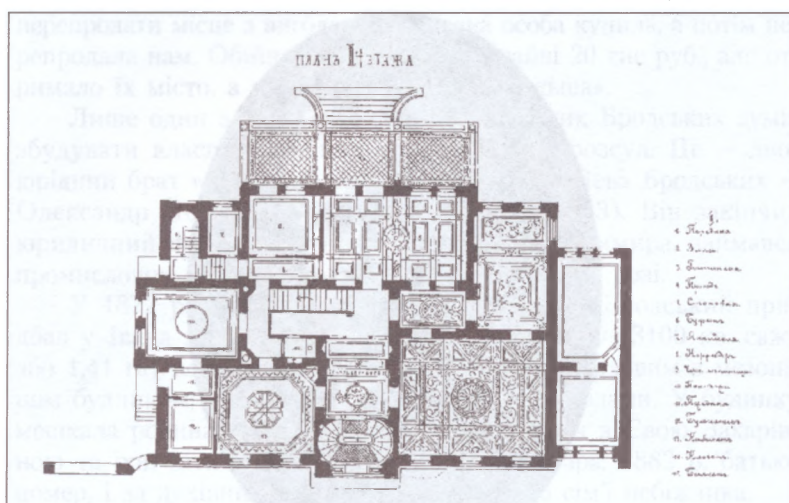
О. Й. Бродський

кімната бухгалтера, поруч гарно обставлений затишний кабінет господаря — із старовинними важкими палісандровими меблями, привезеними із Златополя (придбані у князя Лопухіна).

За спогадами Євгенії Веніамінівни, новий будинок був величезний, на два поверхи, з кухнею у підвалі. Були незначні невідповідності щодо умеблювання особняка: Олександр Йосифович вирішив спочатку обставити більярдну, залу, вітальню, а в житлових кімнатах не було найнеобхіднішого.

Сара Семенівна Бродська, дружина Лазаря Ізраїловича, вважала, що не слід кожній дитині надавати окрему кімнату. А батьки вирішили інакше: на другому поверсі було п'ять дитячих кімнат, спальня, будуар, кімнати покоївки, гувернантки, класна, велика зала. Веранда виходила на Інститутську вулицю, а балкон — у сад.

Вітальня на першому поверсі була оздоблена у стилі рококо. «Чудово обладнали японський куточок між залом та їдальнею, — пише Євгенія Веніамінівна, — цей куточок був вигаданий для ізоляції під час музичення (від шуму з їдальні під

План 1-го поверху

час накриванні столу до вечері). Принагідно Олександр Бродський закупив дешево в Одесі всякої японщини — циновок, ліхтариків, шифон'єрок, картинок, порцеляни тощо, чим і обставив темний прохідник, де особливо вечорами всі залюбки сиділи».

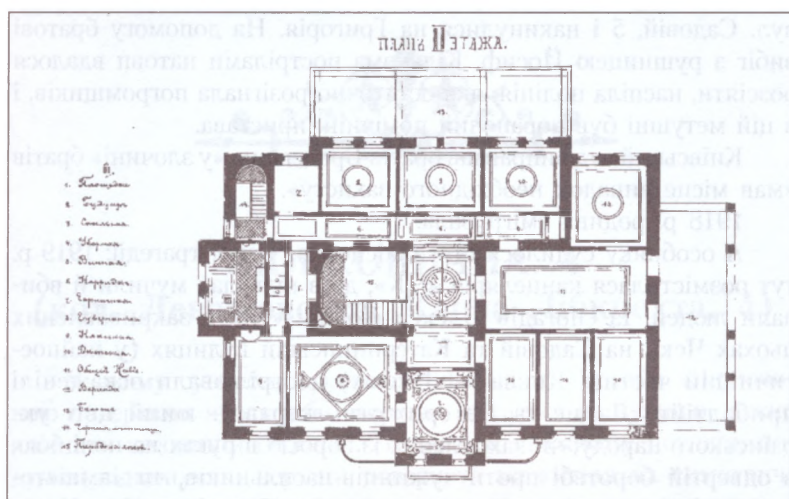
Весь вільний час господар з двірником Андрієм проводив у саду. Вийшов чудовий садочок за незначних затрат. «У цьому нам допомагав колишній директор Ржищівського заводу Симиренко, брат якого мав відомий у Київській губернії розсадник, звідки ми виписали всі дерева» (йдеться про Мліївські сади Левка Платоновича Симиренка).

Вся родина Бродських любовно й самовіддано працювала над облаштуванням свого особняка, прагнучи зробити його теплим, домашнім й затишним. Олександр Йосифович, приймаючи вітання «з власним новосіллям», на запитання, чи задоволений він новою квартирою, відповів:

— Радості моєї заважає, що зала занадто велика.

— Як так — занадто велика?! Це ж дуже приємно.

— Так, але я не знаю, чи зможуть завжди мої пожертви відповідати величині цієї зали, і ось ці побоювання псують мені задоволення.

План 2-го поверху

Євгенія Веніамінівна писала, що їй теж «пригнічували розміри будинку, де можна було розмістити цілий полк, що пізніше довели більшовики». Але про це — далі.

Як і всі представники родинного клану Бродських, Олександр Йосифович активно працював у благодійницьких товариствах: почесний член Губернського попечительства дитячих притулків, член ревізійної комісії Товариства надання допомоги хворим дітям, незмінний скарбничий Товариства для боротьби з заразними хворобами.

Його дружина, Євгенія Веніамінівна очолювала благодійне товариство «Єврейська дешева їдальня», де О. Бродський теж виконував обов'язки скарбничого. Контора та правління Товариства містилися також на Садовій, 5.

Особняк постраждав під час єврейських погромів 1905 р., а через три роки у Києві пройшов процес Бродських, пов'язаний з тими подіями. Два сини О. Й. Бродського, Григорій та Йосиф постали перед судом. Як згадувалося в попередній статті (див.: Садова, 4), на захист Володимира Гінцбурга став його сусіда — Григорій Бродський, від його пострілу в натовп загинула людина, а життя Гінцбурга було врятовано. Але ж опинився в небезпеці сам Григорій. Погромщики кинули троцяти особняк по

вул. Садовій, 5 і накиннулися на Григорія. На допомогу братові вибіг з рушницею Йосиф. Кількома пострілами натовп вдалося розсіяти, наспіла поліція, яка остаточно розігнала погромщиків, і в цій метушні був поранений помічник пристава.

Київський суд виправдав братів Бродських: «у злочині» братів «мав місце випадок необхідного захисту».

1918 р. родина емігрувала.

А особняку судилося стати місцем не одної трагедії: 1919 р. тут розмістилася канцелярія «ЧК», де в підвалах мучили й вбивали людей. Із спогадів Олекси Кобця: «Ще в закривавлених льохах Чеки на Садовій та Катерининській вулицях (у найпоетичнішій частині Києва – Липках) дострілювали оскаженілі прибалтійці Лацис та Петерс сотні жертв – юний цвіт українського народу; чи захоплених із зброєю в руках на полі бою, в одвертій боротьбі проти чужинців-насилників, чи «амністованих» і підступно винищуваних українських лісовиків... У похмурому підземеллі на Садовій розстрілювали: голову п'ятірки Всеукраїнповстанкому Чекалка, білоцерківського кооператора Присяжнюка, голову Правобережної Козачої Ради, одного з перших організаторів Української дивізії Сірожупанників у таборі полонених у Фрайштадті в Австрії, Миколу Лозовика...».

А ось рядки з мемуарів Сержа Лифаря – тоді юнака, а згодом – відомого артиста французького балету, балетмейстера, чий дід був заарештований вдома чекістами та перебував під тортурами саме на Садовій, у підвалах. С. Лифар пише: «...Те, що я побачив, ніколи в житті не забуду: на дворі чекісти безпристрасно діловито, ніби поліна дров, складали на вантажівку скривавлені тіла своїх жертв».

Зі встановленням радянської влади особняк обладнали під комунальні квартири, з серпня 1928 р. тут був колектор-розподільник для 60 розумово відсталих дітей.

А на початку 30-х рр. особняк, за яким все одно трималася надто сумна слава, пішов на злам заради спорудження п'ятиповерхового шестисекційного житлового будинку для командного складу штабу УВО.

Про подальшу долю Бродських – останніх мешканців особняка – докладно пише В. Ковалинський у другому виданні своєї монографії «Меценаты Києва».

ШОВКОВИЧНА, 4 (кол. Левашовська, Карла Лібкнехта, 4)

У цьому суворому казенному фасаді, що трьома з половиною поверхами якось ніби зверхньо дивиться на вулицю, важко впізнати колишній особняк. Лише при уважному погляді, подумки відкинувши верхній поверх та зваживши на симетричність, на п'ятидільність членувань розкреповками, на рустовку й характерну пропорційність та академізм, можна здогадатись, що це дійсно стара будівля. Коли вікна мали звичайне заповнення, а не «вагонне», яке так подобається керуючим справами урядових установ, то й особняк мав цілком пристойний вигляд.

На плані Двірцевої частини Києва середини XIX ст. садиба по Левашовській, 4 і садиба по Левашовській, 2 позначені як одне володіння аптеки суспільної опіки. За купчою від 15 травня 1875 р. садибу по Левашовській, 2 придбав В. Рубінштейн (див.: М. Грушевського, 18/2), а № 4 — А. Григор'єв.

Штабс-ротмістр Аполон Гаврилович Григор'єв того ж 1875 р. замовив міському землеміру О. Терському план придбаної садиби мірою 678,5 кв. саж. (0,29 га), і за проектом архітектора П. Тустановського невдовзі був зведений оцей кам'яний двоповерховий на напівпідвалі особняк.

За київськими адрес-календарями на 1880-і рр., будинок А. Григор'єва наймав С. Ю. Вітте — начальник експлуатації Управління Південно-Західної залізниці, а згодом — її начальник, у недалекому майбутньому — найвидатніший з міністрів доби російських імператорів Олександра III та Миколи II, граф, міністр шляхів сполучення, міністр фінансів, міністр внутрішніх справ, голова Ради міністрів. Сергій Юлійович Вітте — автор введення золотої валюти, винної монополії та маніфесту 17 жовтня 1905 р.

Колишній особняк по вул. Шовковичній, 4. 1999 р.

Цю липкіньську адресу С. Вітте побіжно згадує у тритомнику своїх «Воспоминаний», а про А. Григор'єва зазначає, що знав його «...дуже давно, коли... був начальником руху Одеської залізниці, то був він серед військових, відряджених для вивчення залізничної сліжки, далі він служив помічником завідувача пересування військ на одеських, а потім на південно-західних залізницях...». У 1905–1907 рр. А. Григор'єв, вже в генеральському званні, обіймав посаду одеського градоначальника, призначений тодішнім міністром внутрішніх справ С. Вітте. І далі, із мемуарів останнього: «Григор'єв домовласник міста Одеси і особа, яка має великі статки за дружиною. Він одружений з дочкою багатого одеського купця. Григор'єв, на мою думку, керував в Одесі чудово». Нагадаймо, то був час першої російської революції!

На початку 1890-х рр. на Левашовській, 4 оселилася князівська сім'я. Нерухомість була оформлена на княжну Віру Олександрівну Трубецькую, уроджену княжну Щербатову. Восени 1893 р. вона подає до міської управи прохання на дозвіл зробити кам'яну півтораповерхову прибудову до існуючого особняка.

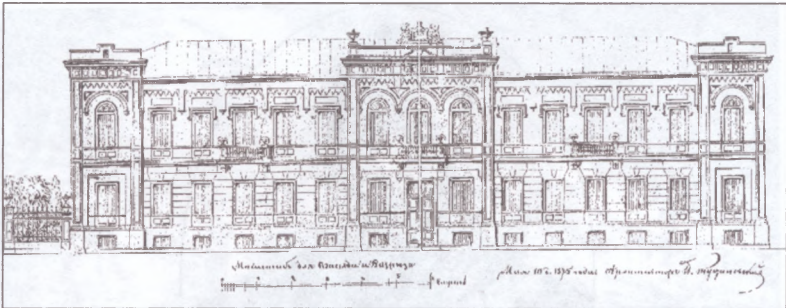

Граф С. Ю. Вітте

Проектував і здійснював нагляд за будівництвом академік архітектури В. Николаєв. Уже 1894 р. велика сім'я Трубецьких змогла розміститися в особняку. Син власників, Сергій Трубецької, згадував на еміграції київський будинок: «Тут ми жили взимку (за винятком зим, проведених за кордоном) із 1894 по 1906 рік, коли наша сім'я переїхала до Москви».

Садиба мала чітке планування, на обійсті стояв кам'яний сарай з чотирма льодовнями та відділеннями для дров, дерев'яний курник. Гарно впорядкований садок прикрашали клумби та алеї. У прибудові розмістилася пральня, дві кухні, кімната для прислуги, що сполучалася з особняком. У садок виходила дерев'яна веранда. Особняк мав 30 кімнат, розкішно оздоблених ліпниною. Опалювався 29 голландськими кахляними грубами. Перший поверх мав 14 кімнат, 3 передпокої, дві ванни, два клозети й дві кімнати для прислуги; на другому поверсі — 16 кімнат, 3 передпокої та дві кімнати для прислуги.

Власник особняка Євген Миколайович Трубецької — походив із князівського роду Трубецьких, народився 1863 р., закінчив

Проект особняка А. Г. Григор'єва
з автографом архітектора П. Тустановського. 1875 р.

Московський університет, спочатку працював на кафедрі державного права приват-доцентом у Демидівському юридичному лиції в місті Ярославлі, а після захисту магістерської дисертації — професор по кафедрі енциклопедичного права і історії філософського права Київського університету св. Володимира (з 1893 р.).

Разом із своїм братом, професором філософії Московського університету Сергієм Миколайовичем, Євген Трубецькой був другом В. Соловйова, видатного російського філософа, котрий мав на обох братів дуже сильний вплив. В. Соловйов часто відпочивав у маєтку Трубецьких «Узкое», що за 20 кілометрів од Москви, де і помер влітку 1900 р.

Євген Миколайович Трубецькой — автор творів «Мирозерцание В. С. Соловьёва» (т. 1—2), «Метафізические предположения сознания», «Смысл жизни». Князь Є. Трубецькой володів неабияким літературним таланом, що виявилось і в його нарисі «Личность В. С. Соловьёва», який увійшов до першого збірника, присвяченого пам'яті філософа (1911 р.).

Професор Київського університету князь Є. Трубецькой, крім розкішного особняка на Липках, мав у власності ще декілька садиб у центрі міста, які раціонально використовував, отримуючи чималі прибутки. Так, 1899 р. він придбав садибу по Фундуклеївській, 44, де, крім фасадного будинку, було ще два житлових флігелі. Садібні будівлі використовувалися як прибуткові будинки — тут містилися комфортабельні квартири, магазини, приватна жіноча гімназія з пансіоном, мебльовані кімнати. Приватну жіночу гімназію відкрили доньки нотаріуса А. Крюгера:

засновницею і вчителькою арифметики тут була Катерина Августівна Крюгер, російську мову викладала Маргарита Августівна Мурашко (уроджена Крюгер), а географію — Єлизавета Августівна. Слід зауважити, що всі операції з нерухомістю князь Є. Трубецької проводив саме з нотаріусом А. Крюгером.

У 1902 р. Є. Трубецької купив велику садибу на вул. Рейтарській, 27—29, де стояли кам'яні фасадні та флігельні будинки, використовувані як прибуткові, з 5—7 кімнатними квартирами, а у фасадному на Рейтарській, 27 на п'ятому поверсі містилося ще 17 мебльованих кімнат.

1906 р. родина Трубецьких переїжджає до Москви, де Євген Миколайович викладає у Московському університеті. Особняк на Липках Трубецькі теж здавали під квартири, влаштувавши по дві квартири на поверсі, квартири були і в підвальному поверсі, і в прибудові, всього — 12 квартир. На 1913 р. прибуток по садибі складав понад 9 тисяч рублів на рік.

У 1913 р. княжна Віра Олександрівна Трубецькая застала садибу у міському кредитному товаристві, оцінену по 200 рублів за 1 кв. сажень, таким чином, вся земельна ділянка на Левашовській, 4 оцінилася в 135600 руб. — найвища ціна на Липках на той час! Кредит на 36 років і 4 місяці видали В. Трубецької у сумі 80 тис руб.

За купчою від 14 січня 1913 р., садибу Трубецьких на Липках придбав дійсний статський радник Григорій Миколайович Глібов, з переводом на нього відкритого кредиту. Г. Глібов міг собі дозволити розкішний особняк на престижних Липках, як крупний землевласник Чернігівської губернії. У 1913 р. він разом з родиною наймав квартиру на Катерининській, 12, у будинку Е. Торклера.

Григорій Миколайович Глібов походив із дворян Чернігівської губернії, народився 1856 р., закінчив університет св. Володимира зі ступенем кандидата права, потім навчався у Московській сільськогосподарській академії. 1885 р. одружився з донькою поміщика Якова Васильовича Тарновського (*див.*: Золотоворітська, 2). Ольга Яківна народилася 1864 р., освіту отримала у жіночій гімназії В. М. Ващенко-Захарченко.

Г. Глібов, від 1890 р. — Чернігівський повітовий предводитель дворянства, у 1907 р. обраний до III Держдуми від землевласників Чернігівської губернії і пробув її членом до 1911 р.

У 1911 р. на авіаційній виставці у С.-Петербурзі з Г. Глібовим трапилася неприємна пригода: він захопив із собою (як пояснювали, «в випадке душевного расстройтва») один із виставлених приладів, у зв'язку з чим був змушений вийти з Державної Думи і навіть виїхати за кордон. Такі от несподівані повороти долі! Однак через рік він повернувся і жив у Києві.

У березні 1916 р. Г. Глібов продає свою садибу дружині комерції радника Софії Іонівні Гальпериній.

Родина Глібова емігрувала з Києва 1918 р. Григорій Миколайович помер емігрантом 1932 р.

Нова власниця садиби С. Гальперіна влітку 1916 р. повністю закрила кредит, і Гальперіни стали власниками двох садіб: Левашовська, 2 та 4. Але, як виявилось, ненадовго, лише до 1918 р. Родина Гальперіних теж емігрувала, як Глібови і Трубецькі.

Сергій Євгенович Трубецької писав на еміграції: «...Я чув, що будинок цей (мається на увазі особняк на Левашовській, 4. — *Авт.*) дуже постраждав під час громадянської війни від обстрілу і що в нашому садку поховано багато вбитих; що сталося з будинком тепер — не знаю».

У 1940 р. в будинку на К. Лібкнехта, 4 розмістилося Українське товариство глухонімих (УТОГ). Тоді ж був затверджений проект перепланування будинку й надбудова третього поверху.

Надбудований третім поверхом, будинок простояв до 1980-х років. Потім його реконструювали. Тут містився Народний контроль України, а коли цю установу скасували, будинок достався Постійним комісіям Верховної ради України.

ШОВКОВИЧНА, 9 та 11 (кол. Левашовська, 9 та 11)

Влітку на цьому розі Липського провулка асфальт вкривають чорні плями: то сиплеться стигла шовковиця: вулиця ж — Шовковична! Будинок № 11 на тому розі нічим не примітний, а от сусідній, № 9, може привернути увагу гарною ґратчастою огорожею палісадника, ліпним декором (гірлянди, фестони), енергійно поданим ризалітом, в якому вгадується колишній парадний вхід. Та й третій поверх явно пізнішого походження.

На плані Липок 40-х рр. ХІХ ст. садиба на розі Шовковичної та Липського провулка позначена як така, що належить генеральші Сулимі.

Від 1857 р. власницею садиби стає дочка генерала від кавалерії Олександра Степанівна Репнінська. На її замовлення шляхова й будівельна комісія склали план садиби, площею понад 0,5 га. де стояв тоді кам'яний одноповерховий фасадний будинок з мезоніном та флігель і служби. Батько власниці садиби — Степан Якович Репнінський, герой війни 1812 р., походив із дворян Київської губернії. У 1830-х рр. очолював у Києві військовий суд, створений для розгляду справ щодо зловживання чиновників колишнього Малоросійського ополчення. Перебуваючи у розпорядженні Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора, С. Репнінський до самої смерті виконував обов'язки голови військово-судових комісій з особливо-важливих справ. Тож зрозуміло, що родині такої високоповажної особи була надана можливість оселитися на Липках, напроти садиби генерал-губернатора. На початку 80-х рр. ХІХ ст.

Губернатор М. П. Гесе

О. Репнінська придбала наріжну садибу по Інститутській, 15 та Садовій, 4–6, а нерухомість на Левашовській, 9–11 продала.

1882 р. ця велика наріжна садиба перейшла у власність Катерини Михайлівни Гесе — дружини гофмейстера, таємного радника М. Гесе. Його батько, Павло Гнатович Гесе, генерал-лейтенант, у 1855–1864 рр. був київським губернатором. А син, Микола Павлович Гесе, закінчив Ніжинський ліцей кн. О. Безбородька (1849 р.), служив, був одружений з дочкою колезького радника Судченка — Катериною Михайлівною. Подружжю належало 5222 десятини (бл. 5700 га) землі у Київській, Подільській, Чернігівській губерніях, а дружині — також успадковане від батьків нерухоме майно у Києві: садиби на Олександрівській (продана 1873 р. Лазарю Ізраїловичу Бродському) та на Лютеранській. Коли ж М. Гесе, по десяти роках служби київським губернатором (12. 03. 1871 — 18. 11. 1881) пішов з посади, тоді й придбано садибу в тилах губернаторського дому — на Шовковичній, ріг Липського. Проект перебудови фасадного особняка було замовлено художньо-будівельній майстерні архітектора

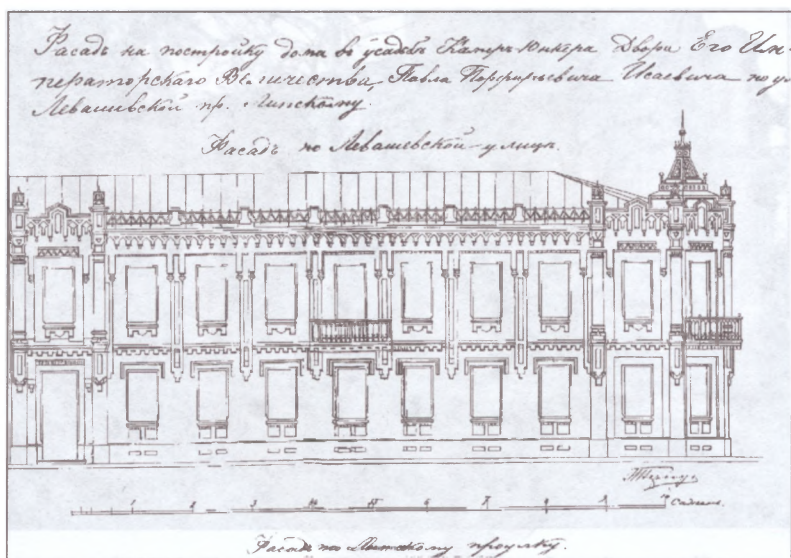

Колишній особняк Гессе по вул. Шовковичній, 9. 2000 р.

В. Сичугова та інженера В. Катеринича. Перший склав проект перебудови, другий керував будівництвом. У 1882—1883 рр., К. М. Гессе тричі брала кредит у Київському товаристві взаємного кредиту, перші два бралися під заставу недобудованого особняка та флігеля, а майно оцінювалося в рахунок матеріальних витрат на будівельні матеріали та оцінки вільної землі на садибі — по 80 рублів за кв. сажень. Отож загалом 1882 р., — 14800 руб., а після закінчення робіт — 28 тис руб. Особняк мав два поверхи й сімнадцять кімнат, що становили одну квартиру господарів. Стелі були ліпної роботи, у парадних кімнатах — дубовий паркет, опалення — пічне: кахляні груби з теракотовими прикрасами, каміни з чорного мармуру. На садибі стояв флігель з кухнею, пральнею та п'ятьма кімнатами для прислуги. Окремо — льох завглибшки майже чотири метри, стайня на шестеро коней, корівник на дві корови, комора для вівса тощо. Звичайно ж, і садочок. Такий от класичний зразок садибно-особнякової забудови Липок 80-х рр.

Як зазначено в документах кредитного товариства, «будинок займає сама домовласниця, але якщо здавати його в найм,

Особняки Києва

Проект особняка П. Ісаєвича з автографом техніка П. Воронцова

то особняк може давати прибуток, за цінами сусідніх квартир, — 5000 рублів на рік».

26 січня 1884 р. М. К. Гессе продала наріжну частину садиби камер-юнкеру, надвірному раднику Павлу Порфирівичу Ісаєвичу. Новий власник одразу ж зводить за проектом техніка П. Воронцова двоповерховий особняк, флігель (Шовковична, 11), служби (1884—1885 рр.), які давали 4500 руб. валового прибутку на рік згідно з контрактами, укладеними з пожилцями. А сам власник жив поруч — на розі Шовковичної та Єлизаветинської (будинки не зберігся).

Родина Гессе прожила у своєму особняку до 1894 р. Микола Павлович після посади губернатора виконував обов'язки почесного мирового судді, був членом правління Земельного банку, певний час очолював правління ІІ товариства пароплавства на Дніпрі та його притоках. Катерина Михайлівна майже двадцять років була почесним опікуном жіночої гімназії В. Ващенко-Захарченко (див.: Пушкінська, 36). У подружжя Гессе було два сини і три доньки. Старший син, Олександр

С. А. Кандиба

(нар. 1861 р.), здобув юридичну освіту, обіймав прокурорські посади в Києві, Вільно, у Варшавському окрузі (1913–1914 рр.).

1894 р. К. М. Гессе продала особняк дружині підполковника генерального штабу Ользі Миколаївні Баскаковій, а сама, вже овдовівши, жила у родині старшого сина. Померла 1911 р. у Варшаві і була похована на Аскольдовій могилі, поруч з чоловіком.

Веніамін Іванович Баскаков був одружений з донькою одного з найбагатших купців Києва — Миколи Фадійовича Попова. Родина купців Попових переселилася в Київ із північної Росії. М. Ф. Попов походив із заможної патріархальної старовірчої родини. Разом з братами М. Попов солідно вів свої крупні комерційні справи. Придбав великі маєтки у чорноземній смузі, влаштував цукрові заводи і з них ще більше багатів. Микола Фадійович зайнявся і чайною торгівлею. Його магазин у власному будинку на Хрещатику вважався найкращим чайним магазином у краї. Першу в Києві безкоштовну очну лікарню подарував громадянам саме М. Ф. Попов. Вона містилася на вул. Микільській, 10 (не збереглася). На його

Я. В. Сироткін

ім'я була оформлена старовірча моельня на Набережно-Микільській вулиці. Після смерті М. Ф. Попова майно перейшло у спадок до його доньки — Ольги Миколаївни, за чоловіком Баскакової. Сам Баскаков теж був старообрядцем, кадровим військовим. Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. У 1886–1890 рр. він — старший ад'ютант штабу 1-го армійського корпусу, а згодом — штабу Київського військового округу. У 1892–1895 рр. — у запасі, з 1898 р. до 1904 р. — професор Миколаївської академії Генерального штабу. В. Баскаков викладав курс історії наполеонівських війн. Брав участь у російсько-японській війні. З 1905 р. — генерал-майор Генштабу — «за боевые отличия». Після російсько-японської війни В. Баскаков вийшов у відставку. Але 1920 р. він — представник терського козачого війська на Верховному крузі в Катеринодарі. Після евакуації з Новоросійська у березні 1920 р. емігрував. Помер у Белграді взимку 1941 р.

Новий господар особняка В. І. Баскаков улітку 1894 р. за проектом архітектора М. Горденіна добудував флігель. Згодом вкладав капітал в іншу нерухомість. На початку ХХ ст., вже

Ініціали К. Гессе в огорожі балкона. 1999 р.

генерал-майором, мав кілька прибуткових будинків, зокрема на Миколаївській, 4 – 6. У цей час в особняку на Шовковичній, 9 мешкав уже купець 1-ї гільдії Яків Борисович Епштейн, власник однієї з найбільших київських банкірських контор.

Далі в особняку мешкав цукропромисловець Сергій Андрійович Кандиба, дворянин, з давнього українського старшинського роду, землевласник і почесний мировий суддя Конотопського повіту, засновник 1889 р. цукрового заводу з основним капіталом 400 тис руб.

Та повернемося до наріжного особняка № 11 П. Ісаєвича.

Ісаєвичі – старовинний український козацький рід, з баришівських сотників. Ісаєвичі служили за гетьмана Данила Апостола, мали землі в с. Волошинівка Переяславського повіту та герб: на щиті по червоному полю зображені лук і дві стріли, наконечниками вгору.

П. Ісаєвич був одружений з Ганною Олександрівною з дому Черепових, яка мала 300 десятин землі у Путивльському повіті. У них було двоє синів і донька. 1888 р. П. Ісаєвич продав особняк на Шовковичній, 11 і придбав маєток Пилипи

Олександрівській на Поділлі, а через три роки — велику наріжну садибу в Києві — по вул. В. Васильківській, 15/1, ріг Рогнідинської. Нагла смерть Павла Порфіровича на ст. Деражня поставила Ганну Олександрівну та трьох малолітніх дітей у скрутне становище.

Дітям померлого було призначено опікуна в особі Павла Віттовича Рузького — керуючого Волзько-Камським банком у Києві. Щоб вийти з фінансової скрути, вдова продала подільський маєток та будинок на Єлизаветинській, ріг Шовковичної, 1/15, а новоспоруджений будинок на В. Васильківській, 15/1 став давати прибутки. На початку ХХ ст. Г. Ісаєвич мала будинок на Круглоуніверситетській, 4, а дочка, Ганна Павлівна Ісаєвич вийшла заміж за М. Ковалевсько-го (*див.*: П. Орлика. 1/15).

Нові власники й мешканці особняка на Шовковичній, 11 — Мясоедови — здавали флігелі та крамничку, де відкрив торгівлю булками власник кількох київських булочних А. Кірхгейм. У січні 1899 р. останній подав таку об'яву в газетах: «Важливо для Липок. Маю честь повідомити, що для зручності панів покупців виробів моєї булочної, я відкриваю відділення на Липках, між Левашовською і Катерининською вулицями, у Виноградному провулку № 1. Сподіваюсь, мій товар користуватиметься й надалі тим же схваленням шановної публіки, що й раніш. Залишаюсь з цілковитим шануванням, А. Кірхгейм».

Згодом власником особняка стає видатний діяч цукропромисловості Яким Васильович Сироткін, випускник Петербурзького технологічного інституту, директор Олександрівського, Григорівського, Киселівського цукрових заводів, де він запровадив чимало конструктивних нововведень. У 1910 рр. Я. Сироткін — директор-розпорядник Левашовського, Лютівського та інших товариств цукрових заводів, член правління Всеросійського товариства цукропромисловців, голова комісії з участі цукропромисловців на Всеросійській виставці 1913 р. в Києві, почесний мировий суддя Звенигородського повіту.

В особняках на Шовковичній, 9 та 11 родини Кандиби та Сироткіна мешкали до початку революції.

1918 р. у квартирі № 2 на Шовковичній, 11 мешкала Феліція Змієвська, якій ВУКОПМИСом була видана охоронна грамота на меблі червоного дерева доби 1820—1830 рр. У травні

1919 р. у квартирі розмістився загін червоноармійців, а на початку 1920 р. Ф. Ернст зробив запис: «Увесь будинок зайнятий під казарми і пограбований дочиста. Меблів майже ніяких немає». Незабаром у 20-х рр. особняк згорів. А у 1926–1927 рр. на старому фундаменті було зведено двоповерховий житловий будинок.

1939 р. за рішенням міськради, почалася надбудова обох споруд на Шовковичній, 9 та 11. Перший надбудували одним поверхом за проектом інженера-архітектора Жукова для працівників Київського окружного військово-будівельного управління (КОВБУ), другий – двома поверхами – за проектом архітектора М. Яновського та інженера А. Кучарова для працівників київського «Холодпрому». Відтоді обидва будинки стали багатоквартирними, а особняк № 9 позбувся парадного входу з вулиці. І лише вишукано закручений вензель «ЕГ» (Єкатерина Гессе), артистично вплетений у мереживо балконної огорожі на дворовому фасаді, нагадує про колишніх власників колишнього особняка. А наріжний будинок № 11 дістав «пролетарські» прості фасади з відчутними ознаками конструктивізму.

ШОВКОВИЧНА, 12 (кол. Левашовська, 10)

В обрисах цього триповерхового будинку, з його чіткими прямокутниками цілком сучасних вікон і відсутністю декору важко впізнати колишній особняк. Проте це саме так, і два ризаліти з бічним парадним входом зберігають саме той первісний обсяг і план.

Ще якихось сто двадцять років тому на цьому місці був Кловський гай, точніше, те, що від нього залишилося. Велика садиба, сусідня з генерал-губернаторською, займала у 80-і рр. XIX ст. сучасні № 12–18 по Шовковичній і виходила на вулицю Банкову, належала дружині колезького секретаря Уляні Григорівні Санковській. Площа садиби становила 3860 кв. саж. землі (1,76 га). На Липках тоді ще існували величезні земельні ділянки, що радше нагадували панські маєтки в місті.

У статзвіті за 1884 р. рукою домовласниці перераховано всі будівлі, що знаходилися на садибі: одноповерховий дерев'яний на кам'яному підвальному поверсі будинок, де було 12 кімнат; два дерев'яні флігелі, каретні, стайні, оранжерея. У графі «прибутки» записано, що садиба прибутків не приносить, магазинів і квартир немає, а зайнято все під житло домовласницею.

За дарчим записом 19 квітня 1885 р. садиба перейшла у власність колезькому асесору, доктору медицини Леоніду Івановичу Куцевол-Артемовському. Він працював у хірургічній клініці Київського університету св. Володимира, був автором декількох статей з історії медицини, а також дослідження «Хирургическая клиника Императорского Киевского университета с 1.XI.1844 по май 1884 г. под редакцией В. Караваева», виданого в Києві 1884 р.

У 1893 р. Л. Куцевол-Артемовський бере позичку у міському товаристві взаємного кредиту під заставу своєї нерухомості. В описі садиби за цей рік подано 8 будівель, різних за призначенням: тут і згадуваний вже будинок, і флігелі, оранжерея з подвійними зашкльованими рамами на 14 просвітів. Серед саду стояв невеличкий «теремок» — дерев'яний одноповерховий на кам'яному фундаменті, рублений із балок (4х6), критий залізом, з балконом і фасадом у російському стилі. Сад займав площу 3000 кв. саж., у ньому росло до 500 фруктових дерев, що родили, багато кущів і до 6 столітніх лип. На садибі було два фонтани, з яких один мав резервуар місткістю 10 тисяч відер. На 1893 р. був проведений водогін з водоміром, з оплатою за воду від 120 до 150 руб. на рік. Подвір'я з усіх сторін було обнесене парканом, причому на вулицю виходили кам'яні стовпи і на відстані 14 саж., металева (висотою 1,7 м) решітка з такими ж воротами (25 пуд. — 409 кг) і двома хвіртками. Все майно було оцінено прибутковістю у 21600 руб. Окремо була врахована й оцінена земля: «маючи на увазі, що під садибою перебуває 3860 кв. саж. землі, рівної та зручної для забудови і в найкращій частині міста, комісія вважає за можливе збільшити оцінку на 12 тисяч рублів, так що кредит під описане майно без ризику може бути відкритим у сумі 33600 рублів».

Цей опис поданий з метою наближення читача до розуміння не лише існуючого на той час поняття «міський особняк», а й «міський маєток», що було характерно саме для Липок кінця ХІХ століття, оскільки вже на початку ХХ ст. ця картина докорінно змінюється.

Вже на початку січня 1900 р. Л. Куцевол-Артемовський виділяє 510 кв. саж. садиби і продає Катерині Вікторівні Шталь (Левашовська, 10).

У 1903 р. Л. Куцевол-Артемовський сплатив кредит і вийшов із членів кредитного товариства, а 1906 р. за роздільним актом між спадкоємцями Леоніда Івановича була поділена й розпродана решта садиби. Так, виокремленою часткою утворилася і сусідня ділянка — Левашовська, 12 (див.).

Отже, незабудовану ділянку по Левашовській, 10 площею 510 кв. саж. (0,23 га) придбала онука колишнього міського голови Г. Ейсмана, донька професора медицини В. Субботіна — Катерина Вікторівна Шталь.

Колишній особняк по вул. Шовковичній, 12. 1930 р.

У 1900 р. під наглядом архітектора Е. Братзмана розпочато спорудження кам'яного будинку. То був двоповерховий з напів-підвалом розкішний особняк. Житлова площа будинку становила 150 кв. саж. (728 кв. м). Тут було 20 кімнат, три ванні кімнати, центральне та пічне опалення (8 камінів та 21 голландська груба), електрика, телефон. Подвір'я площею 30 кв. саж. заасфальтували, далі розбили невеличкий сквер з фонтаном. Був гараж для автомобіля, стайня, кам'яний флігель на три кімнати та два дров'яні сараї.

Катерина Вікторівна Шталь із сестрою — Софією Вікторівною Шавровою після смерті матері, Емілії Густавівни (1898 р.), успадкували батьківський будинок по вул. Терещенківській, 7/13, який продали Н. Терещенку.

Чоловік Катерини Вікторівни, Віктор Олександрович Шталь, був сином інженера шляхів сполучень Олександра Карловича Шталя, який наприкінці ХІХ ст. обіймав посаду начальника київського відділення Київського округу шляхів сполучення. В. Шталь закінчив київську 1-у гімназію, мав також інженерну освіту. На час спорудження особняка виконував обов'язки почесного мирового судді, був скарбником школи глухонімих.

Колишній особняк по вул. Шовковичній, 12. 2000 р.

Родина Шталь користувалась особняком до 1908 р., потім власником був цукропромисловець Ш. Г. Ширман, а з 1911 р. — Іовель Гершкович Гепнер. Останній походив з міщан міста Бялостока Гродненської губернії, з кінця XIX ст. — київський 1-ї гільдії купець.

Крім житлових приміщень, в особняку Гепнера містилися контора правління Могилянських та Осипівських цукрових заводів, а також головна контора Рибницького заводу. Три цукрові заводи з виробництва цукру-піску були в Подільській губернії, один — в Курській, а ще — рафінадний завод в Одесі. Заводи Гепнера давали на добу 2,6 млн пудів цукру.

І. Гепнер мешкав в особняку разом з дружиною Перлюю Борухівною та дітьми Соломоном, Фанею та Софією. Соломон Гепнер закінчив зі срібною медаллю Києво-Печерську гімназію 1912 р. та юридичний факультет університету св. Володимира — у 1917 р.

Власник особняка мав велику книгозбірню єврейської літератури, яка, незважаючи на всі пертурбації доби української революції, збереглася. Так, у квітні 1919 р. до музейного відділу ВУКОПМІСу надійшло повідомлення про те, що єврейську

бібліотеку Гепнера взято на облік і найближчим часом буде переведено у надійне місце. За часів Директорії тут містилося консульство Румунії.

У самому ж особняку 1922 р. розмістилися єврейські педагогічні курси Київської губнаросвіти, які уклали орендну угоду з комунвідділом на 5 років. Тоді ж було складено анкету з характеристикою домоволодінь колишнього власника Гепнера. За даними міської управи 1917 р., садиба оцінювалася у 92460 руб. і тепер потребувала ремонту — вже для потреб згаданих курсів.

У 1926 р. при ВУАН створено спеціальну кафедру єврейської культури; від 1929 р. вона перетворилася на інститут. Розміщувався він у цьому ж особняку, мав шість відділів (історичний, філологічний, етнографічний, літературний, соціально-економічний та педагогічний), кілька допоміжних установ, з-поміж них: Центральний архів єврейської преси, який передплачував 400 видань з царини євреснавства з цілого світу; єврейська наукова бібліотека, що налічувала понад 60 тисяч томів (включно з рідкісними та цінними виданнями); музей єврейської сучасності (соціально-економічного характеру) та кабінети — педологічний, діалектологічний та музичний.

Але 1937 р. особняк був зайнятий Істпартком, і ця установа, крім двох років окупації (1941—1943), до 1991 р.— містилася тут до заборони КПУ. За цей час будинок надбудований, перепланований, обличкований по фасаду плиткою і вже не схожий на споруду сторічної давнини.

Нині тут розміщено Інститут соціологічних досліджень.

ШОВКОВИЧНА, 14 (кол. Левашовська, 12)

Цей імпозантний особняк є одним з останніх, побудованих перед революцією «палаців» цукропромисловців у Києві, на Липках. Вважається, що автор проекту — архітектор Роберт Фрідріхович Мельцер, який 1912 р. спорудив цей особняк на замовлення цукропромисловця, голови Південноросійського товариства заохочення землеробства та сільської промисловості Михайла Петровича Шестакова. На початку ХХ ст. то була помітна постать у Києві та в Україні. М. Шестаков був також директором-розпорядником цукрових заводів Ф. А. Терещенка, членом цінової комісії Київського земельного банку та ще чотирьох російських банків, редактором часопису «Хозяйство», почесним попечителем київської 2-ї гімназії. Михайло Петрович був одружений з племінницею Федора Артемійовича Терещенка Софією Семенівною Куксіною. До переїзду на Левашовську подружжя мешкало на Кузнечній, 8.

Михайло Петрович Шестаков — син титулярного радника, 1856 р. народження, закінчив землеробське училище, отримавши 1881 р. атестат і звання «ученого управителя». З 1892 р. виконував обов'язки попечителя пологового притулку «Федір Терещенко» в Києві. Після смерті почесного попечителя 2-ї київської гімназії Ф. Терещенка, Никола Артемійович Терещенко порадив директору звернути увагу на свого родича, М. Шестакова, як на особу, яка з найбільшим успіхом може продовжувати справу, розпочату покійним Федором Артемійовичем. Ці сподівання повністю виправдав Михайло Петрович упродовж усієї діяльності (1896—1919 рр.) як почесний попечитель.

Колишній особняк М. П. Шестакова по вул. Шовковичній, 14.
1930-і рр.

Михайло Петрович та Софія Семенівна Шестакови у Житомирському повіті Волинської губернії мали маєтності у тисячу десятин землі. У 1912 р. мрія про власний особняк у Києві здійснилася, й подружжя разом з чотирма доньками перебралося на Липки.

Особняк М. Шестакова набув декоративності в ампірно-ренесансному дусі не випадково. Ще 1904 р. діловитий підприємець придбав розкішний маєток на Волині, у с. Самчики, (нині Старокостянтинівського району Хмельницької області), що колись належав польським графам Чечель, герба «Єліта». Вони спорудили на початку XIX ст. серед розлогого мальовничого парку над широким ставком, великий ампірний палац з офіцинами (флігелями) й службами. Обабіч центральної круглої бальної зали палацу йшли «червона» їдальня, «зелена» вітальня, «римський» зал, «японська» кімната, кабінет, опочивальні тощо. Все те вражало вишуканістю й чистотою стилю, соковитим ліпленням та розписами. М. Шестаков заходився «поліпшувати» архітектуру

Колишній палац графів Чечель у селі Самчики на Волині. 1990 р.

маєтку, спорудив великий круглий фонтан у стилі модерн, надав одному з флігелів вигляду «китайського» павільйону, хоч і не завжди вдало, виявляючи художній несмак.

Отже, коли з'явилася можливість мати власний особняк у Києві, вибір впав саме на «палацовий» стиль. До того ж це було тоді модно. Двоповерховий Г-подібний у плані цегляний будинок поставлено з певним відступом від «червоної» лінії вулиці, на яку винесено лише ризаліт парадного входу. Обабіч на гранітний цоколь поставлено низеньку чавунну огорожу з медальйонами в дусі ампір. За нею — вузьенькі квітники. Ліворуч — ворота, що ведуть у двір і садочок за будинком. Вісь симетрії чолового фасаду виділена ризалітом із порталом, виконаним у формах і пропорціях іонічного ордера, з ліпним фризом та ошатно декорованим фронтоном. Цокольний поверх облицьовано сірим гранітом під бучарду, а площини стін обтіньковано під гладкий руст. Важливу роль в композиційному і пластичному вирішенні фасаду відіграють віконні перемички бельєтажа із

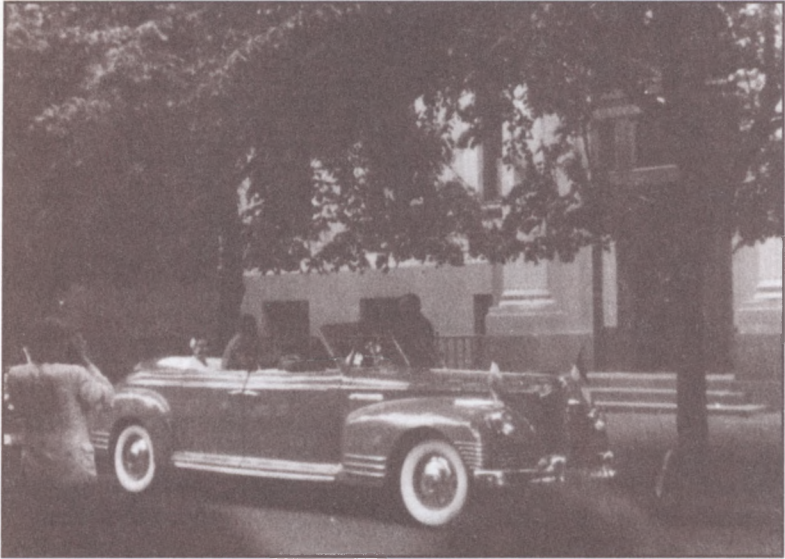
замковими каменями у вигляді чоловічих та жіночих маскаронів, а також — масивний парапет із скульптурними вставками у вигляді розеток та гірлянд. Додають фасаду пишності декоративні вази обабіч парапету та невеличкий центральний купол.

Планувальна й об'ємно-просторова композиція особняка сформовані двома взаємоперпендикулярними осями, що перетинаються у центрі холу. Звідси урочисті сходи коротким маршем ведуть до парадних приміщень, розташованих у бельетажі. Праворуч — кабінет, ліворуч — простора вітальня з трьома вікнами на вулицю і трьома меншими — в заокруглений торець. З вітальні двері вели до їдальні та сервірувальної. Власне їдальня займала центральне місце в композиції плану й розкривалася, за усталеною традицією, великими вікнами й дверима на терасу, звідки збігали сходи в садочок з фруктовими деревами й фонтаном. Праве крило особняка містило спальню, ванну й сходи на другий, житловий поверх. Глуха стіна, що межувала з садибою праворуч, не мала, згідно з тодішніми правилами, вікон, тому внутрішній коридор освітлювався стільниковими склоблоками. З лівого торця службовий хід вів до кімнат цокольного поверху та у двір.

Втім, М. Шестаков недовго користувався цим затишним особняком — 1916 р. нерухомість придбала графиня Наталя Федорівна Уварова, дочка Ф. Терещенка, власниця особняка по вул. Липській, 16 (*див.*).

Під час Першої світової війни був створений Південно-Західний обласний земський комітет, очолений членом Державної думи, крупним землевласником М. Балашовим. Активним членом цього комітету був М. Шестаков: у 1916—1917 рр. він завідував тилловими й передовими військово-санітарними поїздами.

Продавши особняк на Левашовській, М. Шестаков оселився на Мало-Підвальной, ріг Михайлівського провулка, 14/32, кв. 3. Але незабаром, зважаючи на непевні часи, вклав гроші у нерухомість: придбав у заможної родини Бібікових садибу на Липках — по вул. Виноградній, 14, площею 999 кв. саж. (0,45 га) за 350 тис руб. Сталося це 26 жовтня 1917 р., як виявилось, на другий день більшовицького перевороту в Петрограді...

Президент Югославії Й. Броз Тіто з дружиною — на вул. Карла Лібкнехта, 14. Фото Д. Малакова. 1956 р.

У М. Шестакова була збірка творів мистецтва, про що свідчить охоронний лист, виданий 2 квітня 1919 р. Всеукраїнським комітетом з охорони пам'яток мистецтва і старовини, підписаний завідувачем музейного відділу М. Біляшівським. Взяття на облік творів мистецтва мало захищати збірку від реквізицій, продажу, вивозу та передачі іншим особам без відома комітету. На жаль, докладний опис не зберігся, згадано лише картину «Сцена біля Великоднього столу» пензля Маковського.

Відомо, що у 1920 рр. М. Шестаков працював заступником керуючого Укрцукротресту.

Рішенням Київської міськради від 23 квітня 1934 р. колишній особняк Шестакова закріплено за Управлінням справами ЦК КП(б)У. У передвоєнні роки тут мешкав М. Хрущов.

У повоєнний час особняк правив за резиденцію для комуністичних керівників зарубіжних країн. Тут, зокрема, 1956 р. зупинявся президент Югославії Йосип-Броз Тіто з дружиною.

І надалі особняк залишився у віданні вищої адміністрації.

ШОВКОВИЧНА, 17/2 (кол. Левашовська, 15А)

Цей наріжний двоповерховий особняк традиційно брунатного кольору, з численними скульптурними оздобами — так само брунатними — у Києві називають «шоколадним будинком». Справді, завдяки кольору, всі ті лев'ячі морди, гірлянди з квітів і плодів здаються зробленими з дорогого фігурного шоколаду.

У середині XIX ст. ця наріжна садиба належала генералові Константиновичу. Петро Христофорович Константинович — кадровий військовий, брав участь у багатьох військових походах російської армії. Відзначився 1812 р. під Смоленськом та у битві при Бородіно.

З 1836 р. П. Константинович був командиром Київського артилерійського гарнізону. У 1848 р. він отримав звання генерал-майора, а наступного, 1849 р., вийшов у відставку. 1838 р. П. Константиновичу було надано 1500 десятин землі у довічне і спадкове володіння (Переяславського повіту Київської губернії).

Генерал Константинович мав 13 дітей, п'ять з них померли ще немовлятами. Деякі з синів стали також військовими. Найбільших успіхів на цьому терені досяг син Олександр. Народився він у Києві 1832 р., закінчив Київський Володимирський кадетський корпус. У 80-і рр. XIX ст. Олександр Константинович — генерал-лейтенант, Бессарабський губернатор. 1873 р. був нагороджений орденом св. Володимира 3-го ступеня з мечами, 1874 р. — золотою шаблею з написом «За хоробрість». З 1889 р. — член ради міністрів внутрішніх справ. Киянин О. Константинович помер у Києві 1903 р.

С. С. Могильовцев

Від 1870 р. власницею ділянки на розі Єлизаветинської та Левашовської, площею 612 кв. саж. (0,28 га) стала баронеса Софія Володимирівна Ікскюль-Гільденбанд. Тут було кілька одноповерхових споруд і сад (200 кв. саж.), що виходив на вулицю. По смерті баронеси (1897 р.) вся садиба 1898 р. перейшла у власність її сина — барона Володимира Августовича Ікскюль-Гільденбанда. У квітні 1899 р. він продав частину садиби (Левашовська, 15А) площею 321 кв. саж. з одноповерховим дерев'яним будинком С. Могильовцеву, а на решті садиби по Левашовській, 15Б (291 кв. саж.) спорудив за проектом архітектора М. Вишневського прибутковий будинок у готичному стилі, з гербом власного естляндського роду на фасаді (нині — Шовковична, 19).

Київський І-ї гільдії купець Семен Семенович Могильовцев (1946—1917) походив з родини брянських лісопромисловців, закінчив Новгород-Сіверську гімназію, вчився на юридичному факультеті Петербурзького університету, але повний курс не пройшов. 1876 р. він переїхав до Києва, де продовжив лісоторгівельну справу. Він спорудив на березі Дніпра, на

Колишній особняк
С. Могильовцева
по вул. Шовковичній, 17/2.
1994 р.

розі Набережно-Хрещатицької та Турівської вулиць, перший у Києві паровий тартак-лісопильню, де перероблялася деревина, що надходила лісосплавом з верхів'їв Прип'яті, Дніпра, Десни — з лісів Волині, Білорусі, Орловщини. Тут її переробляли на пиломатеріал, що постачався на будови міста.

Широко поставлена справа давала значні прибутки, а самотній С. Могильовцев, не обтяжений власною родиною, був щедрим благодійником. 1880 р. його обрали членом Київського сирітського суду, потім гласним міської думи (1883—1894 рр.), директором-скарбником міського кредитного товариства (1886—1896 рр.), головою Київського біржового комітету, головою ради старшин Київського російського купецького зібрання, старостою домової церкви св. Миколая у будинку генерал-губернатора. С. Могильовцев очолював численні комітети й комісії по спорудженню різних громадських закладів. Він цікавився історією, мистецтвом, мав гарну книгозбірню з мистецтва, колекцію картин, був почесним попечителем Київського художнього училища, скарбничим міського Товариства шанувальників старовини й

Фрагмент фасаду.
1994 р.

мистецтв. 1909 р. він подарував міському музею майже 200 предметів, знайдених під час розкопів, що сягали слов'янської доби. 1910 р. на кошти С. Могильовцева побудовано лікарню на 40 ліжок, якій надали ім'я Єлизавети Сергіївни Трепової, дружини генерал-губернатора, яка традиційно опікувалася благодійним товариством. На обладнання нової лікарні (ріг В. Васильківської та Лабораторної) надійшли пожертви: від О. Терещенка — 7500 руб., С. Могильовцева — 3000 руб., від В. Ханенко — 900 руб. З початком Першої світової війни там розташувався шпиталь Червоного Хреста при київській біржі, цим шпиталем три роки відав Семен Семенович Могильовцев.

А найголовнішим його внеском у розбудову Києва стало спорудження власним коштом (500 тис рублів), за проектом цивільного інженера П. Альошина, Педагогічного музею на Володимирській, 57. Відтоді (1911 р.) велична споруда є цінною архітектурною окрасою Києва. Будинок уславився в історії України не стільки як музей, скільки як осідок Української Центральної Ради. Певно, з великою щирою вірою музей був

Деталі ліпних оздоблень. 1994 р.

споруджений і освячений 28 серпня 1911 р., бо коли рівно через тридцять років будинок у дні оборони Києва замінували радянські сапери, саме німецькі сапери витягли з нього три з половиною тонни тринітротолуолу та радіокеровані пристрої — у вересні 1941 р.

Попри широке благодійництво С. Могильовцев не цурався й особистої розкоші. Придбавши ділянку землі на Липках, він спорудив 1899 р. за участю архітектора В. Ніколаєва дорогий особняк, один з найбагатших у місті. Наріжне розташування садиби зумовило пишний декор обох чоловіх фасадів, оздоблених у дусі ренесансних палаццо.

З боку Шовковичної головний вхід оформлено солідним порталом з пари безордерних півколон, що несуть вкритий ліпним листям фриз та півкруглий фронтон з картушем і завитками у тимпані. Привертають увагу складні скульптурні композиції над архівольтами вікон другого поверху, де закомпоновано оригінально подані кадуцеї — алегоричні жезли античного бога торгівлі і промисловості Меркурія. Символіка відповідала роду занять господаря — купця, удостоєного високого чину V

класу, статського радника, — «поза правил, за видатну діяльність на користь народної освіти».

З просторого вестибюля відвідувач міг пройти до кімнат 1-го поверху (існує ще бічний вхід з вул. П. Орлика) та двомаршовими сходами — на другий, парадний поверх. Кожне приміщення оздоблене у різних історичних стилях: готична їдальня (включно з меблями), бароковий кабінет, модерн, мавританський, російський стилі. Дзеркала, ліпні стелі, розпис на стінах, стелях, мармурові підвіконня, різьблені двері з латунними приборами — все зроблено пишно, розкішно, різноманітно, з розрахунку на сильне враження багатства й заможності.

Невеличка садиба відокремлена від вул. П. Орлика високим муром з художньо кованими ґратами на цегляних пілонах. В'їзд був з боку Шовковичної вулиці, але старі ворота втрачено. На невеличкому подвір'ї містилися служби. У цей бік особняк дивиться трьома поверхами (кухня, пральня, комори тощо).

5 червня 1915 р. на квартирі голови біржового комітету С. Могильовцева відбулося екстренне засідання комітету за участю запрошених представників промисловців Південно-Західного краю. Обговорювалося питання мобілізації промисловості для потреб війни, і був обраний комітет на чолі з М. Терещенком.

Семен Семенович Могильовцев помер вдома 10 серпня 1917 р., заповівши майно численним племінникам, і був похований у Брянську, на цвинтарі Петропавлівського монастиря, біля рідних.

А особнякові судилося тривале, сповнене історичних подій і людських страждань життя. У 1917–1918 рр. тут мешкав Ігор Олександрович Кістяківський — вчений-правознавець, з родини видатних українських правників, фізиків, молодший син О. Кістяківського, професора кримінального права університету св. Володимира. За Гетьманату І. Кістяківський — міністр внутрішніх справ Української держави (1918 р.). Емігрував, став активним діячем російського «білого руху», помер у Парижі.

З приходом до Києва більшовиків 1919 р. в особняку мешкав Християн Георгійович Раковський, походженням з болгар, румунський підданий, родом з поміщицької сім'ї з Південної Добруджі, засновник соціалістичної партії Румунії (1904 р.) та Об'єднаної соціалістичної партії Балкан (1914 р.). Заарештова-

М. О. Макаренко

ний і ув'язнений в Ясах (1915 р.), Раковський у травні 1917 р. був звільнений російськими солдатами і відтоді став діячем більшовицької партії. На початку 1918 р. очолював ЧК в Одесі та Севастополі, був членом російської делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську, а в травні—червні 1918 р. очолював делегацію РРФСР на мирних переговорах з Українською державою. 25 січня 1919 р. призначений головою Раднаркому і наркомом зовнішніх справ УСРР і як такий, замешкав в особняку на Шовковичній, 17/2. Спочатку ворожо ставився до української мови і нації, але поступово дійшов істини і вже 1922 і 1923 рр. критикував Сталіна за російський шовінізм та централізм, внаслідок чого його усунено з посади й призначено послом до Великої Британії, потім — до Франції, звідки 1927 р. Раковського вислано за підривно революційну діяльність. Далі — арешти, заслання, зрештою — розстріл в Орловській тюрмі.

Після вигнання денікінців з Києва Ф. Ернст, обстежуючи особняки Липок, зокрема й колишній могильовцевський, зазначав: «...цінні картини з особняка були мною перевезені в Музей

ще весною 1919 р. При денікінській владі у будинку поселився губернатор, а у нижньому поверсі — колишній хранитель Одеського музею Семчинський, мабуть, втік перед приходом Радянських військ. Обстановка будинку зазнала повного розгрому, меблі частково пішли на опалення, частково побиті, обшивка зрізана, величезної втрати зазнала бібліотека, спеціально підібрана по мистецтву, — пошматовані аркуші художніх журналів, дорогих видань, фотографій з розкопок тощо вкривали підлогу у двох кімнатах. Разом з М. Макаренком, Д. Щербаківським і двома служителями І Державного музею вдалося врятувати залишки бібліотеки, 2 картини Світославського і 5 крісел карельської берези».

А 1925 р. особняк було передано під помешкання для науковців ВУАН. Тут у 1929—1930 рр. жив Матвій Іванович Яворський, академік ВУАН, завідувач історичним відділом Інституту марксизму-ленінізму ВУАН, опонент наукової школи М. Грушевського. У дискусії серед українських істориків навесні 1929 р. була «викрита антибільшовицька система поглядів Яворського», а згодом, у лютому 1930 р., «коли виявилось його контрреволюційне минуле, він був виключений з партії», у березні 1931 р. заарештований за справою «Українського національного центру» і розстріляний у листопаді 1937 р.

У 1927—1934 рр. в особняку, в квартирі № 6 жив відомий український археолог, історик мистецтва і музеєзнавець професор Микола Омелянович Макаренко. Ці роки життя в особняку були трагічними в його долі, адже починалося все інакше. У 1902—1919 рр. — кустос Ермітажу, у 1920—1925 рр. — директор Київського музею західного та східного мистецтва (Ханенківська збірка), дійсний член ВУАН. Справжній вчений, автор численних наукових праць, порядна людина, він не міг погодитись з адміністративно-партійним керуванням ВУАН, і 1929 р. вийшов зі складу всеукраїнського археологічного комітету, Софійської комісії та інших установ ВУАН. Особливо болісно сприймав Микола Омелянович дедалі більше поширювану практику нищення пам'яток історії та культури. Коли ж столиця УСРР переїхала з Харкова до Києва, і постало питання про знищення Михайлівського Золотоверхого монастиря заради спорудження нового урядового центру, він відмовився поставити свій підпис

під актом про знесення Михайлівського собору. Саме завдяки принциповій позиції М. Макаренка Софійський собор уникнув долі Михайлівського. А самого вченого за звинуваченням у «контрреволюційній антирадянській організації» 1934 р. заарештовано київським міським відділом ОДПУ, що містився поруч (див.: Липська, 16), і розстріляно 1936 р. у Новосибірську.

А 1934 р. особняк реконструйовано за проектом П. Альошина і передано від ВУАН до НКВС. Перед війною тут містилося «ВОКС» — Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном. За спогадами художника-киянина Георгія Малакова, ще 1940 р. «японську» кімнату особняка прикрашали шовковий абажур великої лампи та м'які меблі, обтягнуті шовком, гаптованим характерними японськими чаплями та коропами. У кабінеті вражало уяву важке мармуроване чорнильне приладдя на величезному письмовому столі. А в їдальні — чорний буфет у готичному стилі, із різьбленням на дверцятах на теми «побиття немовлят».

У 1960—1980 рр. особняк мав назву «Палац одруження», де відбувалися урочисті обряди ЗАГСу.

Збігли роки і на відновленому мурі Михайлівського Золотоверхого монастиря 1997 р. встановлено бронзову меморіальну дошку на честь М. Макаренка (скульптор Ю. Багаліка), а 1998 р. знову золотом засяяли бані відновленого собору й дзвіниці.

А в особняку триває реставрація.

ШОВКОВИЧНА, 26 (кол. Левашовська, 26–28)

Ця садиба впродовж XIX–XX ст. багато разів змінювалася розмірами й забудовою. Востаннє її розплановано у другій половині 1970-х рр., коли у глибині ділянки звівся п'ятиповерховий грубезний дім для мешкання вищого керівництва УРСР.

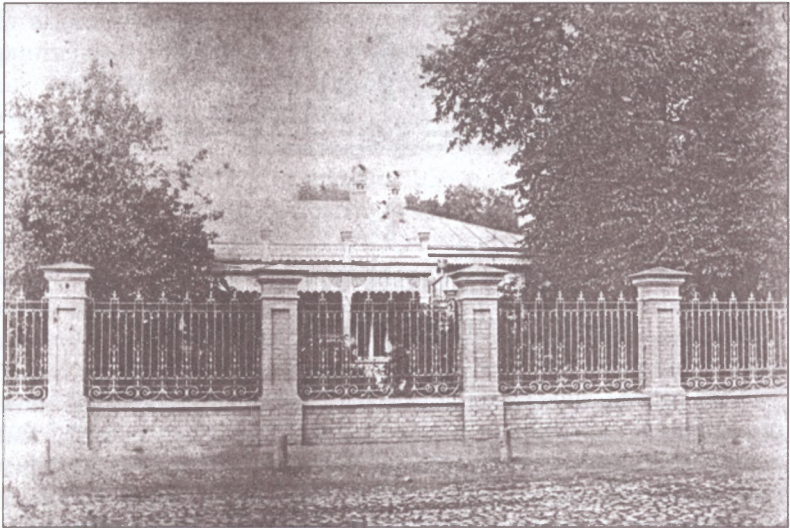
А колись, у середині XIX ст., то були дві садиби: № 26 належала полковнику Рудневу, № 28 мала значно більший розмір, сягаючи рогу Шовковичної та Лютеранської вулиць. Маючи площу 1312 кв. саж. (0,6 га.), належала вона професору медицини Ф. Мерінгу.

Садиба Руднева за купчою від 27 жовтня 1882 р. перейшла у власність штабс-ротмістра Самійла Кіндратовича та Олени Нифонтівни Турчанинових. Тут був дерев'яний, обкладений цеглою одноповерховий будинок. 1895 р. нові власники звели ще на другій лінії забудови, вздовж межі з садибою № 28 двоповерховий кам'яний особняк, у якому й оселилися, а фасадний і флігельний будинки здавали.

У новому особняку фактично було дві квартири: по сім кімнат, по дві кухні, передпокої, ванни й клозети на кожному з поверхів, тобто — на чотири господарі чи родини, та ще в підвалі — дві кухні, кімната, шість льодовень і льохи.

У грудні 1897 р. С. Турчанинов помер. Його поховали в родинному мавзолеї на Аскольдовій могилі, що стояв під блакитною, із золотими зірками банею, біля кладовищенської церквиротонди св. Миколая.

Спадкоємцем залишився син, Олександр Самійлович Турчанинов. Він походив з потомствених дворян Курської губернії,

Огорожа садиби по вул. Левашовській, 26. Кінець 1890-х рр.

закінчив юридичний факультет університету св. Володимира (1891 р.). Службу розпочав у Конопотській дворянській опіці, а вже 1892 р. переведений у штат канцелярії київського губернатора. Наступного року — старший чиновник з особливих доручень при київському губернаторі. Просуваючись сходишками службової кар'єри, неодноразово виконував обов'язки київського віце-губернатора. З 1898 р. обраний на чотириріччя гласним міської думи, представником міста в раді Колегії Павла Галагана. Від 1908 р. — попечитель Олександрівського дитячого притулку. Доброю помічницею у цій справі була дружина, Олександра Павлівна. З 1910 р. О. Турчанінов — у розпорядженні київського, подільського та волинського генерал-губернатора. За службу нагороджений всіма належними орденами та медалями Російської імперії, а також румунським орденом Зірки 4-го ступеня.

По смерті О. Турчанінова (1913 р) та його матері (1915 р.) садиба до 1918 р. належала його дітям Олександрю, Георгію та Марії.

Після націоналізації, у 1920-і рр. фасадний будинок був зайнятий командним складом Дорожно-транспортного відділу ДПУ

(містився неподалік — див.: П. Орлика, 1/15), решта будівель — під житлом. У 1923 р. утворився житловий кооператив, якому віддали в оренду на п'ять років усю садибу, з приміткою: «Зобов'язати здати в суборенду флігель ДТВ ДПУ».

У 30-і рр. в глибині садиб №№ 26, 28, паралельно вул. Шовковичній, було споруджено чотириповерховий житловий будинок. І цей будинок, і решту сусідніх на садибі й поруч було спалено німецькими військами, які відступали з Києва восени 1943 р.

У повоєнний час, відповідно до постанов Раднаркому СРСР та директив Раднаркому УРСР дуже широко надавалися ділянки під забудову «особняками типу котедж» генералам та старшим офіцерам РСЧА, що мали не менше 25 років вислуги.

Так, згідно з рішенням виконкому Київської міськради від 31 серпня 1945 р. «земельна ділянка в межах старої, що згоріла, садиби по вул. К. Лібкнехта, 26» була відведена «під індивідуальне будівництво з розташованими на цій ділянці рештками згорілого двоповерхового будинку (коробка) наркомун оборони УРСР генерал-лейтенанту Герасименку В. П. у безкоштовне й безстрокове користування».

Цей наркомат існував фактично з березня 1944 р., до листопада 1945 р., і був потрібен суто з політичних міркувань СРСР — для вступу УРСР до ООН, а генерал-лейтенант В. П. Герасименко так і залишився єдиним в історії наркомом оборони УРСР, хоча за Конституцією міністерство оборони України «існувало» аж до 1978 р. — до прийняття нової Конституції УРСР, де вже не значилося такого міністерства.

Згодом у тому особняку, що стояв за високим глухим парканом з воротами праворуч, мешкав з родиною інший генерал —

Генерал-лейтенант
В. П. Герасименко

Колишній
«Бункер Щербицького».
1998 р.

Іван Дмитрович Зайцев, відомий як український драматург Іван Рачада.

Поруч, у респектабельному одноповерховому цегляному особняку, поставленому на лінії забудови вулиці — ліворуч, під № 28 — містилося Генеральне консульство Польської Народної Республіки.

Ця сусідня садиба, на розі Шовковичної та Лютеранської належала поміщиці Софії Миколаївні Добровольській, а згодом — поміщику Звенигородського та Чигиринського повітів Володимиру Микитовичу Крітському. По його смерті спадкоємці продали частину садиби дійсному студенту університету св. Володимира Аарону Йосифовичу Бродському. На його замовлення за проектом та під наглядом техника А. Крауса у 1893—1894 рр. й було зведено одноповерховий з підвалом особняк № 28, що мав два витягнуті в бік двору крила та бічний, повз будинок (ліворуч), проїзд у двір. В особняку було дев'ять кімнат, кухня, ванна, клозет.

А. Бродський доводився рідним братом Олександрю Йосифовичу Бродському (*див.*: Садова, 5). Обоє були директорами Південноросійського акціонерного товариства пивоварних заводів.

А сусідами ліворуч (№ 30) залишалася родина Критських, які 1912 р. продали садибу Катерині Вікторівні Вишневській. Остання й спорудила того ж року замість особнячка шестиповерховий прибутковий будинок. У порталі парадного входу було вміщено дворянський герб Вишневських, певною мірою, «в піку» тим сусідам-нуворишам, власникам особняків, хто міг показати на фасаді як не монограму, то хіба що пишний, але ж порожній картуш, а не родинний герб. Гаврило Андрійович Вишневський, чоловік домовласниці, був членом Державної Думи, гласним губернської земської управи. Вишневським належало майже 800 десятин землі поблизу Ржищева. І цей будинок, № 30 при відступі німецьких військ з Києва був спалений восени 1943 р., але відбудований по війні.

А особняк А. Бродського 1920 р. обстежував член комітету ВУКОПИСу Ф. Ернст. Він занотував: «Квартира розгромлена, з меблів червоного дерева майже нічого не залишилося; знайдений цінний комод карельської берези з чорними голівками сфінксів; будинок покинутий власниками».

У націоналізованому особняку містилися різні установи: у 1922—1923 рр. — Губсобез Інвалідного інституту, потім, до 1934 р. — дитячий будинок.

Отже, в середині 1970-х рр. обидві садиби — № 26, 28 — було розчищено під нове будівництво, яке тривало без широкого розголосу. 1979 року восьмиквартирний п'ятиповерховий, поставлений осібно, на безпечній відстані від меж садиби, будинок було заселено. Горішній, п'ятий поверх зайняв перший секретар ЦК КПУ Володимир Васильович Щербицький, решту помешкань було призначено для другого секретаря ЦК, голови КДБ, голови Верховної ради, командувача КВО. Тут зосередилося вище керівництво України — із своєрідним «номенклатурним» побутом, ретельно приховуваним від стороннього ока.

Незважаючи на світлий колір стін, якась наїжачена гострими кутами, прикритими лоджіями-вікнами, вся споруда через цей немилий, відлюдний вигляд одразу ж дістала від киян зневажливо-глузливу назву «бункер». Високий ґратчастий паркан

з боку Шовковичної було наглухо зашито металевими листами; щільно, без жодної шпарини, крізь які б нужденні співгромадяни могли просунути лист — надію на справедливість та захист. Звичайно ж, пішов поголос, що паркан заштитий броньовим листом. Крім офіційних воріт з Шовковичної, було ще кілька — на бічні садиби по Лютеранській та Банковій. Зверху по паркану чергувалися в'язи скоби та гострі списи, а з боків тодішня новинка — телеоко.

Як пише помічник В. Щербицького В. Врублевський, «звичайно, подібне могло викликати озлоблення і не витримувало жодної критики». Навіть така дрібниця підлягала обговоренню й мала відповідне рішення: гострі піки було замінено кульками (на вулиці), а біля колишнього ЦК ті піки так і залишилися...

Залишилися й фальшиві вікна на торцевій стіні будинку № 30, як примара недавнього фальшивого минулого.

Ніякого затишку в цьому «бункері» не передбачалося та й бути не могло: казенні меблі, суворий побут номенклатурних компартійних «діячів». Так було заведено.

Як контрпропагандивний захід проти народного «бункера» було вигадано й пущено «в маси» іншу назву: «Білий лебідь». Та не прижилося.

Але справжній бункер спорудили неподалік ще у 1950—1960 рр.: підземний командний центр управління Україною на випадок ядерної війни, яку ось-ось мали розв'язати «імперіалісти».

Із здобуттям Україною незалежності мешканці «бункера» залишили його непривітні стіни, і тут розташувалися комерційні банки та навіть посольство Бельгії. Але тимчасово.

ОСОБНЯКИ СТАРОКИЇВСЬКОЇ, БУЛЬВАРНОЇ ТА ЛИБІДСЬКОЇ ЧАСТИН

На цьому великому просторі особняки розміщені не так компактно, як на Липках, а лише вкраплені в досить строкату й різноповерхову забудову. Трохи більше їх на Володимирській вулиці, бульварі Т. Шевченка та Ярославовому валу, але решта розташована вибірково — від схилів Дніпра, по межі вул. Обсерваторної (кордон зі старою Лук'янівською дільницею) та праворуч Хрещатика — колишньої Старокиївської дільниці міста. Далі — на колишній Бульварній дільниці, тобто сучасному бульварі Т. Шевченка та прилеглих вулицях. Були особняки й у Либідській частині — кварталах уздовж лівого берега річки Либідь.

Ці частини міста згруповано у даному розділі, виокремлено з-поміж Липок, Подолу і Лук'янівки, описаних окремо.

У розділі подано 43 наявні та втрачені особняки, варті уваги завдяки своїй архітектурі, історії, особистостям.

ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА, 28

На цій старовинній київській вулиці, що пролягла від Михайлівської до Львівської площі, на терені «міста Ярослава», зберігся один особняк, що стоїть по лінії майже суцільної забудови на парній стороні. Тили садиби раніше виходили до схилів над урочищами Дитинка й Дегтярі.

Колишній особняк, а тепер будинок Інституту ботаніки НАН України, має довгу й багату історію. Він є пам'яткою архітектури і цікавий схоронністю інтер'єрних оздоб та збереженістю в комплексі зі службами й двором.

Садиба відома з 1880-х рр., відколи належала Матвію Арсеновичу Поторжинському, протоієрею Георгіївської церкви, магістру богослов'я, громадському діячеві. Він закінчив Київську духовну академію, викладав словесність у Київській духовній семінарії та Інституті шляхетних дівчат, видав «Историческую хрестоматию», що призначалася для вивчення історії російської церковної проповіді. Багато уваги о. Матвій приділяв реконструкції Георгіївської церкви (зруйнована 1934 р.).

У січні 1882 р. М. Поторжинський звернувся до міської управи з проханням про дозвіл на придбання від сажня міської землі, що прилягала до садиби по В. Житомирській, 28 з тилу. Питання вирішувалося впродовж п'ятнадцяти років, за цей час на садибі перебувало кілька міських землемірів, змінилися власники.

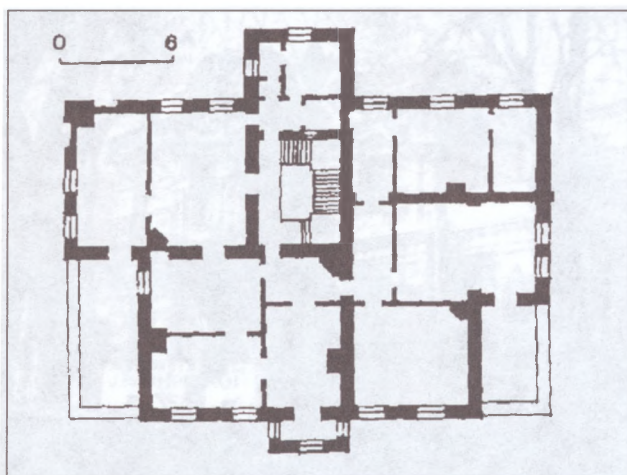
Коли М. Поторжинського не стало, садиба того ж 1891 р. перейшла до С. Месняєва, адвоката Київського окружного суду, гласного міської думи. Він одразу ж заклав цю нерухомість у міському кредитному товаристві і взяв позичку на 36 років і 4 місяці на суму 40 тис. руб.

Колишній особняк по вул. В. Житомирській, 28. 1999 р.

Сава Миколайович Месняєв народився 1848 р. Син потомственного почесного громадянина з м. Ахтирка, він в Ахтирському повіті володів 240 десятинами лісу. 1872 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету зі званням дійсного студента. У 1872–1877 рр. працював у Громадському департаменті Харківської судової палати, на власне прохання звільнений зі служби у чині колезького секретаря і того ж 1877 р. зарахований до присяжних повірених м. Харкова. Через рік С. Месняєв переїхав до Києва і за купчою від 1879 р. придбав садибу по Володимирській, 6 на розі Десятинного провулка. Тут стояв двоповерховий будинок. Месняєв робить кам'яну двоповерхову прибудову за проектом військового інженера Володимира Володимировича Куна і на фронтоні розміщує картуш зі своїми ініціалами. У цьому будинку сім'я Месняєва прожила понад десять років. За цей час С. Месняєв став шанованою в місті людиною. Працював адвокатом у Київському окружному суді, мав приватну практику, обирався гласним міської думи. І коли трапилася нагода збудувати власний особняк, він придбав садибу по В. Житомирській, 28 (за старою нумерацією – 26).

Син С. Месняєва Андрій (нар. 1887 р.) був відданий батьком на навчання до київської 1-ї гімназії у підготовчий клас. У заяві

План 2-го поверху

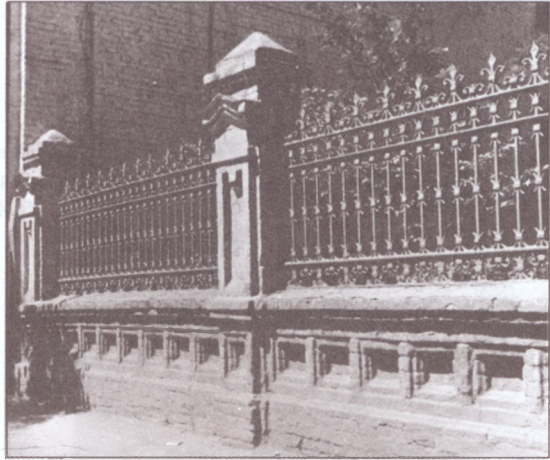
від 1896 р. Сава Миколайович написав, що син до підготовчого класу навчався вдома, з іноземних мов, бажано, щоб вивчав французьку мову; а в наступній заяві додав: «...сына моего обя-зуюсь одевать по установленной форме, снабжать всеми учеб-ными пособиями и вносить установленную плату за право уче-ния. Жительство он будет иметь у меня в доме по ул. Б. Жи-томирской, 26».

Принагідно зазначимо, Андрій Месняєв 1904 р. закінчив гімназію і саме з іноземних мов — німецької та французької — мав відмінні оцінки. Київську 1-у гімназію закінчив і прийомний син Месняєва — Олександр (1912 р.), тоді ж він став студентом юридичного факультету університету св. Володимира.

Адвокат Месняєв брав активну участь у роботі правління то-варства для влаштування і експлуатації електричного освітлен-ня під фірмою «Савицький і Страус». Збори правління протягом 1894 р. відбувалися саме в особняку С. Месняєва на В. Жито-мирській, 28. Адвокатська і підприємницька діяльність Сави Ми-колайовича дозволяла йому утримувати розкішний особняк, навчати синів у престижній гімназії.

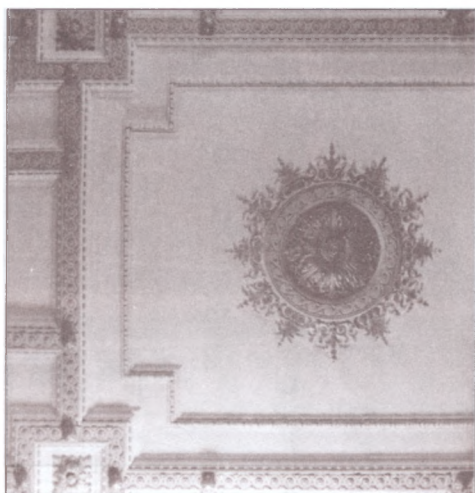
Побутує думка, що особняк на В. Житомирській, 28 спорудив саме С. Месняєв. Але коштів на завершення робіт і оздоблення

Огорожа особняка.
1994 р.

йому не забракло, і тому 1894 р. він заклав ще садибу на Московській, 9-б на суму 17900 руб. Та 1896 р. С. Месняев змушений був продати садибу на В. Житомирській, 28 з боргами штабс-капітану у відставці К. Іванову, і той взяв на себе усі обов'язки перед кредитним товариством. Саме Костянтин Миколайович Іванов поставив крапку в питанні про межі садиби: його коштом схил за садибою площею 72,5 кв. саж. (0,03 га) був укріплений від зсуву і придбаний у міста по 3 руб. за кв. саж. із застереженням, що ні покупець, ні правонаступники не матимуть ніяких претензій і не вимагатимуть будь-якої винагороди в разі сповзання відчуженої землі. (Як відомо, у 1980-х рр. у тилах вул. В. Житомирської було зроблено проїзд, так звану «алею», укріплено схили, але неякісно, бо зсуви тривають і донині).

Особняк, зведений у 1890-х рр.,— цегляний, двоповерховий — має симетричну композицію чолового фасаду. Центральна вісь акцентована масивним еркером другого поверху на кронштейнах, а весь фасад декоровано в цеглі з використанням деталей російської архітектури XVI—XVII ст. Внутрішнє планування підпорядковано асиметрично розташованим тримаршовим парадним сходам, довкола яких згруповано основні приміщення. Збереглося первісне планування і декоративно-художнє оздоблення

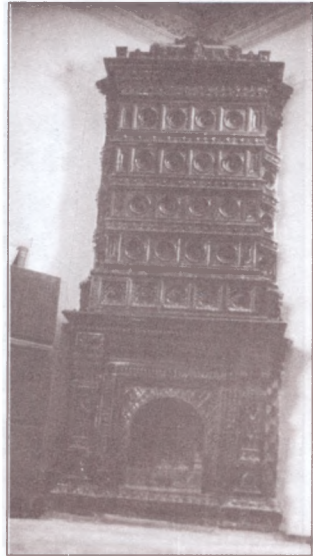

Розетка на стелі
в кабінеті.
1994 р.

інтер'єрів. Особливо пишно та ефектно прикрашено приміщення першого поверху.

За усталеною традицією, перша від входу кімната — кабінет. Тут у кутку стоїть масивний майоліковий, брунатного кольору камінь, виготовлений на київському заводі Й. Андржейовського. Карнизи й стелю вкриває енергійно профільоване ліплення з орнаментальних мотивів та акантового листя в дусі еклектики. По центру стелі — ліплена розетка з радіально викладеного аканту, візерунчастого віночка, отороченого рослинним орнаментом у дусі гротеск. Сусідня вітальня оздоблена ще пишніше: величезна, скомпонована з квітів, гірлянд та завитків рослинного характеру розетка — дуже тонко профільована — вкриває стелю, а по кутах стелі, так само в густих завитках-стеблах і листячку, вміщено медальйони з розписом на алегоричні теми чотирьох пір року — з симпатичними путті у центрі композицій. Анфіладу кімнат першого поверху завершує «зимовий сад» з виходом у сад літній, на подвір'я. Останнє відокремлене від вулиці масивними кованими ґратами на грубесному цегляному цоколі з цегляними пілонами. Двостулкові ворота, що ведуть на цю частину садиби, пізнішого походження. Праворуч від особняка збереглися справжні, первісні ворота, що орієнтовані на господарчий двір зі службами.

Груба-камінь у кабінеті.
1994 р.

Збереженість інтер'єрів та якість оздоблення, становлять велику цінність особняка — єдиного на всій вулиці.

К. Іванов торгував папером, зокрема у 1888–1891 рр. почав його редакції «Киевской старины», очолював представництво Добруської паперової фабрики в Києві. Цю фабрику 1871 р. заснував у с. Добруш Гомельського повіту Могильовської губернії князь Ф. Паскевич. Фабрика щорічно виробляла продукції на мільйонні суми. К. Іванов тримав магазини на Олександрівській, 34 (нині — вул. Сагайдачного, 8) та Фундуклеївській, 32, мав склад паперу. До речі, фабрика ця в Білорусі діє й досі.

Коли 1899 р. К. Іванова не стало, справу продовжила дружина Вільгельміна Іванівна та діти. Напевно, справи йшли добре, бо 1905 р. Іванови придбали особняк архітектора Г. Шлейфера на Липках, на Банковій, 13 (*див.*). А нерухомість на В. Житомирській, 28 продали з боргами (ще Месняєва) новим власникам — молодшому синові професора Ф. Мерінга Володимиру; майно було записано на його дружину Марію Сергіївну Мерінг.

Володимир Федорович Мерінг ще вчився в Колегії Павла Галагана, коли помер його батько. За заповітом професора,

Розетка на
стелі вітальні.
1994 р.

Володимир мав завершити освіту в університеті, і лише після цього одержував право спадщини. Він виконав умову. Відомо, що у 1910-х рр. В. Ф. Мерінг брав активну участь у роботі Південно-західного товариства заохочення рисистого конярства, колекціонував меблі й картини. Зокрема, у його зібранні перебувала картина М. Нестерова «На горах» (1896 р.), (нині — в Музеї російського мистецтва у Києві).

Від 1915 р. власником садиби по В. Житомирській, 28 стає цукропромисловець граф Михайло Феліксович Собаньський.

Міхал та Людвіга Собаньські мали чудовий маєток, успадкований від батька Міхала, — у містечку Ободівка Ольгопольського повіту Подільської губернії. Їм належало понад 7 тисяч десятин землі в селі Ольшанка на Поділлі та два цукрові заводи на Поділлі — Ободівський та Кирнасівський, річне виробництво яких сягало понад 5 тисяч тонн цукру-піску. Михайло Феліксович Собаньський був також членом товариства цукрового заводу в с. Яроповичі Київської губернії.

Коли їхній син Антоній, народжений в Ободівці і охрещений в ободівському римо-католицькому костьолі, підріс, Собаньські

Фрагмент стелі
вітальні.
1994 р.

переїхали до Києва. Антоній Собаньський навесні 1917 р. закінчує відому київську гімназію В. Науменка (пізніше цей заклад мав назву гімназії товариства сприяння середній освіті в Києві), в атестаті — відмінні оцінки, крім математики та російської мови. 4 серпня 1917 р. Антоній Собаньський подає прохання на ім'я ректора університету св. Володимира зарахувати його до числа студентів по медичному факультету, зазначає домашню адресу: «проживаю в місті Києві на В. Житомирській, 28».

Восени 1917 р. він став студентом університету, записався на лекції та практичні заняття на півріччя, а вже у травні 1918 р. студент Антоній Собаньський прохає видати йому необхідні документи і звільнити його з числа студентів, «будучи в необхідності на днях уехать за границю». Уже 13 травня 1918 р. А. Собаньський отримав усі документи, і родина Собаньських емігрувала.

Антоній Собаньський був у добрих стосунках з Ярославом Івашкевичем. Вони майже одночасно виїхали до Польщі: Антоній весною, а Ярослав — восени 1918 р. Підтримували приятельські стосунки й надалі. Я. Івашкевич присвятив своєму товаришеві кілька поезій, одна з них — у збірнику поезій «Книга для дня и ночи» (1929 р.) Антоній Собаньський став журналістом, перед війною був відомий у Польщі своїми антигітлерівськими репортажами з Берліна і Нюрнберга. Помер від сухот у роки війни у Лондоні.

Академік Д. К. Заболотний

Та повернемося до долі особняка. За даними Ф. Ернста, ще «під час імперіалістичної війни (тут) містилася велика збірка старовини (переважно меблів, бронзи, картин тощо XVII—XVIII ст. графа Собаньського), яка заповнювала обидва поверхи. Під час громадянської війни майже вся ця збірка загинула». Для цього дійсно були підстави. 1918 р. частина помешкань особняка була реквізована і зайнята Комітетом Червоного Хреста та Крайовим банком лікарень, які перебували під особливою опікою посольства Данії у Петрограді.

Як свідчать архівні документи, 7 червня 1919 р., тобто при більшовиках, був складений додатковий опис предметів мистецтва, що взяті на облік Музейним відділом ВУКОПМИСу в будинку по В. Житомирській, 28. Так, на горищі співробітники відділу виявили таке:

«1. Велика мушля, на якій сім різьблених медальйонів, написи «Отче наш» по колу, навкруги ажурні прикраси; матеріал — перламутр, горіхова рама під склом.

2. Десять бронзових турецьких мисочок для обмивання пальців, довкола срібна інкрустація, всередині позолота, XIX ст.

3. Дві бронзові турецькі мисочки, зовні — орнамент, в середині — вислови з Корану».

Після вигнання денікінців комісія Ф. Ернста знов оглядала особняки. Особняк графа Собаньського Ф. Ернст обстежував разом із Вержбицьким та Левицьким: «Майже всі чудові меблі XVII—XVIII ст., перевезені з родового маєтку ще 1915 р., пішли в піч. Уціліли лише розрізнені залишки у вигляді дамських шкапів, одного розбитого люстра (парне пропало), декілька ліжок і комодів червоного дерева. Решта або загинула, або зламана, наприклад, цінне бюро 1830—1840 рр. Частина меблів ще зберігається в амбарі, охорона доручена двірнику. Всі інші уцілілі речі по можливості перенесені в окрему кімнату». У 1921 р. будинок був зайнятий Реввійськтрибуналом Південно-західного фронту, а у 1922—1925 рр. — наркоматом іноземних справ і прибрав назву «Дім іноземної місії». У 1925—1928 рр. тут був дитячий будинок. 1928 року особняк передано Мікробіологічному інституту при ВУАН, очолюваному академіком, президентом ВУАН Данилом Кириловичем Заболотним. Для потреб інституту 1929 р. у глибині садиби поставлено нові допоміжні споруди, що існують і досі. Вчений зі світовим ім'ям, Д. Заболотний вивчав чуму, холеру, сифіліс, газову гангрену, дифтерит, черевний та висипний тиф. Д. Заболотним створено вчення про природний осередок чуми, саме йому належить з'ясування, що носіями збудника чуми є гризуни. Вивчаючи холеру, Д. Заболотний ще 1893 р. у київській лабораторії В. Підвисоцького разом із І. Савченком провів на собі небезпечний експеримент: випив живу холерну культуру після попередньої пробної імунізації і в такий роб довів ефективність імунізації. Він керував протиепідемічними експедиціями до Індії, Аравії, Монголії, Китаю, Персії. Величезною заслугою вченого є його наукова і організаційна робота. Саме вона сприяла ліквідації страшних на той час епідемій — чуми, холери та висипного тифу, що завдали в роки революцій стільки лиха. Очоливши 1928 р. інститут, Данило Кирилович жив і працював тут, на В. Житомирській, 28, на другому поверсі у лівому крилі, маючи кабінет поверхом нижче.

Пам'ять видатного вченого увічнена в назві інституту, київської вулиці, в меморіальних дошках, встановлених на фасаді

будинку по В. Житомирській, 28 (1955 р., замінена 1973 р. — скульптор К. Годулян, архітектор А. Снисарев), на вул. Володимирській, 54 (архітектор І. Малакова, 1976 р.), у пам'ятному знаку на вул. Академіка Заболотного (1981 р., скульптор Г. Хусид, архітектор А. Ігнащенко), у назві села Заболотне (кол. Чоботарка) на Вінниччині — батьківщині вченого.

У 1931—1975 рр. в особняку на В. Житомирській, 28 працював академік Микола Макарович Підоплічко, ботанік-міколог, автор тритомної монографії «Гриби — паразити культурних рослин» (1976—1977), його кабінет містився на першому поверсі праворуч.

У 1933—1937 рр. в цьому ж будинку та інституті працював мікробіолог академік Гнат Омелянович Ручко, директор Інституту і одночасно завідувач відділу експериментальної епідеміології. Головні його праці присвячено бактеріофагії мікроорганізмів, 1936 р. він керував першою в СРСР конференцією з бактеріофагії та мінливості мікробів, був ініціатором видання «Мікробіологічного журналу» 1934 р. Певний час працював у Бактеріологічному інституті Роберта Коха в Берліні. 1937 р. заарештований і помер у місцях позбавлення волі. Посмертно реабілітований і поновлений у званні академіка. Його кабінет містився на другому поверсі у флігелі.

1964 р. Інститут мікробіології та епідеміології ім. Д. К. Заболотного переїхав до Феофанії, а на В. Житомирській, 28 розмістилися відділи Інституту ботаніки НАН України.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 8

Садиба ця у 30-х рр. XIX ст. була складовою великого землеволодіння, що займало весь квартал колишньої Десятинної вулиці. Власником садиби був Олександр Семенович Анненков, гвардії поручик у відставці, курський поміщик, висланий за жорстоке поводження з кріпаками «за Височайшим повелінням» до Києва. Відомий в історії Києва тим, що його коштом була зведена Десятинна церква (1842 р.) за проектом академіка архітектури В. Стасова. О. Анненков як аматор-археолог 1837—1839 рр. під керівництвом Тимчасового комітету проводив розкопки на терені Михайлівського Золотоверхого монастиря, а потім — довкола Десятинної церкви.

У 1856 р. вся велика садиба була придбана колезьким радником суддею м. Василькова Миколою Осиповичем Стародубцевим, котрий у 1874 р. виділив 1435 кв. саж. (0,65 га) із садиби (це сучасні Володимирська, 8—10) і продав їх інженеру О. Альохіну.

Новий власник замовив складення плану ділянки землеміру О. Терському. Більшу частину садиби займав сад, що виходив прямо на вулицю. На садибі стояли двоповерховий кам'яний будинок, кам'яний льох та дерев'яний сарай. Олександр Олександрович Альохін за проектом архітектора В. Чаплинського здійснив деякі перебудови. Але родина Альохіних недовго володіла цією садибою; змінилися ще кілька власників, коли у 1882 р. новим господарем став генерал-майор Василь Іванович Маркозов, начальник штабу 12-го армійського корпусу, що розмістився у Києві.

За статистичними даними 1884 р., домовласник займав квартиру з 11 кімнат та двох передпокоїв, оцінюючи її у 2 тис. руб. сріблом. Таку ціну В. Маркозов називав ще за одну квартиру,

Колишній особняк І. Мацнева по вул. Володимирській, 8. 1996 р.

теж одинадятикімнатну, що у 1884 р. була вільною, а в минулому році здавалася за цю ціну. Приблизний валовий прибуток становив 4430 руб., з них 1141 руб. — витрати на утримання садиби.

Найближчими сусідами В. Маркозова були: присяжний повірений С. Месняєв (Десятинна, 6), статський радник М. Стародубцев. Родина Маркозових володіла садибою десять років, а 1892 р. цю нерухомість придбав І. Мацнев.

За адресною книгою 1879 р. Іполиту Іполитовичу Мацневу, на той час — відставному підпоручику, члену палати Київського кримінального та цивільного суду, належав будинок напроти Георгіївської церкви на розі Володимирської та Золото-ворітської вулиць. Тут 1877 р. І. Мацнев спорудив, за проектом інженера О. Шталя, флігель. Це було зручно, оскільки суд містився неподалік — у будинку «присутствій» на Володимирському проїзді.

Згодом І. Мацнев, інженер-механік, став визначним місцевим фінансистом та промисловим діячем, причетним до більшості київських акціонерних торгово-промислових закладів. Двадцять років (1883—1903) він директорував у Товаристві київського водогону, був засновником та членом правління Грозно-Дніпровського нафтопромислового товариств-

І. Мацнев. З портрета М. Пимоненка. 1895 р, олія, полотно

ва тощо. Родині Мацневих належав також прибутковий будинок по вул. В. Житомирській, 10.

Портрет І. Мацнева (1895) написав український художник М. Пимоненко, і цей твір зберігається у Національному художньому музеї.

Коли І. Мацнев помер, особняк по вул. Володимирській, 8 успадкувала його дружина, Аліна Олександрівна Мацнева.

За адресною книгою на 1914 р., тут мешкав архітектор Валеріан Микитович Риков, автор багатьох видатних споруд у Києві. Зокрема Народної аудиторії на Бульварно-Кудрявській, 26, лікарні Маріїнської громади сестер-жалібниць Червоного Хреста на Маріїнсько-Благовіщенській, 75, іподрому на вул. Суворова, 9, кінофабрики (Кіностудія ім. О. Довженка), надбудови Національного банку на Інститутській, 9 (разом з О. Кобелевим) та ін.

Як видно з архівної справи про прибутки домовласників за 1918 р., у семи кімнатах другого поверху особняка мешкала вдова

Архітектор В. М. Риков

І. Мацнева разом з дев'ятьма членами родини. Шість кімнат першого поверху наймав присяжний повірений І. Васильєв.

Після націоналізації в особняку були комунальні квартири, містилися різні установи, включно з відділенням зв'язку № 25.

Цікавий особняк, скромно декорований у 1893–1895 рр. архітектором В. Ніколаєвим у дусі «неогрек», з бічним входом ліворуч та двірницькою при брамі праворуч, дожив до початку ХХІ ст.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 35/18

Один з найстаріших і найвідоміших київських особняків спорудив 1848 р. для себе архітектор Олександр Вікентійович Беретті, академік Імператорської академії мистецтв (з 1840 р.), продовжувач творчості батька, В. Беретті, у Києві. Олександр Вікентійович викладав історію архітектури в Університеті св. Володимира. Він є автором відомих київських пам'яток: 1-ї гімназії (1850–1852 рр.) на бульварі Т. Шевченка, 14, анатомічного театру (1853 р.) на вул. Б. Хмельницького, 37, пансіону графині Левашової (1850-і рр.) на Володимирській, 54, реально-го училища (1878 р.) на Михайлівській площі, а також співавтором проекту Володимирського собору тощо. Перші три з названих споруд було спроектовано саме в цьому особняку, історія якого за півтора століття увібрала чимало подій та видатних імен.

Цю садибу на розі Володимирської О. Беретті придбав у січні 1846 р. у дружини підпоручика колишніх польських військ Є. Маковської, і 1848 р. побудував двоповерховий особняк з флігелем та службами, що розташовувалися в глиб ділянки, вздовж вул. Мало-Підвальної.

У грудні 1858 р. О. Беретті продав садибу колезькому асесору В. Протопопову, а в квітні 1870 р. її придбала дружина київського тимчасового 1-ї гільдії купця дворянка Ізабела Юліанівна Михайловська. У купчій було записано, що В. Протопопов «продав ...київського 1-ї гільдії купця дружині, дворянці Ізабелі Юліанівні Михайловській власний мій кам'яний двоповерховий з мезоніном будинок з флігелем і службами... А взяв я, Протопопов від покупщиці Михайловської за той проданий їй будинок грошей 26 тисяч рублів сріблом».

Колишній особняк по вул. Володимирській, 35/18. 1930 р.

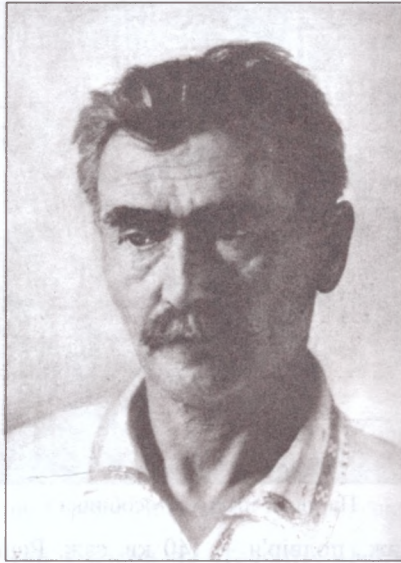
І. Щітківський у ґрунтовному дослідженні про будинок О. Беретті пише про чоловіка І. Михайловської: «Поляк, великий землевласник, був акціонером Київського комерційного банку; крім того, маючи великі гроші, давав їх під заставу, купував і продавав папери».

Така його діяльність пояснює, через що у купчій Михайловська назвала себе «дружиною 1-ї гільдії купця, дворянкою». Тобто її чоловік, дворянин, вибирав для торгівлі гільдійське свідоцтво. Провадженням грошових операцій можна пояснити, як пише І. Щітківський, існування в підвальному приміщенні, так званої «вогнетривкої каси».

Герб «Єліта»

Нова власниця почала перебудовувати особняк, по-своєму прикрашати: з'явилися важкі ліплені плафони, 1871 р. де-сюдепорти у великій залі та вітальні на другому поверсі розписав італійський художник Каміль Аліауді, який приблизно в той же час розписував і Маріїнський палац; на фасаді було вміщено герб господаря — «Єліта». З опису герба: «Щит: у червоному полі три золоті списи в зірку. Нашоломник: козел, що виникає».

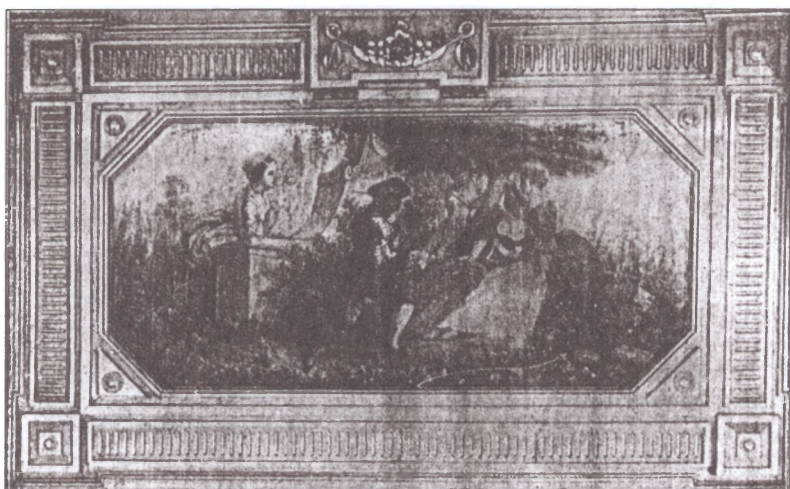
Архітектор В. Г. Кричевський. 1928 р.

Фасади особняка відбивають характерні риси архітектури пізнього класицизму. Стіни потиньковано й оздоблено рустом, на горизонтальному пояску під профільованим карнизом вміщено ліплені розетки. Тристоронні сходи ведуть до порталу парадних дверей, розміщених з боку вулиці Володимирської.

Інтер'єри було розплановано однаково: велика зала і три суміжні кімнати на кожному поверсі, включаючи мезонін. Поверхи сполучаються чавунними литими сходами, які робили у середині ХІХ ст. в усіх визначних київських громадських будинках (університет, 1-ша гімназія, споруди Київської фортеці тощо). Приміщення особняка опалювалися грубами, а в трьох кімнатах збереглися каміни з білого й чорного мармуру. У напівпідвальному приміщенні (вікна на вулицю тепер замуровано) містилися кухня, буфетна, комори та ін.

Ліворуч особняка, з боку Володимирської розташовувався садочок з альтанкою вглибині, далі — двір з криницею (поки в Києві ще не було водогону) і службами.

1884 р. власник — Тит Михайловський — подає в міську управу дані про садибу площею 470 кв. саж. (0,21 га). Садочок

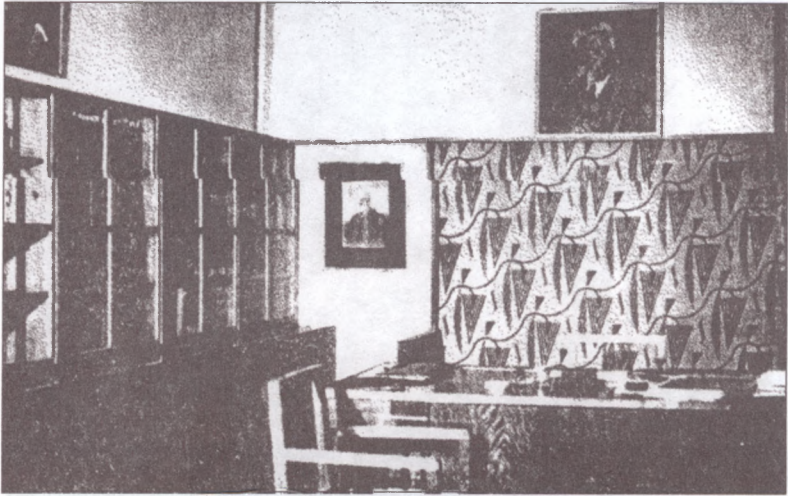
Панно в інтер'єрі особняка

займав 135 кв. саж., подвір'я — 140 кв. саж. Решта — під будовами: двоповерховим особняком, двома флігелями, каретною, стайнями, сараями. На довідці стоїть розгони́стий напис рукою Т. Михайловського — «Все зайнято домовласником».

Після спорудження на сусідній садибі по Володимирській, 33 величезного будинку Київської земської управи (1913—1914 рр.) особняк не втратив певної містобудівної ролі, гідно вирізняючись на цьому відтинку вулиці.

Власник особняка зібрав гарну мистецьку колекцію. У березні 1919 р. М. Біляшівський робив спроби розшукати надзвичайно цінні предмети старовини й мистецтва, що належали Михайловському, — про це свідчать архівні документи.

Зі встановленням радянської влади тут розмішувалися штаб міліції (1921 р.), відділ карного розшуку, інспекція з праці, а з 1927 р., за постановою Окрвиконкому, будинок передано Історичній секції ВУАН, очолюваній академіком М. С. Грушевським. Коштом секції будинок відремонтовано й наново оформлено згідно з дизайном професора В. Кричевського, за участю його учня, художника О. Саєнка. Інтер'єри набули нового, відповідно до архітектурної моди 20-х рр., вигляду — цілими ансамблями, разом з оздобленням стін та меблями. Тоді ж В. Кричевський виконав для відділу старого Києва цієї секції ряд панно — «Золоті

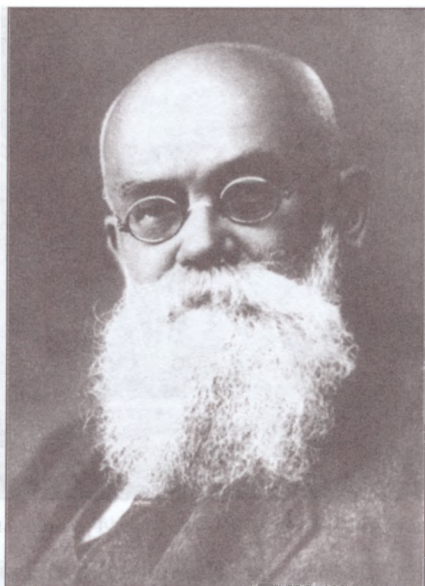

В. Кричевський. Оформлення кабінету М. Грушевського. 1929 р.

ворота», «Фонтан Самсон на Подолі», «Київська Академія», «Поштова станція на Подолі», «Брама Рафаїла Заборовського» та інші архітектурні краєвиди старого Києва. Дизайн меблів та вибіжок на стінах Історичної секції, виконані 1928–1929 рр., вражали сміливістю поєднання засад конструктивізму і українських народних традицій. Так само був оздоблений і кабінет голови секції – професора М. Грушевського.

Історик Світлана Михайлівна Панькова надала архівні матеріали, що свідчать про обстеження особняка 1928 р. членами Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури Ф. Ернстом і В. Базилевичем. Вони намагалися зберегти розписи К. Аліауді. Виявилось, що це неможливо. Тому зробили фотофіксацію і зняли шматок тиньку з написом «1872. К. Аліауді». На численні пропозиції зняти герб власників з особняка Ф. Ернст і В. Базилевич доводили, що цього робити не слід. Вони писали восени 1928 р.: «...щодо герба на зовнішньому фасаді. Герб цей майже не видно, краще його не знімати. Треба, щоб він лишився, оскільки він дуже рідкісний для Києва».

Доки особняк займала історична секція ВУАН, герб прикрашав будинок, а вже з приходом наступних господарів був збитий.

Академік М. С. Грушевський. 1926 р.

На жаль, коли почався похід проти української культури після процесу СВУ, все старе й нове оздоблення разом з меблями знищили. Лишилися тільки світлини...

До 1934 р. тут містилися: на першому поверсі — бібліотека, кабінет примітивної культури і народної творчості, редакція часопису «Україна»; на другому поверсі — зала засідань, приміщення комісій — культурно-історичної, історичної пісенності, Києва й Правобережної України, старого Києва, козацтва й козацького часу; кабінет М. Грушевського та кафедра історії України.

До ради Історичної секції входили також М. Грушевський, Й. Гермайзе, І. Щітківський, Ф. Савченко, М. Ткаченко, В. Юркевич. У 1928 р. в секції працювало 28 дійсних і 30 постійних позаштатних співробітників, діяла аспірантура.

У цей період М. Грушевський провів велику роботу з підготовки та видання 9–10-го томів «Історії України-Руси», 6-го тому «Історії української літератури». Зумів перетворити Історичну секцію, її кафедри й комісії на велику наукову школу європейського масштабу. Після розгрому Історичної секції будинок

В. Кричевський, О. Саєнко. Оформлення кабінету
Культурно-історичної комісії ВУАН. 1929 р.

1934 р. перейшов у власність ЦК КП(б)У, а 1936 р. — до НКВС УРСР.

Садочок, що так і залишався ліворуч особняка, було відокремлено від вулиці муром. За спогадами старожилів, під час німецької окупації, коли в будинку на Володимирській, 33 містилася поліція безпеки та СД, за цим муром есесівці якимось розстріляли велику групу циган, що їх пригнали сюди цілим табором.

Десь 1942 р. за проектом, як вважається, когось із старих київських архітекторів, далі за муром і деревами, було побудовано гараж для автомобілів поліції безпеки та СД. Зодчий блискуче виконав фасад цієї споруди, повторивши арковий мотив першого поверху будівлі колишнього земства. Решта подвір'я старої садиби В. Беретті згодом також була забудована згідно з потребами нових власників — органів держбезпеки.

У вересні 1991 р. з нагоди 125-річчя від дня народження М. Грушевського на фасаді особняка встановлено меморіальну дошку (скульптор Г. Пустовійт, архітектор В. Дормідонтов).

ВОЛОДИМИРСЬКА, 44

Старезні каштани затуляють верхню частину фасаду цього чотириповерхового будинку. Та досить пильніше придивитися, щоб помітити різницю: два нижні поверхи належать старому особняку. Так воно і є: будинок зведено у 1870-х рр. як приватний особняк Густава Івановича Ейсмана, професора університету св. Володимира, громадського діяча і підприємця. Йому належав великий цегельний завод на лівому березі річки Либідь, поблизу сучасної станції метро «Либідська». Густав Іванович був гласним міської думи, міським головою, керуючим Київським товариством взаємного кредиту (1871–1879). Цю посаду Г. Ейсман обіймав безоплатно, і на відзнаку його безкорисливості члени товариства 1877 р. рішенням загальних зборів встановили стипендію ім. Г. Ейсмана в розмірі 10 тисяч руб. Стипендія нараховувалася з прибутку товариства і розподілялася з розрахунку: 6 тис. руб. — юридичному факультету університета св. Володимира, та 4 тис. руб. — київській 2-й гімназії. На садибі, що належала Ейсманам на Михайлівській площі, 1877 р. було відкрито реальне училище (будинок зберігся).

Після смерті Г. Ейсмана (1884 р.) спадкоємцями стали дружина Елеонора Карлівна, дочка Емілія Густавівна Субботіна — дружина професора медицини університету св. Володимира В. Субботіна, онука — малолітня дочка штабс-капітана Ольга Леонтіївна Смородінова та син — Володимир Густавович Ейсман.

За роздільним актом від 8 грудня 1884 р. особняк дістався сину, колезькому секретарю В. Ейсману, який мешкав у цьому особняку до 1903 р., коли придбав особняк професора В. Пухальського на Банковій, 8 (*див.*).

Колишній особняк Г. І. Ейсмана по вул. Володимирській, 44. 2000 р.

Дочка успадкувала цегельний завод, де на кожну цеглину ставилося клеймо «ЭС» (Емилия Субботина).

З опису особняка видно, що на першому поверсі розташовувалися вісім кімнат, кухня, пральня і двірницька. У трьох кімнатах стіни було поклеєно шпалерами, а в інших — пофарбовано; підлога з липових та соснових дощок також пофарбована; стеля у цих же трьох кімнатах (фасадних) — з алебастровими карнизами. На другий поверх вели парадні мармурові та двоє дерев'яних сходів. Там було 14 кімнат та коридор, в 11 кімнатах — шпалери, в 6 — дубовий паркет, у 5 — стеля з ліпними прикрасами, у 2 — з алебастровими карнизами. Особняк опалювався 19-ма грубами, з них: 8 — під шпалерами, решта — кахляні. На садибі, площею 352 кв. саж. (0,16 га), були ще двоповерхові цегляні служби — з сараями для екіпажів, стайнею, дров'яником, сінником та окремо кам'яна льодовня.

1885 р. Ейсмени підписали дарчу на землю площею 784 кв. саж. (0,36 га), під парафіяльну Благовіщенську церкву, що мала будуватися на вул. Жандармській (нині — Саксаганського, 64). Церкву зруйновано у 1930-х р.

Наступним власником садиби на Володимирській, 44 став дворянин Іван Федорович Моссаковський — особистість, у старому Києві добре відома. Як видно з відомостей про прибутки до-мовласників, 1918 р. І. Моссаковський займав десять кімнат на другому поверсі, і разом з ним там мешкало 26 осіб. Сім кімнат на першому поверсі наймав генерал у відставці А. Ковалевський, а три — пенсіонерка М. Баран, сестра домовласника.

1919 року І. Моссаковський «за відвідування клубу «Російський націоналіст» засуджений до розстрілу київською ЧК. По-смертно реабілітований.

Близько 1920 р. націоналізований особняк перейшов у відання Транспортно-споживчого товариства Південно-Західної залізниці.

1926 р. зорганізувався Український науково-дослідний інститут геології ВУАН, очолюваний академіком П. Тутковським. Новий науковий заклад став домагатися цього особняка, тяганина тривала два роки, і 21 квітня 1928 р. вчені взяли го-ру. З того часу особняк займали наукові інститути АН України. 1961 р. надбудовано два поверхи, і від 1982 р. тут міститься Інститут географії НАН України.

Надбудову було здійснено без заміни перекриття над дру-гим поверхом, що уможливило збереження первісного оздоб-лення стель: ліпних карнизів, плафонів, розеток, а в кабінеті — кутового каміна з білим кахляним дзеркалом. Частково зберег-лося огороження парадних сходів — візерунчасті, гарного тон-кого чавунного литва балясини. Первісне планування особняка ще можна простежити за оздобленням стель. На чоловічий фасад виходили вікна парадних приміщень другого поверху — кабінету та великої, на п'ять вікон, зали, поділеної навпіл кулісами. Такий прийом мав поширення у багатьох особняках заможних киян.

Чоловий же фасад розроблено в стриманих формах пізньо-го класицизму, за традиційною ордерною схемою, з високими прямокутними вікнами першого поверху та з півциркульними перемичками — другого, з бічним входом.

При спорудженні наземного вестибюля станції метро «Зо-лоті ворота» надвірні служби старої садиби було зруйновано.

На фасаді встановлено меморіальну дошку на честь ук-раїнського вченого О. В. Топачевського, який тривалий час пра-цював у цьому будинку (скульптор М. Білик, 2000 р.).

ВОЛОДОМИРСЬКА, 45

Цей шляхетний, дуже представницького вигляду особняк стоїть за глибоким курдонером, замикаючи каре, утворене фасадним, П-подібного плану триповерховим прибутковим будинком.

18 вересня 1887 р. було здійснено купчу, за якою садиба на Володимирській, 45 перейшла від київського губернського предводителя дворянства князя М. Репніна до дружини інженера-технолога Марії Михайлівни Качала. Та варто згадати не стільки про власницю садиби, скільки про її чоловіка.

Володимир Степанович Качала на той час володів відомим у старому Києві закладом «Мінеральні води». До речі, він був сином знаного галицького політичного й громадського діяча Степана Качали — члена-засновника «Просвіти», товариства ім. Т. Г. Шевченка.

Маючи інженерну освіту, В. С. Качала у середині 60-х рр. ХІХ ст. приїхав до Києва. Тут він спочатку очолив технічну лабораторію, що здійснювала технічні, торговельні, сільськогосподарські та загальні хімічні аналізи, а у 80-х рр. В. Качала став власником популярного закладу штучних мінеральних вод. Останній містився край Царського саду, ліворуч будинку купецького зібрання. Тут був курзал, або так звана зала Качали, де, між іншим, робив свої перші спроби український хор М. Лисенка.

За свідченнями сучасників, Микола Віталійович часто гостював у домі Качал. Ось рядки із спогадів племінника В. Качали — академіка Кирила Йосиповича Студинського:

«...у 1887 р. від 10 липня до перших днів вересня перебував у Києві, в домі мого дядька, інженера В. Качали, і тоді познайомився з Миколою Лисенком. Із ним разом їздив до Канева, щоб поклонитися могилі Тараса Шевченка». То був перший

Колишній особняк М. Качала по вул. Володимирській, 45. 1993 р.

приїзд юного Кирила Студинського до Києва — одразу по закінченні Академічної гімназії у Львові.

Наступного разу К. Студинський приїхав до київського дядька через сім років, восени 1894-го, але вже в ступені доктора філософії (слов'янська філологія); працював у київських бібліотеках. Цьому приїздові передував цікавий «попереджувальний» лист В. Качали, який наведемо повністю, із збереженням стилістики та орфографії:

«26 вересня 1894. Київ.

Пане Кирило!

Я охотно готов Тебе прийняти, но съ условієм, щоби Ти учився и не водивъ знакомства съ Українофильскою партією, бо після Твого виїзду съ Києва мавъ много неприємностей і ище тепер состою під надзоромъ жандармівъ, щоби Ти у Лисенка и Конисского не бувавъ, бо то мені може поробити много клопоту, и я техникъ и купецъ и не маю часу политикувати та ще бувати в ответе перед жандармами, відъ чого нехай и Тебе Богъ боронить. Жадних книжокъ съ собою не привози. Може бы и жінка Твоя приїхала, щоби подивитися на Киев. Покдони Вахнянинови.

Владимир Ст. Качала».

Фрагмент фасаду.
1993 р.

Важко сказати, чого тут більше — щирих переконань, чи тверезого розрахунку на неминучу перлюстрацію.

Згодом К. Студинський став відомим літературознавцем і громадським діячем. Доля його склалася типово для тогочасної інтелігенції, котра потрапила в жорна більшовицької системи. Ось основні віхи його біографії: дійсний член НТШ (1899 р.), професор Львівського університету, голова НТШ (1923—1932 рр., тобто, за Польщі), позаштатний академік ВУАН у Києві по кафедрі давнього українського письменства (1924 р.), штатний академік ВУАН — завідувач комісії новітнього письменства (1928 р.), дійсний член ВУАН (1929 р.). А потім — позбавлення звання академіка «за контрреволюційну діяльність» (1933 р.) та... відновлення у членстві (1939 р.)...

Та повернемось до долі власне особняка.

Навесні 1888 р. міський землемір Й. Шумінський склав план садиби площею 1115 кв. саж. (бл. 0,51 га), а ще через три роки архітектор О. Хойнацький розробив проект і дав відповідальну підписку про нагляд і керівництво спорудженням двоповерхового флігельного будинку — особняка, а потім — фасадного прибуткового. Так у 1891—1892 рр. утворився цей єдиний в Києві ансамбль.

Деталь фасаду прибуткового будинку по вул. Володимирській, 45.

Але родина Качал недовго володіла цією садибою: 1894 р. померла Марія Михайлівна, а в грудні цього ж року помер і В. С. Качала. На початку 1895 р. Київська судова палата, вислухавши скарги кредиторів покійного інженера-технолога, ухвалила визнати його банкрутом, вказавши необхідність охорони майна Качали. Дефіцит виявився в сумі понад 250 тис. рублів. Донька і зять Качали змушені були продати 1907 р. особняк. Останній перепланували вже для нових потреб.

Хоч вуличний фасад і вважається перенасиченим деталями декору, проте у ньому все логічно й доречно, суворо симетрично. Тут можна бачити чи не найколеритніші в Києві фігури кремезних атлантів та повногрудих каріатид, котрі, виграючи формами, тримають балкон другого поверху. Життерадісні бароково-ренесансні оздоби подано крупно, хоч і дещо важкувато: корінфські колони, сандрики, карнизи, антаблемент і шатрові вежі. Впадає в око алегорична скульптурна група — вгодовані путті, що невимушено напівлежать на пишно оздобленому сандрику, тримаючи в руках: один смолоскип, другий табулу з літерами «SPQR» та совою. Ця аббревіатура перекладається як

«Сенат і народ римський» і є досі складовою частиною герба міста Рим.

Від 1910 р. у перепланованому особняку містилося Київське громадське зібрання — клуб ліберально налаштованої міської інтелігенції на чолі з власником друкарні та видавцем газети «Киевская мысль» Р. Лубківським. Серед керівників клубу і завідників були популярний фельетоніст Гарольд (І. Левинський), аграрний діяч і майбутній міністр доби гетьманату А. Ржепецький, лікар Й. Дейч та інші. Тут відбувалися концерти, лекції, вечори, зокрема українського клубу «Родина».

1918 р., за гетьманату, тут мешкав комендант м. Києва генерал Микола Олександрович Тишинський, який перед Першою світовою війною служив у чині полковника в 168-му піхотному Миргородському полку, що також дислокувався в Києві. Свого часу М. Тишинський одержав домашнє виховання та військову освіту — в Чугуєвському піхотному юнкерському училищі. Його батько — Олександр Тишинський — був громадсько-політичним діячем української громади в Чернігові. Певно, щось прищепилося й синові.

У міжвоєнний період у стінах особняка розташувався Будинок санітарної культури з бібліотекою «Медсантруда», а вже під час німецької окупації, у вересні — грудні 1941 р. тут нелегально містилася культурна референтура ОУН на чолі з поетом О. Ольжичем, до якої входили також поетеса О. Теліга, журналіст О. Штуль та інші.

Згідно з постановою Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 11 вересня 1944 р., приміщення колишнього особняка на Володимирській, 45 повинно було стати Будинком вчених, оскільки довоєнний Будинок, на розі Прорізної і Пушкінської, зруйнований вибухом у вересні 1941 р. Вважалося, що це тимчасово — «до відбудування нового будинку». 16 травня 1945 р. голова правління Будинку вчених академік К. Воблий та директор А. Молчанова зверталися з листом до заступника голови Раднаркому УРСР поета М. Бажана з проханням допомогти у ремонті приміщень на Володимирській, 45.

Будинок вчених гостинно відчинив двері 1947 р., хоч і «тимчасово», але й досі діє там, користуючись популярністю серед киян.

Проминувши проходу глибокої арки-брами, потрапляємо на курдонер, де точно по осі симетрії стоїть власне особняк. На головний фасад виходять два поверхи, на тильний, завдяки схилу, — три. У центрі композиції фасаду — ризаліт з балконом над дверима парадного входу. В плетиві чавунного огороження балкону закомпоновано ініціали власниці «М» та «К». Фасад оздоблено в дусі ренесансної архітектури — з так званим дощатим рустом, тягами й карнизами.

В інтер'єрах збереглися урочисті мармурові парадні сходи, освітлювані скляною стелею, кілька віталень із соковитим ренесансним ліпленням стель і карнизів. Будинок частково переплановано, з метою пристосування до нових потреб.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 49

Свою історію ця садиба веде від середини XIX ст., а від 1868 р. власниками її стала родина Томар. Томари — старовинний козацький старшинський рід, що вів свій початок від Івана Томару, виходця з Греції, та двох його синів — Степана й Василя. С. І. Томара — колишній переяславський полковник. Один з його правнуків, Василь Степанович, був посланником у Константинополі (1802–1809), потім сенатором. У фондах Музею історії м. Києва зберігається частина родинного архіву Василя Степановича Томари. Дослідниця цього архіву Маргарита Чорнобук згадує і про небожа В. С. Томари — Євгена Павловича Томару, відставного корнета, батька Варвари Євгенівни Ілляшенко, власниці садиби на Володимирській, 49, що дісталася їй за роздільним актом 1889 р.

Раніше садиба мала площу 1264 кв. саж. (0,6 га), на ній стояв двоповерховий будинок з підвальним приміщенням та мезоніном з надвору. На першому й другому поверхах було по 12 кімнат, оббитих французькими шпалерами; парадний вхід, стелі, стіни прикрашала ліпнина. На садибі ще був флігель, служби, фруктовий сад 464 кв. саж. (0,2 га) зі ста деревами, що плодоносили.

Ілляшенки прожили в цьому «панському маєтку» до 90-х рр. XIX ст., а потім будинок здали в оренду, а самі перебралися на Липки, на Виноградну, 8 (нині — вул. Богомольця).

Влітку 1896 р. П. О. Ілляшенко уклав контракт на 6 років на оренду будинку Києво-Подільським управлінням державного майна з оплатою 3 тис. рублів щорічно. Восени того ж року будинок дав тріщини від підмурків до даху. Незважаючи на

Колишній особняк В. П. Ілляшенка по вул. Володимирській, 49. 1993 р.

ремонти й прибудови, Управління розірвало контракт і перебралося в інше приміщення. Цей будинок не зберігся, а особняк, зведений Володимиром Патрикійовичем Ілляшенком, стоїть і нині.

Патрикій Олександрович Ілляшенко, чоловік Варвари Євгенівни, з дому Томар, теж походив із старовинного роду козацької старшини. Старійшина роду, Іван Ілляшенко, у 1710 р. був переяславським полковим підскарбієм, пізніше — переяславським полковим сотником. Батько Патрикія — Олександр Костянтинович — ротмістр у відставці, поміщик села Зоріна, Радомишльського повіту, мати — з дому Іскра. П. О. Ілляшенко закінчив київську 1-у гімназію, курс Ніжинського ліцею кн. О. Безбородька і 1855 р. фізико-математичний факультет університету св. Володимира дійсним студентом. На межі XIX—XX ст. П. Ілляшенко — повітовий предводитель дворянства Радомишльського повіту. Ілляшенки володіли майже 4 тис. десятин землі у Київській губернії, кількома будинками в Києві. Вони мали сина Володимира та трьох дочок: Зінаїду, Марію та

Ганок.
1993 р.

Олександрю. Садибу на Володимирській, 49 успадкував син, будинок на Виноградній, 8 — дочка Олександра.

Володимир Патрикійович Ілляшенко народився 1868 р. Освіту, як і батько, здобув у київській 1-й гімназії та в університеті св. Володимира, на юридичному факультеті (зак. 1897 р.). Від 1899 р. обраний Васильківським повітовим предводителем дворянства та почесним опікуном Васильківського двокласного парафіяльного училища. У 1910 р. удостоївся звання «камер-юнкер Высочайшего Двора». Приблизно на цей же час припадає і спорудження особняка на Володимирській, 49. Крім того, тоді ж В. Ілляшенку належало 6070 десятин землі у Київській, Полтавській та Волинській губерніях та ще один будинок у Києві — на Рейтарській, 11. За довідником на 1916 р., В. Ілляшенко був головою цінової комісії Київського земельного банку.

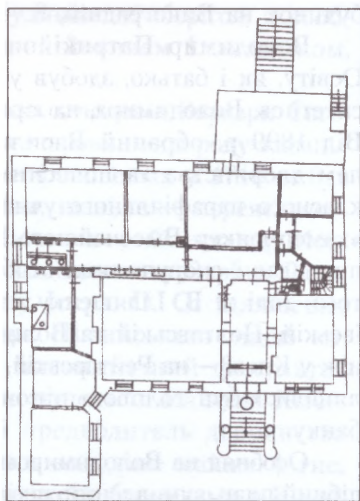
Особняк на Володимирській, 49 одержав асиметричний Г-подібний план, зумовлений, певно, міркуваннями раціоналістичного стибу. Він цікавий, передусім, деталями оздоблення, виконаними

Ризаліт.
1993 р.

бездоганно чисто й стильно у той короткий проміжок розвитку архітектури, коли відхід від модерну позначився ностальгічним захопленням ампіром. Ганок, огорожений бетонним парапетом у давньогрецькому стилі, розміщено праворуч по фасаду, при порталі парадних дверей.

Ліворуч рішучо висунуто наперед вузенький ризаліт, декорований з торця ліпленням у дусі ампір. За усталеним звичаєм, праворуч ганку — кабінет, ліворуч — вітальня, у ризаліті — спальня. На тильний фасад виходили вікна дитячої кімнати, їдальні та поруч — тераси зі сходами до невеличкого садка на мальовничому крутосхилі. Нижній напівповерх, розкритий вікнами так само на схил, містив, як і всюди, кухню, комори та кімнати для прислуги.

План 1-го поверху.

Особняки Старокіївської, Бульварної та Либідської частин

Наведений план 1-го поверху — пізнішого походження — з перегородками, кухнею та туалетами радянської доби.

Можна припустити, що розташування особняка в глибині ділянки забудови передбачало згодом спорудження по фронту вулиці великого прибуткового будинку, що й сталося б, якби не війна, революція та подальші події.

Звичайно, потім особняк було націоналізовано й передано під різні установи. Тут у 1924—1927 рр. мешкав український поет і перекладач Валер'ян Підмогильний, збиралося літературне угруповання «Ланка», яке 1926 р. перейменовано на МАРС (майстерня революційного слова). До складу цього об'єднання входила група українських письменників, що намагалися обстоювати невіддільність літературної творчості офіційній політиці більшовицької партії. То були: Б. Антоненко-Давидович, М. Галич, Є. Плужник, В. Підмогильний, Г. Косинка, Т. Осьмачка та інші. Члени МАРСу належали до основного складу часопису «Життя й Революція». Разом з неокласиками вони найдовше чинили опір партійній політизації літератури, але потім зазнали репресій.

1934 р. В. Підмогильний був заарештований за вигаданим звинуваченням в участі у терористичній організації. 1935 р. засуджений до 10 років позбавлення волі. Відбував ув'язнення на Соловках, де 1937 р. розстріляний. Реабілітований 1956 р.

У подальшому тут містилися різні установи.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 85 **(кол. Нижньо-Володимирська, 27/40)**

На розі вулиць Володимирської та Саксаганського розташована садиба, де ще збереглася, хоч і з втратами, стара характерна забудова. Вона остаточно сформувалася наприкінці XIX ст. зі спорудженням по фронту Маріїнсько-Благовіщенської (нині — Саксаганського) чотириповерхового прибуткового будинку під № 40. Найстарішим на садибі був наріжний двоповерховий (низ — кам'яний, верх — дерев'яний) будинок з двома крамницями, зведений не пізніше 1879 р., коли садиба належала титулярному раднику Василю Андрійовичу Харебову.

У 1890-х рр. власницею садиби стала швейцарська громадянка Амалія Адольфівна Бонадурер, з дому Шедель.

То була знана у Києві родина. Мати Амалії Адольфівни — Амалія Федорівна Шедель мала будинки на Хрещатику, Фундуклеївській, Маріїнсько-Благовіщенській. У Києві того часу ще пам'ятали історію з «шеделівськими» грошима, описану О. Патаєєвим у спогадах про місто 1860—1880-х рр. Йдеться про батька Амалії Адольфівни Бонадурер — Адольфа Карловича Шеделя:

«На березі Дніпра стояв млин Ш., що нині належить Бродським. Недаремно кажуть, що «німець мавпу вигадав». Наш Ш. вигадав дещо краще за мавпу. Отримавши, де слід, дозвіл, Ш., користуючись відсутністю дрібної розмінної монети (після Севастопольської війни вона кудись без сліду зникла), почав випускати свої паперові шеделівські банкноти у 5, 10, 15, 20, 25, 30, 40, 50 і 75 коп. Обивателі залюбки приймали ці банкноти на здачу та навіть платежі за квартиру, товари у жалування тощо. Користуючись з цього, Ш. став випускати їх без

Колишній особняк
А. Бонадурер по
вул. Володимирській, 85.
2000 р.

усякої міри і затопив ними увесь Київ. На виручені в такий роб кошти він накупив на ім'я своєї молодої дружини вільні ділянки землі на Хрещатику та Фундуклеївській вулиці і спорудив великі будинки. Коли ж уряд накарбував і пустив в обіг дрібну срібну монету, було оголошено, що банкноти Ш. вилучені з обігу і підлягають викупу та знищенню. Всі кинулися до Ш., а того й слід пропав. Все майно виявилось на ім'я дружини. Згодом, коли, за давністю, Ш. повернувся і став вимагати від своєї дружини ліквідації майна та видачі йому його коштів, одержав, як кажуть, таку відповідь: «Що? Ти обдурив уряд і тепер хочеш, щоби я тобі в цьому допомогла, тобто була б твоєю співницею? Зараз же забирайся геть від мене!» Ш. дожив віку як двірник у домі власної дружини».

А. А. Бонадурер мала у власності кілька будинків, передусім, садибу по Олександрівській, 47, придбану родиною Бонадурер ще у 1870-і рр. Чоловік Амалії Адольфівни, Іван Петрович Бонадурер, швейцарський громадянин, очолював фірму, засновану 1865 р., яка згодом займалася влаштуванням водоводів, каналізації, парового та водяного опалення.

Фрагмент фасаду.
2000 р.

У 1889 р. І. П. Бонадурер помер. За духівницею, садиба по Олександрівській, 47 перейшла у спадок дружині та дітям — трьом синам і доньці. Справу батька продовжили сини, і сімейну фірму очолив Петро Іванович Бонадурер.

Навесні 1893 р. Амалія Адольфівна подала до міської управи прохання про дозвіл спорудити у своїй садибі на Нижньо-Володимирській, 27 двоповерховий з напівповерхом будинок з флігелем. Проект, складений архітектором Олександром Степановичем Кривошеєвим, здійснено під його ж наглядом.

На двох поверхах цього будинку було 12 кімнат, дві кухні, чотири передпокої, два ватерклозети та одна ванна. У напівповерсі, ще у двох помешканнях — шість кімнат, дві кухні та три передпокої. Кількість передпокоїв і тут зумовлювалась виходами на парадні (гранітні) та «чорні» (дерев'яні) сходи.

Фасадний будинок сполучався затишними балконами з триповерховим, з підвалом, флігелем, де на першому поверсі були дров'яні сараї, а на другому й третьому — по чотирікімнатній квартирі.

Особняки Старокиївської, Бульварної та Либідської частин

Таким чином, враховуючи ще й фронтальний чотириповерховий прибутковий будинок по Маріїнсько-Благовіщенській, 40 (чотири шестикімнатні квартири), із невеличкої садиби наприкінці XIX ст. власниця дістала все можливе. Будинок А. Бонадурер можна віднести до особняків дещо умовно, лише як помітну, доволі оригінальну кам'яницю. Радше то був приклад одержання максимального зиску з нерухомості, аніж розкішного «палацику» в місті.

П. Бонадурер торгував під фірмою «Південноросійське книговидавництво Ф. А. Йогансона», головна контора й друкарня містилася по вул. Татарській, 35–37, а відділення — у Санкт-Петербурзі та Одесі. Крім того, технічна контора і склад газопровідних, каналізаційних труб і частин містилися на Хрещатику, 5. Там-таки мешкав і П. Бонадурер. 1914 р. він купив у інженера-технолога О. Титаренка садибу по М. Васильківській (нині — Ш. Руставелі), 33 і спорудив шестиповерховий з двома новітньо обладнаними флігелями прибутковий будинок.

Зі встановленням радянської влади нерухомість Бонадурерів була націоналізована. З 1919 р. по 1925 р. в особняку містилася чоловіча гімназія Товариства Єврейської культурної ліги, що діяла в Україні у 1918–1925 рр.

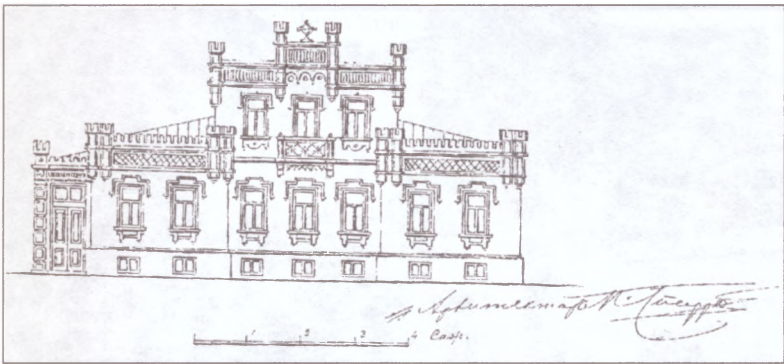
ВОРОВСЬКОГО, 3 **(кол. Бульварно-Кудрявська, 3)**

На цьому місці до 1871 р. ще височіли вали стародавніх міських укріплень, і ті, хто бажав купити ділянку землі під забудову, мусили прохати міську управу змінити обов'язковий термін у три роки від дня викупу до завершення будівництва на п'ять років, аби мати змогу розпланувати ділянку та зняти земляні вали заввишки до 8 саж. (17 метрів).

Ділянку на розі вулиць Ярославів Вал та Бульварно-Кудрявська придбав 1871 р. колезький радник Василь Іванович Сербулов з дружиною Пелагеєю Федорівною, в 1876 р., дотримавшись визначеного п'ятирічного терміну, спорудив за проектом архітектора Павла Івановича Спарро цей особняк з мезоніном.

Серед проектів, здійснених епархіальним архітектором П. Спарро у Києві, назвемо четвертий ярус дзвіниці Софійського собору, братський корпус Києво-Видубицького Михайлівського монастиря, готель Києво-Печерської Успенської лаври, будівлі у Флорівському монастирі, Китаївській пустині, будинок І. Оглобліна на Андріївському узвозі, 4/26 та ін. Він же здійснював нагляд і керівництво будівельними роботами при спорудженні особняка В. Сербулова.

Цікаво, що архітектор, зовні йдучи за давно застарілими настановами «зразкових» проектів, надав фасадіві особняка Сербулова досить оригінально потрактованого псевдоготичного декору. Розстановка вікон першого поверху 2—3—2 відповідає архітектоніці й розташуванню основних парадних приміщень, а бічне (праворуч) розміщення парадних дверей біля брами надає зручності господарям. По центру симетричного фасаду —

Проект будинку В. І. Сербулова з автографом арх. П. І. Спарро. 1876 р.

тривіконний мезонін з балконом посередині. Ажурне плетиво металевої огорожі та кронштейнів дерев'яного балкона контрастує з суворим, важким, псевдоготичним цегляним декором: подвійні фіали з корончастим навершшям, «тюдорівські» сандрики, аттики, декоровані на першому поверсі поребриком, на другому — решітками в цеглі, зубчасте завершення фасаду — все це надає особняку грізної величі, такої наївної при камерних розмірах ошатної кам'янички.

Дуже оригінально оздоблено різьбленням парадні двері — безперечно, єдині на весь Київ. За авторськими кресленнями, вони мали бути ліворуч по фасаді.

І вже зовсім сумирно й лагідно-старосвітськи виглядав ще донедавна дворовий фасад — з дерев'яною галерею та приставними, зашальованими дерев'яними сходами на другий поверх. Кілька старезних дерев надають колись замкненому затишному подвір'ю такого собі патріархального, мирного вигляду. Уява малює тиху садибу, де буяли квіти, гупали в траву важкі груші та гули джмелі. На жаль, усе в минулому — будинок повільно гине...

Згідно з традицією класичної архітектури, планування особняка було підпорядковане суворій симетрії. На основному поверсі центральну частину займали вітальня (трьома вікнами на вулицю) та дещо менша їдальня (трьома вікнами у двір). У крилах будинку — однакові квадратні кімнати, по два вікна в кожній. Бічні сходи вели у двокімнатний мезонін, з вікнами на

Колишній особняк В. І. Сербулова по вул. Воровського, 3. 1994 р.

вулицю й у двір. У підвальному поверсі містилися кухня, комори, людська тощо.

Василь Іванович Сербулов закінчив одеську 2-у гімназію та фізико-математичний факультет університету св. Володимира зі ступенем кандидата математичних наук. У 1860–77 рр. викладав математику та фізику в київській 2-й та Фундуклеївській гімназіях, потім був директором Роменського реального училища,

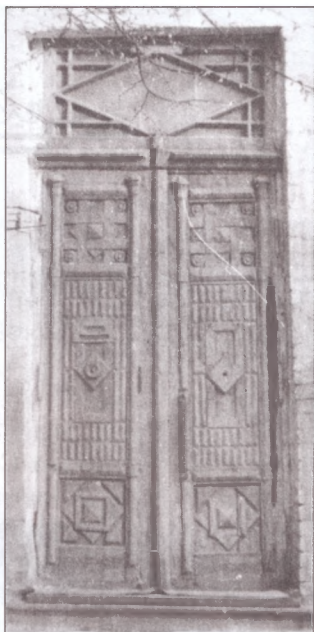
Фрагмент фасаду.
1994 р.

директором училищ Чернігівської губернії, директором Мінської жіночої гімназії. Автор підручника з арифметики, В. І. Сербулов з сином Михайлом за визначенням Київського дворянського депутатського зібрання занесені 1888 р. до родовідної книги дворян Київської губернії.

Михайло Васильович Сербулов, успадкувавши від батька — здібного скрипаля — любов до музики, 1886 р. успішно закінчив Київське музичне училище за класом скрипки. Його виступи на концертах у Купецькому зібранні приязно зустрічала київська публіка. На початку 1890-х рр. Львеська консерваторія (Бельгія) присудила київському скрипалю М. Сербулову золоту медаль.

Ще 1882 р. наріжна садиба Сербулових була поділена, і особняк став власністю дружини генерал-майора Єлизавети Іванівни Глейніх, яка володіла ним до 1898 р.

Сербулови перебралися у будинок по Ярославовому Валу, 35, а на розі вже інші власники звели чотириповерховий прибутковий будинок № 37/1. Потім, у 1899—1908 рр., особняк належав дворянинові Миколі Миколайовичу Білокопиту, у 1909—1910 рр. — Миколі Францевичу Добржинському, а в 1911—1918 р. — Ядвізі Михайлівні Адамович, з дому Дзіковських. Вона з родиною з 14 чоловік займала 6 кімнат на першому поверсі. У мезоніні (вже з чотирьох кімнаток) мешкав В. Г. Зайцев. Крім того, до садиби належали двірницька (праворуч брами) та рундук — поруч вирував Сінний базар...

Парадні двері. 1994 р.

ВОРОВСЬКОГО, 27 **(кол. Бульварно-Кудрявська, 25)**

Садиба площею 3280 кв. саж. (1,5 га) на початку 70-х рр. XIX ст. належала родині Сетгофер. За купчою від 28 серпня 1872 р. Олена Львівна Сетгофер продала садибу княгині Софії Кудашевій. Тоді ж князь Олександр Сергійович Кудашев, за довіреністю своєї дружини, заставив садибу в київському товаристві взаємного кредиту. На той час на садибі знаходився двоповерховий кам'яний з підвальним поверхом будинок.

На першому поверсі було 9 кімнат, коридор, розділений скляними дверима на дві половини, великий парадний передпокій, звідки на другий поверх вели дубові сходи, а також два малі передпокої — в одному з них були другі дерев'яні сходи на верхній і у підвальний поверхи. Підлога в семи кімнатах та парадному передпокої — з дубового паркету. На другому поверсі — 8 кімнат, в одній з них влаштовані сходи в кімнатку в мезоніні. У підвальному поверсі — 2 кухні, пральна кімната, дві комори і льох. У всьому будинку — 52 вікна, при великих вікнах на першому і другому поверхах є внутрішні полаковані дубові віконниці. Дверей всього — 43, з них — 4 дубові полаковані. Обігрівали великий особняк 16 груб та три каміни.

На садибі стояла також кам'яна споруда, в описі за 1872 р. названа як «пруський мур». Там містилися сарай для екіпажів і стайня на шестеро коней, два сараї для дров, корівник на три стійла.

Сад простягався на 2900 кв. саж. (1,3 га), де росло близько 220 фруктових дерев, що родили, а також різні кущі та інші дерева.

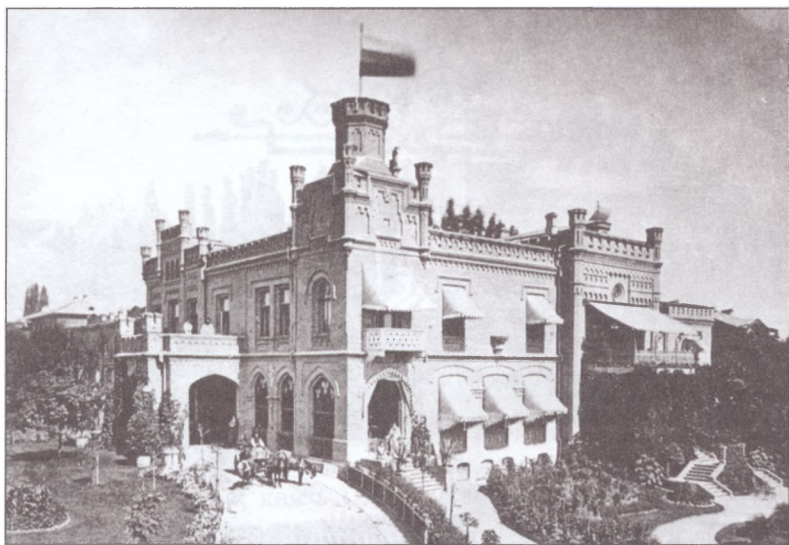
Садиба барона Р. В. Штейнгейля по вул. Бульварно-Кудрявській, 25.
Бл. 1880 р.

Такий собі самостійний маєток у місті!

Складаючи опис усього майна, кредитне товариство наголошувало, що це майно може здаватися з вигодою лише багатому сімейству, яке в змозі заплатити на рік 4500 руб., а віддавши на ремонт, страхування тощо 900 руб., чистий прибуток визначили у 3600 руб. Князю Кудашеву відкрили кредит на 25 тис. руб., а 1875 р. він сплатив весь борг кредитному товариству і вибув із його членів.

Князь Олександр Сергійович Кудашев був директором Земельного і Приватного комерційного банків Києва, помер від сухот 5 вересня 1877 р., поховали його на цвинтарі церкви Скорботної Божої Матері, тобто Стрітенської.

29 січня 1877 р. газета «Киевлянин» повідомляла, що ця садиба продається. Невдовзі її придбав інженер шляхів сполучення барон Рудольф Васильович Штейнгейль (1841–1892), уродженець м. Ревеля (нині – Таллінн).

Парадний виїзд. Бл. 1880 р.

Його предок, генерал Штейнгейль, був при Катерині I вихідцем з Німеччини, а герб Штейнгейлів (точніше, Штайнгайль, хоча в Росії, де ніколи не утруднювали себе точним відтворенням чужомовних слів і прізвищ, писали часом Штейнгель і Штенгель), баронів Римської імперії, красувався у таллінському Ріттер Хаузі та в Домі на Вишгороді. Батько Рудольфа, Вільгельм (Василій), поміщик Естляндської губернії (Естонії), був військовим, одружений з баронесою Пауліною фон Шиллінг.

Блискуче й по-німецьки методичне домашнє виховання дозволило Рудольфу Штейнгейлю вже в двадцять років закінчити першим Інститут інженерів шляхів сполучення і бути занесеним на мармурову дошку пошани в актовій залі Інституту.

З початку служби в московському окрузі шляхів сполучень Р. В. Штейнгейль відзначився блискучими інженерними здібностями на спорудженні шосейних шляхів, а згодом — залізниць, мостів по всій європейській частині Російської імперії. 1872 р., користуючись довірою й авторитетом у міністра шляхів сполучення графа О. П. Бобринського, дістав концесію на спорудження

Партерна частина парку. Бл. 1880 р.

дуже важливої й вигідної Ростово-Владикавказької залізниці з Новоросійським портом та залізничною віткою. Р. Штейнгейль створив акціонерне товариство, керував роботами. Як пише у спогадах відомий державний діяч старої Росії, з власного досвіду також добре обізнаний у залізничних справах, граф С. Ю. Вітте, ця концесія дісталася Р. Штейнгейлю через придворні інтриги, як «маленькому залізничному королю», і «таким чином інженер Штенгель побудував цю залізницю, наживши при цьому велике багатство (не мільйони, але кілька сот тисяч рублів)».

По закінченні робіт Рудольфа Васильовича обрано головою правління Товариства пожиттєво, а зала засідань Товариства прикрасилася його портретом. За проектом Р. Штейнгейля було прокладено водогін у Владикавказі. 1880 р. він придбав неподалік Армавіру майже 6 тис. дес. землі, поблизу станції Кубанська, де завів зразкове господарство «Хуторок» з виноробним заводом та фермою, звідки щороку постачав до Петербурга до 10 тис. голів худоби. Р. Штейнгейль уперше запровадив раціональне виноробство на Кубані. Як всебічно обдарований,

Панорама Афанасіївського яру —
з даху особняка барона Р. В. Штейнгейля. Бл. 1880 р.

талановитий інженер, барон Р. Штейнгейль обладнав свій маєток вітряними двигунами, займався відцентровими насосами, хліботоргівлею, друкував свої праці з цих галузей.

З архівної справи довідуємось, що 9 липня 1877 р. Максим Васильович Штейнгейль, за довіреністю брата, інженера шляхів сполучень, статського радника барона Рудольфа Васильовича Штейнгейля, звернувся до Київської міської управи по дозвіл на прибудову до будинку на садибі, придбаній братом у княгині Кудашевої. До цього додавався проект, складений архітектором В. Ніколаєвим. Останній дав також підписку про нагляд і керівництво будівельними роботами. Однак через два тижні Ніколаєв подав заяву про припинення нагляду, і за цю справу взявся академік архітектури В. Сичугов. (До речі, автор проекту чавунного хреста й огорожі на могилі Т. Г. Шевченка у Каневі). Отже, перебудова і нова чолова («лицьова прибудова») були здійснені хоч і за проектом Ніколаєва, але із суттєвими змінами, особливо в деталях. Вже 16 лютого 1879 р. В. Сичугов прохав зняти з нього обов'язки нагляду у зв'язку із завершенням робіт. Особняк набув остаточного вигляду.

Панорама долини р. Либідь, залізниці та Кадетського гаю — з балкона особняка барона Р. В. Штейнгеля. Бл. 1880 р.

Це був великий панський будинок-особняк, майже замок у псевдоготичному стилі. Чоловий фасад виходив на Бульварно-Кудрявську вулицю, вздовж якої тягнувся гратчастий паркан, з наріжними по межі садиби вежечками та сторожою садівника біля воріт.

Як видно на старих світлинах, особняк мав справді вигляд романтичного замку з такою, певно, милою німецькому серцю готикою.

Невдовзі по закінченні впорядкування й умеблювання особняка, було замовлено альбом світлин, які увічнили екстер'єри, панорами довкілля та інтер'єри родинного маєтку просто посеред Києва.

Від воріт широкий дугоподібний під'їзд вів під важкий мурований ганок-терасу. На розі височіла вежа, де, за давнім лицарським звичаєм, мав майоріти прапор на знак присутності в замку господаря. Замість карнизів фасади оперізувалися зубцями, як у замку, а вікна й двері прикрашено характерними, запозиченими з англійської «тюдорівської» готики, сандриками.

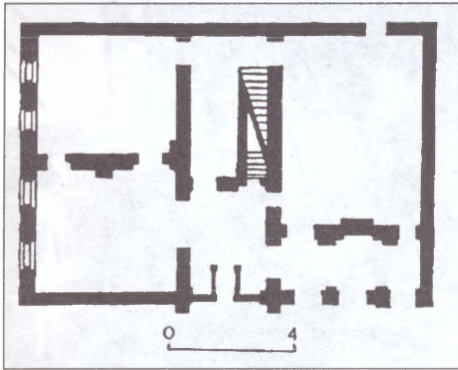
Місток у парку. Бл. 1880 р.

Металева огорожа вітражованої лоджії й досі зберігає в готичному візерунку ініціали подружжя Штейнгейлів – Рудольфа («RS») та Марії («MS»).

З вікон, балконів і терас особняка-замку вільно відкривалися панорами: на долину Афанасіївського яру й забудову Фундуклеївської вулиці, де над дахами височіли бані Володимирського собору; на долину Либеді; «залізну» Золотоустівську церкву на Галицькому майдані; на таку ж готичну будівлю залізничного вокзалу; на залізничні майстерні й колії, що так багато значили в життєвій долі барона Рудольфа; на громаддя Володимирського кадетського корпусу на отороченому пірамідальними тополями Кадетському шосе; на тоді ще голу Обсерваторну гору, де чималий шмат землі із садом також належав Штейнгейлю.

А поруч, біля підніжжя особняка розкинувся мальовничий краєвидний «англійський» парк-сад – з доріжками, алеями, клумбами, рабатками, фонтаном, альтанками, містками, перголою і ставком з чорними лебедями.

Позаду особняка, на господарському дворі височів триповерховий корпус служб, з'єднаний з основним об'ємом переходом.

План 1-го поверху
збереженої частини
особняка.
Праворуч — вітальня

У службах на першому поверсі були стайні, екіпажні, вище мешкала численна прислуга цього розкішного маєтку, радше схожого, повторимо, на заміську резиденцію, ніж на садибу в місті.

Інтер'єри особняка було декоровано в стилі неоренесанс, який щойно входив у моду. Художнє ліплення стін і стель відзначалося ретельністю опрацювання. Окрасою помешкань були також каміни, облицьовані поліхромними кахлями та різьбленим білим мармуром. Парадні сходи мали огорожу з кованого металу й чавунного литва — і це збереглося.

Старі світлини дають уявлення про біле умеблювання салону-вітальні, до речі, тотожне з інтер'єрами особняка Н. Терещенка на бульварі Т. Шевченка, 12 (див.).

Традиційно Штейнгейлі займалися благодійництвом: їхнім коштом було обладнано окреме відділення в університетській клініці — «імені барона Р. В. Штейнгейля», а на пожертви дружини, баронеси Марії Федорівни Штейнгейль заново споруджено парафіяльну Стрітенську церкву, неподалік Львівської площі (зруйновано у 1930-х рр.).

Восени 1890 р. померла баронеса М. Ф. Штейнгейль, з дому Каменська. 2 листопада 1890 р. її поховали на Аскольдовій могилі.

А через два роки, 20 листопада 1892 р. раптово помер і барон Рудольф Васильович Штейнгейль. Його як лютеранина відспівали в лютеранській євангелічній кірсі св. Катерини і поховали поруч дружини на Аскольдовій могилі. Згодом там утворився родинний некрополь, архітектурно сформований архітектором В. Городецьким.

Вітальня на 1-му поверсі. Бл. 1880 р.

У вміщеному в газеті «Киевлянин» некролозі зазначалося, що барон Р. Штейнгейль блискуче закінчив курс в Інституті інженерів шляхів сполучень, 25 років брав участь у спорудженні залізниць. Особливо наголошувалося, що «розкішна його садиба на Бульварно-Кудрявській вулиці відома усім киянам»,

Вітальня на 1-му поверсі. Бл. 1880 р.

Фрагмент фасаду
флігеля. 1992 р.

і що «у Києві небіжчик бував тільки інколи, проводячи більшу частину часу в Петербурзі та в інших місцях, куди його кликали справи».

З часом садиба ставала дедалі менш цікавою для родини, передусім, через вартість утримання. 18 жовтня 1897 р. «Києвлянин» подав оголошення, що по вул. Бульварно-Кудрявській, 27 в особняку здаються дві панські квартири по десять кімнат, великий сад та усі служби.

Адресний довідник на 1900 р. вказує, що за цією адресою мешкали сини барона Р. В. Штейнгейля: Іван, Володимир, Сергій та Федір, їм належав також великий сад навпроти — на Бульварно-Кудрявській, 22.

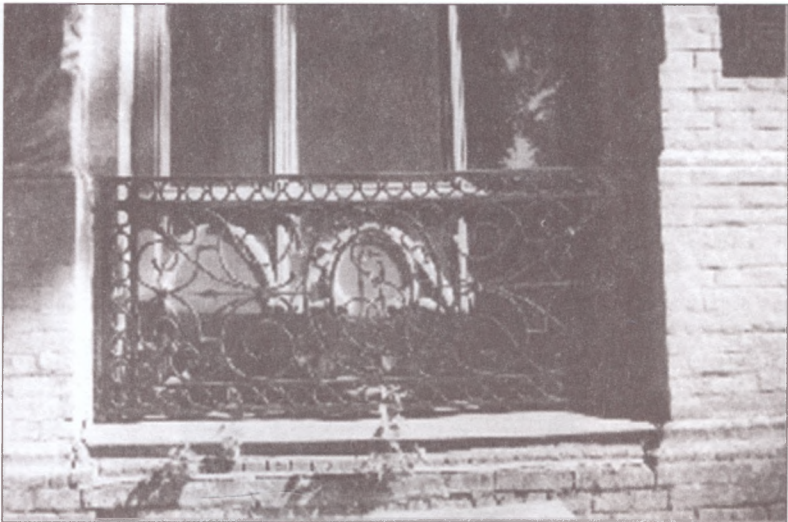
Сприймаючи Україну як свою другу батьківщину, Штейнгейлі щиро переймалися українськими справами й життям українського народу. Так, барон Федір Рудольфович Штейнгейль, власник великих земельних маєтностей на Волині, заснував у м. Городку краєзнавчий музей з цінними археологічними,

Господарське подвір'я
та служби. Бл. 1880 р.

історичними та етнографічними збірками з Волині. Випускник університету св. Володимира у досить поважному, як для студента, віці — 32 роки (1902), був обраний 1906 р. депутатом 1-ї державної думи від м. Києва, був членом партії поступовців, товаришем (заступником) голови Українського наукового товариства в Києві. Збереглася архівна справа, з якої видно, що 1911 р. барон Ф. Р. Штейнгейль звертався до директора київської 5-ї гімназії про іспити, на свідоцтво за три класи гімназії свого сина Володимира, що перед тим, як пише батько, «... навчався вдома разом з братом своїм Миколою. Перед самими іспитами син мій Микола помер. Смерть брата справила страшне враження на мого сина Володимира, тепер він залишився самотнім, без товариша. Я вважаю, за теперішніх обставин вкрай шкідливим виховувати його одного вдома і вирішив віддати його до гімназії».

Причиною звернення саме до 5-ї гімназії, що містилася на Печерську (вул. Суворівська, 1), було й те, що барон Ф. Р. Штейн-

Ініціали «RS» (Рудольф Штейнгейль)
в огорожі тераси 1-го поверху. 1999 р.

гейль мешкав тоді на Липках, по вул. Інститутській, 34 (нині — 14).

Але директор гімназії відмовив, бо в «...IV-му класі передбачається 46 учнів, і тому рада не в праві клопотати про прийняття туди вихованців понад цей комплект».

За часів Гетьманату 1918 р. барон Ф. Р. Штейнгейль став першим послом Української держави в Німеччині. Він не повернувся в Україну, пережив і Другу світову війну, помер у Німеччині.

А доля його сина Бориса склалася трагічно; 13 жовтня 1919 р. газета «Киевская жизнь» оповістила, що барон Борис Федорович Штейнгейль «замучений більшовиками в Одесі».

Садибу на Бульварно-Кудрявській, 27 придбав 1901 р. професор медицини університету св. Володимира Михайло Микитович Лапинський. Він заснував і обладнав тут фізіотерапевтичний санаторій з водолікуванням, світлолікуванням, електротерапією — новітніми досягненнями. Заклад діяв до 1919 р. Доктор медицини (1897 р.), завідувач кафедрою неврології та психіатрії (1903—1918 рр.) університету св. Володимира, М. Лапинський закінчив

Професор М. М. Лапинський

той самий університет 1891 р., вчився у професора І. Сікорського, вдосконалювався у Парижі та Берліні; розробив учення про вісцерорефлекторні патології нервової системи. Його праці перекладено німецькою та французькою мовами. М. Лапинський — один із засновників київської неврологічної школи.

Крім суто медичної, професор М. Лапинський розвинув діяльну підприємницьку роботу на садибі: розбудував лікувальний корпус, а з боку Мало-Володимирської вулиці (нині — О. Гончара) звів багатопверховий прибутковий будинок, за № 60 (1908 р.), надавши архітектурі цього садибного комплексу вигляду романтичного готичного замку — як перегук з фасадами особняка.

Відтоді впродовж усього ХХ ст. у садибі розміщувалися різні лікувальні заклади: з 1924 р. — Всеукраїнський державний дитячий ортопедичний інститут з пологовим відділенням, де, до речі, 1926 р. народилися й представниці славних українських родин: Тетяна Володимирівна Симиренко-Торп

В. М. Сосюра

(дочка професора В. Л. Симиценка) та Катерина Василівна Кричевська-Росандіч (дочка художників Василя Васильовича та Олени Євгенівни Кричевських, онука В. Г. Кричевського). Адресний довідник на 1926 р. подає також: IV радянський санаторій. Від 1927 р. тут діяв психоневрологічний інститут, в роки Другої світової війни — шпиталь; по війні — знову санаторій, де зокрема, на лікуванні перебував український поет Володимир Сосюра. Від 1952 р. тут функціонує Київський науково-дослідний інститут ортопедії.

У 1976–1981 рр. найдавнішу частину особняка, незважаючи на протести громадськості, знищено, але вдалося домогтися збереження «чолової прибудови», реставрованої у 1980-х рр. за проектом архітектора В. Корнеєвої. Проте ззаду, виріс недоречний, з огляду композиційності, — багатопверховий лікувальний корпус індустріальної архітектури.

Не знайшовши відповідного використання, рештки старого особняка, хоч були наміри віддати його під музей, чудові

Вул. Житомирська, праворуч — Стрітенська церква.
Поштівка поч. XX ст.

приміщення здали в оренду 1993 р. всесвітньовідомому німецькому концернові «Сіменс». А на другому дворі садиби залишилися романтична вежечка й деталі оздоб старої архітектури.

ОЛЕСЯ ГОНЧАРА, 33Б **(кол. М. Володимирська,** **Столипінська, Чкалова)**

Цей, один з кращих у Києві зразків стилю модерн будинок, споруджено 1907 р. за проектом архітектора Ігнація Казиміровича Ледуховського на замовлення приват-доцента університету св. Володимира доктора медицини Петра Еразмовича Качковського як приватну хірургічну лікарню та особняк-помешкання господаря, що до того мешкав неподалік – на Ярославовому Валу, 25.

Архітектор – автор відомих київських споруд у стилі модерн (прибуткові будинки по вул. Безаківській, 8, В. Житомирській, 32, Назарівській, 19, 21) – надав фасаді лікарні характерних рис, властивих цьому динамічному мистецькому напрямку: асиметричність, насиченість вигадливими формами, елементами флори й фауни, орнаментики й символіки, гри фактур різних будівельних матеріалів. Водночас було ретельно продумано функціональне планування будинку як лікувального закладу та особняка: окремі входи, приймальня, операційна, перев'язочна, палати різного розміру. Цікаво, що вигадливе оздоблення в дусі модерн надано зовні лише вуличному, чоловічому фасаді, а тильний та частково бічний фасади майже позбавлені декору.

Особняк серйозно постраждав восени 1943 р., коли німецькі окупанти, тікаючи з Києва, підпалили сусідній, наріжний багатоповерховий будинок і цей особняк. Відбудова, завершена 1948 р., не повернула складні, артистично виконані віконні рами, вигадливі фрагменти декору верхньої частини споруди тощо.

Хірургічна лікарня П. Качковського. Бл. 1908 р.

На світлині, зробленій по завершенні будови, видно, що заповнення вікон відповідало своїм малюнком загальному мистецькому задумові фасаду. Балкон спирався на вишуканої форми кронштейни, причому бічні кронштейни було майстерно задекоровано під гігантських пітонів, які, звиваючись, чіплялися за дощові ринви. Відомо, що змія впродовж усієї історії людської цивілізації завжди була символом магічної сили зцілення ран, емблемою лікарів і медицини, знаком мудрості.

Так само невипадковою є присутність у декорі фасаду колишньої лікарні скульптурних зображень двох напівжінок-напівптахів — сирен. За міфологічною символікою, сирени на споруді мають відвертати біду, отже, це цілком відповідало лікувальному призначенню будівлі. Цікаво, що зображені тут сирени мають пишні зачіски за модою 1900-х рр.

Три високі віконні отвори під балконом прикрашено примхливим рослинним плетивом, з букетами квітів білого латаття — такого улюбленого елемента стилю модерн. Водночас лілея символізує чистоту, що також притаманне медицині.

Вул. Мало-Володимирська. Поштівка поч. XX ст.

А на розі цокольної частини будівлі, трактованої як грубезні брили дикого каміння, застиг у грізному рику лев — символ сили й мужності. У нижній частині скульптури лева є автограф, вирізьблений у цементі, — колись новітньому й модному не лише будівельному, а й скульптурному матеріалі: «Федор Соколов. 1907 г.».

То був талановитий київський скульптор-самоук, який співпрацював з італійцем Еліа Сала — автором скульптурних оздоб на всіх творіннях архітектора В. Городецького (міський музей старовини й мистецтв, римо-католицький костюл св. Миколая, караїмська кенаса, будинок на Банківській, 10), а також — оздоблення оперного театру, Національного банку, інтер'єрів Київського політехнічного інституту тощо. Здобувши відповідний вишкіл та досвід на будинку «з химерами», Ф. Соколов згодом виконував цікаві авторські роботи, залишаючи, як і Е. Сала, автограф. Останній можна бачити також на фасаді прибуткового будинку по вул. Костьольній, 7. Отож Ф. Соколов дуже вправно розробив теми флори й фауни на фасадах лікарні П. Качковського.

Втім, бачимо й людські голови обабіч парадного входу — маскарон чоловіка у стилізованому шоломі та жінки. Цей портал

Фрагмент фасаду.
1995 р.

дещо «притиснутий» важким балконом під величезним круглим вікном-ілюмінатором другого поверху (подібне ж вікно можна бачити на вул. Комінтерну, 4).

А лев чатує браму, що веде на затісне, але так само раціонально сплановане подвір'я, де раніше містилися служби: екіпажна, стайня, гараж, комори, дров'яник, льодовня та житлові помешкання для прислуги.

Браму затуляють вигадливі ворота, з по-декадентськи примхливо закрученого пруткового та штабового заліза. Ніде в Києві нічого подібного не знайти. Але ж аналог-попередник існував у Парижі: робота французького архітектора Е. Гімара. Так, київські зодчі початку ХХ ст. творили в руслі новітніх загальноєвропейських мистецьких течій.

Художньо кований метал присутній на фасаді будинку і в огорожі балкона й тераси — також у кращих традиціях модерну. Свого часу терасу було оздоблено з великим смаком.

Парадні двері ведуть до напівциркульного в плані холу з витими сходами, закрученими довкола світильника-торшера та

Фрагмент фасаду. 1995 р.

огороженими масивним ліпним парапетом — теж «стильним», як полюбляли раніше наголошувати, коли стиль творили ті, хто на цьому розумівся, для тих, хто також сприймав красу архітектурного дизайну.

З холу потрапляли до основних приміщень особняка-лікарні, розкритих вікнами на вулицю й терасу. Подекуди ще збереглися окремі деталі первісного декору інтер'єрів, зокрема камін з латунним обрамуванням топки, з високим камінним «дзеркалом».

Добре зберігся ліпний, рослинного характеру, декор на стінах бічного входу — обабіч прямого сходового маршу: архітектор прагнув надати відвідувачеві заспокійливого настрою, адже то був вхід до лікарні, та ще й хірургічної. Далі, на сходовій площадці, височить оригінальний, викований з трьох металевих смуг світильник, також у вигляді казкової рослини. І тут відчутні смак і хист талановитого архітектора.

Лікар П. Качковський помер 28 квітня 1909 р. після, на жаль, невдалого лікування.

Деталь фасаду.
1995 р.

У некролозі зазначалося, що помер популярний у Києві лікар, доктор медицини і приват-доцент університету св. Володимира.

Петро Еразмович Качковський, син священника, народився 5 жовтня 1863 р. Після закінчення 1890 р. медичного факультету університету св. Володимира він протягом року — понадштатний ординатор при хірургічній факультетській клініці. 1893 р. його затвердили на посаді штатного помічника проректора на кафедрі оперативної хірургії. У 1898 р. П. Качковського відрядили з науковою метою у Петербург до Інституту експериментальної медицини. Відрядження тривало чотири місяці, у цей період, у лютому 1899 р., Петру Еразмовичу присуджено ступінь доктора медицини. Навесні 1900 р. Качковського допустили до читання курсу лекцій з хірургічної діагностики у Київському університеті.

Рішенням міністерства внутрішніх справ з 1904 р. П. Качковського призначили консультантом хірургічного відділення Києво-Кирилівських богоугодних закладів; водночас він

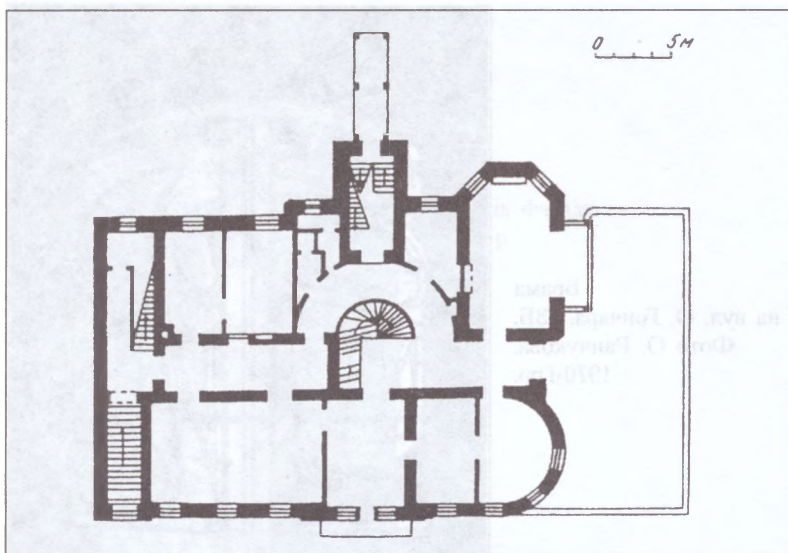
Брама
на вул. О. Гончара, 33Б.
Фото О. Ранчукова.
1970-і рр.

залишався на посаді приват-доцента. У 1907 р. П. Качковський збудував, як писали газети, «власну зразкову хірургічну лікарню, обладнану згідно останнього слова науки»

Смерть 45-річного Петра Еразмовича стала повною несподіванкою для киян, які цінували його як досвідченого лікаря-хірурга. Його поховали на Кирилівському кладовищі, поруч із братом, студентом-юристом, Антоном Качковським, у гаю, де й нині, неподалік нового телецентру, можна побачити бетонну усипальницю-мавзолей, але ж ... сплюндровану.

Від 1910 р. в особняку на Мало-Володимирській, 33Б відкрилася хірургічна лікарня доктора медицини Ігнатія Станіславовича Маковського. То був заклад, обладнаний за всіма новітніми вимогами й досягненнями медичної науки й техніки, з окремими й загальними палатами, а плата за перебування була досить висока: у 1913 р. — 3 руб. 50 коп. за добу, а наступного, 1914 р., — 4 руб. 50 коп. Для порівняння: французька булка коштувала 3 коп., проїзд у трамваї — 8–20 коп.

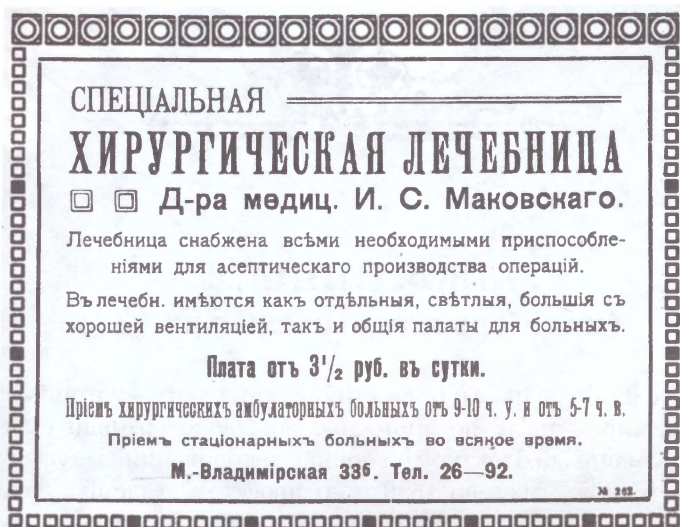
План 1-го поверху

(залежно від відстані), а крісло у першому ряду оперного театру — 5 рублів. Отож рівень платні визначав і контингент пацієнтів цієї лікарні.

Принагідно зазначимо, що брат І. Маковського, Станіслав, працював, згідно з давніми київськими традиціями благодійництва, лікарем у притулку-яслах Києво-Кирилівської земської богадільні. Там виховувались покинуті батьками діти, віком від одного дня до 21 року!

Брати Маковські були національно свідомими поляками: при лікарні існувало Товариство римо-католицької лікарні, і Станіслав Маковський був його членом, а Ігнатій Маковський — товаришем (заступником) голови Польського медичного товариства.

Як відомо, саме в клініку Маковських 1 вересня 1911 р. було доставлено тодішнього голову Ради міністрів П. Столипіна, тяжко пораненого в міському театрі співробітником охоранки Д. Богровим. Вулична бруківка була вкрита солом'яними матами для зменшення шуму від екіпажів. На консиліуми з'їжджалися всі тодішні світила медицини, зокрема професори

Реклама лікарні. 1913 р.

М. Оболонський, Ф. Яновський, М. Волкович, приват-доцент М. Дітеріхс та інші. Лікар І. Маковський говорив, що «за шістнадцять років практики зустрів уперше такого дисциплінованого хворого». Але два кульові поранення виявилися невиліковними і 5 вересня 1911 р. П. Столипіна не стало. Його поховали біля нової трапезної Києво-Печерської Успенської лаври, а вбивцю повісили на Лисій горі. Того ж 1911 р. вулицю Мало-Володимирську перейменували на Столипінську, і цю назву вона мала до 1919 р.

Під час Першої світової війни в лікарні І. Маковського функціонував офіцерський шпиталь Волинського дворянства опікою генеральші Віри Василівни Мавриної.

Із встановленням радянської влади тут містилася офтальмологічна клініка, а в повоєнний час — Інститут гігієни праці та профзахворювань, згодом — Інститут загальної і комунальної гігієни ім. О. Марзєєва.

1998 р. будинок став штаб-квартирою Народного Руху України, і, в колишній операційній містився кабінет лідера цієї партії В'ячеслава Чорновола.

ДЕСЯТИННА, 9 (кол. Трьохсвятительська, 23)

На одній з найстаровинніших київських вулиць «міста Володимира» стоїть по лінії забудови двоповерховий шляхетно-стриманої архітектури особняк, декорований в дусі «нео-грек». Будинок зведено 1899 р. за проектом академіка архітектури В. Ніколаєва на замовлення подружжя Симиренків — Василя Федоровича та Софії Іванівни, з дому Альбранд.

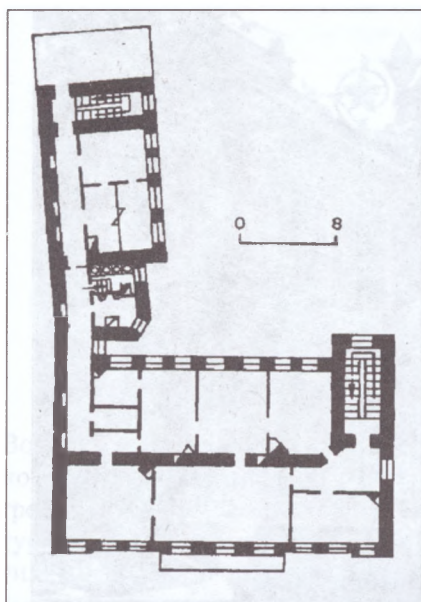
Ділянка забудови сформувалася в існуючих межах лише на зламі ХІХ—ХХ ст. Колись то була частка великої садиби, що належала Трьохсвятительській церкві, яка стояла неподалік, над схилом до Боричевого Току й була зруйнована у 1934—1935 рр. через «несумісність» з виглядом «соціалістичного Києва». У 1880 р. у вдови надвірного радника Анастасії Іванівни Климович ділянку землі площею 1253 кв. саж. (0,56 га) придбав відставний поручик Петро Михайлович Агеєв і 1881 р. спорудив двоповерховий будиночок (нині Десятинна, 11, але перебудований). Цю садибу 1885 р. продано дворянці, дочці землевласника Катерині Іванівні Альбранд. Згодом, 1899 р. її разом із сусідньою садибою (ліворуч), що належала Трьохсвятительській церкві (там стояв одноповерховий дерев'яний будинок причту, зі службами), придбав спадковий почесний громадянин Василь Федорович Симиренко. Він і спорудив новий особняк (№ 9) поруч із старим будинком (№ 11).

Чоловий фасад набув характерної композиції й деталей декору, шойно запроваджених архітектором В. Ніколаєвим у здійсненому 1897—1898 рр. проекті особняка М. Зайцева на вул. Грушевського, 20 (*див.*) та в проекті особняка Ф. Терещенка

Колишній особняк В. Ф. Симиренка по вул. Десятинній, 9. 1994 р. на вул. Терещенківській, 9 (*див.*), який ще 1882 р. було розроблено петербурзьким архітектором А. Гуном та здійснено В. Ніколаєвим.

Втім, двоповерховий, Г-подібний у плані («глаголь» у бік двору) особняк В. Симиренка відрізняється значно гармонійнішою пропорційністю, чітко вираженою на вуличному фасаді. Виразності архітектурного образу досягнуто за допомогою лаконічних художніх засобів. Центральну вісь симетрії виділено тривіконною розкреповкою, підкресленою широким балконом другого поверху. Бічні вісі фіксуються дверима, що, за київською традицією, у більшості двоповерхових особняків ведуть окремо до житлових помешкань та офіційних приміщень. Над фасадом підноситься аттик з акротеріями в дусі класицизму. До архітектурних оздоб фасаду можна віднести: гладенький руст у тинькуванні, ліпні орнаменти у вигляді пальмет і стилізовані пілястри та лопатки. Загалом будинок справляє враження спокійної шляхетної врівноваженості, що, мабуть, відповідало і замовленню, і вдачі самого замовника.

План 2-го поверху

Василь Федорович Смиренко (1835—1915) був неординарною особистістю, помітно вирізняючись з-поміж строкатого складу інших видатних цукропромисловців України. Він походив зі знаменитого родинного клану Смиренків, що збагатилися самі й збагатили науку та культуру України. Його батько, Федір Степанович Смиренко, був одним з перших в Україні цукропромисловців. Він народився в козацькій родині у міс-течку Городище, але згодом був закріпачений.

У 1820—1830 рр. разом із своїм тестем М. Яхненком орендував млини на річці Вільшаній, торгував хлібом, худобою й чинбарним крамом. Викупившись із кріпацтва, у спілці зі своїми зятями, братами Яхненками, Федір Смиренко заснував фірму «Брати Яхненки і Смиренко», яка 1843 р. спорудила перший в Україні, і взагалі в Російській імперії, механічний пісково-рафінадний завод у с. Ташлик, 1848 р. — пісково-рафінадний завод у м. Городище біля с. Мліїв, а 1846 р. — машинобудівний завод у тому ж Млієві на Черкащині, де виготовлялося обладнання й механізми для цукроварень і на якому було

В. Ф. Смиренко

збудовано перші металеві пароплави для Дніпра. Згодом брати Яхненки і Федір Смиренко стали одеськими 1-ї гільдії купцями, спадковими почесними громадянами. У Федора Степановича і Анастасії Михайлівни Смиренків було 22 дітей, вижило восьмеро. Старший, Платон Федорович Смиренко, продовжив рід, здобув освіту у Парижі, розвинув далі цукрове виробництво, заснував раціональне садівництво, створивши отой самий знаменитий сорт українських яблук «ренет Смиренка», описаний та виплеканий його сином Левком Платоновичем Смиренком — видатним помологом і плодоводом. Справу діда й батька продовжив Володимир Левкович Смиренко, також визначний помолог і селекціонер плодових культур, страчений у роки сталінщини. Добрі імена Смиренків відновила в Україні дочка В. Смиренка — Тетяна Володимирівна Смиренко-Торп, канадка українського походження, яка зуміла знайти підтримку й розуміння вже у новій, незалежній Україні. Саме завдяки її невтомній енергії було вперше видано капітальну працю батька, В. Смиренка — «Часткове сортознавство плодових

рослин» у двох томах (1995—1996) за рукописом, врятованим при арешті батька 1933 р., а ще — встановити меморіальні дошки в Києві: В. Ф. Симиренку (1995 р.) на цьому особняку та В. Л. Симиренку по вул. М. Коцюбинського, 12 (1996 р.).

Василь Федорович Симиренко дітей не мав. Коли він, на 15 років молодший од Платона, здобувши вищу освіту (комерційний пансіон у Москві, Петербурзький технологічний інститут, два роки — у паризькій лабораторії знаменитого французького хіміка, засновника агрохімії Жана Бусенго), взявся до справ, фірма «Брати Яхненки і Симиренко», за нещасливого збігу низки несприятливих обставин (зокрема, смерть засновників) припинила існування. Фактично, все довелося починати з нуля. У 1873 р. В. Симиренко вклав усі невеличкі успадковані кошти в занедбану руїну старої цукроварні в селі Сидорівка поблизу Корсуня і заходився її реконструювати. Лише завдяки ґрунтовним знанням справи, невсипущій працьовитості і блискучому організаторському хисту В. Симиренка напівзруйнований завод став прибутковим підприємством і невдовзі збагатив свого власника, який так і продовжував відмовляти собі у будь-якому натяку на розкіш. Крім праці та енергії, Василь Федорович вкладав у справу й власні винаходи та вдосконалення, сприяючи встановленню техніко-хімічного контролю на цукроварнях, поліпшенню культури цукрового буряка тощо. Одним з конкретних вислідів праць В. Симиренка став з'їзд у м. Городище 24—25 серпня 1870 р. техніків цукроварства, які заснували 8 січня 1871 р. відділ цукровиків Імператорського російсько-го технічного товариства саме там, у Городищі. Розширення діяльності цього відділу спонукало перенести його осідок наприкінці 1873 р. до Києва, а сам В. Симиренко був обраний почесним членом Товариства пожиттєво. У некролозі, надрукованому в січневому випуску 1916 р. «Вестника сахарной промышленности», В. Симиренко був названий «одним з видатних піонерів цукрової справи в Росії, багато попрацювавши для її розвитку, за що й заслужив собі популярність та симпатії серед діячів цієї галузі промисловості».

Але був ще один бік популярності імені Василя Федоровича, відомий лише небагатьом сучасникам та утаємничений для нащадків. Найістотнішою рисою діяльності усіх Симиренків,

крім працьовитості, бездоганної порядності й чесності, була невід'ємна єдність зі своїм народом, прагнення добра й добробуту рідному краю. У Василя Федоровича Симиренка ця органічна прихильність набула форм свідомого націоналізму в кращому розумінні цього поняття.

Якщо його старший брат Платон надав 1860 р. кошти на прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Шевченка, то Василь Федорович пішов значно далі. Ледь вибившись із найтяжчих боргів, він щороку віддавав десятину (часом і більше) своїх великих прибутків на розбудову українства. Ще з молодих років член київської Старої громади, В. Симиренко приятелював з Павлом Чубинським та О. Ф. Кістяківським, довгі роки фінансово підтримував українські видання «Рада», «Громадська думка», «Літературно-науковий вісник», німецькомовні «Україніше Рундшау», «Рутеніше Рев'ю», а також «Киевскую старину», «Україну» тощо. Він допомагав письменникам М. Коцюбинському, І. Шрагові, М. Драгоманову. Для спорудження будинку Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові В. Симиренко пожертвував 100 тисяч рублів золотом, і цією підтримкою вдячно скористався М. Грушевський. Серед інших інституцій, підтримуваних В. Ф. Симиренком, назвемо український гурток у Київській духовній семінарії, український хор М. Лисенка, численні наукові та культурницькі товариства. У Громаді його називали «Великий Хорс», і коли надходили від нього кошти на якусь чергову справу, казали, що «Хорс засяяв».

Дружина Василя Федоровича, Софія Іванівна Альбранд, зросла в іншій стихії — походила з родини французьких аристократів, які емігрували в Україну після французької революції. Маєток її батька був неподалік Млієва, і до освідчення Василя Федоровича старий Альбранд дуже прихильно ставився до нього і радо вітав його у себе. Коли ж молоді покохалися, він відмовився дати згоду на шлюб, а по їхньому одруженні проти батьківської волі на довгі роки відцурався доньки. Молоді до кінця життя любили один одного до безтями, були вірними друзями й помічниками в усьому. Він завів завод, а вона — першу в Росії пастильню (цукру, яблук і яєць було вдосталь!). Він уболівав за українські справи, а вона, перейнявшись поглядами чоловіка, не лише поділяла їх, а й діяла — коштом

Софії Іванівни була куплена друкарня для українських видавництв. Вдома, в родині, і зі службовцями Василь Федорович і Софія Іванівна спілкувались виключно українською чи французькою мовами, а на дозвіллі залюбки разом співали українські пісні під акомпанемент Софії Іванівни.

І ще одна суттєва риса. За описом Є. Чикаленка, Василь Федорович був надто скромною людиною і не терпів ніяких подяк, хвали, слави й розголосу. Вся його допомога надходила анонімно, то був «найвидатніший, найширший українець з-поміж так званих буржуїв, який захоплювався українською справою не тільки до глибини своєї широкої душі, а й до глибини своєї кишені». Давати так, щоб ліва рука не знала, що робить права, взагалі було родинною традицією у Смиренків.

Серед відомих споруд, які й досі служать киянам і на які давав чималі кошти В. Смиренко, назвемо Політехнічний інститут, Народну аудиторію по Бульварно-Кудрявській, 26, Технічне товариство по вул. О. Гончара, 55Б.

В останні роки життя, що припали саме на час мешкання в київському особняку по Трьохсвятительській, 23, здоров'я Василя Федоровича помітно підупало, і Софія Іванівна намагалася всляко оберігати його спокій. В. Смиренко помер 1 грудня 1915 р. і був похований на Аскольдовій могилі. Поховання втрачено при нищенні цього кладовища у 1930-і рр.

Згідно із заповітом В. Смиренка, особняк по Трьохсвятительській, 23 мав залишатися у пожиттєвому володінні Софії Іванівни, а потім мав би перейти у власність Українського наукового товариства (УНТ).

Можна навести й таку дрібничку, що стосується відносин між Смиренками й М. Грушевським. Коли в неділю 19 березня 1917 р. відбувалася у Києві історична самостійна українська маніфестація, Михайлові Сергійовичу, як він пише у «Споминах», «В. М. Леонтович привіз від С. І. Смиренкової калоші покійного Василя Федоровича, що були мені по мірі, так що я міг марширувати куди хоч».

В архівному фонді фінансового відділу міської управи зберігся перелік помешкань і мешканців особняка на 1918 рік. Сама ж домовласниця на цей час займала шість кімнат на другому поверсі.

Подальшу долю особняка простежено за документами з Інституту рукописів НБУВ. Отже, із встановлення у Києві радянської влади та з огляду на відсутність у місті спадкоємиці, зважаючи на зазіхання інших різних установ, Українське наукове товариство вже 24 лютого 1919 р. змушене було розпочати запеклу боротьбу за право володіння успадкованою за заповітом садибою і в березні таки вибороло перемогу. «14 жовтня 1919 р. ордером під ч. 939 житловий відділ Виконкому Ради Робітничих Депутатів м. Києва закріпив усю садибу за УНТ, а 25 серпня 1919 р. В. М. Леонтович, довірений власниці будинку ч. 23 по Трьохсвятительській вулиці С. І. Симиренко, листом на ім'я Т-ва передав Т-ву всю садибу в користування, аж до повороту, або особливого розпорядження С. І. Симиренко. З того часу Товариство вживає заходів по організації різних установ у садибі».

Довелося Товариству змагатися і за фруктовий сад, площею 1000 кв. саж. (0,45 га), де росло близько 500 дерев, що плодоносили. Товариство мусило доводити заздрісній більшовицькій владі, що то є «дослідно-зразковий ентомологічний садок Зоологічної Секції Товариства, в ньому, крім дослідів шкідливих комах та спроб боротися з ними, організуються демонстрації різних способів боротьби, для ознайомлення з ними населення; в ньому також улаштовується і зразкова станція по охороні корисних птахів». Було це на початку березня 1920 р., а через рік голова УНТ Агатангел Кримський зазначав, що «всі дерева саду визначені відомими помологами тт. Сафроновим та Симиренком, і літом біжучого року, під доглядом т. Симиренка (йдеться про Володимира Левковича. — *Авт.*), художниця Ковальська має малювати Альбом фруктів по зразкам цінних з наукового боку сортів фруктів садку УНТ».

Але у жовтні 1920 р. Губревком розпорядився віддати другий поверх особняка штабу Південно-Західного фронту для «поселення інспекції піхоти», і секретар товариства О. Яната скаржився, що «квартир'єр т. Липський ...дозволяє собі в науковій установі поведження, яке зовсім не личить представникові влади, а саме всякі погрози, крик і т.п.» Вченим здавалося неймовірним те, що невдовзі стало звичним — «погрози, крик і т.п.» — від нової влади. У травні 1921 р. наголошувалося, що

«дякуючи цій реквізиції, праця музею цілком припинилася, а по часті зменшилася й наукова робота Товариства за браком місця». Як зазначав у своїй записці вже у 1929–1930 рр. академік О. Новицький, унікальний Музей українських діячів науки та мистецтв «так і зостався невідомий для широкої громади... Лише наприкінці 1929 року його перенесено до нововідремонтованого будинку – корпусу № 24 у Лаврському музейному городку».

Навесні 1921 р. УНТ об'єдналося з Українською академією наук, утворивши Всеукраїнську академію наук (ВУАН). Її установи продовжували працювати і в особняку Симиренка, що вже іменувався Будинком Всеукраїнського археологічного комітету і кабінету мистецтв ВУАН. Тут містилися комісія природно-географічного краєзнавства, кафедра статистики і при ній – Демографічний інститут, Всеукраїнський археологічний комітет, кафедра історії українського мистецтва, науково-дослідна кафедра мистецтвознавства та бібліотеки цих закладів. Тут-таки мешкали в службових квартирах дійсні члени ВУАН: мистецтвознавець Олекса Новицький – автор численних наукових праць, зокрема щодо мистецької спадщини Т. Г. Шевченка; статистик Михайло Птуха – визначний демограф, теж автор численних наукових праць, неодноразово заарештовуваний органами НКВС (1934 р. – водночас із розгромом української статистики і після розстрілу його брата В. Птухи, видатного партійця, та ліквідації у 1937–1938 рр. Інституту демографії як «шкідницького»). Тут також жили українські вчені Г. Красицький, антрополог і археолог А. Носов, біолог М. Шарлемань.

За спогадами останнього, який мешкав в особняку у 1918–1934 рр., першим керуючим будинком був Ф. Вовк, онук Федора Вовка, визначного українського антрополога, етнографа й археолога, тоді ще художник-початківець. За тими ж спогадами, у помешканні академіка О. Новицького велику залу займали портрети, що належали недавно померлому художнику Георгію Нарбуту, розкішні меблі карельської берези, оббиті ясно-жовтим плюшем, численне художнє скло. В особняку бували видатні діячі української культури – Ф. Ернст, В. Козловська, П. Курінний, М. Макаренко, Д. Щербаківський та інші.

О. Теліга і У. Самчук. 15 липня 1941 р. м. Ярослав

З переведенням 1934 р. столиці УСРР з Харкова до Києва особняк було відібрано в української науки, а такі сантименти, як заповіт В. Симиренка, вже не мали сили. Відтоді будинок науки став «спецособняком»: тут містилося консульство Італії — країни, де тоді панував фашистський режим Беніто Муссоліні.

Остання відчайдушна спроба поновити історичну та юридичну справедливість була вчинена вже в окупованому німецьким Вермахтом Києві Спілкою українських письменників, очолюваною поетесою, активісткою культурницької референтури Проводу ОУН Оленою Телігою. Діяла Спілка спершу цілком легально — 15 листопада 1941 р. затвердила свій тимчасовий статут і дістала від міської управи особняк на Трьохсвятительській, 23. Як повідомляла газета «Українське слово», «...серед членів спілки вже плідно працює на полі української літератури, співробітничаючи в поточній пресі, О. Теліга, Гуменна, Рогальська, О. Штуль, Г. Кандіїв, Є. Яворівський та інші. У

Особняки Києва

розпорядження спілки надходять цінні творчі матеріали: нещодавно президія спілки одержала, наприклад, п'єсу львівського драматурга П. Гупало «Тріумф доктора Дальського». Разом з організаційною і творчою діяльністю, спілка вживає заходів і до створення матеріальної бази для життя письменників. Завдяки енергійній, ініціативній роботі дирекції господарської служби спілки (пп. Степанів і Вудкевич) організовано письменницький кооператив «Слово», який улаштував уже виїзд на село для купівлі продуктів. Відкривається їдальня-ресторан».

Плакаючи потаємні надії на відродження незалежної України, Спілка з низки питань діяла напівлегально. А 9 лютого 1942 р. агенти поліції безпеки і СД, влаштувавши засідку, заарештували в особняку на Трьохсвятительській, 23 всіх учасників зібрання — близько сорока осіб. Невдовзі Олена Теліга, її чоловік Михайло Теліга, поети Іван Ірлявський та Іван Рогач з сестрою Ганною та ще кілька осіб з Проводу ОУН були розстріляні нацистами в Бабиному Яру. Над їхньою умовною могилою нині встановлено великий дерев'яний хрест, а сусідня вулиця носить ім'я Олени Теліги.

У 1942—1943 рр. в особняку вже містилася німецька компанія «Табак-монополь».

З поверненням до Києва восени 1943 р. радянської влади, будинок цей знову став «спецособняком». Припускається, що тут влаштовувалися закриті компартійні прийоми, часом мешкав хтось із високих осіб.

А на початку 1990-х рр., із здобуттям Україною незалежності, на Десятинній, 9 розмістилося Посольство Великої Британії.

26 вересня 1995 р. на фасаді особняку в урочистій обстановці, в присутності Тетяни Володимирівни Симиренко-Торп, дипломатів Великої Британії та Канади й численної громадськості відкрито меморіальну дошку на честь В. Ф. Симиренка, з нагоди 160-річчя від дня його народження. Автор дошки — скульптор В. Сівко — в оригінальній композиції увічнив у бронзі портрет видатного Українця.

ДЕСЯТИННИЙ провулок, 5

Одноповерховий будиночок належав дружині протоієрея Сусанні Іванівні Підвисоцькій, з дому Шабатовичів. Там само мешкав і протоієрей Андріївської церкви Павло Федорович Підвисоцький, благочинний Печерських і Старокіївських церков. Син священика, він народився в с. Кичкирах Радомишльського повіту Київської губернії. Закінчив курс у Київській духовній семінарії, потім — у Київській духовній академії (1848 р). Був інспектором та вчителем вищого відділення Шаргородських духовних училищ, став кандидатом богослов'я. З 1854 р. викладав Святе письмо, загальну цивільну історію, грецьку й латину в Подільській духовній семінарії, а рік по тому був рукоположений у сан священика Браїлівського Благовіщенського жіночого монастиря. Певно, мав успіхи, бо швидко просувався по сходинках службової кар'єри, і вже 1858 р. переведений на вакантну посаду священика Києво-Подільського Успенського собору й призначений законовчителем київської 2-ї гімназії, а в липні 1860 р. переведений на вакантну священицьку посаду в Андріївській церкві, де й прослужив тридцять п'ять років, одночасно викладаючи, крім 2-ї гімназії, і в Подільській жіночій, а з 1870 р. — в Міністерській жіночій гімназіях. Лише за два роки до смерті, Павло Підвисоцький залишив службу за станом здоров'я. Як священик — нагороджений скуфією, камілавкою, наперсним Хрестом, палицею; мав цивільні ордени св. Анни 3-го та 2-го ступеня та св. Володимира 4-го ступеня.

Найстаріший план садиби датований 1857 р, це була власність протоієрея Івана Шабатовича, а з 1864 р. її успадкувала дочка власника — Сусанна Іванівна Підвисоцька.

Особняк по Десятинному провулку, 5. 1993 р.

На експлікаційному плані Києва 1866 р. позначений «Підви-соцького священика на кам'яному фундаменті будинок» у Десятинному провулку. Сусідами були: ліворуч — священик Лукашевич, праворуч — учитель музики Український, з тилу — чиновник Стародубцов.

З опису нерухомого майна, складеного 14 грудня 1875 р., видно, що садиба мала площу 198 кв. саж. (0,09 га), а в будинку, критому залізом, з кам'яним півповерхом, було шість кімнат, передпокій, коридор і кам'яні сіни; чотири кімнати було оббито французькими шпалерами, а дві — пофарбовані олійною фарбою, підлоги соснові — у двох кімнатах пофарбовані олійною фарбою під паркет, а в решті — всуціль. З коридора дерев'яні сходи вели у двокімнатний мезонін. Ще одні сходи вели у нижній поверх, де було дві житлові кімнати та кухня з варистою та духовою печами, льох і комора. На основному поверсі було п'ять груб, з них три обличковані білими кахлями. Стелі не мали прикрас.

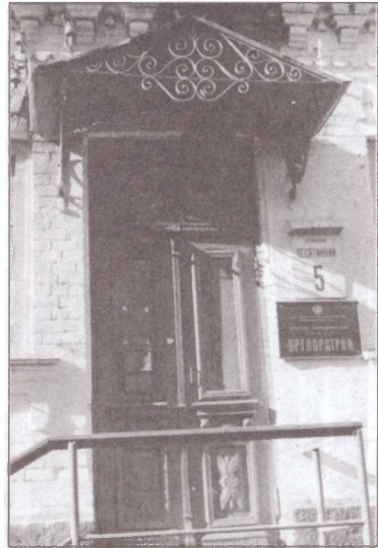
У дворі були дерев'яні служби, стайня, корівник, комора з льодовнею та дров'яний склад. Невеличке подвір'ячко прикрашали десять дерев та альтанка.

Нерухоме майно оцінювалося у 5500 рублів та було застраховане в С.-Петербурзькому страховому товаристві від вогню на суму 6 тис. руб. У травні 1884 р. борги за векселем, взятим у кредитному товаристві, було сплачено. За статистичними даними 1884 р. про будинок на Десятинному провулку, 5 стоїть запис — «квартира одна, займається домовласниками; 10 кімнат з кухнею і людськими».

За тридцять п'ять років (1860—1895), коли протоієреєм Андріївської церкви був о. Павло Підвисоцький, храм зазнав чимало випробувань. Споруді,

зведеній на високому виокремленому пагорбі, постійно загрожували й загрожують ґрунтові води та зсуви гори. Внаслідок весняних злив 1861 р. біля фундаментів будівлі утворилися провалля. Як пише О. Мироненко, аварійний стан Андріївської церкви не міг залишити байдужими до її долі шанувальників творчості Б. Растреллі. За ініціативою одного з них, Андрія Миколайовича Муравйова, відомого письменника-філософа, завдяки саме його зусиллям, на зібрані пожертви та державні кошти 1865 р. закріпили зсуви гори, влаштували водостічні труби, полагодили металеву огорожу, а майданчик вимостили чавунними плитами. Навесні 1866 р. на виділені казною 10 тис. руб. розпочато великий ремонт храму під орудою А. Муравйова. Восени 1867 р. роботи було завершено. Коли Андрій Миколайович Муравйов помер, вдячні нащадки поховали його в підвалинах Андріївської церкви. Поховання збереглося. А причетність П. Підвисоцького до цього імені незаперечна.

Нове лихо спіткало Андріївську церкву 25 квітня 1892 р., коли в баню вдарила блискавка. Це призвело до значних пошкоджень покрівлі, а новий ремонт, виконаний далекими від реставраційної науки «майстрами», зіпсував вигляд храму. Довелося

Ганок. 1993 р.

Філонка парадних дверей.

робити це заново, і 1900 р. баням надали попередніх форм. Чергова реставрація — 1978—1979 рр. — повернула баням Андріївської церкви первісний, за авторськими кресленнями вигляд.

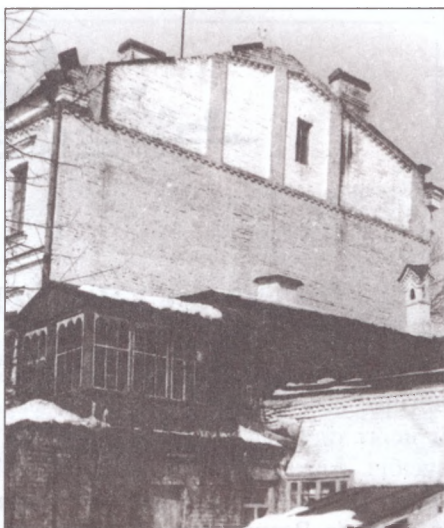
П. Підвисоцький та його дружина були засновниками Київського релігійно-освітнього товариства. Перше засідання його відбулося 14 жовтня 1893 р. саме в особняку Підвисоцьких. На рубежі століть товариство активно працювало, а 1903 р. для нього була зведена триповерхова будівля за проектом архітектора Є. Єрмакова (В. Житомирська, 9). У 1916 р. Сергій Павлович Підвисоцький пожертвував у видавничий фонд товариства 3 тис. рублів з тим, щоб фонду було присвоєне найменування «видавничий фонд протоієрея Павла Федоровича і Сусанни Іванівни Підвисоцьких». Крім цього, щедрий жертвувач пообіцяв щорічно вносити товариству по 150 руб. для того, щоб відсотки з капіталу і ці внески призначалися на гонорари авторам виданих товариством брошур і книг релігійно-морального змісту.

Та повернемося до особняка Підвисоцьких, де після смерті протоієрея мешкали його вдова, Сусанна Іванівна, та родина їхньої доньки.

П. Підвисоцький за 38-річну службу законоучителем у київській 2-й гімназії отримував пенсію 400 руб. на рік. Після його смерті пенсія була нарахована його вдові — Сусанні Іванівні по 200 руб. на рік із Київського казначейства (з дня смерті Підвисоцького — 28 липня 1897 р.).

Зять, Леонід Петрович Дружинін, помер 9 травня 1899 р., відспівали його в Десятинній церкві. Сусанна Іванівна стала опікуном дітей Дружиніна: Павла і Катерини. Садиба офіційно належала спадкоємцям Дружиніних.

У листопаді 1899 р. поряд з їхньою садибою почалося будівництво чотириповерхового будинку № 7 за проектом архітектора М. Казанського для інженера О. Тихонова – сусіди Підвисоцької. Вона звертається до міського голови з проханням призначити комісію для огляду будівництва. Серед причин, які змусили писати прохання, були: а) будинок ставлять впритул до оселі Підвисоцької; раніше був сухий будинок – ніні спостерігається вологість, треба стік відвести від будинку; б) із сусідньої стіни будинку, що зводиться, вікна звернені в садибу Підвисоцької. Це все непорядок.

Подвір'я та торець будинку № 7.
1993 р.

На заяві резолюція: «Казанському для рішення згідно з будівельним статутом». Довелось переробляти дах на особняку – замість чотирихилого він став трисхилим, і гребінь даху вперся в торець новобудови.

За радянської влади будинок Підвисоцьких було націоналізовано, і тут містилися різні установи.

Збереглися парадні двері з різьбленими фільонками, оригінальні комини на даху, мезонін, певно, пізнішого походження.

Особняк цей лишився найстарожитнішим у Десятинному провулку, а обриси підвалин давнього, часів Київської Русі палацу, виведені на сучасну денну поверхню рожевими каменями кварциту, нагадують про тисячолітню історію життя в цьому куточку Києва.

ЗОЛОТОВОРІТСЬКА, 2

Сьогодні лише досвідчене око фахівця може розпізнати в чотириповерховій будівлі під номером 2 колишній особняк. Та й пересвідчитися в цьому можна, лише обійшовши будинок зусібіч. Адже добудова, надбудова й тинькування фасадів повністю змінили його первісний вигляд.

...Яків Васильович Тарновський за купчою від 1870 р. придбав садибу на розі Золотоворітської та Рейтарської вулиць у дружини поручика, поміщиці Варвари Парафієвської. У березні 1871 р. він подав до міської управи прохання про довіл звести на садибі двоповерховий кам'яний будинок, двоповерховий кам'яний флігель та кам'яні служби. Проектував будинок архітектор О. Беретті.

30 серпня 1885 р. Яків Тарновський подав до міської управи дані про свою садибою мірою в 1182 кв. саж. (0,52), на якій стояв двоповерховий кам'яний будинок. Рукою Тарновського записано, що квартир немає, будинок займає сам власник. На утримання двірника витрачалося 170 руб. на рік, сажотруса — 16 руб.

У фронтоні особняка красувався в картуші дворянський герб Тарновських; такий же картуш повторювався на рівні першого поверху. Фото особняка 1935 р. дає уявлення про цю ошатну будівлю 70-х рр. XIX ст.

Тут на першому поверсі було 7 кімнат, передпокої, кухня та дві кімнати для прислуги. На другому поверсі — 9 кімнат та передпокій.

Я. Тарновський на той час вважався одним з найбагатших київських домовласників та землевласників Південно-Західного краю. Він народився у дворянській родині Полтавської губернії.

Особняк по Золотоворітський, 2. 1935 р.

У двадцять років закінчив Головне військово інженерне училище і був випущений офіцером на дійсну службу: послідовно у С.-Петербурзькій, Брест-Литовській та Тифліській інженерних командах. У 1850 р. Я. В. Тарновського відправлено у розпорядження начальника Чорноморської берегової лінії, де він брав участь у перестрілці з «горцями» і був поранений. 1854 р. через хворобу, за проханням, вийшов у відставку в чині поручика і оселився «в межах Південно-Західного краю».

Проживаючи в Київській губернії, Я. Тарновський як мировий посередник брав участь у впровадженні селянської реформи 1861 р.

У 1868—1873 рр. — предводитель дворянства Таращанського та Канівського повітів. Від 1889 р. і до останніх днів — член ради Колегії Павла Галагана. Внучатий небіж, Михайло Володимирович Тарновський, пише, що Яків Васильович був людиною міцного здоров'я, енергійний, з абсолютно ясною головою і пам'яттю, незважаючи на свої повні 88 років. Він був багатий, але мав славу скнари. Лише по його смерті з листів до вдови родина дізналася про величезну благодійність, яку практикував Яків Васильович.

Я. Я. Тарновський. Леопольдвіль, 1933 р.

За життя Я. Тарновський — член засновник Київського комерційного банку, голова ради і засновник Товариства взаємного страхування від вогню майна землевласників Київської, Волинської та Подільської губерній. Він вкладав капітал не лише у нерухомість, а й у розвиток цукрової промисловості у краї. Тривалий час головував у товаристві Юзефівського-Миколаївського цукрового заводу. Близько сорока років брав участь у діяльності селянського «присутствия» як член у чиншових справах. До останніх днів був почесним мировим суддею Київської губернії по Васильківському та Канівському повітах.

В особняку Тарновських у 1884—1889 рр. часто бував художник М. О. Врубель. Про це пише М. А. Прахов: «Під час життя в Києві Врубель тісно зійшовся з родиною Я. В. Тарновського, брата відомого колекціонера В. В. Тарновського. М. О. Врубель не тільки гостював улітку в їхньому маєтку Мотовилівка, але навіть оселився в місті у квартирі неодруженого сина Тарновських — Миколи Яковича, поки той не поїхав за кордон і свою квартиру ліквідував». М. Врубель переїхав потім до

М. О. Врубель.
Автопортрет.
1905 р.

мебльованих кімнат по Володимирській, 16. У листі до сестри 11 січня 1888 р. він пише, що у нього в Києві дві майстерні: у Мурашка та у старих Тарновських. Тобто у приміщенні школи М. І. Мурашка та в особняку по вул. Золоторітській, 2.

Влітку 1887 р. в маєтку Тарновських у Мотовилівці М. Врубель працював над ескізами до розписів Володимирського собору.

З листа до сестри 7 червня 1887 р.: «Тепер я енергійно зайнятий ескізами до Володимирського собору. «Надгробний плач» готовий, «Воскресіння» та «Вознесіння» — майже. Не думай, що це шаблони, а не чиста творчість. Умови найчудовіші: в маєтку Тарновських під Києвом. Чудовий дім і чудовий сад, і тільки один старий Тарновський, котрий з великою цікавістю ставиться до моєї роботи».

У родині Прахових М. Врубель познайомився з Наталією Яківною Мацневою, з дому Тарновських, донькою Якова Васильовича, дружиною потомственного дворянина Орловської губернії, камер-юнкера С. Мацнева, великого землевласника

Маєток Тарновських Мотовилівка. Акварель Н. Орди. 1870-і рр.

Південно-Західного краю, чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові. С. Мацнев свого часу закінчив правниче училище в С.-Петербурзі. Як пише М. Прахов, через Н. Я. Мацневу М. Врубель познайомився з Є. П. Бунге — дружиною відомого професора Миколи Андрійовича Бунге. Цитуємо: «Обидві вони були «світськими дамами». Н. Я. Мацнева у когось вчилася живопису олійними фарбами і непогано, дещо сухувато писала квіти». Вона попросила Михайла Олександровича навчити її працювати аквареллю. Забажала вчитися і Бунге. Для Врубеля ці уроки стали одночасно й невеликою матеріальною підтримкою, й тяжким випробуванням. Педагогічного досвіду він не мав. Відчуваючи, що теоретичні пояснення й розмови про форму й колорит не досягають мети, Михайло Олександрович просто розпочинав сам писати квіти зі своїми ученицями. Дивлячись на його роботу, учениці підсвідомо наслідували його манеру, а потім дещо з набутого застосовували у своїй роботі. М. Врубель залишив власні етюди своїм ученицям на згадку. Євгенія Порфирівна Бунге десять акварелей і малюнків подарувала міському музею, і нині вони зберігаються у Київському музеї російського мистецтва.

О. С. Мацнева

Ще однією згадкою про літо, проведене в Мотовилівці у маєтку Тарновських, залишився чудовий малюнок, що зображує старих Тарновських під час гри в карти за ломберним столом. Збереглося у фондах Київського музею російського мистецтва полотно «Моління про чашу», написане М. Врубелем для Мотовилівської церкви. Однак сам маєток у Мотовилівці знищено ще в роки революції.

У листі 16 грудня 1888 р. М. Врубель писав: «Нічого не читаю; буваю тільки в цирку та інколи у Мацневих і Тарновських». Н. Я. Мацнева брала уроки також у Василя Євменовича Савінського.

У листі до останнього М. Врубель пише, що в Наталі Яківни «вірне, рисувально поставлене око та сміливий простий погляд на колір. 3—4 години на день вона може віддати серйозній та уважній праці. Про її здібність засвоювати можеш судити за великим кроком уперед, котрий вона зробила в самостійних роботах влітку, після кількох лише уроків, взятих у мене

навесні. Нічого й казати, як я був би радий за неї, якби вона саме з тобою поштудіювала цієї зими і саме античну голову».

В одному з листів до В. Савінського Мацнева писала: «Моїми успіхами всі вражені, навіть мій суворий двоюрідний брат, на що я ніяк не сподівалась. Врубель навіть поздоровляв мене з несподіваним успіхом».

Микола Андрійович Прахов у спогадах про М. Врубеля пише, що в родині Тарновських художник закохався в молодшу доньку Людмилу (так у сім'ї Тарновських називали Ольгу Яківну). Збирався освідчитись їй, незважаючи на те, що для такої далекої від мистецтва, гарної, але суто буржуазної родини художник, який розпочинає свою кар'єру, не міг бути приданим женихом. Врубеля, як особу виховану, талановиту, котра добре володіла французькою, трималася з гідністю у світському товаристві, приймали у Тарновських як рівного, але йти далі — родичатися з ним — не могли. Знайшовся інший, більш відповідний жених: 1886 р. О. Я. Тарновська вийшла заміж за Григорія Миколайовича Глібова — кандидата права.

Старший син Тарновського, Микола Якович, народився у с. Потоках Канівського повіту. Освіту отримав у Колегії Павла Галагана. Корнет лейб-гвардійського полку у відставці, він захоплювався археологією. У власному маєтку в с. Тросянці Канівського повіту щоліта проводив розкопки — від 1895 до весни 1898 р.

Знахідки передавав у Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. По смерті М. Я. Тарновського (1898 р.) більшу частину його колекції розкупили торгівці старожитностями, і незначна частина потрапила до приватних зібрань.

У липні 1901 р. Н. Мацнева передала до нумізматичного відділу Міського музею старожитностей і мистецтв численну колекцію М. Я. Тарновського, що складалася з монет — від східних і давньокласичних до російських.

Яків Васильович Тарновський помер у ніч на 6 листопада 1913 р. і був похований на Аскольдовій могилі. У пам'ять про чоловіка Берта Густавівна Тарновська, його друга дружина, пожертвувала товариству боротьби з дитячою смертністю 105 тис. руб.; з них 45 тис. рублів використали на спорудження будинку

Особняки Старокиївської, Бульварної та Либідської частин

станції «Крапля молока» ім. Я. В. Тарновського і лікарні на 20 ліжок у садибі по вул. В. Васильківській, 93.

Берта Густавівна Тарновська померла 1917 р. і була похована теж на Аскольдовій могилі.

Власником особняка по вул. Золотоворітській, 2 став Яків Якович Тарновський, старший з чотирьох дітей від другого шлюбу Я. В. Тарновського з Бертою Густавівною, студент університету св. Володимира. За архівними документами на 1918 р., перший поверх особняка займав господар, а кімнати другого було реквізовано під Продовольче бюро Південно-Західної залізниці.

Я. Я. Тарновському належав також будинок по вул. Золотоворітській, 17, де теж весь другий поверх займало те саме бюро.

Того ж 1918 р. родина Тарновських емігрувала. У Києві залишилася тільки Н. Мацнева (померла 1940 р.) з дочкою Ольгою Сергіївною (померла 1942 р.)

Після націоналізації особняк по вул. Золотоворітській, 2 зайняла у 1925 р. комендатура міста та Окрвійськкомат. У 1927 р. весь будинок орендувала 46-а стрілецька дивізія.

Наприкінці 30-х рр. особняк зазнав цілковитої перебудови.

ЗОЛОТОВОРІТСЬКА, 6

Цей двоповерховий особняк стоїть на одній з найстаріших київських вулиць, що вела від Золотих воріт «міста Ярослава» до Софійського собору.

На початку 80-х рр. XIX ст. садиба по Золотоворітській, 6 належала священику Олександру Васильовичу Василевському. У серпні 1885 р. власники садиби подали до міської управи основні дані про свою нерухомість. Садиба мала площу 420 кв. сажнів (0,19 га), сад займав половину — 200 кв. саж.

На садибі стояв двоповерховий особняк: перший поверх кам'яний, а другий — дерев'яний. У будинку нараховувалося 11 кімнат: чотири — на першому поверсі та сім — на другому. Василевські здавали особняк за 1440 руб. сріблом на рік, а самі мешкали у двоповерховому флігелі на першому поверсі, кімнати другого поверху теж здавалися. Щорічні витрати на утримання садиби становили 683 руб. (щорічний ремонт особняка і флігеля, утримання двірника і т. ін.). Один із синів священика — Федір Олександрович — був практикуючим лікарем-хірургом і приймав пацієнтів у себе вдома.

Наприкінці XIX ст. власником садиби був надвірний радник Євген Васильович Іваницький, який викладав латину, російську та церковно-слов'янську мови у Києво-Софійському чоловічому духовному училищі.

Іваницькі — давній українсько-польський рід. Предок їхній, Богдан із Іваниць, провів у 1341 р. князя Любарта, оточеного поляками у Володимир-Волинському, через воржий стан. Рід Іваницьких занесений до родовідних книг Волинської, Київської, Мінської та Подільської губернії.

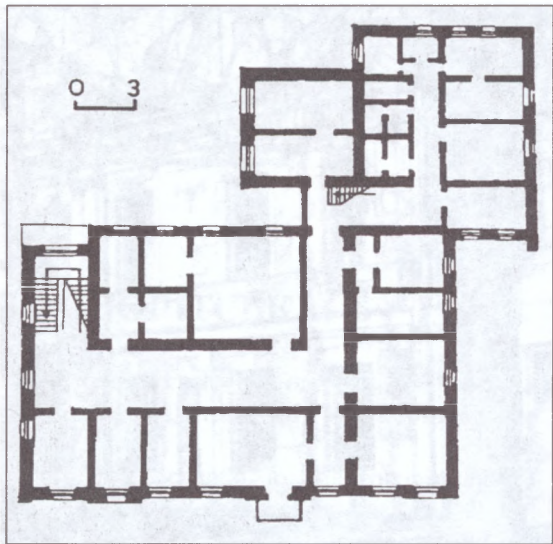
Особняк по вул. Золотоворітській, 6. 1993 р.

1894 р. за проектом техника А. Краусса існуючий двоповерховий будинок було обкладено цеглою та зроблено кам'яну прибудову з боку двору. На садибі також було зведено триповерховий з підвалом флігель.

Фасад особняка декоровано в дусі еkleктики, із застосуванням елементів пізнього бароко та класицизму — все те, на чому так знався А. Краусс, автор численних київських прибуткових будинків у дусі неоренесанс. Центр п'ятидільної симетрії підкреслено балконом з характерною кованою огорожею та подвійними півколонками корінфського ордера, що тримають розвинений антаблемент, над яким підноситься фронтончик, у свою чергу фланкований волютами обабіч круглого дахового вікна. Бічні розкреповки також акцентовано півколонками та трикутними фронтонами з парапетом. У фільонках, сандриках та простінках другого, найпишніше декорованого поверху, дано ще ліпні прикраси у вигляді квітів, гірлянд та картушів. У декорі — ініціали «Е.И.» (Евгеній Іваницький), дата «1894».

Ліворуч по фасаді — парадні двері, праворуч, край торця — візерунчасті ворота.

План
2-го поверху

Син Євгена Васильовича, Борис, отримав ґрунтовну інженерну освіту і з часом зробив блискучу кар'єру. 1904 р. Б. Іваницький виконував обов'язки начальника управління внутрішніх водних шляхів та шосейних доріг. Згодом став товаришем міністра шляхів сполучення. Від 1907 р. — сенатор, того ж року призначений товаришем головного управляючого землеустрою та землеволодіння. З 1912 р. Борис Євгенійович — присутній член Державної Ради. Під час Першої світової війни Б. Іваницький інспектував російські залізниці, був головним уповноваженим Червоного Хреста.

В особняку мешкала родина власника, а флігель було обладнано під мебльовані кімнати. Там 49 кімнат утримувалися у зразковому порядку, і цей заклад вважався одним з кращих у Києві. Мебльовані кімнати Іваницького рекламувалися в усіх путівниках та адресних довідниках міста. Так, у виданні на 1913 р. читаємо: «Якщо Ви приїхали до Києва на тривалий час, краще зупинитися у мебльованих кімнатах, де можна за 40—50 рублів на місяць мати цілком пристойну кімнату з самоваром і обідами (кімната 25—30 руб., обід 10—15 руб.)». Отже, серед кращих у центрі міста — мебльовані кімнати Іваницького.

Особняки Старокиївської, Бульварної та Либідської частин

Репутації закладу додавало ваги, певно, суспільне становище власника — викладача духовного училища.

У 1918 р. мебльовані кімнати на Золоторітській, 6 належали вже Ізраїлю Брилю та Науму Гершману.

За часів Гетьманату тут приймав відвідувачів товариш міністра фінансів Української держави Борис Вікентійович Матусевич. У флігелі містився Департамент посередніх податків Міністерства фінансів. Потім, до 1925 р. тут було Губземуправління, далі — фінінспекція та різні установи.

У повоєнний час в особняку містилося Товариство «Україна» і редакція газети «Вісті з України» та ін.

Флігельний триповерховий будинок 1941 р. надбудовано четвертим поверхом. Нині тут міститься Держкомгідромет України.

М. КОЦЮБИНСЬКОГО, 3 **(кол. Тимофіївська, 3)**

Коли наприкінці 40-х рр. XIX ст. у Києві почали споруджувати будинок губернських «присутствених місць» між Софійським та Михайлівським майданами, наявна забудова цієї частини міста пішла під злам, а тамтешнім мешканцям надавалися інші ділянки.

Так садиба по вул. Тимофіївській, 3 дісталася київському міщанинові Кіндрату Омеляновичу Котляревському. У вересні 1849 р. на його замовлення міський землемір Л. Шмигельський склав план незабудованої ділянки, де передбачалося звести дерев'яний на кам'яних підмурках будинок та дерев'яний флігель.

1850 року К. Котляревський одержав тимчасову данну на землю, за підписами генерал-губернатора Д. Бібікова та губернатора І. Фундукля. Лише через 22 роки, у 1872 р. К. Котляревський звернувся до міської управи з проханням про довічну данну і одержав її на цю садибу, площею 450 кв. саж. (0,2 га), якою й володіли його спадкоємці до 1910 р.

А цей респектабельний особняк збудовано за проектом цивільного інженера В. Осьмака вже на замовлення доктора медицини Михайла Михайловича Дітерікса, який тоді ж, 1912 р. став професором університету св. Володимира і восени того ж року переїхав на Тимофіївську, 3, як про це сповістила газета «Киевлянин».

М. Дітерікс, закінчивши Військово-медичну академію в С.-Петербурзі 1898 р., переїхав до Києва, де став знаним лікарем-хірургом. Коли на початку вересня 1911 р., у клініці по вул. Маловолодимирській, 33 (див.: О. Гончара, 33Б), лежав тяжко

Професор М. М. Дітеріхс

поранений П. Столипін, одним з консультантів або, як тоді казали, медичних світил, був і приват-доцент М. М. Дітеріхс. Його перу належать 130 наукових праць, у тому числі шість монографій, присвячених хворобам суглобів, військово-польовій хірургії, травматології, аневризмам, грижам, базедовій хворобі, легеневій хірургії, а також історії медицини. 1932 р. запропонував так звану шину Дітеріхса — спеціальний пристрій, призначений для транспортної іммобілізації при ушкодженнях кульшового суглоба й стегна. Ця шина широко використовувалася під час Другої світової війни. Серед вдало оперованих та врятованих хірургом М. Дітеріхсом був зокрема його хрещеник Платон Левкович Смирненко, тяжко поранений в голову під час війни 1914 р.

М. Дітеріхс, крім викладання в університеті та приватної практики вдома (прийом пацієнтів щодня, крім неділі й свят, з 15-ї до 16-ї години), був також головним лікарем Київської Маріїнської громади сестер-жалібниць Російського товариства Червоного Хреста, головним лікарем Подільської лікарні Маріїнської громади та ін.

Архітектор В. О. Осьяк. З портрета роботи І. Селезньова

У той час, коли будувався цей особняк, університетський архітектор В. Осьяк саме проектував нове клінічне містечко для Медичного факультету — на Байковій горі. Можна припустити, що хірург М. Дітеріхс мав би консультувати В. Осьяка із суто фахових питань. Так само, мабуть, сталося, коли медик міг скористатися вже порадами будівничого, автора проекту особняка по вул. Тимофіївській, 3.

Будинок набув Г-подібного плану з глухими торцями, що зумовлено затісною ділянкою, та асиметричним фасадом. Останнє відповідало духові раціоналізму, на якому так добре розумівся архітектор В. Осьяк, так само як і на використанні історичних архітектурних стилів, віддаючи перевагу класицизму та ампіру. Ці елементи втілено у чвертьротонді бічної двоярусної тераси з характерною, художньою роботи кованою огорожею, у високому, загостреному фронтоні, прорізаному півкруглим потрійним вікном та прикрашеному виразним ліпленням рослинного характеру. Улюблені елементи ампіру — перевиті стрічками віночки, гірлянди й смолоскипи вміщено у фризі. За

Особняк по вул. М. Коцюбинського, 3. 1993 р.

традицією стилю, перший поверх прокреслено тягнутим рустом, а весь фасад пофарбовано вохрою з виділенням деталей білим кольором.

Інтер'єри розроблено з тією ж шляхетною простотою, зручністю та єдністю загального архітектурного задуму. Скляна стеля освітлює внутрішні приміщення другого поверху.

Власне особняк має три поверхи з підвалом і, за описом, що зберігся в архіві, складався з таких приміщень:

— підвал: чотири кімнати, дві кухні, пральня та сараї й загальний клозет;

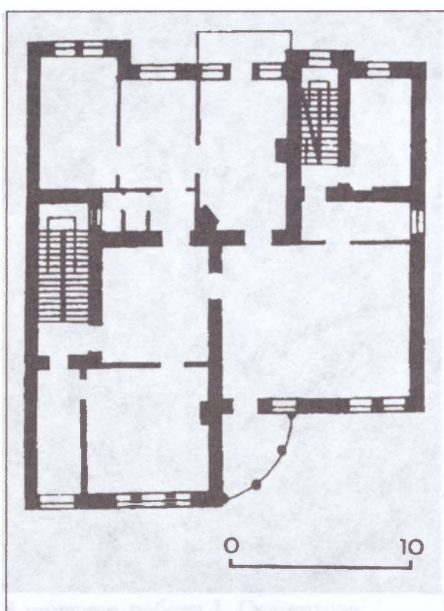
— перший поверх: сім кімнат, два передпокої, два коридори, кухня, кімната для прислуги, ванна й клозет;

— другий поверх: дев'ять кімнат, передпокій, коридор, кімната для прислуги, ванна й клозет;

— третій поверх: кухня, кімната для прислуги, комора та комірчина.

Особняк опалювався грубами, у двох кімнатах були каміни. Лише три кімнати мали ліплені прикраси на стелях.

План
2-го поверху

Третина ділянки – 150 кв. саж. із 450 – була віддана під сад, що відокремлював особняк від лінії забудови вулиці. Вздовж правого краю садиби йшов під'їзд, який, прорізаючи аркою крило особняка, виводив на господарський двір.

У червні 1917 р., коли дружина професора, Єлизавета Іванівна, за довіреністю чоловіка брала кредит у 70 тис. руб., все нерухоме майно оцінювалося у 115 тис. руб.

За радянської влади особняк було націоналізовано. На початку 1920 р. у складених ВУКОМПИСом списках будинків, де передбачалося обстеження на предмет виявлення і збереження мистецьких цінностей, значиться і адреса: Тимофіївська, 3, кв. 2.

У 1922–1923 рр. в особняку розмістився начальник Управління штабу КВО. За довідником на 1930 р. тут була окружна військово-бактеріологічна лабораторія № 3 КВО.

Після другої світової війни садибу відокремлено від вулиці й очей перехожих глухим металевим парканом. Тут містилося Консульство ФНР Югославії, потім – Посольство Монголії.

М. КОЦЮБИНСЬКОГО, 8 **(кол. Тимофіївська, 8)**

Ця садиба, розташована на підвищеному місці, на вододілі між широкою долиною Либеді та Афанасіївським яром, відома з середини ХІХ ст. Тоді вона належала поручику Аркадію Омеляновичу Корнієнку. 1865 р. на його замовлення було споруджено одноповерховий будинок з баштою, флігелем та службами. Лінія забудови вулиці, віднесеної до другого розряду, зумовила наявність газону перед фасадом, і такі газони збереглися обабіч усєї коротенької, на один квартал, вулиці.

1876 р. за проектом архітектора Р. Г. Густановського було надбудовано другий поверх, вирішений у шляхетних формах бароко: над порталом парадного входу піднеслися спарені приставні колони тосканського ордера, що тримають дугоподібний розірваний фронтон; традиційне членування фасаду на п'ять частин розкреповками дістало розвиток на другому поверсі: рустовані лопатки на флангах; загальному стильовому образу особняка відповідають барокові лиштва великих вікон та енергійно окреслені барокові сандрики. Високий ганок прикрито балконом, де в ажурному металевому огороженні раніше чітко читалася літера «К» — ініціал власника.

За купчою від 20 травня 1881 р. А. Корнієнко, вже полковник у відставці, продав садибу дружині губернського секретаря Марії Марківні Волковій. На той час садиба мала площу 2 тис. кв. саж. (0,91 га). Нова власниця 1887 р. заклала нерухомість у Київському товаристві взаємного кредиту, і одночасно було складено опис майна, з якого видно, що на першому поверсі було сім кімнат, два передпокої та коридор, а на другому — десять

Особняк по вул. М. Коцюбинського, 8. 1995 р.

кімнат. У парадних приміщеннях обох поверхів, традиційно орієнтованих вікнами на чоловий фасад, стіни оббито французькими шпалерами, підлоги були з дубового паркету, двері й віконні рами — також дубові, підвіконня — мармурові, а стеля прикрашена ліпними розетками.

На садибі стояло три флігелі, екіпажні сараї, стайні, дров'яники, комори й льодовні — усього два комплекти, з розрахунку на дві родини. Доглянутий садок займав площу 672 кв. саж. (0,31 га), де росло 110 фруктових дерев, близько 40 кущів, були фонтан, купальня й льох. Такий от маєточок посеред міста!

За купчею від 4 березня 1893 р. М. Волкова продала цю садибу дворянам Генріху Людвиговичу Ольшевському та його сестрі Леонарді-Леонії Людвигівні Ізбицькій, з дому Ольшевських. Рідні брат і сестра Ольшевські мали сім'ї: Генріх був одружений з Марією Чеславівною, в них росло четверо дітей; Леонарда-Леонія мала чоловіка Станіслава Йосиповича Ізбицького, а по його смерті вдруге одружилася з офіцером Іваном Аркадійовичем Голубовським — 1910 р. Коли 19 лютого 1914 р. помер Генріх Ольшевський, вдова і сестра продали в грудні 1915 р. садибу Марії Антонівні Ярошинській.

Особняки Старокіївської, Бульварної та Либідської частин

У роки Першої світової війни та з падінням самодержавства почався занепад і цієї садиби. Ще 17 травня 1917 р. вісім кімнат другого поверху зайняв 6-й гідротехнічний відділ Південно-Західного фронту. На першому поверсі мешкала Леонія Голубовська, хоч будинок був проданий, і цю обставину — «самовільно» — підкреслила домовласниця М. Ярошинська, як-то видно з документа, датованого 25 березня 1918 р.

У чотириквартирному флігелі навесні 1918 р. містилися: Товариство домашньої прислуги (з 1 серпня 1917 р.), Товариство католицьких жінок (відтоді ж) та ще два пожильці. Згодом весь особняк було націоналізовано.

Від 11 вересня 1922 р. садиба перебувала в оренді житлокооперативу. За актом обстеження будинку від 22 вересня 1926 р., тут мешкало шість кустарів, один торговець, тринадцять робітників і службовців, шість безробітних та один інвалід.

У 1930-х рр. на місці старого садка було споруджено Залізничну лікарню № 1, яка діє й досі.

Після проведення великих реконструктивних робіт — розчистки фасаду, огороження у нових, менших межах садиби — старий особняк було передано 1987 р. під консульство, а з 1992 р. — Посольству Румунії. Тоді ж на вікнах обох поверхів з'явилися сталеві ґрати, що зіпсували вигляд цікавого ошатного особняка.

МАЛО-ЖИТОМИРСЬКА, 14 (кол. 12)

Цей одноповерховий, чимось схожий на щемливо-старосвітський особняк, декорований фасонною цеглою у місцевому «цегляному» ж фольклорі, дивним-дивом зберігся поміж багатопверхових, значно молодших, а як на тепер, то вже й теж старих будівель. Він широко й вільно простяг свій чоловічий фасад зі старовинними лучковими сандриками й поважним рустом, що так контрастує з суєтою дрібненьких членувань фасаду сусіднього, праворуч, будинку, який, втім, належить до тієї ж садиби.

Меморіальна дошка на фасаді свідчить, що тут мешкав український художник Олександр Олександрович Мурашко. (скульптори П. Остапенко та П. Кальницький).

Садиба, на якій стоїть цей особняк, в середині XIX ст. належала надвірному раднику Флорентію Бровінському та його дружині Ользі Бровінській. Як видно з архівної справи, 1858 р. тут споруджено одноповерхову кам'яницю по фронту вулиці. На садибі площею 320 кв. саж. (0,14 га) розташовувався неодмінний садочок (ліворуч), а посеред двору — криниця: адже водогону тоді ще не було.

Від Бровінських нерухомість перейшла до спадкового почесного громадянина Петра Олександровича Григоровича-Барського, який був старшим представником старовинної київської купецької родини. До неї також належали брати: відомий мандрівник по святих місцях Василь Григорович-Барський та київський архітектор Іван Григорович-Барський. Брат Петра Олександровича — Микола, тримав на Хрещатику, 28 магазин ламп і посуду і був одним з найбільших домовласників міста (див. Стрілецька, 15).

Будинки
по вул. М.-Житомирській, 14.
1999 р.

Петро Григорович-Барський успадкував від батька уже відому торгову фірму, особистою працею розвинув її, спеціалізував, і свого часу був власником найбільшого паперового магазину в Києві. Як і його брат, П. Григорович-Барський належав до числа крупних київських домовласників. Обтяжений власними справами, він знаходив час для виконання різноманітних обов'язків громадської служби. Майже півтора десятиліття Петро Олександрович був старостою Софійського собору. Тривалий час виконував обов'язки директора Київського попечительського про тюрми комітету й голови ради Київської міської ощадної каси.

Не задовольняючись розмірами своєї великої справи, П. Григорович-Барський відкрив згодом ще й друкарню «Петро Барський» (Хрещатик, 40), маючи на увазі створити справу для свого улюбленця, старшого сина, Олександра Петровича.

За спогадами сучасників, Петро Олександрович інакше й не називав його як «мій Сашок». Доля, однак, розпорядилася інакше. Олександр Петрович під якимось враженням застрелився і тим завдав величезного горя батькові. Петро Олександрович

«впал в помешательство». Згодом, 1894 р. його сини, виступаючи в ролі опікунів хворого батька, продали садибу, закладену в міському Кредитному товаристві на суму 44291 руб. Новим власником став київський 2-ї гільдії купець Олександр Іванович Мурашко, перед тим — власник іконостасної майстерні в Чернігові.

За спогадами професора М. Г. Бурачека, вперше опублікованими 1983 р., О. І. Мурашко 1883 р. одружився у Чернігові з Марією Крачківською, яка мала восьмирічного сина Сашка. Вітчим, призвичаївшись до вагомого авторитету своїх постійних замовників — осіб духовного стану, — бачив майбутнє пасинка також у ранзі протоієрея або й вище. Тому й віддав його у науку до бурси.

Але ранні здібності майбутнього художника, його романтична натура, виплекана бабунею, маминою мамою, на тлі казок, пригод та мальовничої сільської природи, важко вкладалися в суворість бурсацького побуту. Звідси — сімейні конфлікти. Наприкінці 1880 рр., коли поновилися роботи у київському Володимирському соборі, кмітливий і підприємливий О. І. Мурашко переїхав зі своєю майстернею до Києва, сподіваючись на вигідні замовлення, а Сашка віддав до гімназії, маючи на думці вже не духовний сан для нього, а продовження власної справи — іконописця, бо й мистецький хист хлопця вже був надто помітний. Але Сашко прагнув тільки справжнього, вільного й не канонізованого мистецтва, тим паче — ремесла. І знову конфлікти, через які юнак покинув вітчимів дім і став самотужки долати життєві випробування. Він учився в рисувальній школі свого дядька, Миколи Івановича Мурашка, все ще долаючи шалений опір впертого вітчима, який не поспішав оформити навіть усиновлення Сашка. А пасинок прагнув вищої освіти митця, митця, перед яким ремісники-іконописці мусять шанобливо схилити голову. Отож, через злидні, голод, холод торував собі шлях до Імператорської академії мистецтв. Проте і в Петербурзі Олександр Мурашко мав долати тяжкі злидні. І от, 1900 р. як гідна винагорода за роки сумлінної праці — велика золота медаль Академії з правом закордонної подорожі за конкурсну картину «Похорон кошового». Для центральної постаті цього величезного полотна позував, як відомо, Михайло Старицький! Згодом картину придбав музей Академії мистецтв, а

Реклама
іконостасної
майстерні
М. І. Мурашка.
1909 р.

нині цей твір прикрашає зали Національного художнього музею в Києві.

Опинившись у Парижі — одвічній Мецці художників, О. Мурашко поринув у світ мистецтва, у світ високої європейської культури. До цього періоду належать його відомі картини «На вулицях Парижа», «Паризьке кафе», славнозвісна «Дівчина в червоному капелюсі», написані 1902—1903 рр. Як годилося, стипендіат надсилав свої роботи до Академії, де їх наразі оцінювали настільки високо, що двічі продовжували молодому здібному митцеві термін перебування за кордоном. А після Парижу був ще й Мюнхен.

1904 р. О. Мурашко повернувся до Петербурга — бадьорий, елегантний, незалежний. Але у північній столиці художник знову потрапив у скруту. Наступного, 1905 р. до Петербурга завітав відомий колекціонер і меценат Олександр Николович Терещенко. Він запропонував О. Мурашку поїхати з ним у закордонну подорож для ближчого знайомства з сучасним мистецтвом Заходу. Так вони побували у Франції, Італії, а також в Алжирі та Тунісі.

А 1907 р. О. Мурашко приїхав до Києва, де й оселився у вітчима, з яким вони остаточно помирилися, коли старий іконописний майстер, сам здобуваючи свій шматок хліба тяжкою працею, пересвідчився, що й пасинок уперто й цілеспрямовано

прагнув вищого, й таки досяг своєї мети — став відомим, шанованим і визнаним митцем європейського рівня.

По-своєму шанувався й вітчим. Так, 1909 р. рекламне оголошення художньої іконостасної майстерні О. І. Мурашко, що існувала від 1827 р., подавало зображення золотих медалей за участь у виставці у Варшаві та за собори св. Володимира у Києві і в Ялті. Майстерня виконувала «різного роду іконостасні роботи живопису, різьблення рам, столярну й позолотну роботу, оздоблення живописом та фресками стін, храмів, реставрацію картин. У м. Києві, Мало-Житомирська вулиця, власний будинок № 14».

За цією ж адресою Олександр Олександрович Мурашко об'їздив майстерню, де було створено кілька блискучих творів, які примножили славу незрівнянного майстра колориту. Навесні 1909 р. О. О. Мурашко вперше бере участь у міжнародній художній виставці у Мюнхені, де його картини «На ковзанці» та «Карусель» дістали найвищу оцінку, а митця запрошено для участі у виставках у Берліні, Відні, Амстердамі та інших європейських мистецьких центрах. Як відзначає М. Бурачек, «художник був закоханий у життя, умів знайти в буденному реалізмі дійсності і красу, і поезію. При тому завжди лишався сам собою. Жагуча пристрасть до кольору, до ефектів сонячного світла, до різнобарвних нюансів виявляли в Мурашкові справжнього сина України, її сонця, її мальовничого різнобарв'я».

Того ж 1909 р. Київське художнє училище, підпорядковане петербурзькій Академії мистецтв, запросило О. Мурашка очолити одну з майстерень живопису. Але тут все ще плекали казенні програми давно віджилого класицизму, і навіть така енергійна натура, як Олександр Олександрович, не змогла розбудити училище від мертвого сну. Тому він наприкінці третього року викладання залишив посаду. Натомість, як свого часу його дядько — Микола Іванович Мурашко — митець покинув царину мундирів, нагород і пенсій і відкрив 1913 р. власну художню студію — класи живопису і рисування. Крім нього, керівниками були ще Ганна Августівна Крюгер-Прахова (його своячениця та дружина професора А. В. Прахова) та А. Козлов. Крім фаху, тут читалися лекції з анатомії (професор Р. Гельвіг), з історії мистецтва (Є. Кузьмин), з філософії мистецтва (М. Воскобойніков).

Студія набула величезної популярності: до неї одразу ж записалося понад сто осіб. Адреса студії — вул. Інститутська, 18 — «Будинок Л. Гінзбурга». Звичайно ж, у центрі була постать визнаного метра й авторитета — О. Мурашка.

Але повернемося до долі садиби на М.-Житомирській, 14.

Підприємливий Олександр Іванович Мурашко врахував потенційні можливості садиби, і 1898 р., у розпалі «будівельної лихоманки» вздовж усієї правої сторони ділянки звів чотириповерховий прибутковий будинок, звернутий вузьким торцем — чоловічим фасадом — до вулиці. Цей, як він вважався, флігель, поставлений «глаголем» відносно особняка, мав шість квартир, що здавалися в найм, — три трикімнатні та три семикімнатні, кожна з передпокою та кухнею. Умови затісної ділянки спричинили влаштування оригінального, ламаного в плані в'їзду — підворітні та не менш оригінального фасаду — з яскраво виявленими й пропорційно витриманими деталями. На архівних кресленнях стоїть підпис архітектора М. Вишневського, автора таких цікавих споруд у Києві, як-от прибуткові будинки на Андріївсько-му узвозі, 34 та Шовковичній, 19.

З опису садиби й самого особняка, складеного 1894 р. теж відомим київським архітектором О. Шіле, видно, що парадний вхід був праворуч — і в особняк, і в прибутковий будинок. Піднявшись у бельетаж, відвідувач відчиняв ліворуч двері до передпокою, з вікном на вулицю. Далі була велика, з широким пройомом зала, видовжена по фасаду й розкрита на нього п'ятьма вікнами. Решта кімнат, включно з ванною в прибудові, розташовувалась з боку двору. У нижньому напівповерсі були кухмістерська, чотири кімнати та кухня.

17 травня 1910 р. Олександр Іванович Мурашко помер, був похований на Лук'янівському кладовищі. Нерухомість на Мало-Житомирській, 14 перейшла у спадок О. О. Мурашкові, що й було затверджено рішенням Київського окружного суду.

А 13 березня 1914 р. оформлено купчу, за якою класний художник О. О. Мурашко продав цю садибу жителю Чернігова, дворянину Костянтину Володимировичу Котляревському за 100 тис. руб. Гроші пішли на сплату кредитів і боргів, а частково — на придбання нерухомості на Лук'янівці, по Багговутівській вул., 25.

Художественная мастерская Иконопис-
ныхъ и Иконостасныхъ работъ.
Роспись церквей, золочение главъ и пр.
Якова Андреевича Жозгового
БЫВШАЯ
А. И. Мурашко.
Фирма существуетъ съ 1827 года.
Кіевъ, Малая Житомирская, № 14. № 5

Реклама 1914 р.

То була садиба вдови міщанина, Дарії Романівни Домбровської, площею 502,5 кв. саж. (0.23 га), — за купчою від 22 квітня 1914 р.

Ну а наявність кухмістерської в особняку на М.-Житомирській, 14 не випадкова: адже тут, поблизу Хрещатика й Думської площі потреба в таких закладах була очевидною. Додамо, що, приміром, 1914 р. на Мало-Житомирській містилися їдальні «Калімпос» (№ 5), «Константинополь» (№ 6), «Македонія» (№ 8) та ресторани «Житомир» (№ 2) і «Станція» (№ 10).

З опису будинку, датованого 1918 р., видно, що власником залишався той же К. Котляревський, а на першому поверсі містилися магазин та їдальня.

Насмілюсь припустити, що художник О. О. Мурашко, закоханий у щедру природу Лук'янівки, її простір і свіже повітря, віддав цьому куточку перевагу перед затісною, темнуватою Мало-Житомирською — з її гуркотом трамваю попід вікнами, близькістю гамірного Хрещатика. Але рішення це, на жаль, виявилось для митця фатальним.

Олександр Олександрович Мурашко, одружений з дочкою нотаріуса Маргаритою Августівною Крюгер, мав дочку. Шанована в місті людина, він входив до комісії «про красу міста». Слава Мурашка котилася тогочасною Європою, з виставки до виставки. 1910 р. він експонував свої роботи на міжнародній

Художник О. О. Мурашко

виставці у Венеції, на персональних виставках у Берліні, Кьольні та Дюсельдорфі. З 1911 р. О. Мурашко — постійний учасник виставок сецесіоністів у Мюнхені, з 1916 р. — член Товариства пересувних виставок і співзасновник Київського товариства художників. Його твори ще за життя потрапили до художніх музеїв та приватних зібрань у Будапешті, Нью-Йорку, Бухаресті, Німеччині.

5 (18) листопада 1917 Українська Центральна Рада, очолювана М. Грушевським, затвердила статут новоствореної Української академії мистецтв. Її першими професорами стали Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь Кричевський, Федір Кричевський, Абрам Маневич, Олександр Мурашко та Георгій Нарбут. Були великі сподівання.

А 14 червня 1919 р., при більшовицькій владі у Києві, Олександр Олександрович Мурашко був підступно вбитий чекістами при спробі втечі, неподалік свого дому на Лук'янівці, на Лук'янівці, яку так любив.

На Лук'янівському кладовищі можна бачити постамент з чорного граніту — надгробок О. Мурашка та новий пам'ятник на

М. А. Мурашко. 1910-і рр. Публікується вперше

могилі (автори — Р. Гавриленко, М. Хіміч, В. Чечіль, під керівництвом М. Стороженка, 1987 р.).

... По переїзді О. Мурашка на Лук'янівку, на Мало-Житомирській, 14 продовжувала діяти іконописна майстерня, що вже належала Якову Андрійовичу Мозговому («розпис церков, золотіння бань тощо»). З установами радянської влади садибу було націоналізовано і переобладнано під комунальні квартири.

У 1930-х рр. тут-таки був Будинок культури сліпих. Ще довго зберігалася на фасаді кругла металева табличка Товариства взаємного страхування від вогню. Обрання саме цього товариства — не випадкове: адже серед членів наглядового комітету товариства був Костянтин Петрович Григорович-Барський, син домовласника.

ОБСЕРВАТОРНА, 6 (кол. провулок)

На схилі давньої улоговини, згодом розпланованої як провулок-вулиця, стоїть окремішно з-поміж багатоповерхових будинків пізнішої доби, невеличкий одноповерховий цегляний особнячок. Доля його склалася чомусь так, що надто часто мінялися господарі цієї садиби.

Адресні довідники, видані на 1900—1905 рр., називають власником садиби титулярного радника Олександра Андрійовича Барбана; потім особняк належав дворянинові Івану Івановичу Гореславському, а від 1910 р. — провізорові В'ячеславу Миколайовичу Геращеневському. Останній тримав аптеку по вул. Хрещатик, 17, мав нерухомість на околицях, був скарбником у Київському товаристві аптекарів, очолюваному відомим київським фармацевтом Адамом Марцинчиком.

Аптека на Хрещатику, 17, колишня А. Зейделя, належала В. Геращеневському від 1905 р., зажила популярності і подавала таку рекламу: «Іноземні виноградні вина, натуральні мінеральні води російські та закордонні, стерильні розчини для підшкірних впорскувань в ампулах із нормального Ієнського скла. Виготовлення різних дозованих пресованих пігулок на патентованій машині з електричним мотором».

По-своєму типовою була доля синів спадкового дворянина аптекаря Геращеневського, характерна для покоління, якому випало вступати в активне самостійне життя на початку ХХ ст., і яке так промовисто назване М. Булгаковим «безжурним юним поколінням».

Старший, Петро В'ячеславович Геращеневський, народився 1890 р. на Київщині, в селі з гарною назвою Розумниця,

Таращанського повіту. У двадцять років закінчив Митавську (нині — м. Єлгава, Латвія) гімназію і пішов служити «вольноопределяющимся» до 132-го піхотного Бендерського полку, що стояв у Києві, на Кадетському шосе (вул. Косіора), 22. Через рік Петро звільнився у запас із званням молодшого унтер-офіцера польової піхоти і подав документи на природниче відділення університету св. Володимира. А незабаром подав прохання про зарахування його в аптекарські учні (певно, батькові). Ще по двох роках студент Петро Герашеневський подав на ім'я ректора прохання про дозвіл взяти шлюб з дівчиною дворянкою Оленою Олександрівною Липською. А наступного року почалася Перша світова війна. Подальша доля Петра невідома.

Його молодший брат, Василь — близнюк з Борисом, народився 1894 р. у тому ж с. Розумниця, 1914 р. закінчив восьмирічний курс київської гімназії «групи батьків». З військового білета, що зберігся в міському архіві, видно, що він, канонір з «вольноопределяющихся» 15-ої артилерійської бригади, строку служби 1914 р., звільнений від служби за хворобою. У серпні 1915 р. Василь подав документи на юридичний факультет університету св. Володимира. Збереглася телеграма: «Поступаю военное», датована груднем 1915 р. Подальша доля також невідома.

1918 р. власником особняка по вул. Обсерваторній, 6 був уже М. Капшевич. А далі — націоналізація.

Цей особнячок, розташований попід горою та поруч з порожнім, по вул. Обсерваторній, 8, місцем, де свого часу передбачалося спорудити Маріавітський костюль, залишився зовні майже незайманим. Відокремлений від хідника невеликим газоном за підпірною кам'яною стінкою, особняк стоїть по центру земельної ділянки, колись огороженої глухим дерев'яним парканом, з воротами ліворуч. До ганку, накритого двосхилим дашком на ажурному каркасі, ведуть гранітні сходи. Обабіч парадних дверей — вузьенькі віконечка, що дають денне світло до передпокою. Фасад оздоблено в традиціях пізнього класицизму, в цегляному декорі, з рустованими пілястрами й пластичною обробкою всіх площин. По центру — глухий цегляний парапет край даху.

У 1944–1945 рр. тут мешкав голова Комітету в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР, академік-драматург, лауреат

Особняк на Обсерваторній, 6. 1993 р.

кількох Сталінських премій Олександр Євдокимович Корнійчук, вже тоді одружений вдруге, з політичних міркувань, — з польською письменницею Вандою Василевською. Жили бездітно.

Невдовзі, коли родина генерала армії М. Ф. Ватутіна відмовилась оселитись у спеціально для неї побудованому 1945 р. особняку по вул. Артема, 46 (*див.*), письменницьке подружжя перебралося туди.

А цей особняк віддали дитячій соматичній лікарні. Приймаючи садибу, головний лікар Лідія Олександрівна Попова з гіркою побачила ями від викопаних троянд, рештки обірваної електропроводки, а на вікнах і дверях — сліди від зниклих латунних ручок та шпінгалетів...

Від 1970 рр. в особняку містилися різні установи, зокрема редакція газети «Культура і життя».

Така от доля випала цьому особнячку.

ПУШКІНСЬКА, 22А (кол. Ново-Єлизаветинська, 20)

Серед багатоповерхової суцільної забудови центру міста досить дивний вигляд має цей будиночок, споруджений, за «зразковим» проектом, пропонованим по всій імперії ще з початку ХІХ ст. Неодмінні сім вікон по фасаді високо піднято над цокольним поверхом; праворуч – бічний вхід зі скляними сінями; дуже характерний великий карниз, зашитий дошками спереду й низу – від усього віє старосвітською архаїкою.

Знадвору будинок має два симетричні ризаліти по краях, що утворюють П-подібний план. Збереглися, хоч і переплановані, колишні служби, розставлені по периметру садиби, та невеличкий традиційний, але по-новому впорядкований садочок. А праворуч височать колишні прибуткові п'ятиповерхові будинки, поставлені один за одним на тій самій садибі.

Сучасникові ніщо не нагадує про велич і багатство колишніх власників просторої садиби, де особняк споруджено у 70-х рр. ХІХ ст., а тридцять-сорок років по тому – великі будинки. Тим часом, якихось сто років тому садиба площею 1104 кв. саж. (0,5 га) належала представникам однієї з найдавніших дворянських родин – Дуніним-Борковським.

За визначенням палати кримінального і цивільного суду від 13 грудня 1872 р. і за ввідним листом від 5 березня 1874 р., садиба по Ново-Єлизаветинській, (20) 22 належала доньці поручика Ользі Семенівні Іваненко. Вже 8 березня 1874 р. за бажанням власниці міський землемір О. Терський склав план садиби з поясненням будов, що на ній знаходилися: два кам'яні одноповерхові будинки фасадом на вулицю, дерев'яні одноповерхові флігелі, сад фруктовий, господарчі служби.

Колишній особняк
на Пушкінській, 22-а.
1994 р.

Недовго О. Іваненко володіла садибою; вже влітку цього ж року продала її Олександрі Олександрівні Дуніній-Борковській. Повіренням останньої у справі купівлі нерухомості виступив її брат — Леонід Олександрович Милорадович. О. О. Дуніна-Борковська (1835—1906) походила з родини Милорадовичів, які мали сербське коріння, була старшою сестрою Григорія та Леоніда Милорадовичів. Г. Милорадович у 1871—1878 рр. — флігель-ад'ютант імператора, з 1873 р. — граф Російської імперії, 1890—1896 рр. — чернігівський губернський предводитель дворянства; історик і генеалог.

Леонід Олександрович Милорадович закінчив 1860 р. курс наук в Олександрівському лицейі і як казенний вихованець зобов'язаний був пробути на державній службі не менше 6 років. З 1868 р. він очолював Київський мировий з'їзд, у 1878—1879 рр. — київський віце-губернатор.

Олександра Олександрівна вийшла заміж за старшого від неї вдівця з двома дітьми, Василя Дмитровича Дуніна-Борковського.

Рід Дуніних-Борковських не поступався Милорадовичам у іменитості й заможності. Це була найдавніша родина XII століття, походила від датського знаменитого шляхетства.

Масток Милорадовичів «Христовське». 1901 р.
(с. Жорживка Зінківського повіту Полтавської губернії)

Василь Касперович (Карпович) Дунін-Барковський був генеральним обозним (1687—1702); відновив Чернігівський Спасо-Преображенський собор, дав великі кошти на відновлення Єлецького монастиря, де і був похований у 1702 р.

Дуніни-Барковські мали родинні зв'язки з багатьма старовинними шляхетними родинами України, такими як Волконські, Галагани, Лизогуби, Марковичі, Міклашевські, Милорадовичі, Полуботки, Скоропадські.

Василь Дмитрович Дунін-Барковський (1819—1892) закінчив курс Олександрівського ліцею зі срібною медаллю і чином титулярного радника 1836 р. У 1849—1852 рр. був попечителем Чернігівських богоугодних закладів, у 1865 р. — Катеринославський, а потім Могильовський губернатор. Одружившись з Олександрою Милорадович, В. Дунін-Барковський у 70-ті рр. переїхав до Києва. На час придбання садиби на Пушкінській, 22 у сім'ї Дуніних-Барковських було шестеро малолітніх дітей — два сини й чотири дочки, та двоє дорослих синів від першого шлюбу Василя Дмитровича. Придбана садиба дозволяла вільно

В. Д. Дунін-Борковський

розміститися всій численній родині разом з няньками, гувернантками та прислугою.

На садибі стояв півтораповерховий кам'яний особняк. У нижньому поверсі були льохи, а на першому — 10 великих кімнат, кухня, 3 передпокої, кімнати для кухарки та прислуги. Із кімнат 9 — поклеєні шпалерами, а решта — кухня, ванна, клозет — пофарбовані. У будинку було 17 дубових двостулкових дверей, 9 груб і один камін. У п'яти кімнатах блищала навоще-на паркетна підлога.

Поруч з особняком по вулиці стояв півтораповерховий флігель на сім кімнат та два передпокої, з клозетом, ванною і кухнею з кімнатою для прислуги. При будинкові була велика скляна веранда, що виходила в сад. Чудовий фруктовий сад займав 390 кв. саж. У глибині садиби стояло ще два одноповерхових флігелі (дерев'яний і кам'яний), а також екіпажна, стайня, льодовня, дров'яники. Ось такий собі ще один невеличкий маєток у центрі міста!

О. О. Дуніна-Борковська із сином Сашею

Велика родина Дуніних-Борковських вибиралася на літо у маєток Милорадовичів на Полтавщину. От де було роздолля для дітей!

В особняк Дуніних-Борковських часто навідувалися у гості: брати господині — Леонід та Григорій Милорадовичі з родинами, рідня з боку Василя Дмитровича. На всіх вистачало сімейного столового срібла (цей комплект виконав петербурзький майстер Садиков) з гравірованими літерами «А. М.» (Александра Милорадович). Роботи того ж відомого майстра був і срібний туалетний набір Олександри Милорадович з тими ж літерами «А. М.» на кожній речі: овальне дзеркало, два підсвічники на два різки кожен — все це у стилі рококо. Рукоมийник і миска визолочені тощо. За цей срібний набір майстрові було заплачено 1600 рублів.

З переліченого зрозуміло, що це частина приданого Олександри Олександрівни; дуже гарний був і чайний срібний сервіз, котрий складався з самовара із конфоркою, чайника, кавника, цукорниці, корзинки для хліба, великого підносу,

О. В. Дунін-Борковський
з дружиною Матильдою та дітьми. 28 жовтня 1907 р.

щипців для цукру і 12 визолочених ложечок. Це срібло було куплене а Англійському магазині у Петербурзі, мало вензель «А. Д. Б.» (Александра Дуніна-Борковская).

У сім'ї Дуніних-Борковських зберігалися дві ікони у срібних визолочених ризах роботи того ж Садикова (благословення батька з матір'ю Милорадовичів).

В особливо урочисті хвилини, на свята, Олександра Олександрівна вдягала свої прикраси: чотири нитки перлин з фермуаром з сапфіра, прикрашеного діамантами; діамантові сережки, кожна у чотири діаманти, підвіски до них із двох усипаних діамантами листків з перлиною у вигляді груші у кожній.

Взимку господиня одягала шубу чорно-бурої лисиці з таким же коміром, покритим синім оксамитом.

Тут, в особняку на Пушкінській, вирости діти Дуніних-Борковських, створивши свої сім'ї. Тут 1892 р. помер глава сім'ї, Василь Дмитрович, поховали його у родинному склепі, у каплиці біля церкви (Городищенський повіт Чернігівської губернії).

О. В. Дунін-Борковський з сином Андрієм

Перша дружина старшого сина, Олександра Васильовича, походила з дому Волконських, її брат, князь Петро Миколайович Волконський, став чоловіком Олександри Василівни Дуніної-Борковської. Взяли шлюб у 1893 р., жили тут, на Пушкінській.

Після смерті матері вся нерухомість у Києві перейшла у спадок старшому сину — Олександрю Васильовичу Дуніну-Борковському.

Уже в 1911 р. він змушений був заставити садибу на Пушкінській, 22 в кредитному товаристві за 205 тис. рублів.

У лютому 1912 р. О. Дунін-Борковський частину садиби (467 кв. саж.) продав французькому громадянину Емілю Августовичу Бергонье (Пушкінська, 22), синові відомого підприємця Огюста Бергонье, що заснував цирк, потім — театр на розі Фундуклеївської та Пушкінської (нині — Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки). Особняк з флігелем залишився за власником, а на покупщика Бергонье була переведена частина кредиту, відкритого Дуніну-Борковському,

Г. В. Дунін-Борковський. 1887 р. Фото В. Висоцького

в сумі 80 тис. руб. Новий власник цієї частини садиби і почав зведення двох п'яти-, шестиповерхових прибуткових будинків.

Фасадний шестиповерховий з підвалом будинок був зведений для здачі в найм семи-, шести- і чотирикімнатних квартир, що розмістили на другому і вищих поверхах. Перший поверх був зайнятий під магазини. Флігель — п'ятиповерховий, а в середній частині — шестиповерховий, весь будинок мав 60 кімнат, був зданий за контрактом під приватну лікарню строком на 10 років з 17 липня 1913 р. за оплату 16 тис. руб. на рік. Умови договору були закріплені 19 квітня 1912 р., коли ще тільки розпочиналося будівництво на садибі. Уже на початку вересня 1913 р. фасадний і флігельний будинки були зведені й готові під здачу.

Повернемося до садиби на Пушкінській, 22А. У власності Дуніних-Борковських вона пробула до літа 1912 р. і була продана 9 липня 1912 р. цукропромисловцю Карлу Йосиповичу Ярошинському за 168 116 рублів (640 кв. саж.).

Оля і Коля Волконські. Київ. Поч. ХХ ст.

Ось так розпалось родове гніздо Дуніних-Борковських, які володіли садибою 38 років. За півроку 1912 р. із однієї садиби стало дві: 22 і 22А. Ярошинський ніяких будівель не зводив, от і залишився особняк будови 70-х рр. ХІХ ст. в центрі міста. Власник застрахував свою нерухомість у 1919 р. до 1920 р., потім все було націоналізовано.

Представники родини Дуніних-Борковських живуть в різних країнах світу, в нащадки Григорія Васильовича Дуніна-Борковського — до цього часу живуть у своєму рідному місті і люб'язно надали Музею історії міста Києва родинні світлини.

ПУШКІНСЬКА, 34 (кол.Ново-Єлизаветинська, 34)

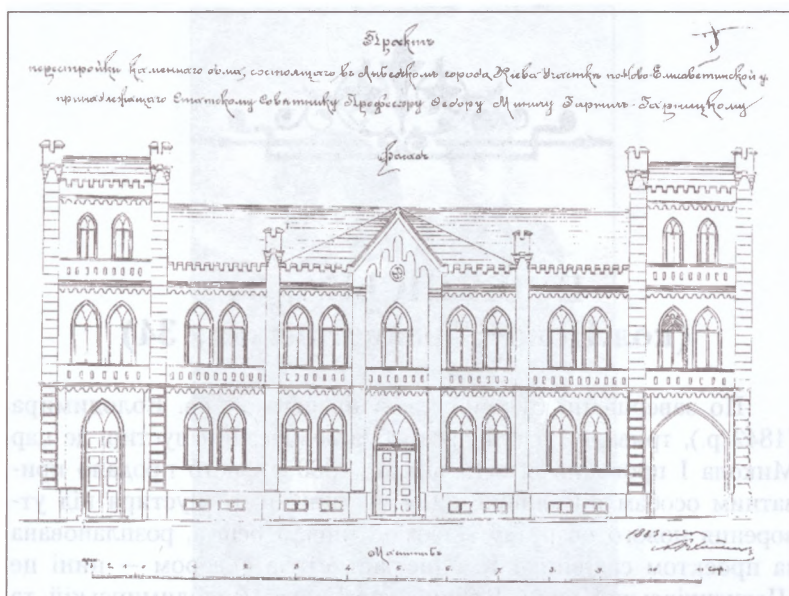
По завершенні будівництва університету св. Володимира (1842 р.), тривалий час напроти був величезний пустир, де цар Микола I проводив огляди військ. 1860 р. місто продало приватним особам південно-західну частину цього пустиря під утворення нового кварталу і двох вулиць, а решта, розпланована за проектом садівника К. Хрестіані, стала сквером — нині це Шевченківський парк. Вулиці, паралельні Володимирській та між теперішніми Б. Хмельницького й Толстого, — Терещенківська і продовження Пушкінської (колишня Ново-Єлизаветинська).

1871 р. дано високий дозвіл на забудову кам'яними будинками нововідокремленої частини університетської площі. Міська управа оприлюднила кондиції на продаж «пустопорожніх» земельних ділянок, де зазначалося, що бажаючі можуть торгуватися і для цього повинні з'явитися до міської управи у зазначений день з узаконеним задатком. Куплену землю власник мусив негайно обнести парканом і впродовж п'яти років спорудити за затвердженим планом фасадний кам'яний будинок.

У торгах взяли участь і професори університету св. Володимира. Так, професор хімії Федір Минович Гарнич-Гарницький, внісши задаток у 1200 руб., придбав на початку грудня 1874 р. земельну ділянку площею 471 кв. саж. (0,21 га) за 3391 руб. сріблом.

Не відкладаючи, вже у січні 1875 р. Ф. Гарнич-Гарницький замовив міському землеміру план садиби, а на початку березня

Особняки Києва

Проект особняка з автографом О. Хойнацького. 1883 р.

подав до міської управи прохання на дозвіл зведення кам'яного одноповерхового з мезоніом будинку.

Проект виконав міський архітектор Віктор Олексійович Прохоров.

Особняк мав фасад, оздоблений за тодішніми смаками, — псевдоготичні стрільчасті вікна, підкреслено потужні лопатки й аркатурний фриз.

У серпні того ж 1875 р. власник подав до міської управи прохання на видачу «вічної данної», яка закріпила за ним право власності.

Ще через вісім років, 1883 р., на прохання Ф. Гарнича-Гарницького було зведено другий поверх — так само в готичному стилі, за проектом архітектора О. Хойнацького.

Опис будинку на той рік свідчить, що на першому поверсі було 13 кімнат, три передпокої, два коридори, ванна і ватерклозет; 12 кімнат було оббито французькими шпалерами, в трьох кімнатах — дубовий паркет, в решті — підлога з соснових дощок.

Є. Ф. Гарнич-Гарницький серед членів Київського атлетичного товариства. 1908 р. (З архіву В. В. Драги)

Сімнадцять вікон мали підвіконня з білого мармуру. На другому поверсі — 16 кімнат, три передпокої, ванна і два ватерклозети, у п'яти кімнатах — дубовий паркет.

1885 р. статистичний відділ міської управи подав головні прибутки й виплати на утримання особняка з чотирьох квартир, деякі з них власник здавав у найм. Оцінка квартир, тобто річна плата, становила 4600 руб. На садибі був ще кам'яний, критий залізом флігель, де здавалася одна квартира за 450 руб. на рік, були два каретні сараї, стайня і три сараї для дров. Родив молодий фруктовий сад.

Федір Минович Гарнич-Гарницький походив з дворян Полтавської губернії. Його дід, Степан Матвійович Гарнич-Гарницький вступив на службу з дворян у Малоросійській Стародубський козачий полк рядовим 17 квітня 1764 р. А 3 березня 1775 р. Малоросійська колегія надала йому чин значкового товариша. 1779 р. за власним бажанням він вийшов у відставку із

Є. Ф. Гарнич-Гарницький серед членів Київського атлетичного товариства. 1910 р. (З архіву В. В. Драги)

званням поручика. 1784 р. народився син Мина, записаний у метриці «по-простонародному» Гореником, тож пізніше був переписаний Гарничем-Гарницьким, а Полтавське дворянське зібрання, розглянувши 28 грудня 1842 р. документи, визнало його у «потомственому дворянському достоїнстві» із відповідним записом у дворянській книзі.

Отож, його син Федір Минович успішно закінчив 1856 р. Харківський університет, потім власним коштом протягом року займався хімією в лабораторії Вюрца в Парижі. 1858 р. обраний почесним членом Паризького хімічного товариства. 1863 р. Міністерство народної освіти відрядило Ф. Гарнича-Гарницького за кордон на два роки з науковою метою. Потому він читав курс органічної хімії в Харківському університеті, успішно захистив докторську дисертацію (1867 р.), став ординарним професором на кафедрі хімії Харківського (1868 р.) та Київського (1870 р.) університетів. Переїхавши до Києва, спочатку мешкав при університеті, а потім — у цьому особняку. Був одружений з Марією Михайлівною, з дому Полякових. Мали п'ятеро дітей: Євген (1862 р.), Павло (1863 р.), Федір (1867 р.), Лариса (1868 р.) та Володимир (1871 р.). Сини навчалися у київській 1-й гімназії.

Первоначальна група Київського Атл. О-ва.
Гинтеръ, Антвпенко, Куляцкій, Хряковъ, Подборсвій, Шварцъ, Циглеръ, Лягнау, Нечаевъ, Христофоровичъ, Е. Ф. Гарвичъ-Гарницкій, Вачковсвій, Никольскій, Ромаиъ, Савранскій, Вюрглеръ

Перший склад Київського атлетичного товариства. 1899 р.
(З архіву В. В. Драги)

Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. родина Гарничів-Гарницьких виявила активну громадянську позицію: професор створив комітет для збору пожертв на закупівлю хіни. Цей протипропасницький препарат постачався для потреб російської армії, що діяла у придунайських болотах. З одним із транспортів хіни професор особисто подався до Болгарії, де був прийнятий в імператорській головній квартирі в Гірському Студні. За цей вояж Федір Минович був нагороджений рідкісною для цивільної особи нагородою — орденом св. Володимира 3-го ст. з мечами.

Марія Михайлівна Гарнич-Гарницька разом з дружинами інших професорів університету — Котляревського, Хандрикова, Ромера і Томси утворили 1877 р. жіночий гурток для допомоги пораненим, відкрили шпиталь на 16 ліжок для нижніх чинів у найманому помешканні в будинку І. Кириєнка (ріг вул. Шулявської та Тарасівської) з шістьма просторими кімнатами. Медичну допомогу надавали професори О. Шкляревський, Г. Мінх, В. Томса, Е. Мандельштам. Уповноваженою була М. Гарнич-Гарницька.

1884 р. професор Ф. Гарнич-Гарницький заклав нерухомість у Київському земельному банку, оцінку майна робив

Призовий кубок
Є. Гарнича-Гарницького.
1914 р. Срібло.
(З архіву В. В. Драги).

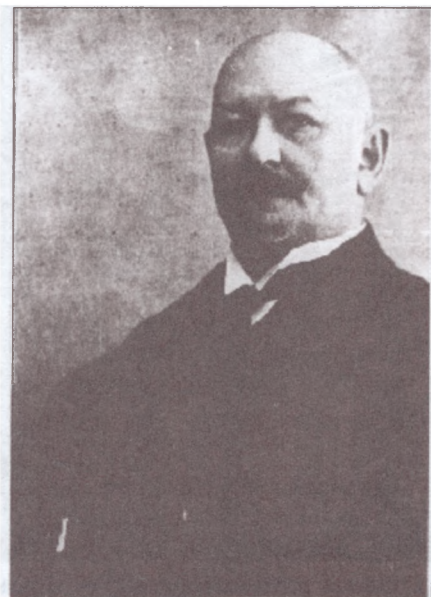
архітектор Г. Шлейфер. В описі зазначено, що «будинок міцно споруджений і гарно оздоблений» — з гранітними парадними і дерев'яними чорними сходами, з підвалом під половиною будинку. У тому підвалі було дві кухні та дві пральні — до квартири першого та другого поверхів, а ще — двірниця, два льохи і коридор. На першому поверсі — квартира з 11 кімнат, трьох передпоків, буфетної, двох комор, лакейської, ванної, ватерклозета і балкона у садок. На другому поверсі квартира не зазнала змін. Будинок опалювався 21 кахляною грубою з теракотовими оздобами та одним мармуровим камином. На садибі були ще кам'яний флігель з двома льохами й льодовнею у склепінчастих сутеренах, з п'ятикімнатною квартирою та одноповерхові служби — з трьома дров'яниками, двома каретними сараями, стайнею на п'ятеро коней і кучерською кімнатою. Під заставу цього майна Ф. Гарнич-Гарницький одержав з січня 1885 р. позичку від Земельного банку на суму 44 тис. руб. терміном на 27 років і 6 місяців. Згодом професор ще двічі закладав нерухомість під заставу в приватні руки — купцеві І. Бірюкову на

Колишній особняк по вул. Пушкінській, 34. 1993 р.

три роки на суму 12 тис. руб. (1885–1888 р.) та спадковому почесному громадянину М. Дегтерьову на суму 15 тис. руб. (1887–1890 рр.). А 14 грудня 1890 р. продав майно київському 1-ї гільдії купцеві спадковому почесному громадянину Іоїль-Нусіну Кельмановичу Тульчинському, разом із зобов'язанням сплати позички Земельному банку. Наступного року новий власник спорудив повний третій поверх за проектом архітектора Я. Вольмана – дещо нижчий за другий, але так само зі стрільчастими вікнами, з таким само аркатурним пояском та піднятими над краєм даху тумбами, що завершували лопаткове членування фасаду.

Того ж 1891 р. померла Марія Михайлівна Гарнич-Гарницька, а Федір Минович, по тридцяти роках викладацької праці, залишив університет і переїхав до Петербурга, де посів місце члена ради Міністерства державного майна, брав участь у різних комісіях з сільського господарства, очолював дослідну землеробську станцію в далекому Ташкенті, керував науковими дослідженнями з культури бавовни, винограду та інших рослин у Туркестані. 1901 р. він вийшов у відставку, жив переважно в

Є. Ф. Гарнич-Гарницький

Петербурзі, навідуючись до дітей у Київ. А 19 листопада 1908 р. помер у далекому Владикавказі.

Із синів найбільш відомим у Києві був старший — Євген Федорович Гарнич-Гарницький. Він народився 29 січня 1862 р., закінчив київську 1-у гімназію та медичний факультет університету св. Володимира (1889), був учнем професора М. Стуковенкова. 1891 р. його призначено молодшим лікарем Київської фортечної артилерії, мав відрядження у розпорядження саратовського губернатора на боротьбу з холерою восени 1892 р. Згодом служив лікарем для відряджень VI розряду при Київському окружному військово-медичному управлінні КВО. Мав велику практику. Нарешті, 1901 р. звільнився зі служби з присвоєнням чину колезького радника та мундиру. Був одружений з дворянкою Наталею Василівною, з дому Андозьких. У них був син Георгій.

Завдяки невтомній енергії, Євген Федорович, крім занять за фахом, відгукувався на різні потреби громадського життя. Маючи атлетичну статуру й чудове здоров'я, особливо активно

Г. Є. Гарнич-Гарницький. 1910 р.

сприяв розвитку спорту в краї. Він заснував і брав активну участь у діяльності Київського яхт-клубу (начальник гавані, віце-командор), атлетичного і гімнастичного товариства, згодом перейменованого на «Русский Сокол» (понад 18 років — незмінний голова), Київського вільнопожежного товариства (перший начальник дружини), що мало своє депо на розі Бульварно-Кудрявської та Обсерваторного провулку. Євген Федорович заснував Київський клуб автомобілістів, куди залучив багатьох представників фінансового і чиновного світу, що, певна річ, сприяло розвитку клубу. Він був діяльним членом багатьох київських товариств: велосипедного, туристичного, рисистих перегонів, мисливського, рибальства, любителів природи, повітроплавання тощо.

Є. Гарнич-Гарницький багато зробив для благоустрою Святошина, де мав дачу і де, головуючи в товаристві благоустрою, влаштував парк, звів театр, пожежну охорону, поліцію, пошту, викопав ставок тощо. Майже все це діяло впродовж ста років.

У період громадських заворушень 1905 р. Є. Гарнич-Гарницький заснував у Києві партію октябристів і, за вибором

І.-Н. К. Тульчинський

партії, став редагувати газету «Новый век», що виходила у січні-березні 1906 р.

Залишаючись громадсько-активним, Євген Федорович 1911 р. увійшов до союзу націоналістів, а згодом став одним з організаторів бойскаутського руху в Києві. Ці «юні розвідники» зробили чимало суспільно-корисних справ у роки Першої світової війни. Під час визвольних змагань 4 грудня 1918 р. сформувалася дружина бойскаутів під командуванням Є. Гарнич-Гарницького, зі штабом у будинку Педагогічного музею (вул. Володимирська, 57), з метою несення внутрішньої караульної служби. До дружини приймали гімназистів та кадетів не молодших 17 років. Зі вступом 14 грудня 1918 р. до Києва військ Директорії дружина припинила своє існування.

Син професора Ф. Гарнича-Гарницького, Федір Федорович, власник картонної фабрики у Петербурзі, почесний член петроградського товариства «Санітас» (київське відділення), голова товариства «Геркулес», загинув восени 1916 р.

Л. Етінгер

Син Є. Гарнича-Гарницького, Георгій Євгенович народився 20 квітня 1892 р., закінчив київську 1-у гімназію (1910 р.), вступив на юридичний факультет університету св. Володимира.

А новий власник особняка на Пушкінській, 34, І. Тульчинський розмістив на першому поверсі контору Жашківського цукрового заводу, що належав йому. Дві квартири на третьому поверсі було об'єднано в одну, дев'ятикімнатну, з кухнею та передпокоєм.

Родина Тульчинських була відома своїм благодійництвом, надаючи кошти на розбудову і утримання Єврейської лікарні.

За духівницею Тульчинського, особняк 1898 р. перейшов у спадок доньці купця Леї (Луїзі) Етінгер. Вона ж залишалася власницею садиби і 1918 р., про що свідчать страхові поліси товариства «Саламандра», а майно оцінювалося в 100 тис. рублів.

А далі — націоналізація, і в будинку відтоді містяться різні установи.

ПУШКІНСЬКА, 36 (кол. Ново-Єлизаветинська, 36)

Двоповерхова кам'яниця з двома, далеко виставленими вперед, на лінії забудови вулиці ризалітами та крихітним палісадничком між ними, виглядає дещо дивно — з «вагонними» вікнами й обличкованими інкерманським каменем стінами. Хоч фасад виглядає ніби сучасно, але то давній київський особняк.

Як зазначалося у попередній статті (Пушкінська, 34 — *див.*), 1871 р. було одержано дозвіл на забудову частини площі за сквером перед університетом. У грудні 1874 р. сусідню з професором Ф. М. Гарничем-Гарницьким ділянку землі купив на торгах професор математики університету св. Володимира Михайло Юрійович Ващенко-Захарченко, внісши задаток 1226 руб. Ділянка площею 481 кв. саж. (0,22 га) обійшлася в 3415 руб. сріблом, восени 1875 р. він уже одержав «вічну данну» на право власності. Крім того, М. Ю. Ващенко-Захарченко купив ще одну земельну ділянку на паралельній, майбутній Терещенківській вулиці, але 1878 р. продав її купцю Д. Ф. Лазарєву.

Особняк по вул. Пушкінській, 36 було споруджено 1875 р. за проектом військового інженера Віктора Олексійовича Прохорова. То була одноповерхова кам'яниця з невеличким палісадником перед фасадом. Будинок мав 14 кімнат, 4 передпокої, ванну кімнату і коридори, причому в парадному коридорі — мармурова підлога і мармурові сходи. Всі кімнати поклеєні шпалерами, вікна — з мармуровими підвіконнями. Опалювався будинок сімома грубами з межигірської цегли та двома мармуровими камінами. У підвалі містилися дві пральні і кухня.

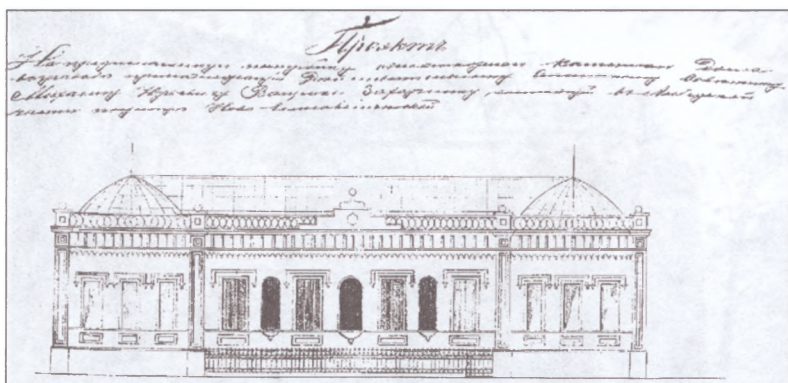

Колишній особняк по вул. Пушкінській, 36. 1999 р.

Ще на садибі стояв одноповерховий кам'яний флігель на шість кімнат з кухнею, коморами, льодовнею, льохом, дров'яником; а також сарай, стайня. Все подвір'я вкривала бруківка, 130 кв. саж. займав садочок.

У Михайла Юрійовича було три сини і донька від першого шлюбу та син і донька — від другого. На час спорудження особняка він — дійсний статський радник, ординарний професор на кафедрі чистої математики університету св. Володимира.

М. Ю. Ващенко-Захарченко народився 31 жовтня 1825 р. у дворянській сім'ї в с. Маліївка Золотоніського повіту Полтавської губернії. То був давній запорозький рід. Прадід Довбня-Ородницький відомий як «славний запорожець, решетилівський сотник»; батько — Юрій Іванович Захарченко, мати — Пелагея Лаврентіївна, з дому Коделець. Початкову освіту Михайло Юрійович отримав у Золотоніському повітовому училищі, а потім у київській 2-й гімназії (1838—1845), яку закінчив із срібною медаллю. Далі — II віділення філософського факультету університету св. Володимира по математичному відділку. Провчившись два роки, поїхав за кордон, де в Парижі слухав лекції з математики. А потім на правах приватної особи успішно

Проект особняка, складений В. О. Прохоровим. 1875 р.

склав іспити на ступінь магістра чистої математики при університеті св. Володимира. 1867 р. М. Ю. Ващенко-Захарченко блискуче захистив докторську дисертацію. Він читав лекції з алгебраїчного аналізу, аналітичної геометрії I та III вимірів тощо. 1866 р. виходить друком його праця «Риманнова теорія функцій составного переменного», його обирають членом Московського математичного товариства; 1883 р. — «История математики», київський вчений стає членом-кореспондентом Математичного товариства в Бордо. На той час М. Ващенко-Захарченко був рідкісним педагогом з широкою математичною освітою, протягом майже шести років у Парижі він слухав лекції видатних математиків: Коші, Ліувілья та інших. 1896 р. М. Ю. Ващенко-Захарченко, кавалера російських орденів, наго-роджено знаком за відмінну службу — 40 років в університеті.

1870 р. Михайло Юрійович овдовів, маючи на руках трьох синів від 15 до 10 років та доню трьох років. У квітні 1871 р. він одружився вдруге — з Вірою Миколаївною Мельницькою, значно молодшою, класною дамою Інституту шляхетних дівчат, випускницею Катерининського інституту в Петербурзі, дочкою поміщика Тверської губернії. Маючи педагогічне покликання й любляче чуйне серце, Віра Миколаївна перейнялася долею дітей Михайла Юрійовича, вбачаючи в цьому для себе цілу педагогічну школу. Коли його сини пройшли шкільний вік, а дочка тільки почала вчитися, двоє вже її власних дітей — хлопчик шести та донька п'яти років — взялися за абетку, у Віри Миколаївни визріла

М. Ю. Ващенко-Захарченко

думка відкрити власну середню школу. Таку школу, яка б відповідала найвищим вимогам та гуманістичним ідеалам доби.

1878 р., завдяки широким зв'язкам та підтримці М. Бунге вона домоглася дозволу Міністерства народної освіти заснувати у Києві першу в Російській імперії приватну жіночу гімназію загального типу з пансіоном при ній. 14 вересня 1878 р. гімназія була урочисто відкрита на розі вул. Несторовської та Бібіковського бульвару, 20. Напроти Володимирського собору. Там вона містилася до 1902 р., коли перейшла до нового, спеціально для неї спорудженого приміщення по вул. Тимофіївській, 7 – уже як жіноча гімназія О. Т. Дучинської. Цей будинок зберігся (нині – вул. М. Коцюбинського, 7). Першого року існування гімназії математику у старших класах викладав сам М. Ю. Ващенко-Захарченко, потім – В. П. Єрмаков.

За спогадами Г. Берло, вчительки цієї гімназії, Віра Миколаївна була розумна, добра й дотепна жінка, але надзвичайно товста – через хворобливе розгладшання. Дочку свою, дуже здібну маленьку дівчинку, Віра Миколаївна помістила до першого класу

М. Ю. Ващенко-Захарченко з сином

своєї гімназії. Дівчинка дуже добре вчилася, але застудилася і вмерла, завдавши тяжкого удару матері. В гімназії Віра Миколаївна викладала французьку мову в перших двох класах і керувала гімназією.

Під час уроків вона сиділа в учительській кімнаті у великому кріслі, а після уроків у своєму кабінеті і завжди щось робила — або читала, писала, або плела щось чи вишивала. Всіх зустрічала ласкаво, привітно, і з нею дуже цікаво було розмовляти.

1892 р. В. М. Ващенко-Захарченко відсвяткувала 25-літній ювілей своєї педагогічної праці й вислухала багато зворушливих слів подяки і вшанування своєї діяльності від учениць і вчителів. Але здоров'я її почало підупадати.

Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко померла 2 серпня 1895 р. похована на цвинтарі Видубицького Михайлівського монастиря. Її чоловік у 1880—1896 рр. був членом опікунської ради гімназії, прекрасно обладнаної коштом подружжя. Віра Миколаївна 17 років керувала цим закладом, потім, у 1895—

В. М. Ващенко-Захарченко

1896 рр. — старша дочка Михайла Юрійовича, а з жовтня 1896 р. гімназію очолила Олександра Тимофіївна Дучинська, — між іншим, активний член студентських організацій, авторка української читанки і хрестоматії для недільних шкіл і шкіл для дорослих.

А на могилі В. М. Ващенко-Захарченко на зібрані вдячними батьками та ученицями кошти встановили гарний пам'ятник — піраміду з лабрадориту; внизу цієї піраміди дитина-янгол із білого мармуру пише слова поета О. Плещеева: «Блаженны вы, кому дано посеять в юные сердца любви и истины зерно». Пам'ятник відкрито 20 вересня 1897 р. у присутності всього гімназичного персоналу.

Ще до відкриття гімназії вся велика професорська родина переїхала туди ж (Бібіковський бульвар, 20) до службової, як тоді годилося, квартири начальниці закладу. А садибу по вул. Пушкінській, 36 за купчою від 27 травня 1876 р. придбала дружина колезького радника Варвара Ананіївна Стороженко, мати директора київської 1-ї гімназії Миколи Володимировича Стороженка. Його родина прожила в особняку 42 роки.

Килишня гімназія О. Т. Дучинської по вул. М. Коцюбинського, 7.
1994 р.

То був старовинний український старшинський рід: 1610 р. козацький полковник Андрій Стороженко підписувався «древний дворянин Малыя Руси», Михайло Стороженко 1648 р. був сотником тульчинським. Дід Миколи Володимировича, Андрій Якович, таємний радник, сенатор, член ради і головний директор урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського; батько — Володимир Андрійович (нар. 1820 р.) — колезький радник, камер-юнкер (паж випуску 1838 р.) одружений з Варварою Ананіївною Александрович.

Микола Володимирович Стороженко, з потомствених дворян Полтавської губернії, мав у с. Велика Круча, Пирятинського повіту 2400 десятин землі (3060 га). Закінчив київську 2-у гімназію 1881 р. із золотою медаллю і вступив до університету св. Володимира, який успішно закінчив 1885 р. Був учнем В. Б. Антоновича, а 1888 р. затверджений у званні приват-доцента по кафедрі російської історії. Наступного року розпочав службу інспектором народних училищ. Був одружений з княгинєю Варварою Давидівною Жеваховою, а його сестра Марія вийшла

М. В. Стороженко. Фото В. Висоцького. 1893 р.

заміж за Андрія Владиславовича Савицького. Микола Володимирович багато й плідно працював на педагогічній ниві.

У 1895—1909 рр. він — директор київської 4-ї гімназії, і під його орудою за проектом інженер-полковника М. І. Чекмарьова споруджено власний будинок 4-ї гімназії по вул. В. Васильківській, 96. Одночасно М. В. Стороженко був начальником Київської міністерської жіночої гімназії (згодом — гімназія св. кягині Ольги). У 1909—1915 рр. М. В. Стороженко — директор знаменитої київської 1-ї гімназії. 1911 р., коли святкувалося 100-ліття цього закладу, його нагороджено орденом св. Володимира 3-го ст. (вже мав 4-го ст.). А 1910 р., у зв'язку з відвіданням 1-ї гімназії сербським королем Петром I, М. В. Стороженко удостоївся сербського ордена Білого Орла 3-го ст. Ці відвідини яскраво й дотепно описав Костянтин Паустовський, тодішній учень 1-ї гімназії, у відомій автобіографічній «Повесті о жизни» (щоправда, змінивши прізвище директора гімназії).

М. В. Стороженко був активним гласним міської думи (1902—1909 рр.), член міської училищної комісії, завідував

М. В. Стороженко. 1911 р.

міською безплатною читальнею ім. М. В. Гоголя; ще від 1893 р. співробітничав у комісії для розбору давніх актів, збирав матеріали з історії України, друкував їх в «Архиве Юго-Западной России», «Киевских университетских известиях», та щонайбільше, — в «Киевской старине». Серед публікацій: монографія «Западнорусские провинциальные сеймики» (1888 р.), «Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий», «К истории малороссийских козаков в конце 18 и в начале 19 в.» (1897 р.) та ін.

Разом з братом Андрієм М. В. Стороженко видав Фамільний Архів Стороженків (ТТ. I—VIII, 1902—1910 рр.). М. В. Стороженко — член Старої Громади, автор українських віршів (М. Царинний, «Літні краси», 1884 р.), і приятелював з М. Кулішем, В. Горленком, братами Іваном та Панасом Рудченками, О. Левинським та ін.

Після 1917 р. М. В. Стороженко знову щиро повернувся до українства і опублікував свої праці, написані українською мовою, — «Осада м. Крилова», «Куліш у Києво-Печерській школі», «До біографії П. Куліша», — у 1920—1923 рр.

Родина Стороженків. Село В. Круча. 1890-і рр.

Емігрувавши до Югославії, М. В. Стороженко написав «Спогади з мого життя», важливі для історії української культури й українського руху в другій половині XIX ст. Рукопис цей зберігався у пражському Музеї визвольної боротьби України.

Націоналізований особняк по вул. Пушкінській, 36 займали різні установи. Початок покладено ще в лютому 1918 р., коли реквізовано дві кімнати. Взагалі станом на 1884 р. тут було три квартири: господарів — з дев'яти кімнат, трикімнатна здавалася з меблями й опаленням за 500 руб. на рік, а однокімнатна — за 120. Здавався й кам'яний флігель з каретним сараєм та стайнею — у 1880-і рр. там мешкав професор математики В. П. Єрмаков.

А в 1922–1923 рр. тут містився Санітарно-педагогічний інститут, мешкав завідувач Клінічним інститутом доктор І. М. Островський, з 1926 р. в особняку був російський дитячий садок № 43, у 1927–1952 рр. — дитячий будинок № 5 на 50 дітей, потім — знов дитячий садок і ясла — до 1941 р.

У повоєнний час особняк змінив вигляд, мав уже три поверхи і став резиденцією екзарха України, підпорядкованого

Патріарх Володимир.

Російській православній церкві. З відновленням в Україні Патріархату тут мешкав Святійший Патріарх всієї України-Руси Володимир Романюк. Похований на Софійському майдані 18 липня 1995 р. провокативно.

РЕЙТАРСЬКА, 19

Ця садиба відома з 30-х рр. XIX ст., коли її власником за двома купчими (1892 та 1830 рр.) став титулярний радник Павло Степанович Чернявський. На садибі, площею 815 кв. саж. (0,37 га), стояло два дерев'яних будинки та сарай. По смерті власника (1847 р.) на садибі господарювали його сини — Юрій і Федір. 1868 р. вони продали за 2 тис. руб. сріблом це домоволодіння титулярному раднику Віктору Вікентійовичу та його дружині Наталі Сергіївні Келюсам.

Келюси — дворяни, записані до VI книги родовідника Київської губернії. Указом Правлячого сенату від 30 квітня 1835 р. вони затверджені в правах потомственного дворянства, включно з Вікентієм Людвиговичем Келюсом. 1873 р. до книги дворян Київської губернії занесено його сина Віктора Вікентійовича Келюса.

В Історичному архіві України зберігаються «Книги Киевской палаты Гражданского суда о записи купчих крепостей», де за 60—70-і рр. XIX ст. фігурує підпис чиновника Віктора Келюса, який тривалий час служив у Київській палаті скарбником.

Отже, цей одноповерховий на напівповерсі цегляний будинок спорудив 1868 р. саме В. В. Келюс. Як видно із статистичних даних про домоволодіння Рейтарської вулиці за 1884 р., хазяїн мешкав у трьох кімнатах з передпокоюм, а чотири кімнати з двома передпокоюми здавав у найм за 400 руб. сріблом. На нижньому поверсі три кімнати з передпокоюм і кухнею оцінювалися у 300 руб. сріблом. Невеличкий флігель також здавався: дві кімнати з передпокоюм коштували 180 руб. сріблом — нагорі, та такі ж самі внизу — 120 руб. сріблом. Витрати по садибі склалися з податку (20 руб. 94 коп.), оціночного збору

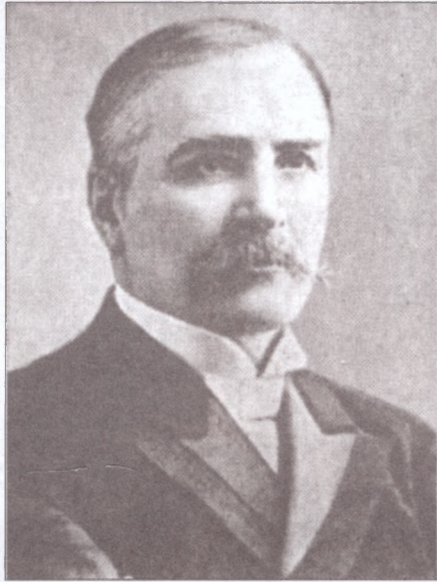
Особняк по вул. Рейтарській, 19. 1993 р.

(35 руб.), страхування від вогню (45 руб.), плати за воду (47 руб. 61 коп.) та вивіз нечистот з ретирадних місць (туалети — 40 руб., з вигрібних ям — 25 руб.). Щороку на ремонт витрачалося 200 руб., двірнику платили 150 руб., за очистку коминів — 10 руб., за дрова — 100 руб. Таким чином, дві третини із суми, що її господар мав одержувати від квартиронаймачів, йшло на утримання надто скромних будиночків садиби.

У 1888—1894 рр. тут мешкав з родиною український композитор Микола Віталійович Лисенко (1842—1912), про що нині нагадує меморіальна дошка на фасаді, встановлена 1955 р.

Остап Лисенко, син композитора, пише: «Слухаючи «Руслана» (опера «Руслан і Людмила» М. І. Глінки — *Авт.*) я кожний раз переносився згадками в далеке дитинство, в нашу вітальню на Рейтарській вулиці, № 19. Зал тьмяно освітлений висячою газовою лампою. Батько коло рояля. Ллються повні вогню й пристрасті східні танці з «Руслана». Музика така, що хоч-не-хоч, а пустишся в танок. Мої сестрички — Катря, Галя, Мар'яна підхоплюють мене. І от ми, сплітаючи й розплітаючи руки, крутимося в такт музики, ловлячи на собі задоволений погляд матері».

Остап Лисенко згадує, що в їхньому домі часто бували люди із різних куточків Лівобережної та Правобережної України.

М. В. Лисенко

Частіше за всіх то були початківці — композитори, музиканти, письменники, актори, вчителі.

За свідченнями сучасників, помешкання Миколи Віталійовича у 80–90-і рр. являла собою своєрідну Мекку — серце, центр, куди сходилися гілки українського культурного життя. В цьому особняку радо вітали Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Леся Українку, Марка Кропивницького, Миколу Садовського.

1891 р. у М. В. Лисенка гостював композитор П. І. Чайковський і знайомився з оперою «Тарас Бульба». Тут було вперше поставлено дитячу оперу «Коза-дереза», і в постановці брала участь Леся Українка, яка мешкала тоді поруч, за рогом — по вул. Стрілецькій, 15 (*див.*).

Остап Лисенко згадує «невелику залу і кабінет, що правив за сцену для домашніх вистав». І ще: «Мої перші згадки про Леся Українку відносяться до дитячих років. Сім'я наша мешкала в часи мого дитинства по вул. Рейтарській, 19, а за рогом, по вул. Стрілецькій у будинку Григоровича-Барського, мешкала з сестрою Ольгою Леся (у мезоніні). Лесі було, мабуть, років з 18.

Будинок по вул. Рейтарській, 19А. 1993 р.

Була вона завжди жвава, енергійна, дуже любила нас, дітей, і, пам'ятаю, брала активну участь у наших розвагах».

Навесні 1894 р. садиба перейшла у власність дворянки Францишки Казимирівни Кондрацької. Ще через три роки, 1897 р., ліворуч особняка за проектом та під наглядом техника А. К. Краусса було зведено двоповерховий на півповерсі цегляний будинок. Цікаво, що за архітектонікою та декором він майже повторював попередній будиночок. Особливо гарними були підвіконні гіпсові фільонки — рослинно-квітчастого виду.

Садиба залишалась власністю Кондрацьких до кінця 1912 р., а потім належала Якову Петровичу Сіткіну, поручику 166-го піхотного Рівненського полку. Від 1915 р. власниками садиби стали Р. А. Ергардт та Д. М. Григорович-Барський.

Дмитро Миколайович Григорович-Барський належав до відомої істинно київської родини. Він народився 1872 р., навчався в київській 4-й гімназії, закінчив юридичний факультет університету св. Володимира (1896 р.) і вступив кандидатом

Фрагмент фасаду
будинку № 19.
1993 р.

на судові посади при Київській судовій палаті. Прослуживши понад десять років, 1907 р. вийшов у відставку з посади товариша прокурора окружного суду. Далі займався адвокатурою. 1910 р. був обраний гласним міської думи від Старокиївської дільниці. Брав участь як захисник у справі М. Бейліса. На початку XX ст. він, Д. М. Григорович-Барський, — голова міського ломбарду, член Комітету міської публічної бібліотеки. У березні 1916 р. колеги-адвокати обрали його головою першої ради присяжних повірених.

Зі встановленням радянської влади особняк було націоналізовано, згодом тут містилися різні установи.

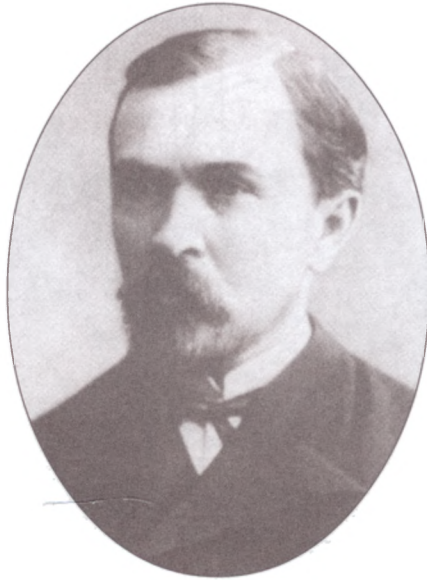
САКСАГАНСЬКОГО, 97 (кол. Маріїнсько-Благовіщенська, 97)

Ця адреса добре відома як Літературно-меморіальний музей Лесі Українки, що діє в Києві від 1962 р. Експозицію розміщено у десяти кімнатах другого поверху цього старовинного особняка, де геніальна українська поетеса мешкала (з перервами) від 1899 по 1910 рр. Тут експонуються матеріали про життя і творчість письменниці, рукописи й особисті речі, перші видання її творів тощо.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка (1871–1913) за різних обставин життя мешкала у Києві за багатьма адресами, і майже всюди там встановлено меморіальні дошки. Вони допомагають простежити її біографію і творчість, що тісно пов'язані з Києвом.

Народившись у Новоград-Волинську, Леся провела дитинство на Волині – у Луцьку, в с. Колодяжному, де пізнавала побут і звичаї українського села, слухаючи народні пісні та казки, спостерігаючи красу рідної природи. Через невиліковну (на той час) хворобу здобула різнобічну домашню освіту, перебуваючи весь час під опікою й наукою матері – української письменниці Олени Пчілки (Ольга Петрівна Косач). На формування літературно-естетичних поглядів Лесі Українки значний вплив мав її дядько – старший материн брат Михайло Петрович Драгоманов. Вже 13-річною, Леся почала друкуватися у львівському часописі «Зоря».

Вперше до Києва Лесею Українку привезли батьки, коли їй було п'ять років, вдруге – коли у жовтні 1883 р. її оперували в університетській клініці. А далі приїзди до Києва тривали

П. А. Косач

протягом усього життя. І щонайбільше — до матері, Олени Пчілки, яка мешкала у 1899–1910 рр. на Маріїнсько-Благовіщенській, 97 (нині — П. Саксаганського) — у цьому особняку.

Будинок було зведено 1889 р. за проектом архітектора Миколи Миколайовича Гордені на замовлення відставного інженер-капітана дворянина Миколи Сергійовича Хитрово, який володів цією садибою за купчою від 4 січня 1889 р.

Авторству М. Горденіна належить будинок М. Літошенко на Андріївському узвозі, 13, споруджений за рік перед тим (1888 р.) і відомий нині як «будинок Булгакових-Турбіних», а також кілька більших прибуткових будинків по вул. Мало-Житомирській, 13 та 18; Мало-Підвальній, 15; Кудрявській, 10.

А замовник походив із давнього дворянського роду — від Еду-хана на прізвисько Сильно Хитрий, — який прибув із Золотої Орди у другій половині XIV ст. до великого князя рязанського Олега Іоановича й дістав у православному хрещенні ім'я Андрій. Його нащадки спершу писалися Хитров, а далі — Хитрово. Рід мав герб, і його зображення вміщено на фасаді особняка під декоративною вежею-шатром.

Колишній особняк М. С. Хитрово. 2000 р.

Власник особняка, М. С. Хитрово, у Києві був гласним міської думи (1894–1898 рр.), членом будівельної комісії по спорудженню київської гавані; 1894 р. очолив підкомісію водогінної комісії.

Як великий землевласник, М. С. Хитрово входив до складу ради Товариства взаємного страхування від вогню майна землевласників Київської, Волинської та Подільської губерній. Серед членів ради були, зокрема, Я. В. Тарновський, А. М. Бубнов, М. Ф. Мерінг, М. П. Шестаков.

26 вересня 1903 р. М. С. Хитрово помер і був похований на Аскольдовій могилі, про що з сумом сповістили дружина, син, донька, невістка і онуки.

За описом будинку, складеним 1913 р., тут був напівпідвал, перший поверх – з цегли, другий – дерев'яний, обкладений цеглою. Внизу – три кімнати, сіни, коридор, чотири кухні і льох, а на першому та другому поверхах, відповідно по 10 та 11 кімнат.

На садибі, площею 392,45 кв. саж. (0,18 га) по периметру стояли два двоповерхові флігелі, сараї, льодовня та був невеличкий садочок.

Після смерті вдови капітана, Ганни Федорівни Хитрово (1908 р.) садиба перейшла у спадок за духовницею до її неповнолітніх онуків — Ганни, Олени, Ірини та доньки Віри Миколаївни, за чоловіком Стеллецької.

Та повернемося до Лесиної родини. Наведемо дещо з маловідомого.

Як впливає зі справи охоронного відділення «про родину української письменниці Косач Лариси Петрівни», датованої 1905-м революційним роком, «у будинку № 97, кв. 3 по вул. Маріїнсько-Благовіщенській мешкає Косач Петро Антонович, дійсний статський радник, чиновник з особливих доручень

Фрагмент фасаду. 2000 р.

при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі; мешкає з 19 серпня 1902 р. Має дачу в Гадячі Полтавської губернії... Родина Косачів скла-дається з дружини Ольги Петрівни, 56 років, доньок Лариси 34 років, Оксани 19 років, Ісидори 16 років та Ольги 18 років, котра виховується у С.-Петербурзькому медичному інституті, сина Миколи — виховується в Політехнічному інституті; родичка Косачів — Олександра Євгенівна Косач, вдова, живе у Харкові. Петро Косач середнього зросту, має бороду з сивиною, носить цивільний одяг, має 64 роки». (Зауважимо, що вік перелічених осіб тут дано не завжди точно).

Батька, Петра Антоновича Косача не стало 2 квітня 1909 р. Його відспівали у сусідній парафіяльній Благовіщенській церкві і поховали на Старому Байковому кладовищі. У некролозі, вміщеному в «Киевской мысли», зазначалося, що помер один із старіших представників Старої громади, соратник В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського, видатний знавець свого краю, якому була присвячена вся його службова діяльність.

Леся Українка. 1886 р. Фото Ф. де Мезера

Нагадаємо також, що пам'ять про перебування Лесі Українки в Києві відзначено меморіальними дошками на фасадах будинків по вул. Ветрова, 21; Саксаганського, 97, 101, 115; Стрілецькій, 15; Тарасівській, 14; Ярославовому Валу, 32. Її ім'ям названо бульвар та площу, де у 1973 р., встановлено пам'ятник поетесі (скульптор Г. Кальченко, архітектор А. Ігнащенко), а також — на могилі на старому Байковому кладовищі (скульптор Г. Петрашевич, 1939 р.).

А родина Хитрово володіла садибою по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 97 до 1919 р. Поновлений страховий поліс на особняк сестри Ганна, Олена та Ірина Хитрово оформили 23 жовтня 1919 р., тобто за денікінців, на суму 34840 руб. Термін страхування добігав кінця через рік. Але тоді вже настала націоналізація. Інші відомості про життя Лесі Українки за цією адресою містяться в експозиції Музею та в численній літературі.

СОФІЇВСЬКА, 9

Софіївська — одна з найдавніших київських вулиць, що збігає з Верхнього міста Ярослава стародавнім шляхом від Софійського собору до Лядських воріт. Під сучасною назвою відома з кінця XVIII ст., а 1869 р. віднесена до вулиць I розряду. Тут частково ще збереглася забудова 1850—1860 рр. Один з таких будинків — колишній особняк під № 9, що належав родині київських купців Берестовських.

Берестовські — старовинна київська міщанська родина, представники її багатіючи переходили до купецького стану. У Києві була відома фірма Берестовських із торгівлі мануфактурними товарами, заснована 1834 р. Глава її, Олексій Євстафійович Берестовський, відіграв помітну роль у міському врядуванні, був гласним.

1853 р. О. Берестовський придбав садибу по вул. Софіївській (сучасна № 9), де за проектом архітектора П. Спарро був зведений цегляний двоповерховий будинок у стилі пізнього класицизму. Семивіконний фасад з бічним входом набув усіх ознак того стилю: тягнутий руст низенького першого поверху, високо підняті прямі сандрики, пілястри, фільонки, великий карниз — все це надало будинкові належної зовнішньої респектабельності. Позаду були служби і садочок. А загалом садиба мала площу 340 кв. саж. (0,15 га).

Маючи велику сім'ю (п'ятеро синів та дві доньки), О. Берестовський 1857 р. прикупує сусідню садибу (нині — Софіївська, 11) в іноземця Петра Венгрини. Обидві садиби, точніше — одна (9—11) належала київському 2-ї гільдії купцю О. Берестовському до 1858 р. По його смерті перейшла у спільне володіння синів — Володимира і Герасима, а інші сини — Феодосій, Антон

Колишній особняк Берестовських. 1930-ті рр.

та Іван були ще малими. За розсильним актом від 8 серпня 1862 р. садиба по вул. Софіївській, 9 відійшла до Володимира, а по вул. Софіївській, 11 — до Герасима (той будинок не зберігся).

Згідно з планом, складеним 1873 р., у двоповерховому особняку по вул. Софіївській, 9 було дев'ять кімнат і два передпокої на першому поверсі та 11 кімнат і два передпокої — на другому. На садибі ще стояла, дерев'яна одноповерхова споруда, де містилися два сараї, стайня, корівник, два льохи, 4 комори, дві льодовні, два дров'яника і курник. У садку росло 36 фруктових дерев, стояла альтанка і був фонтан. Брати спільно володіли фірмою, тримаючи мануфактурну крамницю по вул. Хрещатик, 38. У спогадах О. Паталєєва «Старый Киев» згадується велика мануфактурна торгівля братів Володимира і Герасима Берестовських: «Батько їх, Олексій Берестовський, торгував ще на Печерську і, роз'їжджаючи у своїх комерційних справах, познайомився і закохався у красуню єврейку, доньку багатого оптовика, Якова Фіхтенгольца. Останя таємно поїхала від своїх батьків і тут, прийнявши православ'я, повінчалася з російським купцем. Відчаю батьків-євреїв не було меж, але час все-таки

Колишній особняк Берестовських. 1993 р.

зробив своє. Згодом Яків Фіхтенгольц змирився з такими обставинами і зробив своєму зятю великий кредит і всіляко допомагав у комерційних справах.

Сини Олексія Берестовського користувалися у комерційному світі заслуженою повагою. Одружившись, вони розділилися на дві самостійні фірми. Цікаво, що із багатьох синів цих осіб майже ніхто не побажав зв'язати себе путами Гіменея, залишаючись до старості відчайдушними холостяками».

Володимир Олексійович Берестовський був одружений з Марією Андріївною, з дому Чайкіних, вони мали троє дітей: Ганна, Марія та Олександр. На прохання В. Берестовського у березні 1877 р. всю його родину зараховано київськими 2-ї гільдії купцями. У травні того ж року В. Берестовський подав до міської управи прохання на дозвіл зробити надбудову другого поверху у дворі, перебудувати під'їзд з балконом. Проект виконав архітектор В. Ніколаєв, він же керував роботами.

У листопаді 1877 р. господар помер, заповівши нерухомість синові Олександру, а рухоме майно (золоті й срібні речі, меблі, посуд тощо) та грошові суми, що належали покійному та його братові Герасиму — 500 тис. руб. у торговому обороті, перейшли у спадок дружині, Марії Андріївні та дітям.

На час смерті батька, Олександрові Берестовському виповнилося 20 років, і тому сімейну справу очолила вдова, М. Берестовська, яка з лютого 1878 р. оголосила купецький капітал на звання купчихи 2-ї гільдії, яке невдовзі й отримала.

Фінансові справи фірми йшли успішно, і 1884 р. Марія Берестовська вирішила дещо змінити фасад особняка за проектом архітектора О. Хойнацького. На фасаді з'явився картуш, підтримуваний купідонами, з вензелем «МБ». Той самий вензель (на світліні 1930-х рр. це чітко видно) йшов рапортно в пряслах кованих ґрат огорожі терас з вазами на стовпах.

Від 1887 р. Марія Андріївна Берестовська — купчиха 1-ї гільдії, а її мануфактурний магазин на Хрещатику стає одним з найбільших у Києві. Тут перед святами влаштовувалися великі розпродажі зі значними знижками. Магазин входив до першої трійки великих магазинів на Хрещатику, конкуруючи з фірмами Слинка та Гелевера. Ось віршик з газети тих часів:

Я к Слинку на распродажу.
Берестовский, Гелевер,
Вы безжалостно забыты,
Вас не видит нежный взор,
И к Слинку во весь опор
Дамы мчатся...

Те саме відбувалося, коли розпродаж оголошувала Берестовська: десятивідсоткові знижки, килимові доріжки, гардинний тюль, меблеві тканини, теплі ковдри — двадцятивідсоткові знижки.

Найбільшого успіху досяг онук Олексія Берестовського — Олександр. Реклама 1906 р. наголошувала: «Фірма існує з 1834 р. Користується репутацією сумлінного, солідного магазину як у межах Південно-Західного краю, так і по всій Росії».

О. В. Берестовський з кінця XIX ст. був членом облікового комітету з торгово-промислових кредитів контори Держбанку, незмінним членом київського купецького зібрання. Серед членів ради старшин, відомих київських купців І. Чоколова, А. Балабухи, С. Могильовцева — три Берестовські: Олександр Володимирович, його двоюрідний брат Микола Герасимович та їхній дядько — Феодосій Олексійович (1901 р.). Згодом О. Берестовсь-

Особняки Старокиївської, Бульварної та Либідської частин

Хрещатик. Поштівка поч. XX ст. Ліворуч — крамниця Берестовського кий — потомствений почесний громадянин, староста церкви Олександри-цариці при Інституті шляхетних дівчат.

Після націоналізації в особняку в різний час містилися різні установи. Зникли парпети, скульптурні оздоби, ажурні ґрати. Але шляхетні архітектурні форми старого особняка все ще прикрашають Софійську вулицю, рушічо й гордовито контрастуючи із сусідньою новітньою склобетонною забудовою.

СТРІЛЕЦЬКА, 15 (кол. 9)

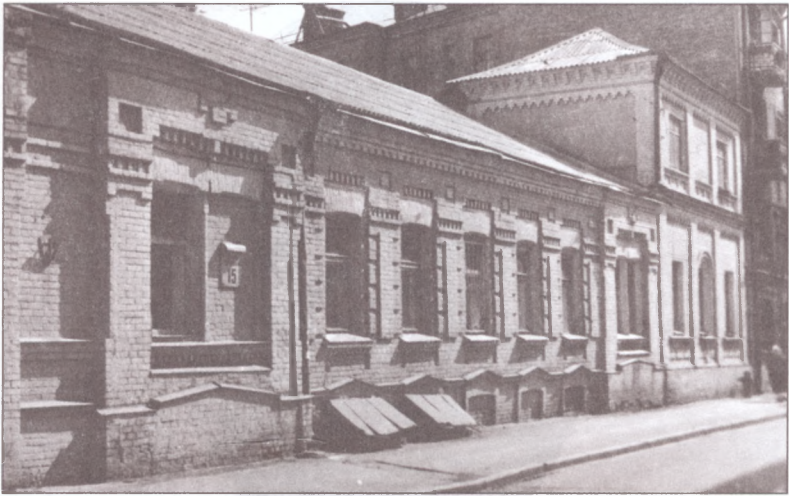
Цей скромний одноповерховий, з напівпідвалом і двоповерховою прибудовою декорований у «цегляному» стилі особнячок, пов'язаний зі славетними іменами представників української культури.

Будинок належав дружині спадкового почесного громадянина Надії Василівні Григорович-Барській, яка придбала садибу за купчою від 1 липня 1865 р. у колезького асесора Франца Осиповича Климовича за 8800 руб. сріблом. Нова власниця одразу ж сплатила 3 тис. руб., прийнявши на себе сплати з позички, що значилася за цим майном, а решту зобов'язалася внести впродовж трьох років.

На той час садиба була наріжною з Ярославовим Валом і мала площу 527 кв. саж. (0,24 га).

Через двадцять років, у зв'язку із здійсненими на садибі новими будівельними роботами, власниця звернулася до кредитного товариства з проханням скласти нову ціну нерухомості. Зберігся опис від 1886 р., за яким в одноповерховому особняку, що стояв по лінії забудови старовинної вузької Стрілецької вулиці, було 11 кімнат, чотири передпокої, два коридори і двоє дерев'яних сходів що вели на другий поверх — до мезоніну. У шести кімнатах стіни було оббито французькими шпалерами, в чотирьох підлога була з дубового паркету, в решті — із соснових фарбованих дощок, було два ватерклозети і ванна кімната. На другому поверсі було чотири кімнати, а в підвалі — кухня, пральня, три кімнати для прислуги, дві комори та льох на п'ять відділень.

На садибі ще стояли двоповерховий флігель, кам'яниця зі стайнею, екіпажним сараєм та коморами, мурована льодовня

Особняк по вул. Стрілецькій, 15. 1993 р.

«американської системи» на три відділення, ще один екіпажний сарай, купальня тощо. Крім просторого обійстя, був неодмінний садочок (0,1 га) з фонтаном та альтанкою.

З довіреностей, надаваних Надії Василівні її чоловіком, київським 2-ї гільдії купцем Миколою Олександровичем Григоровичем-Барським, видно, що їм належала й інша нерухомість у Києві. М. О. Григорович-Барський походив з давньої київської родини: один з найбільших домовласників міста. Один з його синів, Дмитро, став відомим київським адвокатом (*див.*: Рейтарська, 19). А на Стрілецькій у різний час щось добудовувалося за проектами архітектора В. Чаплинського (флігель) та військового інженера В. Катеринича. Саме останньому належить авторство двоповерхової прибудови, де з боку двору красувалася й дата спорудження: «1878».

Особняк відомий тим, що тут у 1880 рр. мешкала письменниця Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач, з дому Драгоманова), мати Лесі Українки, сестра М. П. Драгоманова, випускниця зразкового пансіону шляхетних дівчат Нельговської (1866). Її перу належать поетичні твори (збірка «Думки-мережанки», 1886), повісті, оповідання, п'єси («Світова річ»,

Олена Пчілка

1908 р. та ін.), спогади про М. Старицького (1904 р.), М. Лисенка (1912–1928), праці «Український орнамент» (1876), «Українські узори» (1912 р., 1927 р.), збірки перекладів з М. Гоголя (1881 р.), з О. Пушкіна та М. Лермонтова — «Українським дітям» (1882 р.). Олена Пчілка видала власним коштом «Співомовки» С. Руданського (1880 р.). Після одруження з Петром Косачем 1868 р. виїхала на Волинь, де записувала пісні, обряди, народні звичаї, збирала зразки народних вишивок.

Про перші роки вже заміжнього життя у Києві Олена Пчілка згадувала: «Переїхали сюди — я з дітьми; чоловік лишився на службі в Ковелі. Жили ми тоді в Києві дві зими (1882–1883 рр., 1883–1884 рр.), на літо виїжджаючи до Колоджного. У Києві ми оселилися на тихій Стрілецькій вулиці. До нас ходили вчителі, запрошені для науки до дітей, репетитори-студенти».

Згодом, вже мешкаючи по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 101, Олена Пчілка стала, до речі, членом правління Київського товариства друзів миру, очолюваного графом М. Тишкевичем.

Леся Українка. 1884 р. Фото В. Висоцького

А 1920 р. Олену Пчілку було заарештовано у Гадячі за антибільшовицькі виступи. Після звільнення виїхала до Могилів-Подільського, а 1924 р. повернулася до Києва, де жила до кінця днів по вул. Овруцькій, 6, працюючи в комісіях ВУАН, член-кореспондентом якої була з 1925 р. Похована на Старому Байковому кладовищі, поруч з дочкою Лесею.

В особняку по вул. Стрілецькій, 15, вже дорослою, Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) знов оселилася по приїзді до Києва 16 жовтня 1893 р. Через два дні сповіщала рідних: «От врешті таки вибралась в Київ і поселилася на своїй давній вулиці — Стрілецькій. Маємо дуже гарненькі дві хатки і живемо з комфортом, на який я, признатися, не сподівалась... Я вчитимусь англійської мови і ходитиму на публічні лекції, що тепер читаються в університеті. Не знаю ще, як піде моє життя в Києві (я позавчора приїхала тільки), постараюсь, щоб не було воно дуже «рассеянным», але не хочу теж і шкаралупником бути».

І ще, через кілька днів, — до бабусі: «От ми вже водворились в Києві на цілу зиму... Я ходжу до одної англічанки на уроки англійської мови. Англійська мова дуже трудна, але я

все-таки вивчуся, — моя учительниця каже, що у мене єсть спосібності і що я, певне, скоро виучусь. Училась би я, може, й рисувати, тільки се дорого б стоїло, а тут в Києві і так багато, багато грошей розходиться, як не старайся дешевше прожити... Я все-таки довольна, що ми в Києві. Живемо з Лілею удвох, дві кімнати і кухня у нас, так що всі знайомі завидують... У нас в квартирі єсть фортепіано, так що Ліля може учитись музики і я можу грати, скільки завгодно. Я навіть не надіялась, що ми так добре тут устроїмось. Проживем, здається, зиму добре».

Отже, помешкання це було в мезоніні. Тут часто бували друзі, знайомі: «Вечором до нас часто гості приходять, — писала Леся, — а часом ми самі йдемо в гості або в театр». Тут збиралася «Плеяда» — літературне об'єднання-гурток, до якого входили Грицько-Григоренко (О. Судовщикова), А. Кримський, В. Самійленко, М. Славинський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стещенко, Є. Тимченко та ін. Такі зустрічі відбувалися і по сусідству — в особняку М. Лисенка по вул. Рейтарській, 19 (*див.*).

Близька подруга Лесі Українки, дочка М. Старицького Оксана, пише: «Яскраво встає в пам'яті 1893 р. Цю зиму Леся провела в Києві. І ми з нею часто бачилися. Пригадую їх затишне приміщення на розі Стрілецької і Великої Підвальної, дві кімнати, повні сонця».

На Стрілецькій Леся Українка написала поему «Давня казка», ліричну поезію «Стояла я і слухала весну...», повість «Одинак», поезію «До Музи», цикл віршів «Мелодії»; перекладала Г. Гейне. Вона жила активним громадським життям. 10 квітня 1894 р. Леся Українка виїхала з Києва. А далі були вже інші адреси.

З установленням радянської влади особняк було націоналізовано і перетворено на комунальні квартири. Поруч, на розі Ярославового Валу, спорудили 1934 р. чотириповерховий житловий будинок, з часом зникли на дворі старі «служби».

Із здобуттям Україною незалежності особняк по вул. Стрілецькій, 15 капітально відремонтували, переобладнали і передали під Посольство Норвегії. Шануючи історичну пам'ять України, посольство встановило скромну металеву меморіальну табличку на честь Лесі Українки. Але фасади було дещо змінено, замуровано вікна підвального поверху, а посередині двоповерхового крила з'явився незграбний ганок.

ТАРАСІВСЬКА, 2 (втрачено)

Вулиця Тарасівська разом з Паньківською і Микільсько-Ботанічною входять до так званого «Латинського кварталу», названого так через те, що тут у ХІХ – на початку ХХ століть селилися студенти й викладачі університету св. Володимира.

Ще у повоєнний час стояв на розі Тарасівської вулиці та вулиці Толстого ошатний особняк ампірного стилю, відомий серед киян як будинок професора Новицького. Небагато знайдеться у Києві особняків, де життя їхніх мешканців протягом багатьох десятиліть так тісно було пов'язане з розвитком української науки, культури й українського руху взагалі.

Як зазначав Ф. Ернст, Орест Маркович Новицький одним із перших серед професорів університету закінчив будувати власний особняк і володів ним з 1842 р. Професор приятелював з архітектором О. В. Беретті й, можливо, саме йому належить авторство проекту будинку. Як і вся тогочасна професура, О. Новицький деякі кімнати у своєму будинку здавав у найми студентам та викладачам університету. 1947–1848 рр. тут мешкав і малював на стінах карикатури на тодішніх чиновників студент-математик, згодом видатний художник, відомий далеко за межами Києва, Микола Миколайович Ге (Gay).

У варіанті автобіографії О. Новицький писав: «... разом з М. Ге жив і його репетитор католик Ізбицький Остап. Того часу Ізбицький жив у Києві, вже скінчивши університет, а опісля він склав іспит на магістра, прийняв православ'я, вступив до Московської духовної академії на богословський курс, прийняв чернечий постриг і в сані архімандрита помер в Іркутську (1869 р.). От оцей Ізбицький, скінчивши університетське навчання, пішов до

помічника куратора шкільної округи з проханням дати йому яку-небудь посаду в гімназії. Коли його не було, Ге у своїй кімнаті на стіні, що, як тоді велося, була пофарбована олійною фарбою, вуглем намалював з одного боку Ізбицького з проханням у смиренному й прихильному вигляді, а з другого боку — помічника куратора в його гордій начальницькій позі. В цьому нашвидку зробленому начерку, що довго зберігався на стіні, юний талант надзвичайно влучно виявив не тільки зовнішні риси його, а й характер самої душі його, оскільки вона відбилася в зовнішності. Можна сказати, що Ге на цей раз показав себе фотографом не тільки тіла, а й душі, наскільки це було можливо у швидкому начерку вуглем».

О. Новицький походив із старовинного шляхетного роду, права якого закріпило Волинське Дворянське зібрання 1802 р., а 1847 р. він разом з родиною був затверджений у правах потомствених дворян з наданням дворянського герба грамотою Миколи I, що нині зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського.

О. Новицький 1824 р. успішно закінчив Острозьку семінарію і був направлений до Київської духовної академії, яку в 1831 р. у віці 25 років закінчує зі ступенем магістра богослов'я та словесних наук. Він мав право одержати місце бакалавра при академії, але в цей час там не було вільної вакансії. Тому його призначають у Полтавську семінарію (м. Переяслав) професором філософії. Вже перша промова, з якою Новицький звернувся до своїх учнів, справила на них надзвичайне враження, і з цього часу він незмінно користувався великою повагою у жителів губернії. Один з полтавських священників, не знайомий з Новицьким особисто, на його честь назвав свого новонародженого сина Орестом. Про цей факт Новицького сповістив його тезка Орест Левицький, у майбутньому відомий вчений-історик, а тоді — вчитель київської гімназії.

У 1833 р. у Київській духовній академії з'явилася вакансія викладача польської мови, і О. Новицького переводять з Переяслава до Києва. На початку 1834 р. відкрилася вакансія бакалавра філософії, й Оресту Марковичу доручають викладання цього предмета.

З 19 вересня 1834 р. О. Новицький призначається викладачем по кафедрі філософії університету св. Володимира. 1835 р.

митрополит Є. Болховітінов доручає молодому вченому написати дослідження «О первоначальном переводе св. Писания на славянский язык» (після деяких зауважень цей твір було надруковано 1837 р. коштом Київської духовної академії). Того ж 1835 р. О. Новицького затверджують у званні екстраординарного професора університету, тому його було увільнено від духовного звання та з академії.

Орест Маркович Новицький був професором на кафедрі філософії Київського університету впродовж шістнадцяти років (1834–1850). П. Кудрявцев писав про нього:

«...Не скажу, що з Новицького був природжений філософ. Юнацькими роками він мріяв про медичну кар'єру. Маючи міцний та ясний розум, солідні наукові ресурси, неабиякий дар слова та вмючи працювати регулярно й методично, він обіймав філософську кафедру, йому доручену, не тільки з честю, але й блискуче». У ті часи професори друкувалися не так багато, як згодом, але професор Новицький за час своєї діяльності в університеті видав два підручника: з психології (1840 р.) та з логіки (1841 р.).

Виявом поваги викладачів університету до свого молодого колеги було неодноразове обрання його деканом 1-го відділу філософського факультету. Вперше Ореста Марковича висунули на цю посаду наприкінці 1838 р., згодом знову на рік — на початку 1840 р.; потім — 1835 р. і нарешті, на 4 роки — з 22 листопада 1846 р.

Скасування самостійності філософських кафедр в університетах 1850 р. за наказом царського уряду, наляканого популяризацією революційних ідей у Західній Європі 1848 р., змусило О. Новицького залишити університетську кафедру в повному розквіті творчих сил (на той час йому було 44 роки). На щастя для науки, він не полишив своєї діяльності. У 1860–1861 рр. побачила світ його праця з історії давньої філософії «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований». На той час це був визначний твір, і навіть через півстоліття про цю книгу напишуть: «Це широке (понад 1/2 тис стор.) чотиритомне дослідження професора Новицького становить найбільш повний, змістовний і оригінальний курс загальної історії давньої філософії, цікаво й

Колишній особняк Новицьких. 1930-і рр.

блискуче написаний. Увесь його пронизує піднесений та цілісний синтетичний філософський світогляд. Це один із найкращих російських загальних оглядів древньої філософії. Твір капітальний».

О. Новицькому та його родині садиба на розі Тарасівської та Караваєвської належала понад 70 років (1842—1913). Ф. Ернст зазначав: «Одноповерховий, з чотирма іонійськими колонами з кожного фасаду, пофарбований на жовте з білим, дерев'яний будинок, цікавий у плані».

У 1874 р. був складений план і опис садиби для страхування нерухомості у Санкт-Петербурзькому товаристві «Страхування від вогню». Це був класичний зразок садибно-особнякової забудови, де, крім власне особняка, стояли флігель та господарчі споруди. Фасадний будинок являв собою одноповерхову дерев'яну споруду, вкриту залізом з дерев'яним із ліпними прикрасами карнизом, цегляним підмурком, стінами з брусків; товщина наріжних стін становила три вершки дерева. Особняк мав двоє надвірних дверей з металевими приборами та 22 внутрішніх дверей, вікна з мідними і залізними приборами і з віконницями. Три кімнати будинку мали паркетну підлогу, а решта —

дошану. Стіни в кімнатах обклеєні шпалерами гарного гатунку; у трьох кімнатах — карнизи і розетки ліпної роботи. Будинок опалювався шістьма грубами, чотири з яких були облицьовані білими кахлями, а дві — голландські цегляні. Всі груби з мідними та чавунними приборами. У страхових документах зазначено: «Будова міцна і утримується дуже чисто».

В особняку народилися всі шестеро дітей професора, тут вони зростали (двоє померли малолітніми), отримували виховання, одружувались. У будинку часто гостювали викладачі університету В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський та інші. Збиралися тут і «громадівці», оскільки старший зять О. Новицького — Вільям Беренштам, одружений зі старшою дочкою професора Зінаїдою, відігравав помітну роль в українському демократичному русі. Вільям (Вільгельм) Людвигович Беренштам (1838—1904), син курляндського єврея (лютеранина), київського банкіра; вступив до київської 1-ї гімназії з пансіону француза Гедуена, де ґрунтовно вивчав французьку мову. Закінчивши 1857 р. гімназію, а 1862 р. — університет св. Володимира (історико-філософський факультет), вступив на педагогічні курси, засновані в Києві 1860 р. Будучи слухачем курсів, водночас викладав географію у київській 2-й гімназії. З 1862 р. активно працював у Київській громаді разом з В. Антоновичем, Ф. Панченком, В. Познанським, Т. Рильським, П. Житецьким, П. Чубинським та іншими.

Після сумно відомого Валуєвського циркуляра (1863 р.) посилювався тиск на український рух. В. Беренштам був змушений залишити Київ і у 1865—1868 рр. викладав історію та французьку мову у Кам'янець-Подільській гімназії, потім повернувся до Києва, став викладачем Володимирського Київського кадетського корпусу. З 1869 р. відроджується діяльність Київської громади, почалися регулярні зібрання громадян по суботах, збиралися вони і в помешканні на Тарасівській, 2.

В. Беренштам активно працював у газеті «Киевский телеграф», яка на деякий час стала своєрідним рупором українського руху; він також брав участь у роботі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Разом з П. Житецьким, В. Антоновичем та іншими Вільям Людвигович брав активну участь у кількох земсько-консти-

М. Рильський, В. Беренштам, В. Антонович,
Ф. Панченко, В. Познанський. 1870-і рр.

туційних нарадах і з'їздах, зокрема у Києві, Москві та ін., на яких вони як делегати від українофілів «отстаивали право національного самоопределения украинского народа». У 1879 р. громадівці взяли участь у передвиборній боротьбі за місця гласних у Київській міській думі.

В. Беренштам виголосив цілу низку промов на офіційних та неофіційних зборах, агітуючи за «новую демократическую программу городского самоуправления». Політичне об'єднання, яке представляв В. Беренштам, здобуло перемогу на виборах, а його самого було обрано гласним думи. Проте виступи В. Беренштама викликали до його особи увагу з боку властей, що призвело до встановлення за ним поліцейного нагляду та фактичного заслання до Пскова. Разом з чоловіком до Пскова виїхала і дружина В. Беренштама — Зінаїда Орестівна з дітьми.

Протягом року В. Беренштам викладав у Псковській військовій гімназії, а восени 1880 р. його переведено до 1-го пetersбургського кадетського корпусу. Викладав він також в учительському інституті та інших навчальних закладах Петербурга.

1898 р., залишивши службу, Вільям Людвигович знову переїхав до Києва, де брав участь в облаштуванні Київського музею старожитностей і мистецтв, у товаристві грамотності, а також у редакції часопису «Киевская старина», де опублікував свою роботу про Т. Шевченка, спогади про М. Костомарова та ін. Одна з доньок Беренштама, Марія, вийшла заміж за Богдана Кістяківського, вона брала активну участь в українському русі 80–90-х рр. у Києві й Петербурзі, проводила національно-освітню роботу серед селян; співробітничала в часописі «Киевская старина», залишила спогади про діяльність українських гуртків у Києві у другій половині 1880-х та початку 1890-х років.

У 1884 р. померли обоє старі Новицькі: Мотрона Степанівна 28 квітня, а Орест Маркович 4 червня. За духівницею, садиба на Тарасівській, 2 переходила у власність до сина — Ізмаїла Орестовича Новицького. І хоча у заповіті не були забуті жоден з онуків Новицьких, навіть згадана була дитина, на яку лише чекала дочка Клавдія, проте особливу турботу виявили Орест та Мотрона Новицькі про одного з онуків — Володимира Міклашевського, який залишився сиротою після смерті батьків — Лідії Орестівни та Володимира Миколайовича Міклашевських. Так, за духівницею О. Новицького, опікунами сироти стали Ізмаїл Орестович Новицький та Клавдія Орестівна Красовська (з дому Новицьких). Бабуся ж заповіла 500 рублів на заснування стипендії імені Володимира Міклашевського при київській 2-й гімназії, яка мала видаватися бідному гімназисту-сироті. Орест Маркович заповів онукові Володимирі Міклашевському 12 тис руб. з тим, щоб відсотки з цієї суми витрачалися на його виховання до повноліття.

Часопис «Киевская старина» (липень 1884 р.) надрукував гарний некролог про О. М. Новицького. Як згадував В. Науменко, некролог уклав редактор-видавець «Киевской старины» Феофан Гаврилович Лебединцев. Новицькі і Лебединцеви були у свояцтві — брат Феофана Гавриловича був одружений з рідною небогою Ореста Новицького.

Тож після смерті батьків Ізмаїл Орестович Новицький, який на той час жив з родиною у м. Дінабург (нині — Даугавпілс, Латвія), оселився в Києві, на Тарасівській, 2. І. О. Новицький

(1854–1918) розпочав своє навчання 1864 р. учнем київської 2-ї гімназії, але 1869 р. його перевели до білоцерківського реального училища, яке він закінчив 1873 р. Потім були роки навчання у Петербурзькому технологічному інституті, закінчивши який 1879 р., Ізмаїл Орестович одержав диплом інженера-технолога.

Навчання далеко від дому було викликане тією обставиною, що І. О. Новицький, як і його зять В. Беренштам, був активним учасником українського руху. Ще будучи студентом, Ізмаїл Новицький 25 травня 1879 р. обвінчався у церкві при Технологічному інституті з донькою штабс-капітана Ольгою Іванівною Полетика, яка за кілька років до цього закінчила Київський інститут шляхетних дівчат.

Український старшинський рід Полетик посідає почесне місце в історії держави, видатним представником цього роду були прадід та дід Ольги Іванівни — Григорій Андрійович Полетика, відомий політичний діяч XVIII ст. і Василь Григорович Полетика, який, успадкувавши прихильність батька до вивчення історії, присвятив життя збиранню документів з історії України XVI—XVIII ст. Любов до України, її минулого зберігалася в родині Полетиків і передавалася наступним поколінням, такі ж традиції існували і в сім'ї Новицьких. Такими ж патріотами свого краю, шанувальниками старовини виховувалися і діти Ізмаїла та Ольги Новицьких.

Після завершення навчання І. Новицький викладав у реальному училищі у м. Дінабург. 1884 р. разом з дружиною та трьома дітьми він повернувся до Києва, служив інспектором Київського фабричного округу, видав книгу «Киевский фабричный округ, отчет за 1884 год». Це був один бік життя Ізмаїла Новицького, інший, таємний, — участь у діяльності Старої громади, більшість членів якої перебувала під таємним наглядом поліції, в тому числі й І. Новицький. Старій громаді у жандармських донесеннях відведено провідне місце в українофільському русі. Про наявність постійного поліцейського стеження за громадянами йдеться також у спогадах Г. Берло, яка мешкала тоді на Тарасівській, 12. Вона згадувала, що на цій же вулиці жив тоді В. Доманицький, далі — Житецькі, на Маріїнсько-Благовіщенській: ліворуч — Шульгіни, а праворуч — Грінченки

й Чикаленки. «...Звичайно, за всіма була «слежка». Коли, було, виходиш, щоб їхати в гімназію, біля нас стоїть візник (як тепер пам'ятаю його сіру коняку й сите обличчя), і коли я кличу його, завжди відповідає «занят». А навпроти, біля будинку професора Тритшеля, завжди стояли без жодного оче-видного діла якісь суб'єкти. Але це не заважало працювати. Во-ни робили своє, а ми — своє».

За свідченням Гната Житецького, у цей період засідання Старої громади напівтаємно «одбувалися чергово по приватних помешканнях громадян одно чи два на місяць увечері суботами. Було щороку й два особливих засідання: одне — урочисте — наприкінці лютого в Шевченкові дні, коли подавалися звідомлення за літературно-наукову працю громадянства і висловлювалися промови на теми ідейно-громадського характеру; друге — ділове — відбувалося найчастіше у власному будинку скарбника (тодішнього) Старої громади Ізмаїла Орестовича Новицького». В особняку часто бували В. Антонович, В. Беренштам, П. Житецький, П. Косач, М. Лисенко, І. Лучицький, М. Старицький, І. Стещенко, Я. Шульгін та інші.

У флігелі садиби Новицького мешкав у 1893—1912 рр. професор філософії університету св. Володимира Олексій Микитович Гіляров з родиною. Вже за нових історичних обставин, 1922 р. його обирають дійсним членом Всеукраїнської Академії наук (кафедра філософії права), а 1924 р. О. Гіляров очолює III відділ (соціально-економічний) ВУАН.

До Київського університету Олексій Гіляров був запрошений з Московського університету 1887 р., тут він став доктором філософії, професором університету, він цікавився не лише філософією, а й органічною хімією; в результаті восьмирічних занять Гілярова в університетській лабораторії у 90-і рр. з'явилось кілька його праць з органічної хімії. Саме в ці роки, коли О. Гіляров жив у флігелі Новицьких, ним було опубліковано також декілька праць з питань західноєвропейської літератури, а одна з них, а саме праця «Предсмертныя мысли XIX века во Франции» відіграла значну роль у формуванні ідеології та літературних тенденцій молодшого покоління російських символістів.

Серед слухачів курсу історії філософії О. Гілярова в університеті був і його син Сергій. Сергій Олексійович Гіляров

Особняки Києва

народився в Москві, але москвичем встиг побути лише сім місяців; потім сім'я переїхала до Києва. Саме Києву судилося стати для нього і батьківщиною, і місцем, де він зміг реалізувати себе як педагог і науковець, і де, врешті, його спіткала трагічна смерть.

Із садиби на Тарасівській, 2 Сергій Гіляров пішов навчатися 1896 р. до київської 1-ї гімназії, яку закінчив у 1905 р., ставши студентом університету св. Володимира спочатку природничого факультету, а з 1906 р. — історико-філологічного. 1912 р. він закінчив навчання, отримавши диплом I ступеня, і залишившись стипендіатом при університеті. 1911 р. С. Гіляров одружується і наймає квартиру на цій же вулиці, Тарасівській, 10. Подальша його доля склалася так: 1915—1921 рр. він — асистент кафедри історії мистецтв університету (з 1921 р. — Інститут народної освіти); 1919—1945 рр. — співробітник Київського музею західного та східного мистецтва (*див.*: Терещенківська, 15).

У власності родини Новицьких наріжна садиба по Тарасівській та Караваєвській була до 1913 р., потім продана, а сам особняк, зведений 1842 р., розібрали уже у 1950-ті рр. На його місці виріс багатоповерховий житловий будинок.

Онук професора філософії Віктор Ізмаїлович Новицький народився 1884 р. у м. Дінабург. Постійно жив у Києві, історик-правник, у 1920—1932 рр. — співробітник Київського центрального архіву давніх актів, член комісії Історії західно-руського та українського права ВУАН. Репресований 1933 р., розстріляний за постановою «трійки» при Київському облуправлінні НКВС.

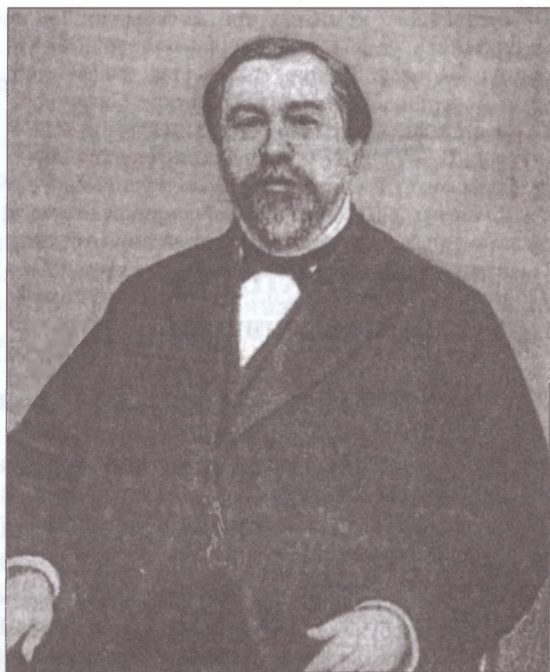

ТЕРЕЩЕНКІВСЬКА, 9 (кол.Олексіївська, 9)

Про історію виникнення забудови на новопрокладеній напроти університету св. Володимира вулиці, коли 1860 р. місто продало приватним особам частину пустиря під утворення двох нових вулиць, розповідалося вище (*див.*: Пушкінська, 34).

Отож, у вересні 1874 р. ділянка землі, на якій стоїть тепер цей будинок, площею 673 кв. саж. (0,31 га), була придбана інженером-архітектором Владиславом Ромуальдовичем Чаплинським. У червні 1877 р. його дружина, Марія Владиславівна Чаплинська подала до міської управи проект двоповерхового будинку, складений архітектором В. Ніколаєвим. Симетричний за планово-просторовою структурою об'єм з двома псевдоризалітами по краях дев'ятивіконного фасаду став основою для подальших добудов — уже іншими власниками.

Після смерті чоловіка у травні 1880 р. М. Чаплинська продала садибу Федору Артемійовичу Терещенку — відомому цукропромисловцю і меценату, братові Николи Артемійовича Терещенка, чиє ім'я від 1992 р. знову названо вулицю (у 1861—1900 рр. — Олексіївська, у 1900—1919 рр. — Терещенківська; у лютому 1919 р. більшовицька влада перейменувала її на вул. Герцена, далі — Чудновського (1919—1955), Рєпіна (1955—1992 рр.), і вже в незалежній Україні повернулася назва, що увічніює ім'я родини Терещенків, і є даниною шани і вдячності киян за славні добродійні діяння на благо Києва і України, тим паче, що на цій вулиці стоять особняки й будинки, які належали Терещенкам, де містяться музеї, у яких зберігаються експонати також пов'язані з цією родиною.

Ф. А. Терещенко

Придбавши садибу, Ф. Терещенко заходився розбудовувати існуючий, щойно зведений особняк Чаплинських. Новий проект було замовлено академіку архітектури Андрію Леонтійовичу Гуну, майбутньому авторові родинного Терещенківського храму — Три-Анастасіївського собору в Глухові (1885—1886 рр.).

Добудова особняка, здійснювана під наглядом архітектора В. Ніколаєва у 1882 р., передбачала розкішні палацові інтер'єри. Новий об'єм, розвинутий праворуч наявного будинку, поглинув його правий ризаліт і максимально використав можливості ділянки забудови. Вздовж правого торця було влаштовано наскрізний проїзд на подвір'я, де у двоповерховому флігелі розмістилися служби — екіпажна, стайня, льодовня, комори та помешкання для прислуги.

Історію спорудження особняка Ф. Терещенка докладно дослідила мистецтвознавець М. Кадомська.

Особняк Ф. А. Терещенка. Поч. XX ст.

Чоловий фасад у перебудованому вигляді одержав декор у дусі неогрек та тридільне асиметричне членування, в якому з належною майстерністю виділено нову, праву частину, зорозово підтриману відповідно піднятим та декорованим фронтоном лівого псевдоризаліту. Згідно з традиціями класичної архітектури фасад було оздоблено рустом у тинькуванні, а другий, вищий і парадний поверх — пілястрами, що тримають розвинутий антаблемент. Між пілястрами, над вікнами, вміщено ліпні фільонки, де рапортно йдуть два сюжети з античних алегорій. Первісна п'ятивіконна частина особняка декорована стрічками з пальмет. Над карнизом великого виносу з медальйонами та лев'ячими маскарончиками раніше височіли, відповідаючи ритму пілястр, тумби з пальмет.

Залишивши первісний вхід по первісному ж центру симетрії чолового фасаду — з пристінним портиком доричного ордера, архітектор зробив акцент на новому ґанку, де пара античних

Музейний будинок по вул. Терещенківській, 9. 1993 р.

каріатид (скульптор Шварц) тримала балкон з парпетом так само античного зразка. На жаль, цей декор ганку втрачено.

Збереглися ренесансного малюнку стулки воріт, виконані за ескізами А. Гуна. За його ж малюнками та шаблонами виконано оздобу в інтер'єрах: ліпні прикраси, каміни, дзеркала, огороження парадних сходів, вітражі. Петербурзька мебльова фірма Ф. Мельцера виконала дерев'яні деталі камінів, панелі, портали тощо. Панно для парадних сходів і розписи робив художник Садиков.

В анфіладі другого, парадного, поверху присутня класична цілісність та належна палацова урочистість, в якій так легко забувається зовнішнє оточення. Будуар оздоблено в дусі неobaroko, парадну білу залу — в неоренесансі, кабінет — у мавританському стилі.

Для розміщення картинної галереї (Ф. Терещенко, як відомо, був пристрасним колекціонером тогочасного вітчизняного живопису) 1884 р. до існуючого об'єму з дворового боку добудовано за проектом і під наглядом В. Ніколаєва спеціальне приміщення з верхнім, крізь скляний дах, освітленням.

Ворота.
1993 р.

Життю й діяльності Ф. Терещенка присвятив окремий розділ своєї монографії «Меценаты Киева» В. Ковалинський. Не переповідаючи її змісту, нагадаємо, що з ім'ям Федора Артемійовича Терещенка у Києві, куди він переїхав 1875 р., пов'язана й опіка над Рубежівською колонією неповнолітніх злочинців, спорудження нічліжного та пологового притулків на Подолі (Нижній вал, 49). Його ж коштом було побудовано Введенську церкву (вул. Ярославська, 44) та Іорданську церкву (вул. Кирилівська, 51). Обидва храми зруйновано у 1930-і рр.

Коли в Києві виникла ідея створення міського музею старовини й мистецтв, Ф. Терещенко передав на спорудження будинку музею 25 тис. руб. Це була його остання благодійницька акція: через два дні, 15 червня 1894 р. Федір Артемійович Терещенко, почесний громадянин Києва, кавалер багатьох російських та іноземних орденів, включно з французьким — Почесного легіона, одійшов у вічність. Його поховали у Глухові, в родинній усипальні Три-Анастасіївського собору.

Ф. А. Терещенко був одружений (вдруге) з Надією Володимирівною Хлоповою, донькою дійсного статського радника,

Н. Ф. Муравйова-Апостол.
Фото Т. Надара.
Поч. XX ст.

виконуючого обов'язки ревізора Київського губернського акцизного управління В. Хлопова. Вони мали трьох дітей: Надію (1887 р.), Федора (1888 р.) та Наталю (1890 р.).

У спадок сім'ї, крім цукрових заводів, що належали Ф. Терещенку, і частини паїв у «Товаристві братів Терещенків» та цього особняка по вул. Олексіївській, 9, відійшли також будинок і садиба по вул. Рейтарській, 13, 3 десятини 1036 кв. саж. (3,7 га) при с. Врублівка Новоград-Волинського повіту, 40 десятин землі у маєтку Любки Глухівського повіту, третина садиби з будівлями у м. Глухові та зворотний капітал у Київському товаристві взаємного кредиту – 2800 руб. Опікуном над майном малолітніх дітей Терещенків був призначений гвардії корнет у відставці, їхній двоюрідний брат – Олександр Николович Терещенко, що мешкав на Бібіковському бульварі, 12. Опікунами також стали дворянин Сергій Семенович Терещенко та полковник у відставці Олексій Вікторович Івашенко, що мешкали по вул. Прорізній, 18.

Згодом дітям Ф. Терещенка належали у Києві особняки: Федору – по вул. Олександрівській (див.: Грушевського, 10), Наталі – по вул. Липській, 16 (див.).

Н. Ф. Муравйова-Апостол.
Фото Ф. Віззанова.
1911 р.

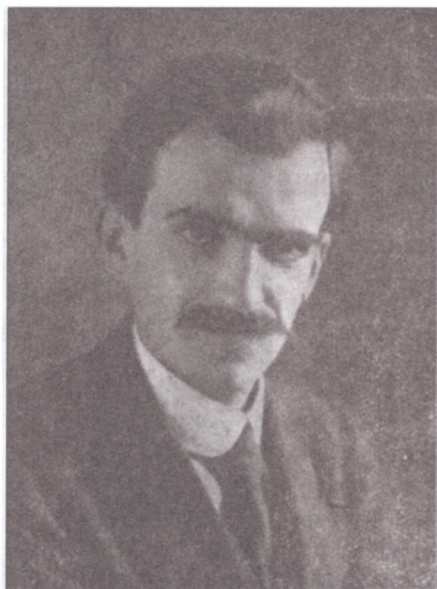

А по вул. Терещенківській, 9 сусідами були професори медицини – Віктор Андрійович Субботін (ліворуч – № 7/13) та Євген Іванович Афанасьєв (№ 11).

Згодом Терещенки придбали у Субботіних наріжний двоповерховий будинок № 7/13, що став належати Надії Володимирівні, а потім синові – Федору Федоровичу Терещенкам. Під час Першої світової війни вони обладнали тут військовий шпиталь, названий іменем Ф. А. Терещенка. За даними на 29 червня 1918 р. в чотирьох кімнатах першого поверху містилась головна контора Ф. Ф. Терещенка, а решта – 11 кімнат та весь другий поверх (15 кімнат) – були надані шпиталю. З архівних паперів, датованих 22 грудня 1918 р., видно, що на першому поверсі є та сама контора, а замість шпиталю – клінічний інститут ім. Ф. А. Терещенка; другий поверх віддано під Міністерство закордонних справ Директорії УНР. Це ж міністерство перебувало в самому особняку по вул. Терещенківській, 9 з кінця 1917 р.

Надія Суровцева пише (жовтень 1917 р.):

«Я сиділа в невеличкому кабінеті (колишньому будуарі жінки Терещенка), гарній кімнаті з гобеленами, білим мармуровим

О. Я. Шульгин

каміном та широкими дверима, що вели до колишньої спальні, а тоді — до кабінету міністра. Звідти був іще хід до внутрішніх кімнат. До Оренчука (Василь Оренчук — заступник міністра. — *Авт.*) заходили через широку арку з великого залу, білого, з позолоченими стільцями і двома величезними дзеркалами на всю стіну між вікнами та дверима на балкон».

І далі, про міністра закордонних справ УНР:

«Найвищим нашим начальством був Олександр Якович Шульгин, людина високої культури і, мабуть, душі. Походив він з старовинної української родини, батько був громадським діячем, мав ще двох братів, студента — Володимира і Миколу, молодшого».

Змінювалася українська влада, а міністерство закордонних справ залишалося у тому ж особняку: «Отже, життя в міністерстві продовжувалося, міністром було призначено Дмитра Дорошенка. Він був історик за освітою, соціаліст-федераліст за партійною приналежністю, здається, педагог за фахом» — продовжує Н. Суровцева. — «Обставини мінялися, кабінет і я лишалися ті

самі... Мабуть, тому, що в міністерстві не залишилося старих діячів, мені доручили дипломатичний департамент. Я перейшла до величезної зали, різьбленої дубової їдальні Терещенків, з розсувними дверима до парадної білої зали».

Такі-от імена з української історії пов'язані з цим особняком.

За даними міської управи від 6 січня 1918 р., в особняку по вул. Терещенківській, 9 помешкання з 10 кімнат, трьох передпокоїв, кухні і двох кімнат для прислуги були реквізовані для розміщення Генерального Українського Секретаріату національних справ.

Ще чотири кімнати на другому поверсі займала канцелярія обласного комітету постачання протезів для поранених. Дев'ять кімнат було реквізовано для санітарів лазарету Червоного Хреста. Ніяких угод для зайняття приміщень не укладалося. Надії Володимирівні Терещенко з родиною залишилось 17 кімнат з передпокоями та кухнею на другому і третьому поверхах. У кімнатах першого поверху розмістилася контора спадкоємців Ф. А. Терещенка. Загальна оцінка всього помешкання становила 16 тис. руб.

В останній період влади Гетьманату, як пише Н. Суровцева, «міністром закордонних справ було призначено Афанасьєва, професора всесвітньої історії, вченого, вже дуже літню людину. Мене призначили директором та начальником відділу преси, що давав інформацію пресі та видавав два місячники: «Ukrainische Nachrichten» (німецькою мовою) та «Ukraine» (французькою)».

Йдеться про Г. Афанасьєва, який мешкав певний час в особняку по вул. Садовій, 3 (*див.*).

У роки визвольних змагань в особняку по вул. Терещенківській, 9, коли там вже не було Терещенків, містилися послідовно штаби Червоної армії Київського напрямку, Добровольчеської армії, Польської кулеметної роти, знов Червоної армії, нарешті, Ревтрибунал 14-го корпусу Червоної армії.

Ще 9 травня 1919 р. картинній галереї по вул. Терещенківській, 9 був наданий охоронний лист. 1922 р. з націоналізованих колекцій творів мистецтва, які десятиріччями збирали Федір Артемійович, Никола Артемійович та Іван Николович Терещенки, а також — з порцеляни, скла, книг із збірні Оскара Германовича Гансена та мистецьких творів з деяких понишених

Особняки Києва

маєтків і склалася колекція Київської картинної галереї, що розмістилася в цьому особняку. Від 1936 р. галерея стала називатись Київським музеєм російського мистецтва.

З початком війни 1941 р. частина музейної колекції була евакуйована в тил. Те, що залишилося, експонувалося і під час німецької окупації Києва; директором музею на той час була Поліна Аркадіївна Кульженко, вдова відомого київського видавця В. Кульженка. Коли німці, відступаючи восени 1943 р., вивозили з Києва культурні цінності, що ще залишилися, П. Кульженко, не в змозі покинути напризволяще експонати музею, поїхала з ними на Захід. Так у січні 1944 р. 78 ящиків з експонатами двох київських музеїв – російського мистецтва та західного і східного мистецтва опинилися разом з директоркою у Східній Пруссії. Там, у замку Вільденхоф, усе й загинуло в полум'ї на початку 1945 р. П. Кульженко, повернувшись в Україну, зазнала репресій, і лише через багато років була реабілітована.

А в особняку по вул. Терещенківській, 9 продовжує діяти Київський музей російського мистецтва.

2001 р. на фасаді будинку встановлено маморіальну дошку на честь О. Я. Шульгіна.

ТЕРЕЩЕНКІВСЬКА, 15

Земельну ділянку, площею 673 кв. саж. (0,31 га), на якій сьогодні містяться садиби № 15 і № 17, купила на торгах 24 березня 1875 р. дружина капітана Аделаїда Іванівна Сулимовська, заявивши найвищу ціну — по 9 руб. 10 коп., за квадратний сажень. Того ж року вона подала до міської управи проєкт будинку, складений архітектором В. Ніколаєвим, і 1878 р. цей будинок і флігель при ньому були зведені (нині — Терещенківська, 17). Будинок зайняв не весь фронт садиби — ліва частина поки що залишалася вільною.

Свою садибу з новобудовами господиня заставила в Київському товаристві взаємного кредиту, але борги сплатити не змогла і 1882 р. змушена була продати цю нерухомість. Її придбав цукропромисловець Никола Артемійович Терещенко за 95 тис. руб. сріблом, прийнявши на себе в рахунок ціни сплату боргу в розмірі 36400 руб.

Згодом Н. Терещенко придбав і сусідню садибу (нині № 13), заповівши її дочці Ользі. Садибу № 17 з особняком він подарував дочці Євфросинії, за чоловіком Сахновській, а садибу № 15 дочці Варварі, за чоловіком — Ханенко.

Богдан Іванович Ханенко походив із старовинного українського шляхетного роду. Жалувана грамота короля Яна-Казимира Степанові Ханенку датована 1661 р. Його син, Михайло Ханенко, уманський полковник, був у 1670—1674 рр. гетьманом Правобережної України. Онук Данило — лубенський полковник, правнук Микола — генеральний хорунжий, сподвижник гетьмана Павла Полуботка. І ще не один Ханенко зробив гідний внесок в українську історію та культуру.

Б. І. Ханенко

Богдан Іванович Ханенко народився 23 січня 1849 р. у родовому маєтку с. Лотоки Суразького повіту на Чернігівщині. Він закінчив московську 1-у гімназію та юридичний факультет Московського університету. Був призначений на роботу до Петербурга, де займався адвокатською діяльністю. Тоді ж узяв шлюб з Варварою Николівною Терещенко. У той самий період захопився колекціонуванням творів мистецтва, а в молодій дружині знайшов прихильницю цієї справи. Далі була служба у Варшавському окружному суді (1876—1880) і водночас поповнення колекції. Останньому сприяли і коло спілкування, і близькість до центрів європейської культури та до давніх мистецьких осередків, знайомства з європейськими колекціонерами, мистецтвознавцями.

1881 р. Б. І. Ханенко вийшов у відставку, і подружжя (дітей у них не було) оселилося в Києві. Молодий, енергійний, підприємливий і заможний, Богдан Іванович швидко зажив авторитету серед місцевих фінансових та промислових кіл. Він очолив Південноросійське товариство заохочення землеробства, був

Будинки № 15 та № 17 по вул. Терещенківській. Поч. XX ст.

членом правління Всеросійського товариства цукропромисловців, Київського біржового комітету, кількох київських банків, традиційно опікувався благодійницькими закладами.

Навесні 1887 р. на вільній ділянці подарованої Н. Терещенком землі Ханенки розпочали будувати особняк. На жаль, досі не виявлено в архівах проект будинку, і авторство молодого архітектора Роберта-Фрідріха Мельцера, випускника Імператорської академії мистецтв, залишається припущенням. Так само, як і подальша його робота для родини Терещенків (див.: Шовковична, 14).

Особняк дістав чоловічий фасад у дусі італійських ренесансних палаццо. Нижній поверх оброблено традиційним рустом, а верхній — значно вищий — прикрасився венеціанськими так званими вікнами «Сансовіно», тобто арковим отвором, в обрамленні архівольта та імпостів, що спираються на маленькі колони, приставлені до одвірка. У тому ж дусі подано пілястри у міжвіконнях,

Б. І. Ханенко. Портрет роботи І. Макарова. 1872 р.

високий фриз з гірляндами та масивний карниз, над яким край даху поставлено парапет-балюстраду.

Первісно фасад мав лише сім віконних осей, а парадний вхід з невеличким ганком та брама в'їзду у двір розташовувалися по краях, акцентованих у рівні другого поверху парованими пілястрами.

Надзвичайним багатством оздоблення вражали інтер'єри особняка-палацу, оформлені одразу ж під розміщення величезної колекції творів західноєвропейського, російського та східноєвропейського мистецтва — картин, скульптур, меблів, ужиткових старожитностей, призначених для милування й користування господарями. І все це — найвищого гатунку й мистецької вартості!

У просторому вестибюлі, оздобленому дубовими панелями, відвідувача зустрічали середньовічні лицарі у сталевих обладунках, з мечами та ... особлива атмосфера багатого мистецького музею. Крізь широкий портал проглядали парадні барокові дерев'яні

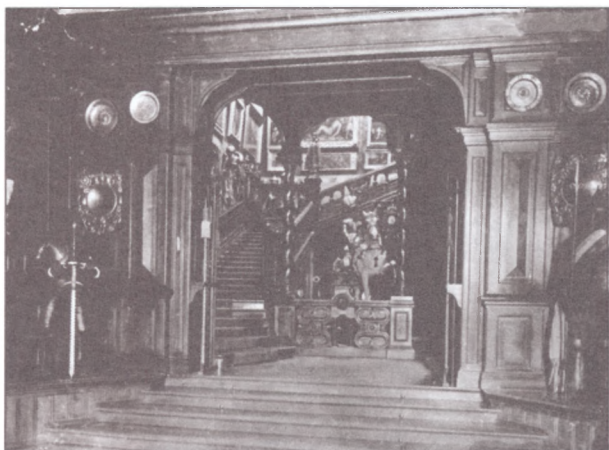

В. І. Ханенко. Портрет роботи У. Чека

сходи, освітлені з середини крізь скляну стелю, а попід сходами, ніби чатуючи разом з тими лицарями вхід до мистецької збірки, виблискувала обладунками постать середньовічного лицаря на баскому але дерев'яному коні. Стіни парадних сходів, так само як і стіни всіх парадних приміщень другого поверху особняка, були всуціль завішані картинами, оправленими у важкі золочені рами. Все було підібрано з неабияким смаком та знанням історії мистецтва, на суто професійному рівні.

На першому поверсі праворуч містився робочий кабінет господаря, де свого часу Варвара Николівна, за відсутності Богдана Івановича в Києві, встановила велику кахляну грубу з придбаних старовинних полив'яних кахлів. Забігаючи наперед, зазначимо, що за радянської влади грубу розібрали, бо «заважала розміщенню експозиції».

На другому поверсі вздовж чолового фасаду розміщувалися анфіладно зали, архітектурно оздоблені під відповідну збірку мистецьких творів, належно й умебльовані. Все це створювало певний настрій, необхідний для сприйняття експозиції.

Вестибюль.
Поч. XX ст.

Від темної дубової різьбленої стелі, дубових панелей, оздоблених у готичному стилі, «готична» зала здається дещо похмурою, справді середньовічною. Одною з численних окрас цієї зали є величезний італійський камін XV ст.

Сусідня «червона» вітальня, названа так за колір тканинних шпалер, знайомила з мистецтвом європейського відродження, а розписи стелі й карнизів виконав художник В. Котарбінський.

Парадні сходи.
Поч. XX ст.

«Готична» зала.
Поч. XX ст.

Третя, кутова кімната, за пишне, насичене золотом оздоблення в дусі французького рококо, дістала назву «золотого кабінету». Чотири шпалери цього приміщення, присвячені мотивам роману М. Сервантеса «Дон Кіхот Ламанчський», були виготовлені наприкінці XVIII ст. на брусельській мануфактурі за картонами Ш. Куапеля. Аналогічний сюжет присутній у розписі плафона.

Далі, в глиб другого поверху, йде центральна, освітлена згори зала з периметральною відкритою галереєю в рівні

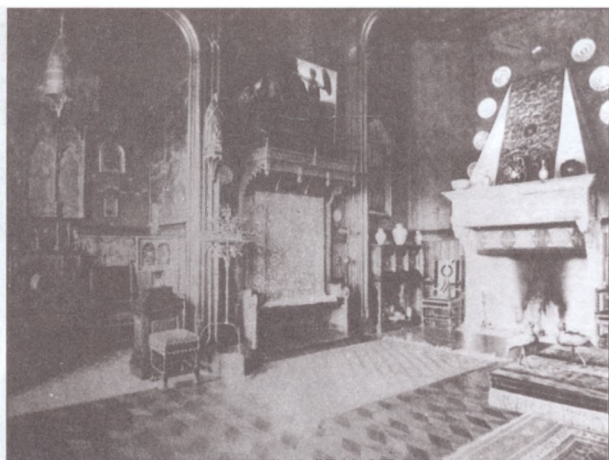
«Готична» зала.
Поч. XX ст.

«Готична» зала.
Поч. XX ст.

горішнього поверху, де у стінних шафах зберігалось зібрання книжок з мистецтва.

Вітражними вікнами на двір виходила їдальня, всі дубові панелі, буфет, полиці, обличкування комину, дверей і вікон якої було виконано з різьбленого дерева у стилістичній єдності, включно з розписом стелі, а в центральному плафоні зображено герб Ханенків, тобто: «Щит: у блакитному полі три вежі (червона фортеця з трьома вежами і трьома брамами), супроводжувані

«Готична» зала.
Поч. XX ст.

Червона вітальня.
Поч. XX ст.

згори (шестипроменевою) зіркою. Нашоломник: три страусових пера». Їдальню прикрашали фаянсові вироби Дельфтської мануфактури XVII ст., китайська порцеляна XVIII–XIX ст. – розставлені в буфеті, на полицях та розвішані на стінах.

Колекція Ханенків поповнювалася з року в рік і за півстоліття налічувала вже 1200 художніх творів, а в бібліотеці зберігалось близько 3 тис. видань. Опис цього набутку було видано двома каталогами (1896, 1899 рр.).

Як і в кожній, навіть найбагатшій колекції, була й у Ханенків своя «родзинка», своєрідна художня візитівка й теперішнього музею. Це – «Портрет інфанти Маргарити», пензля Д. Веласкеса де Сільва (бл. 1658 р.), придбаний Б. Ханенком 1912 р. на розпродажу в Берліні.

Демократичні устремління в житті тогочасного суспільства, усвідомлення виховної, освітньої ролі мистецтва, потяг до історії, культури спонукали свідомішу частину громадськості до конкретної справи – створення у Києві музею старовини й мистецтв. До цієї благородної мети долучилися можновладці з адміністрації краю та міста, а також заможні меценати.

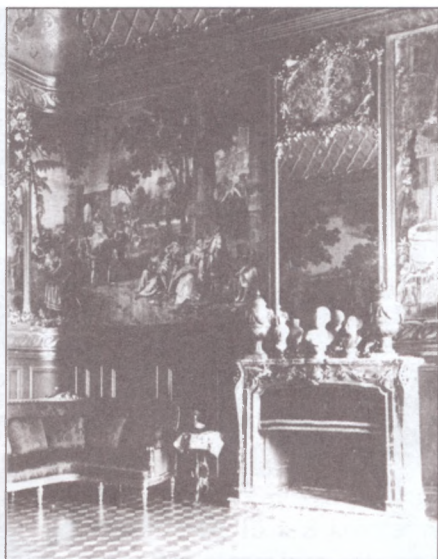
«Червона» вітальня. Поч. ХХ ст.

Величезною заслугою Богдана Івановича Ханенка перед Києвом є фактичне головування його в Товаристві старовини й мистецтв, що мало конкретним вислідом спорудження будинку міського музею, здійснене у 1898–1900 рр. за проектом архітектора В. Городецького на основі конкурсного ескізу П. Бойцова. У ході робіт Б. Ханенко не тільки надавав фінансову підтримку, а й опікувався усіма дрібницями, про що свідчать численні листи, що збереглися в архівах.

Діяльність колекціонера була гідно поцінована тогочасною громадськістю, а Імператорська академія мистецтв 1910 р. обрала його своїм почесним членом.

Ще 1891 р. Н. Терещенко подарував Варварі Николівні вузьку ділянку землі, що залишилася незабудованою між торцями будинків № 13 та № 15 по Терещенківській вулиці. Цей проміжок було заповнено за проектом архітектора О. Кривошеєва двоповерховою вставкою, що повторила пропорції та декор чолового фасаду особняка рівно на два вікна. Саме в проміжку між ними, під карнизом було закомпоновано ліпний дворянський герб дому Ханенків.

«Золотий» кабінет.
Поч. XX ст.

Хоч ця вставка дещо збільшила експозиційну площу, проте особняк надалі ставав затісним для збірки. Тому вже 1913 р. Б. Ханенко відкупив садибу по вул. Терещенківській, 13, що належала Ользі Николівні Терещенко. Розкішний будинок пішов на злам, а на його місці того ж року виріс шестиповерховий прибутковий будинок — у плані — каре, за проектом архітектора П. Андреева. При цьому Б. Ханенко сполучив особняк з новим будинком на рівні другого поверху, щоб розширити приміщення музею, влаштувати там бібліотеку, лекторій та кімнати для науковців музею. Адже з часом подружжя Ханенків мало намір зробити свою збірку загальнодоступним громадським музеєм. Та на заваді цих намірів стала Перша світова війна й подальший перебіг історичних подій.

Коли 1915 р. виникла загроза окупації Києва німецькими військами, Б. І. Ханенко евакуював частину збірки до Москви, де здав її на зберігання у Історичний музей, а частину — до своєї петроградської квартири.

А 26 травня 1917 р. Богдан Іванович Ханенко помер і був похований на цвинтарі Видубицького Михайлівського монастиря. Подарувати збірку Києву не встиг.

Центральна зала.
Поч. XX ст.

Спадкоємиця, Варвара Николівна, зуміла повернути до Києва петроградську частину колекції, намагалася все впорядкувати й підтримувати в належному стані. Вона категорично відхилила пропозицію німецького командування вивезти 1918 р. музей до Німеччини, незважаючи на вигідні умови. На другий день вступу до Києва військ Директорії, 15 грудня 1918 р., вона передала Українській академії наук, керованій Агатангелом Кримським, дарчі документи на будинок, колекцію та бібліотеку. Дарча містила, до речі, кілька умов, і перша з них — надання музею імені богдана та Варвари Ханенків; передбачалася й неподільність колекції. Замість того, вже 11 лютого 1919 р., з новим приходом до Києва більшовицької влади, було взято на облік колекцію («Музей ім. Б. І. Ханенка», Терещенківська, 15 знаходиться під охороною комісаріату). 1 квітня 1919 р. видано «Удостоверение. Дано сие в том, что предъявитель сего Варвара Николаевна Ханенко, как член комиссии по устройству Музея, собранного ею и завещанного ею народу, и как лицо, взятое на поруки Комиссией по устройству Музея в информационном

Їдальня.
Поч. XX ст.

отношении при составлении инвентаря, имеет право на жительство при Музее в антресольном этаже № 15 в 3 комнатах общей площадью не свыше 20 кв. саж. Все остальные комнаты 1 и 2 этажей, а также подвалы, чердаки, сараи, кои заключают музейные коллекции и отдельные предметы, к тому же еще не зарегистрированные, являются музейным помещением и никакой реквизиции и обыску не подлежат без ведома ВУКОПИСа». А 27 квітня 1919 р. був виданий декрет УСРР про націоналізацію

Їдальня.
Поч. XX ст.

Герби роду Ханенків

збірки та перетворення на II Державний музей, підпорядкований Всеукраїнському комітету охорони пам'яток мистецтва й старовини. Було введено посаду політичного керівника, який заходився встановлювати більшовицькі порядки, вкрай образливі й принизливі для вчорашньої власниці, господині, дарительки. Її було поселено у двох маленьких кімнатках разом з покоївкою на третьому, антресольному поверсі, позбавлено всіх

Будинки № 13 та № 15 по вул. Терещенківській. 1930-і рр.

Печатка та штамп Музею мистецтв імені Б. І. та В. Н. Ханенків.
Поч. 1920-х рр.

речей, крім особистих. 1921 р. було створено раду для керування роботою музею, і Варвара Николівна увійшла до її складу. А очолив музей професор М. Макаренко, якому вдалося повернути з Московського історичного музею лише частку з того, що там зберігалось з волі Б. Ханенка з 1915 р. Після 1917 р. чимало цінних творів було вилучено і передано без згоди Києва іншим музеям РРФСР.

7 травня 1922 р. Варвара Николівна Ханенко померла, і та сама покоївка Дуся (Євдокія Мартинівна Шерстюкова) поховала її на цвинтарі Видубицького Михайлівського монастиря, поруч з Богданом Івановичем. Було вже не до пам'ятників...

1923 р. імена засновників зняли з назви музею, як такі, що «не мали заслуг перед революцією», і за весь час існування радянської влади могили Ханенків не лише не удостоїлися надгробків чи огорожі, а навіть не доглядалися. Всупереч їхньому бажанню зберегти колекцію неподільною, нові господарі розпорядилися нею на свій розсуд: продали за кордон (США, Велика Британія) через Держторг, занижуючи ціну в п'ять разів, поділили й роздали «за тематикою» іншим музеям, а те, що лишилося в особняку, використовували для паплюження «панівної кляси» — над полотнами всесвітньовідомих майстрів

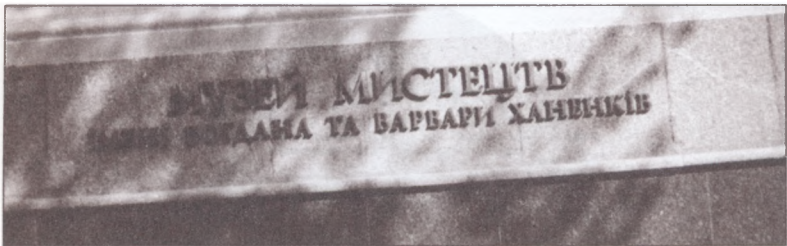

Фрагмент реставрованого фасаду
особняка Ханенків,
з відтвореним родовим гербом.
1999 р.

розвішувалися гасла типу: «Іспанія XVII ст. Мистецтво на послугах коронованих дегенератів та церкви» тощо.

Під час Другої світової війни і окупації Києва колекція зазнала втрат: знищено або зникло 718 картин, 20695 гравюр, 59 ксилографій, 42 акварелі і малюнки, 3200 предметів художніх промислів, 10 скульптур. По війні Музей західного і східного мистецтва відновив діяльність. Але збігали роки, і вже сам будинок вимагав уваги.

Лише у 1989 р. почалися обстеження, дослідження й реставрація, виконані під керівництвом архітектора Ірини Малакової. Крім величезного обсягу суто реставраційно-консерваційних робіт, було замінено перекриття — із збереженням та реставрацією декору стель, було відтворено родинний герб Ханенків на чоловому фасаді, знищений новими «господарями», знов зібрано старовинну грубу в тепер уже меморіальному кабінеті Б. Ханенка (колись розібрану працівниками музею але, на щастя, збережену у фондах). Ще під час спорудження прибуткового будинку по вул. Терещенківській, 13 профіль вулиці було спрямлено, відтак особняк № 15 став настільки вищим, що довелося

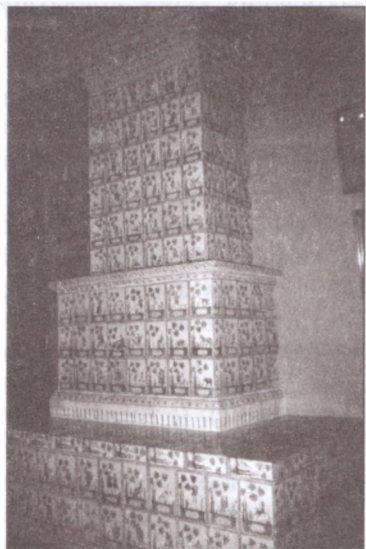

Повернуто назву Музею мистецтв. 2000 р.

зробити при парадних дверях двосторонні сходи та опустити стулки воріт. При цьому нове огороження сходів не гармоніювало з архітектурою чолового фасаду, а простір між стулками воріт і склепінням брами був заповнений також неокоринтськими ґратами. Реставратори запропонували й виконали ці деталі коректно: парадні сходи дістали огорожу у вигляді балюстради, тотожну встановленій край даху особняка, а над стулками воріт було зроблено нові ґрати, так само тотожні візерункам стулок воріт. Залам повернуто первісний декор, включно з тканинними шпалерами — за зразками первісних.

А на невеличкому подвір'ї за особняком збереглися колишні двоповерхові цегляні служби, де й сьогодні легко впізнати за вікнами, дверима й перемичками колишні екіпажний сарай, стайню, комори, кім-нати для прислуги.

30 травня 1998 р. оновлений особняк зустрів перших відвідувачів теж оновленого Музею західного та східного мистецтва, якому 1999 р. було повернуто імена засновників — «Київський музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків».

Груба в колишньому кабінеті
Б. І. Ханенка. 1999 р.

ТОЛСТОГО, 7/2 **(кол. Шулявська, Караваєвська)**

На розі вулиць Толстого і Горького (кол. Кузнечна) стоїть оригінальний, здалеку помітний особняк. Нині тут розміщується Науково-медична бібліотека України, а колись садиба належала молодшому сину відомого цукропромисловця Н. А. Терещенка — Олександрові Николовичу.

О. Н. Терещенко народився 7 вересня 1856 р. Після закінчення курсу приватної класичної гімназії Креймана у Москві навчався в Московському університеті та в Києві — в університеті св. Володимира. Курс закінчив 19 січня 1897 р. із ступенем кандидата юридичних наук.

24 квітня того ж року Олександр став добровольцем II розряду лейб-гвардії Гродненського гусарського полку; 26 липня удостоєний звання унтер-офіцера, 8 листопада, склавши офіцерський іспит — портупей-юнкер, а 13 грудня — корнет. 25 квітня 1880 р., прослуживши рік, був звільнений у відрядження, до видання правил про перерахування офіцерів у запас, і 6 грудня 1882 р. зарахований у запас гвардійської кавалерії, а 13 грудня виключений зі списків полку. 15 вересня 1891 р. звільнений із запасу у відставку. Такий от перебіг мала військова кар'єра О. Н. Терещенка.

А 7 березня 1883 р. Олександр Николович був затверджений почесним попечителем київської 3-ї гімназії, перебуваючи в цьому статусі до 23 вересня 1895 р., коли став почесним попечителем київської 1-ї гімназії. Понад 25 років він був членом дирекції, а потім товаришем голови Київського відділення Російського музичного товариства.

О. Н. Терещенко

1 січня 1906 р. О. Н. Терещенка удостоєно чину дійсного статського радника, він мав ордени російської імперії до св. Володимира 3-го ст. включно та медаль Червоного Хреста — на згадку про діяльність під час Російсько-японської війни 1904—1905 рр.

Отже, вийшовши у відставку 1891 р., О. Н. Терещенко мешкав у батьківському будинку на Бібіковському бульварі, 12 (*див.*: бульв. Т. Шевченка, 12), тож і придбав цю наріжну садибу, на якій розпочав будівництво власного особняка.

Поки зводився особняк, Олександр Николович одружився (1892 р.), народилися діти: Никола (1893 р.), Марія (1894 р.), Ольга (1896 р.). Рішенням Київського дворянського зібрання всі вони були занесені до списків дворян Київської губернії.

Лише 1898 р. було завершено опоряджувальні роботи в особняку на Караваєвській, 7, зведеному за проектом П. Бойцова (автора ескізного проекту на конкурсі міського музею старовини й мистецтв у Києві). Архітектор-москвич відверто проігнував (як і у випадку з музеєм) наявну містобудівну ситуацію —

Особняк О. Н. Терещенка. Поштівка поч. XX ст.

непрямий кут перетину цих київських вулиць, і відтак бічний фасад особняка пішов навкіс до вулиці Кузнечної, що, звичайно ж, погіршило загальне сприйняття споруди. (Порівняймо, як вправно й коректно вирішив аналогічну ситуацію київський архітектор П. Альошин в особняку М. Ковалевського — див.: П. Орлика, 1/15).

Особняк по вул. Караваєвській, 7 набув асиметричної композиції, підпорядкованої плануванню і виявленої на фасадах відповідним членуванням об'ємів та розкреповками. Згідно з рельєфом вулиць і садиби, фасад з боку Караваєвської одержав півтора поверхи, парадний вхід та бічну браму. На Кузнечну вийшло два поверхи, з окремим входом-ганком під балконом. Заокруглена наріжна частина завершена сферичним куполом з трьома круглими люкарнами, обставленим масивним облямуванням з фронтончиками. Фасади потиньковано, обрустовано й оздоблено в дусі еклектики: пишний антаблемент, розірваний бароковий фронтон над заглибленим арковим порталом парадного входу, фланкованим півколонками доричного ордера. Над дахом піднісся світловий ліхтар, даючи денне світло у внутрішнє безвіконне приміщення. Вздовж Кузнечної тягнеться ажурна кована огорожа на цегляному цоколі, що відокремлює невеличкий садочок.

Колишній особняк О. Н. Терещенка. 1994 р.

В інтер'єрах збереглося первісне декоративне оздоблення (ліплення, розписи) та частково умеблювання, виконані так само в дусі еkleктичних стилізацій, історизму та «панської розкоші».

Особняк мав досконале інженерне обладнання: електричне освітлення, спроектоване інженером-технологом Леоном Петровичем Геркеном, парове опалення (котли виробництва машинобудівного заводу Гретера і Криванека у Києві та компанії Бабкок і Вількок у Глазго — на замовлення торгового дому Джон М. Сумнер і К° у Москві — для О. Н. Терещенка), два ліфти — підйомні машини, як тоді їх називали.

Крім особняка, на садибі був ще двоповерховий цегляний флігель, сарай та розбитий на 100 кв. саж. (0,04 га) садочок з палісадником.

В особняку налічувалось 33 кімнати, з них три кімнати на першому поверсі було відведено під контору (з окремим входом), шість — під служби. На другому поверсі було 15 кімнат та чотири кімнати у мезоніні. Все це, за описом 1908 р., становило одну квартиру. У флігелі мешкала прислуга (8 кімнат), там-таки були пральня, комори, льохи. У другому флігелі — стайні, екіпажна та ще 4 кімнати на другому поверсі — для прислуги.

З часом О. Терещенко придбав сусідні садиби по вул. Кузнечній, 4 та 6, і по вул. Караваєвській, 9. Загалом йому тут

Портал і брама. 1998 р.

належало 2852 кв. саж. землі (1,2 га). Такий своєрідний, ще один поміщицький маєток посеред міста! На Кузнечній, 4 містилися управлінські контори цукрових заводів та маєтків О. Терещенка. Його родині належав капітал у 14 млн. руб., два цукрові заводи і землі у Черкаському, Чигиринському, Сквирському повітах Київської губернії та в Житомирському повіті Волинської губернії.

Як і всі члени родини Терещенків, Олександр Николович чимало коштів передавав на благодійницькі цілі; допомагав гімназістам, матеріально підтримував Товариство швидкої медичної допомоги тощо. Докладно й цікаво про благодійницьку діяльність О. Терещенка — у монографії В. Ковалинського «Меценаты Киева».

Після смерті О. Терещенка (1911 р.), за духівницею, садиба по вул. Караваєвській, 7 перейшла у пожиттєве володіння його вдови Єлизавети Володимирівни Терещенко, а у власність — синові, Ніколі Олександровичу Терещенку.

Навесні 1918 р. родина власників займала в особняку чотири кімнати на другому поверсі, сюди ж входило чотири кімнати для прислуги, передпокій і кухня. Решта приміщень була реквізована для 12 квартиронаймачів. На другому поверсі, у трикімнатній квартирі № 2, оселився Павло Оникійович Христюк —

О. Н. та Є. В. Терешенки та їхні діти:
Никола, Марія, Ольга. поч. XX ст.

Генеральний писар Генерального Секретаріату, член Центральної і Малої Ради. Публіцист, літературознавець, політичний і державний діяч України, П. Христюк був призначений Генеральним писарем ще 15 червня 1917 р. Його підпис скріплював найважливіші документи УЦР та Генерального Секретаріату. В січні – лютому 1918 р., він обіймав посаду міністра внутрішніх справ УНР, з лютого 1918 р. – Державний секретар Ради Народних Міністрів УНР. Після гетьманського перевороту був заарештований у Сквирі на Київщині. По звільненні – член Українського національного союзу, брав участь у підготовці повстання проти Гетьмана. За часів Директорії – товариш міністра внутрішніх справ. 1919 р. емігрував до Відня. У 1921–1922 рр. П. Христюк видав фундаментальну працю «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.». Повернувся 1923 р. в Україну, де 1925 р. працював в Українбанку, у 1925–1926 рр. – у Держвидаві України, у 1928–1930 рр. – співробітник Наркомфіну УСРР. У березні 1934 р. П. Христюка заарештували за звинуваченням у причетності до так званого

Українського національного центру і засудили на п'ять років ув'язнення, потім — трирічне заслання. У вересні 1937 р. цей термін було збільшено ще на вісім років. Павло Христюк загинув у «Севвостлаге» (Архангельська область РРФСР)...

Та повернімось у 1918 рік. У квартирі № 3 з чотирьох кімнат мешкав директор політичного й адміністративного департаменту міністерства внутрішніх справ УНР Юрій Гнатюк Гаєвський.

На другому поверсі одна кімната була надана дружині керуючого Полтавським земельним банком Катерині Миколаївні Кремовій.

Наприкінці 1919 р. особняк по вул. Караваєвській, 7 займав головноначальствующий та командуючий військами Київської області генерал А. М. Драгомиров.

На початку 1920 р. особняк було націоналізовано, він мав назву «київський міський будинок»; тут зберігалися картини, перевезені з розгромлених особняків, зокрема із зібрання О. Мурашка.

Пізніше тут розташувався Рентгенівський інститут, створений у Києві 1920 р. на базі громадської організації «Рентгендопомога».

21 травня 1923 р. будинок було «закріплено за Губздравом». До угоди про оренду додалася анкета на здачу націоналізованого будинку, колишнього власника — Н. О. Терещенка, а «нині керується Київським Рентгенівським інститутом. У будинку водогін, каналізація, освітлення і все справне. У будинку 5 квартир, 26 кімнат, є 2 флігелі». Особняк потребував ремонту. З часом Рентгенінститут розмістився і в сусідньому особняку (вул. Толстого, 9).

Від 1971 р. у колишньому особняку Олександра Николовича Терещенка міститься, як зазначалося, Науково-медична бібліотека України.

ТОЛСТОГО, 9 (кол. Шулявська, Караваєвська)

У середині XIX ст. ця садиба на нещодавно прокладеній вулиці, площею 620 кв. саж. (0,28 га) належала дворянці Романі Антонівні Венцекліцовій. За купчою від 19 травня 1858 р. садибу придбала дружина колезького асесора Андрія Степановича Милорадовича, Ольга Юрїївна, яка володіла нею п'ятнадцять років. Відомо, що 1864 р. вона додала до вже існуючого особняка прибудову з боку двору.

1873 р. садибу придбав купець 1-ї гільдії, потомствений почесний громадянин Іван Андрійович Толлі. 15 січня 1874 р. відбулося утвердження у правах володіння.

Але спочатку Толлі здавав будинок, і в 70-х рр. тут мешкали Кузьминські — родичі російського письменника Льва Миколайовича Толстого. Він відвідав цей особняк, перебуваючи в Києві протягом трьох днів — 14—16 червня 1879 р. Великий письменник, на той час вже автор «Войны и мира» та «Анны Карениной», переживав глибоку особисту кризу, намагаючись шукати правди в релігії. З огляду на це, Київ вабив його як колиска православ'я, тут він сподівався збагатитися духовно. Але вклоніння київським святиням, особливо Лаврі, справило на письменника несподіване враження.

Художник М. Нестеров у своїх спогадах пише, як 29 червня 1907 р. за чаєм на терасі яснополянського дому Толстого останній оповідав йому про відвідини Києва. Отож, Лев Миколайович, «одягнений в прості шати прочанина, у Києві, у Лаврі прийшов до схимника (як подає Л. Хінкулов, то був 75-річний старший духівник Києво-Печерської Успенської лаври ієромонах

Антоній Медведєв, один із «стовпів» російського клерикалізму. — *Авт.*) з проханням «поговорити про віру». А той, зайнятий іншими прочанами, не підозрюючи, що до нього звертається знаменитий письменник — граф Лев Миколайович Толстой, відповів: «Ніколи, ніколи, йди собі з Богом!» Отак невдало скінчилася спроба Толстого побалакати про віру з лаврськими отцями... Втішився він тоді у простака-ченця — воротаря. Той надав притулок зацікавленому графу у своїй сторожці у вежі. Дві ночі не спали, добре, впритул набалакалися про віру... Чернець-воротар був відставним солдатом, бився з туркою під Плевною за віру православну... Дві ночі шукача віри, графа Л. Толстого, їли в монастирській сторожці блохи, воші, і він — граф — усім залишився задоволений, дружньо попрощався зі своїм новим приятелем».

Вдень Л. Толстой відвідував Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, де зустрічався з професором М. Петровим, тож перебування в особняку по вул. Шулявській, 9 не забрало багато часу, — він навіть не ночував тут. І взагалі, у Києві більше не бував.

А Тетяна Андріївна Кузьминська, з дому Берс, молодша сестра дружини письменника — Софії Андріївни Толстої, отже, своячениця Льва Миколайовича, впродовж багатьох років була близьким другом Толстих, стала прототипом Наташі Ростової у романі «Война и мир». Натомість, чоловік її, Олександр Михайлович Кузьминський, не подобався письменникові, і Л. Толстой вивів його в образі чоловіка Анни Кареніної, а також — у герої оповідання «Смерть Івана Ілліча». Але, Софія Андріївна часто гостювала у Кузьминських.

Відвідини Києва й подальші роздуми відбилися у Л. Толстого в «Дослідженні догматичного богослов'я», стали поштовхом для розвитку відомої течії «непротидії злу насиллям».

А київські прихильники толстовства, згуртовані у Товариство істинної свободи в пам'ять Л. М. Толстого, у захваті від вчення свого кумира, 1920 р. домоглися перейменування вулиці Караваєвської (кол. Шулявської) на вулицю Толстовську. Більш помірковане рішення прийнято було 1926 р., коли вулиця стала називатися просто вулицею Толстого. Шанувальникам

Колишній особняк по вул. Толстого, 9. 1998 р.

цього здалося замало і 1939 р. Караваєвську площу також названо ім'ям письменника. Ще один сплеск шани прийшовся на 1981 р., коли станцію метро назвали «Площа Льва Толстого», надавши їй підземній частині театралізованого декору, що мав би нагадувати кінематографічну версію «балу у Ростових» з «Войны и мира».

Шанобливе ставлення киян до видатного російського письменника слушне, хоча сам Лев Толстой від Києва не був у захваті.

Відомо, що 1883 р. І. А. Толлі зробив кам'яну прибудову на півтора поверхи до існуючого дерев'яного будинку. Проект виконав архітектор В. Ніколаєв. Будинок зберігся без змін — порівняно з сусіднім, наріжним особняком по вул. Толстого, 7/2, не кажучи вже про відомий величезний прибутковий будинок Б. В. Мороза по вул. Толстого, 11/61, — зовні дуже скромний. Видовжений фасад свідчить про етапи добудов. Тут немає неодмінної симетрії: портал парадних дверей не по центру, один ризаліт з краю. Його оздоблено канелюрованими безордерними пілястрами й позначено глухим парапетом та еkleктичним фронтончиком. Високі прямокутні вікна в класичних лиштва із замковими каменями теж двох фасонів — у старій частині ошатніші, в прибудові спрощені. Ворота ліворуч будинку ведуть у двір, де збереглися перебудовані старі служби.

Київський міський голова І. А. Толлі

Родина Толлі володіла цією садибою до 1910 р., тобто, 37 років. Іван Андрійович Толлі походив з греків, що оселилися на півдні України за часів Катерини II. Закінчив Одеське грецьке училище, одружився з донькою одеського «степенного громадянина» Ганною Вікторівною Пашковою. До Києва родина Толлі переселилася у 50-х рр. Відомо, що з 1856 р. І. Толлі вже був членом товариства допомоги бідним. 1860 р. в Толлі народився син Володимир, охрещений у Києво-Новостроєнській Троїцькій церкві.

Мемуарист С. Ярон пише, що відсутність належної освіти й виховання у Івана Андрійовича Толлі замінялися видатним практичним розумом, що поступово й надало йому помітного становища у Києві: у 1865—1877 рр., київський 1-ї гільдії купець, 1869 р. — разом з дружиною й сином зарахований до потомствених почесних громадян. Останнє — за купівлю з добровільної згоди у польського поміщика Дарія Задарновського частини села Лип'янка Чигиринського повіту за 20500 руб. без позики і без переводу боргів. Ці умови згідно з положенням,

Височайше затвердженням 5 березня 1864 р., — тобто, придбання нерухомості в осіб польського походження (після придушення польського повстання 1863 р.), без позик і переводів боргів, давали право російським купцям на отримання почесного потомственного громадянства. Досягнувши згодом звання комерції радника, І. Толлі 1884 р. був обраний київським міським головою. Ще через два роки він одержав чин дійсного статського радника — за пожертву 75 тис. рублів на спорудження у Києві Благовіщенської церкви з парафіяльною школою при ній.

Цей храм, зведений 1887 р. за проектом архітектора В. Ніколаєва напроти Маріїнської громади сестер жалібниць, дав ім'я самій вулиці, яка у 1888—1919 рр. називалася Маріїнсько-Благовіщенською, — значно милозвучніше, ніж перед тим — Жан-дармська. У 1934 р. церкву зруйнували.

Про І. Толлі — міського голову — сучасники згадували: він мав один суттєвий недолік — занадто грубий і різкий не лише у спілкуванні з прохачами, а й з гласними під час думських слухань. Енергійний, але ж самолюбивий, деспотичний, схильний до несподіваних вчинків, надто емоційний. Якось дума відмовилася схвалити пропозицію Толлі про видачу Печерській гімназії субсидії 6 тис. рублів. Серед аргументів Толлі було й те, що він «обіцяв». Коли ж дума й цього не взяла до уваги, Іван Андрійович рішучо зняв з себе регалії міського голови — шийний ланцюг і заявив про свою відмову від посади. Кілька днів тривали переговори, і Толлі повернувся до своїх обов'язків тільки після того-го, як дума пристала на його пропозицію.

По закінченні терміну повноважень Толлі відмовився від повторного балотування через нападки деякої частини гласних і, не знісни образ, помер наглою смертю 1887 р.

У справах благодійництва ним керувало не марнославство, а щире бажання зробити корисне. Вже після його смерті з'ясувалося, що він передав митрополиту Платону 10 тис. рублів на влаштування ремісничої школи при Межигірській обителі, прохаючи не називати його імені. Коли міським головою ще був Г. Ейсман, а за ним — І. Толлі, обидва не брали належного жалування — 6 тис. руб. на рік, а жертвували його на потреби міста на свій розсуд. Обоє, проте, були мільонерами.

Гласні часто згадували І. Толлі і при його наступникові С. Сольському. Трапився навіть курйоз, коли на думських слуханнях гласний Добринін, заперечуючи Сольському та посиляючись на діяльність Толлі, вигукнув: «Покійний І. Толлі, дай Бог йому здоров'я, так би не вчинив!».

Через рік після смерті І. Толлі його ім'я не сходило зі шпальт усіх газет у зв'язку з бучною «справою Толлі». Розгос пішов далеко за межі Південно-Західного краю. Справа розглядалася у Київській судовій палаті 1888 р. Йшлося про Вишнівецький маєток. Позив було порушено вже не до покупця маєтку І. Толлі, а до його спадкоємця, сина, В. І. Толлі. Ось у чому полягала суть справи, коротко.

Вишнівецький маєток із старовинним замком, Кременецького повіту Волинської губернії, мав давню історію, пов'язану з іменами Марини Мнішек, Лжедимитрія та князя Яреми Вишнівецького. Коли згасла лінія цього роду, маєток пішов з рук до рук і став власністю графа фон дер Броель Плятера. 1872 р. маєток описали за борги й виставили на торги. І. Толлі придбав цей маєток за 270 тис руб. Але граф Плятер подавав скарги, оскільки опис майна був зроблений неповністю: не був захований будівельний ліс у 6 тис. десятин. З часом Плятер з цим змирився, але ж 1885 р. відкрилося, що ліс був проданий Толлі на вирубку за... 900 тис. руб., тобто більш як утричі дорожче, ніж коштував увесь маєток. Плятер подав до суду. Крім лісу, не були оцінені мінералогічна колекція, бібліотека у 20 тис. томів, родинна портретна галерея, картини й численні «раритети» з старовинного замку...

1888 р. Володимир Іванович Толлі закладає садибу по вул. Шулявській, 9 і бере позичку у 25 тис руб., оскільки судовий процес вимагав чималих грошей. 16 лютого 1889 р. окружний суд визначив: на нерухомість В. Толлі накласти заборону за проданий ліс, і під заборону опинилися три маєтки Толлі у Київській, Подільській та Чернігівській губерніях, плюс садиба по вул. Шулявській, 9.

За визначенням суду, належало сплатити графу Плятеру 700 тис руб. за проданий ліс. Маєток лишався у Толлі.

А поки тривав судовий процес, В. Толлі став вивозити з Вишнівця мистецькі цінності — за один лише раз склалася валка

з п'ятдесяти возів! І все це скупчувалося у батьківському особняку по вул. Шулявській, 9.

Сучасники згадували, що киянам «справа Толлі» пам'ятна й тим, що голова департаменту київської судової палати, головуючий у цій справі, Я. Рашет незабаром був переведений до Саратова.

Тим часом, 1892 р. Володимир Іванович Толлі подарував для міського музею, що саме почав тоді створюватися у Києві, 28 портретів і картин історичного змісту з галереї Вишнівецького замку. Серед них, зокрема, «Портрет кн. Дмитра Вишневецького-Байди» — фундатора Січі на Хортиці.

Мистецтвознавець Ф. Ернст зазначав: «Подарована родиною Толлі місту Києву збірка історичних портретів з славетного Вишнівецького замку на Волині стала за основу збірок з історично-побутового українського малярства в нашій музеї». Про сумну долю Вишнівецького замку з боєм писали брати Лукомські 1912 р. Остаточне пограбування і нищення решток цінної збірки мистецтва сталося під час Першої світової війни та в роки визвольних змагань в Україні. На початку 20-х рр. проект реставрації замку виконав архітектор В. Городецький, емігрувавши тоді до вже незалежної Польщі, на терені якої опинився Вишнівець. Нових руйнацій замку завдано під час Другої світової війни. Доля ж бібліотеки з Вишнівця і досі невідома.

У лютому 1903 р. В. Толлі у міському кредитному товаристві відкрили новий кредит під заставу нерухомості на Караваєвській, 9 у розмірі 50 тис. руб. Опис садиби від 20 березня 1903 р. свідчить, що фасадний будинок кам'яний, одноповерховий з півповерхом, збудований з виступом. У ньому — у напівповерсі: чотири кімнати, три кухні, пральня, два передпокої, два коридори та дві комори.

На першому поверсі — 15 кімнат, дві ванни і два клозети, коридор. Груб голландських кахляних дві, решта — прості. На садибі ще один змішаний будинок: низ кам'яний, верх дерев'яний, безпосередньо з'єднаний з фасадним будинком дерев'яними сходами. А ще — одноповерховий кам'яний сарай з льохом. Поруч — стайня, пральня, корівник. А ще — фонтан цегляний, цементований, альтанка дерев'яна, крита залізом, відкрита.

10 вересня 1910 р. садиба по вул. Караваєвській, 9 за борги була призначена на продаж з публічних торгів. Та В. Толлі

встиг 6 вересня того ж 1910 р. оформити купчу на продаж садиби Олександрю Николовичу Терещенку. Після смерті останнього, 23 жовтня 1911 р., садиба, як уже згадувалося, перейшла за духівницею у пожиттєве володіння вдови Єлизавети Володимирівни, а у власність — синові, Ніколі Олександровичу Терещенку.

1910 р. дві квартири в особняку здавалися. 1912 р. весь будинок був призначений для сільськогосподарської контори спадкоємців О. Н. Терещенка.

1918 р. за Гетьманату, у садибі по вул. Караваєвській, 9 містився Департамент громадських робіт та Грузинська дипломатична місія. Тут-таки мешкали представник Грузинської Республіки професор Віктор Васильович Тевзая та його помічники Д. В. Вачейшвілі та С. С. Асатіані. Нині про це нагадує меморіальна дошка.

1922 р. комунальний відділ Губвиконкому уклав угоду з Правобережним обласним управлінням «Цукротрест» про оренду націоналізованої садиби по вул. Караваєвській, 9 терміном на п'ять років. Цікаво, що до того часу будинок ще не був націоналізований, а підданство колишнього власника — Терещенка — «українське», як зазначено в акті про оренду. Пожилеців у будинку не було, крім двірника з його родиною. Сам будинок перебував «в плачевному стані», зруйнований, потребував ремонту. У тому ж акті зазначалося, що «до війни оцінка садиби 284400 руб., ціна ремонту — 5 млн. руб., нинішніми цінами». Правлінню «Цукротресту» був виданий ордер № 10 від 9 лютого 1922 р. на зайняття всієї націоналізованої садиби на підставі житлового закону УСРР (Постанова РНК від І. XI. 1921 р.).

У 1930-і рр. в особняку по вул. Толстого, 9 містилася онкологічна клініка Рентгенівського інституту, що займав сусідній особняк по вул. Толстого, 7/2.

У повоєнний час особняк займали різні медичні заклади: Інститут онкології, Інститут медичних проблем фізичної культури, а від 1974 р. — фізкультурно-оздоровчий диспансер МОЗ України.

Нині — Центр нетрадиційної медицини.

ФРАНКА, 4 (кол. Несторівська)

У цьому чотириповерховому будинку важко впізнати колишній двоповерховий особнячок, що так мальовничо височів над Афанасіївським яром, край давнього «міста Ярослава». Сто років тому звідси чудово проглядалися бані Володимирського собору, та й уся вулиця була, як на долоні. А коли випадав м'який київський сніг, узвіз дзвенів од дитячих голосів, і санчата летіли на долину весело й безпечно.

Особняк було споруджено 1897 р. за проектом відомого київського техника-архітектора А. К. Краусса для дворянки Ганни Феофанівни Кащенко.

Вона походила з багатодітної родини з півдня України, мала п'ятьох братів і трьох сестер. Батько, Феофан Гаврилович Кащенко, був почесним мировим суддею. Назвемо декого з його дітей — свідомих українців.

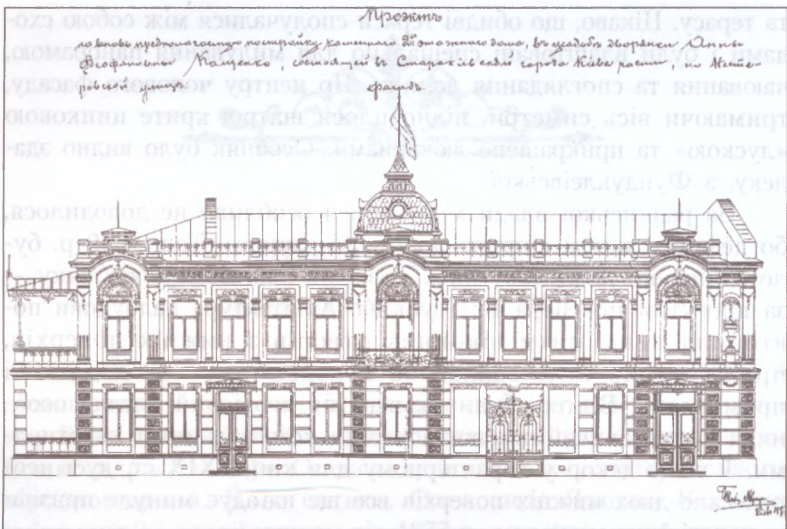
Микола Феофанович Кащенко (1855–1935), біолог, ембріолог, селекціонер, народився на хуторі Веселому на Херсонщині. По закінченні Харківського університету (1880 р.) шість років працював там само, а потім поїхав до Сибіру, де вивчав місцеву флору й фауну, провадив досліди з акліматизації плодових і декоративних рослин, став одним із основоположників наукового плодівництва в Сибіру. Працював у Томському університеті, професорував (з 1888 р.), а потім — був ректором (1895–1912). У Томську згуртував українських садівників, організував українську громаду. 1912 р. переїхав до Києва, де став професором КПІ. У Києві М. Кащенко продовжив наукові праці з акліматизації таких південних культур, як бросквина

Вид на собор св. Володимира. Поштівка ХХ ст.
Праворуч — особняк Г. Кашенко

(персик), жарделя (абрикос), айва, виноград тощо. З ім'ям М. Кашенка пов'язано зародження науки патологічної ембріології. Він організував і був першим директором Зоологічного музею НАН України (1919–1926 рр.) та Акліматизаційного саду (1919–1931 рр.), що існував на Лук'янівці — на розі вул. Дорогожицької та Макарівської (рештки саду було знищено заради спорудження на його місці Вищої партійної школи ЦК КПУ). М. Кашенко був одним з перших українських академіків, кого відзначили цим званням ще за часів Гетьманату — 14 листопада 1918 р. Але у 20-і рр. його дуже ображала більшовицька влада, не даючи змоги працювати, через це довелося кинути напризволяще заснований ним при КПІ сад і перебратися на Лук'янівку. Там він почав з площі 0,5 га у 1922 р. і розширив сад до майже 6 га. У 1930 р. тут вирощувалося 500 видів рослин з усього світу, був облаштований ставок, тераси; і помешкання академік мав поруч — по вул. Мельника, 45. Микола Феофанович Кашенко похований на Лук'янівському кладовищі, на могилі — стела з чорного граніту.

Його брат, Андріян Феофанович Кашенко (1858–1921) — український письменник, автор численних прозових творів для

Проект будинку Г. Кашенко з автографом техніка А. Краусса. 1897 р.

юнацтва з історії козаччини й Запорозжя, що свого часу мали велике патріотично-виховне значення, особливо після 1905 р., коли послабили заборони українського слова. Ось деякі з них: «У запалі боротьби», «Славні побратими», «Під Корсунем», «Борці за правду», «Запорозька слава», «Зруйноване гніздо», «З Дніпра на Дунай», «На руїнах Січі», «Про гетьмана козацького Самійла Кішку», «Великий Луг Запорізький» та ін.

Третій з братів — Арсен Феофанович Кашенко був військовим, мав чин генерала.

Особняк Ганни Феофанівни Кашенко мав досить незвичне об'ємно-планувальне вирішення. Умови ділянки забудови з крутосхилом до яру та й склад родини замовниці змусили влаштувати особняк з двох нерівнозначних помешкань, з окремими входами з вулиці та наскрізною аркою проїзду на двір. Помешкання лівої частини будинку, що містилося на першому поверсі, складалося з п'яти кімнат, передпокою, кухні, ванни й тераси. Окремий вхід праворуч вів до великого, у двох рівнях помешкання, що на першому поверсі мало дві кімнати, передпокій та кімнатку для прислуги чи двірника, а на другому поверсі — ще сім кімнат, два передпокої, кухню, ванну, кімнату для прислуги

та терасу. Цікаво, що обидві тераси сполучалися між собою сходами і були влаштовані спеціально для милування панорамою, чаювання та споглядання долини. По центру чолового фасаду, тримаючи вісь симетрії, підносилося шатро, крите цинковою «лускою» та прикрашене люкарнами. Особняк було видно здалеку, з Фундуклеївської.

За радянської влади милуватися особливо не доводилося, бо дефіцит житла суттєво дошкуляв киянам. Тож 1940 р. було здійснено надбудову двох поверхів і на цьому особняку — за проектом інженера Б. Тоубкіна. Архітектура надбудови повторила лише ритм віконних отворів з нижніх поверхів, проїзд у двір було закладено й перетворено на додаткові приміщення. Відтоді будинок втратив первісний вигляд особняка і став звичайним житловим, з комунальними квартирами. І лише декор у характерному для кінця XIX ст. дусі неоренесанс двох нижніх поверхів все ще нагадує минуле призначення цієї споруди.

ФРАНКА, 28 (кол. Несторівська)

Двоповерховий цегляний особняк стоїть тут, на вузькій ділянці, торцем до вулиці, а фасадом на подвір'я. Будинок належав Ганні Миколаївні Кіх, дружині інженера шляхів сполучення Олександра-Адольфа Олександровича Кіха, лютеранського віросповідання. Його батько, Олександр Якович Кіх, був київським 2-ї гільдії купцем від 1873 р., мав, крім сина, дочок — Іду, Ельму та Ольгу. 1880 р. батько придбав за 90 тис. руб. 2578 десятин (бл. 2820 га) землі при с. Наливайківка Макарівської волості Київського повіту.

О. О. Кіх закінчив 1893 р. Інститут інженерів шляхів сполучення з правом на чин колезького секретаря. Працював на будівництві Західно-Сибірської залізниці. Від 1896 р. — виконавець нових додаткових робіт на Південно-Західній залізниці, з листопада 1901 р. — викладав будівельне мистецтво у КПІ. Вже у Києві був зарахований до міщанської громади з купців, став 1906 р. гласним міської думи та земським гласним Київського повітового земського зібрання. Як думський діяч очолював театральну комісію, був членом будівельної комісії та комісії про красу міста, а 1911 р. його відряджено до Італії для нагляду за відвантаженням для Києва бронзових частин пам'ятника Олександрю II, що був тоді встановлений на Царському (нині — Європейському) майдані. Того ж року він відмовився від посади у міській управі, бо його обрано до губернської земської управи, де він став заступником голови. А 1913 р. О. О. Кіха обирають членом Державної думи.

Під час Першої світової війни, з просуванням лінії фронту на схід, було прийнято закон від 13 грудня 1915 р., за яким

припинялося землеволодіння та землекористування австрійських, угорських, турецьких та німецьких вихідців у прикордонній місцевості. Відтак «Киевские губернские ведомости» вмістили списки осіб та установ, що підпадали під дію цього закону. Серед них опинився й О. О. Кіх, якому, крім землі у с. Наливайківка, належав також Наливайківський винокурний завод № 107 (13 робітників, річний виробіток на суму 25500 руб.). Але Кіх довів, що дія закону на його нерухомість не поширюється; справа дійшла до Сенату, який і скасував рішення Київської губернської управи. Було це на початку 1917 р.

А в липні того ж 1917 р., вже за часів Української Центральної Ради, відбувалися чергові вибори до міської думи. І газета «Киевская мысль» уїдливіми кпинами коментувала список кандидатів «позапартійного блока російських виборців: на цей список дивляться просто: чорносотенний, монархічний. Хто повірить у республіканські переконання Вас. Віт. Шульгіна, Савенка, Кіха! Адже це самісіньки партійні націоналісти!.. За що тільки не брався істинно росіянин Кіх! Міська дума, державна дума, земська управа, театральна комісія! І що він створив! Де сліди його діяльності! Купи паперів за підписом «Кіх». І більш нічого». І далі: «Всі чорносотенці специфічно київського штибу».

Навесні 1918 р. особняк ще належав родині Кіх, розмір умовної платні господині дорівнював 1700 руб. А Олександр Кіх (молодший), прапорщик, загинув на фронті у липні 1916 р.

14 червня 1919 р., при більшовиках, власниця особняка Ганна Олександрівна Кіх підписала заяву до музейного відділу ВУКОПІСу, очолюваного М. Біляшівським, з проханням оглянути картини й меблі в особняку, взяти їх на облік та видати їй охоронний лист. У переліку – меблі червоного дерева XVIII ст.: шафка, стіл круглий, дві тумби, люстро так само в оправі червоного дерева з бронзовими утримувачами Єлизаветинської доби, годинник (мармур, бронза) XIX ст., дві картини пензля І. К. Айвазовського, картина В. Д. Полєнова (1893), картина невідомого художника – сучасна копія «Мадонни» Б. Мурільйо.

Подальша доля родини Кіх і цих речей невідома.

За спогадами старожилів, у 30-х рр. тут мешкав «поплічник» наркома НКВС УРСР В. А. Балицького чекіст Д. Н. Резанов.

Потім — голова президії Верховної ради УРСР (1938), голова Раднаркому УРСР (1939–1944 рр.), заступник голови Раднаркому УРСР (1944–1953 рр.), член ЦК КПУ Л. Р. Корнієць. Далі пішов на підвищення: був міністром заготівель (1953), а з 1956 р. — міністром зернових продуктів СРСР: адже основним постачальником збіжжя в імперії завжди була Україна.

За тими ж спогадами, у повоєнний час в особняку за глухим парканом мешкав міністр закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльський. У 1966 р. йому встановили величний пам'ятник на розі Інститутської та Липської, а із здобуттям Україною незалежності неодноразово стало порушуватися питання про демонтаж того монумента. Щоб розібратися в ролі Д. Мануїльського в українській історії, процитуймо відповідну статтю з Енциклопедії українознавства за редакцією проф. В. Кубійовича (1962):

«Більшовицький діяч родом з Крем'янецьчини на Волині. Вчився в Петербурзькому університеті, потім у Сорбонні, де належав до російських соціал-демократичних груп, але дописував і до української соціалістичної преси; більшовиком став у 1917 р. У 1918 р. — член Наркомпроду РСФСР і член російської делегації для мирних переговорів з Україною; 1919 р. — активний діяч КП(б)У, учасник недозволеної Москвою опозиційної конференції в Гомелі, після, якої, однак, швидко перейшов на бік Москви, видавши Ленінові опозиційні наміри В. Лапчинського і його групи «федералістів». У 1919–1920 рр. — член Всеукраєвкому, в 1921–1922 рр. — секретар ЦК КП(б)У та редактор «Комуніста». З 1922 р. працював у Комінтерні, в 1928–1943 рр. його секретар, відповідальний за проведення сталінських чисток і терору в апараті Комінтерну та в закордонних компартіях. Протягом 1944–1950 рр. — міністр закордонних справ УРСР, голова делегації УРСР в ООН, де виступав із промовами проти української еміграції. Після 1950 р. попав у неласку; знову почали згадувати Мануїльського по смерті Сталіна, але до активної політичної діяльності він вже не повернувся».

За часів хрущовської «відлиги» особняк по вул. Франка, 28 був переданий під дитячий садок: глухі паркани замінено легким просвітчастим огороженням, в садочку з'явилися дитячі розважальні знаряддя.

Колишній особняк по вул. Франка, 28. 1994 р.

Власне особняк зовні мало позначений ефектним фасадом чи декором, та ще й притулений глухою тильною стіною до сусідньої садиби № 26. Обмежені умови затісної ділянки дозволили зробити єдино можливе: видовжити будівлю на межі, розкривши кімнати на південний, тут — чоловічий, хоч і дворовий фасад. Та й декор подано досить скромно: тягнутий руст на першому поверсі, прості лиштви вікон, фільонки та міжповерхові тяги.

Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, 46 (кол. Фундуклеївська)

Двоповерхова, асиметрична й дещо приземиста кам'яниця стоїть напроти Пироговської вулиці, на завжди людному місці. Споруджена за власним проектом і для своєї родини інженером шляхів сполучень Миколою Івановичем Максимовичем у 1888 р.

Син статського радника, професора, він закінчив київську 2-у гімназію та Інститут інженерів шляхів сполучень (1878 р.) з правом на чин колезького секретаря. Був одружений з дочкою радника комерції, Марією Миколаївною Хряковою. Тесть, Микола Григорович Хряков, був у Києві особою відомою — понад тридцять років від заснування, очолював у 1869—1900 рр. Київський біржовий комітет, був почесним блюстителем Київської духовної семінарії, гласним міської думи, одним з ініціаторів створення Товариства взаємного кредиту, успішно торгував зерном та хлібопродуктами (реклама торгового дому М. Хрякова ще й через сто років проступала крізь шари фарб на торці будинку на Верхньому Валі коло Житнього ринку). Хрякови мали родинне поховання на Аскольдовій могилі.

А Микола Іванович Максимович почав службу в Київському окрузі шляхів сполучень, де упродовж подальших майже двадцяти років був виконавцем, а потім і керівником робіт з поліпшення стану р. Дніпро, як судноплавної артерії. Надалі — начальник Управління внутрішніх водних шляхів та шосейних доріг, від 1900 р. — професор КПП, від 1902 р. — начальник Варшавського округу шляхів сполучень, від 1906 р. — начальник управління в міністерстві шляхів сполучень, дійсний статський

Колишній особняк М. І. Максимовича
по вул. Б. Хмельницького, 46. 1994 р.

радник. Мав друковані наукові праці, зокрема двотомник «Проект Киевской Гавани» (1896 р.), «Днепр и его бассейн» (1901 р.), «Проект р. Десна» (1902 р.). Він робив доповіді на Всесвітній виставці у Парижі (1900 р.), в Гаазі (1894 р.).

Та головним інженерним здобутком М. І. Максимовича було спорудження Київської гавані, яка остаточно вирішила проблему вантажно-транспортного забезпечення міста водним шляхом.

Ще 1900 р. М. Максимович був призначений на посаду екстраординарного професора КПІ (за відсутністю ступеня магістра) по кафедрі будівельного мистецтва. Він передавав багатий інженерний досвід студентам КПІ і далі, вже за радянської влади. Заповнюючи чергову, останню в житті, анкету 1927 р., писав, що є штатним заслуженим професором, головою Гідрологічної секції при ВУАН, завідувачем секції водних шляхів НДІ водного господарства України, що може викладати російською, українською мовами, а німецькою та французькою читає й пише, що позапартійний, удовець, на утриманні — дочка

Фрагмент фасаду.
2000 р.

(39 р.) — вдова лікаря та онука (10 р.) та хворий інвалід небіж (49 р.).

А 24 лютого 1926 р., відповідаючи на прискіпливі запитання анкети, зокрема щодо української мови, писав: «Я з дитинства добре володію народною розмовною українською мовою. В юні роки багато разів грав у аматорських українських спектаклях, брав участь у хорі покійного українського композитора М. В. Лисенка, але наукової та технічної термінології по-українськи не знаю, оскільки такої нема і її треба ще укласти. Ця обставина утруднює можливість викладання лекцій українською мовою».

Яскрава особистість, Микола Іванович упродовж багатьох років обирався командором Київського яхт-клубу, опікуючись облаштуванням його акваторії.

Після багатьох переїздів, остаточно повернувшись до Києва, де поховав дружину 1907 р., професор Максимович до останніх днів життя мешкав по вул. Гімназичній (нині — Леонтовича), 6, кв. 2, — у будинку, що належав його матері, вдові статського

радника Марфі Максимович. Ця садиба, поруч із Володимирським собором, належала їй від 1871 р., звідси майбутній інженер ходив до 2-ї гімназії. Тут за проектом архітектора П. Спарро 1874 р. зведено двоповерховий кам'яний будинок з монограмою «М» на фронтоні. А 1883 р., за проектом і під наглядом М. Максимовича було зроблено двоповерхову добудову. А ще через п'ять років з'явився отой особняк на Фундуклеївській, 46, у модному дусі еkleктики та «віденського ренесансу».

Згодом особняк і вся садиба з великим флігельним будинком перейшли у відання різних установ. За адресним довідником на 1914 р., тут містилося Південно-російське товариство заохочення землеробства та сільської промисловості, очолюване М. Шестаковим, власником особняка по вул. Шовковичній, 14 (*див.*). Аграрна скерованість різних установ традиційно тривала й надалі: у 20–30-і рр. тут були Центральна агрохімічна лабораторія Наркомзему, сільськогосподарчі та контрольні-насіневі лабораторії, канцелярія, лабораторія та бібліотека заповідника «Конча-Заспа».

З переїздом столиці УСРР з Харкова до Києва 1934 р. і до початку війни тут містилися: Інститут соціалістичного землеробства, редакції газет «Вісті» та «Шахіст».

Отож, зроблене М. Максимовичем — і гавань, і цей особняк — продовжують служити киянам.

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, 60 (кол. Фундуклеївська, 60)

На червоній лінії, серед щільної забудови кварталу вирізняється незвичним для Києва декором двоповерховий особняк з гостроверхим шатром над еркером та притиснутою банею ліворуч. Особливої химерності надають фасадові цегляні оздоби, що рясно вкривають все тло стін, облямування вікон та дверей. Все це витримано у псевдоросійському стилі, а характер цегли й асиметричність композиції свідчать і про час зведення особняка — 1894 рік.

Автором проекту і власником будинку був цивільний інженер Михайло Григорович Артинов (1853—1913).

Як відомо, його творчість помітна нестримним настирливим впровадженням імітацій московсько-ярославського зодчества XVI—XVII ст. в деталях оздоблення. Найвідоміші приклади в Києві — прибутковий будинок на розі вул. Пушкінської та пл. Толстого (1901 р.) і колишній Лук'янівський народний дім (1901—1902 рр.).

Натомість, молодший брат Артинова — Григорій Григорович Артинов, плідно працюючи у Вінниці, залишив дещо кращі зразки архітектури поч. XX ст. — міський театр, готель «Савой», ряд інших споруд — в дусі еклектики та модерну. Молодший Артинов стояв ближче до Європи, далі од Москви, працював у іншому часі й руслі.

Нерухомість на Фундуклеївській, 60 була записана на дружину київського інженера, Євгенію Олександрівну Артинову, і заставлена в міському кредитному товаристві з оцінкою в 60 тис. руб. А 1904 р. їй належала і нерухомість на сусідній

Особняк по вул. Б. Хмельницького, 60. 1993 р.

садибі, по вул. Фундуклеївській, 62, оцінена в 61 тис. руб., з наданням кредиту в розмірі 30 тис. руб.

Певно, через матеріальну скруту вже з 1910 р. особняк перейшов у власність відомого лікаря-терапевта професора університету св. Володимира Василя Парменовича Образцова. Він народився 1849 р. на Вологодщині (Росія) в родині священика. 1875 р. закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, брав участь як лікар у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Через десять років — завідувач відділенням Олександрівської лікарні в Києві (нині — Центральна міська клінічна лікарня № 14), від 1891 р. — доцент, 1893 р. — професор університету св. Володимира, у 1904–1918 рр. — завідувач терапевтичної клініки університету (бульвар Т. Шевченка, 17). 1909 р. разом із своїм учнем, а згодом — зятем М. Стражеском вперше у світовій медичній практиці поставив прижиттєвий діагноз тромбозу коронарних судин серця, а 1910 р. вперше описав клінічну картину інфаркта міокарду.

В. П. Образцов був головою Фізико-медичного товариства, Київського товариства лікарів, створив разом з Ф. Яновським київську терапевтичну школу.

Суворої зими 1920 р. В. Образцов, мешкаючи в неопалюваній квартирі, захворів на запалення легенів і помер у Георгіївській лікарні Товариства лікарів-фахівців 27 листопада 1920 р. Він був одружений: вперше з лікаркою Олександрою Олександрівною Гужиною, а вдруге, 1916 р., з розлученою дружиною доктора медицини, директора Київського бактеріологічного інституту В. Ліндемана, Варварою Володимирівною, з дому княгині Чегодаєвою.

До 100-ліття від дня народження вченого на терені лікарні № 14 встановлено пам'ятник (скульптор М. Вронський, 1950 р.), ім'ям В. Образ-

Колишня «Дача Любченка»
2000 р.

цова названо колишню університетську терапевтичну клініку. На могилі вченого на Лук'янівському кладовищі 1994 р. встановлено пам'ятник — лабрадоритову стелу з портретом і написом: «Профессор Василий Парменович Образцов. 1851—1920. От украинских терапевтов». (Рік народження позначено саме так).

А в особняку по вул. Фундуклеївській, 60, після переїзду столиці УСРР з Харкова до Києва 1934 р. оселився з родиною голова Раднаркому Панас Петрович Любченко. Його доля склалася за суто більшовицькою схемою: 1917 р. — солдат, член Київської ради солдатських депутатів, член Української Центральної Ради від Української партії соціалістів-революціонерів, 1919 р. — один з керівників партії боротьбистів, 1920 р. — член КП(б)У, далі — просування по шаблях партійної і державної кар'єри, нарешті, 1934 р. — голова Раднаркому. Енциклопедія українознавства закордонного видання 1962 р. називає П. Любченка «реалізатором централістичної політики Москви», нагадуючи,

що він «під час процесу СВУ виступав як «громадський обвинувач» від Всеукраїнської центральної ради профспілок, відігравав керівну роль у колективізації і примусовому стяганні хліба з українського села, що спричинило голод 1933 р. За «єжовщини» Любченко 30 серпня 1937 р., передбачаючи ув'язнення, разом зі своєю дружиною вчинили самогубство; під час московських процесів 1937–1938 рр. Любченка звинувачено у створенні «національно-фашистської організації». На початку 1960-х рр. П. П. Любченка реабілітовано.

До цього можна додати, що самогубство чи, як вважається, інсценоване самогубство сталося саме у спальні цього особняка. А невдовзі було заарештовано брата П. Любченка, Андрія Петровича Любченка, ректора Київського зооветеринарного інституту, що містився на Деміївці. Під час слідства він зрозумів, що на нього чекає страта, та, щоб не терпіти далі знущання й тортури, на одному з допитів вбив слідчого стільцем, а сам викинувся з вікна. Зазнали репресій також інші Любченки — родичі, а часом ті, що мали таке ж прізвище, намагалися його змінити...

Крім особняка в центрі Києва, П. Любченку належала ще й спеціально для нього побудована велика дача на Сирці, яка серед старожилів і досі зветься «дача Любченка». Тоді, 1934 р. влада накинула око на розкішний хутір, колишню Васильчиківську дачу неподалік хутора Нивка, при перетині залізниці з Брест-Литовським шосе над річкою Сирець. За глухим парканом серед вікового гаю виростили два похмурі — через сірі, потиньковані під «шубу» фасади — особняки характерної псевдокласицистичної архітектури, що так смакувала обом тоталітарним режимам тої доби — гітлерівському та сталінському. Садина площею 55 га мала кілька в'їздів і довгі асфальтовані, завширшки на односторонній рух під'їзди, попід крилатими віковими дубами й грабами, понад мальовничими ставками з альтанками й лебедями. В разі потреби біля спеціальної хвіртки міг зупинитися «літерний» спеціальний потяг, що підкочував під дачний паркан по Сирецькій гілці залізниці. Можна припустити, що архітектором цих особняків був Сергій Вікторович Григор'єв, який багато проектував і будував для Раднаркому УСРР, для КОВО тощо у 1930-х рр.

Колишня «Дача Любченка» у парку «Нивки». 2000 р.

Існує інша версія загибелі П. Любченка. Нібито його попередив особисто відданий охоронець про ордер на арешт за-здаlegідь, у ложі оперного театру. П. Любченко негайно по-прямував додому — одні кажуть, що на Фундуклеївську, 60, інші — на дачу. Нібито там, на дачі, все й скінчилося, а тіла таємно закопали енкаведисти...

Серед «довгожителів» спецдачі називають радянських керівників Д. С. Коротченка, М. С. Хрущова. На початку 1960-х рр., з волі Хрущова та ініційованої ним «відлиги», колишня дача стала міським парком. Він навіть мав назву «імені XXII з'їзду КПРС», оскільки на цьому «форумі комунітів» остаточно було «розвінчано культ особи Сталіна».

А особняк по вул. Б. Хмельницького, 60 реконструювала польська фірма «Енергополь-трейд» (1998 р.).

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 4 (кол. Бібіковський бульвар)

Проминувши високу арку проїзду у двір готелю «Санкт-Петербург», бачимо видовжений, на одинадцять вікон фасад двоповерхового особняка з напівпідвалом та бічним порталом парадного входу. Зі стриманим оздобленням цегляного декору (руст, поребрик у фільонках) контрастує енергійно профільований портал у дусі бароко і теж у цеглі. Для підтримки центральньо-осьової композиції посередині раніше був балкон, про що нагадує уривчаста лінія міжповерхової тяги та трикутний сандрик над колишніми балконними дверима, а нині — вікном.

Ліворуч, край межі, збереглися на подвір'ї колишні екіпажний сарай та стайня. І, як данина добі «будівельної лихоманки», височить над особняком-флігелем громадя фасадного будинку з датою спорудження: 1901 р. — сучасний готель.

За купчою від 14 серпня 1857 р., ця садиба перейшла у спільну власність Людвіга Казиміровича та Амалії Гнатівни Горецьких, киян польського походження. На прохання власників 1858 р. був складений план земельної ділянки, площею 900 кв. саж. (0,41 га), де було два фасадні одноповерхові дерев'яні будинки на кам'яних підмурках та садок за ними.

1874 р. Л. Горецький подав до міської управи прохання про дозвіл збудувати флігель-особняк на два поверхи та кам'яні служби. Автором проекту й відповідальним за спорудження став архітектор О. Я. Шіле.

На обох поверхах, сполучуваних дерев'яними сходами, було по сім кімнат, по два передпокої та по кімнаті для прислуги. У двох кімнатах першого поверху підлога була з дубового

Колишній особняк по бульв. Т. Шевченка, 4. 1993 р.

паркету, в чотирьох — ліпні прикраси, і всі кімнати були оббиті шпалерами найкращого гатунку, а при одинадцяти вікнах — мармурові підвіконня. Опалювався будинок каміном, одною кахляною грубою та одинадцятьма звичайними грубами. У підвалі містилися кухня, пральня, дров'яник, льох, комора і три житлові кімнати. З другого поверху дерев'яними сходами можна було зійти у сад площею 340 кв. саж. (0,155 га), де росло 30 фруктових дерев та до 30 кущів і все родило.

На час спорудження особняка Людвіг Казимірович Горецький (1826—1885) був відомим у місті лікарем-дерматологом. Він походив з дворян Рівненського повіту Волинської губернії, римо-католик. 1848 р. закінчив медичний факультет університету св. Володимира зі «ступенню лікаря з відзнакою», став ординатором при університетській терапевтичній клініці, з 1854 р. — помічником професора, завідувачем відділення шпитальної клініки при Київському військовому шпиталі, лікарем при пансіоні графині Є. Левашової. 1855 р. здобув ступінь доктора медицини, став першим директором університетської дерматологічної клініки. Вийшов у відставку дійсним статським

Портал. 1993 р.

радником, а за тридцятирічну службу в університеті мав пенсію 600 руб. на рік. За заслуги у розвитку медицини його портретом прикрасили кабінет завідувача дерматологічної шпитальної клініки — з ініціативи наступника, відомого дерматолога та сифілідолога професора Михайла Івановича Стуковенкова.

Л. Горецький був одружений з Амалією Гнатівною з дому Березовських; мали троє дітей: Софію, Людвіга і Олександра. Помер Л. Горецький 23 квітня 1885 р. від паралічу і був похований на римо-католицькій ділянці Байкового кладовища. Вдова звела над могилою родинний мавзолей-каплицю (1886 р.), за проектом архітектора Р. Густановського

На той час старшому синові, Людвігу-Урбану виповнилося двадцять років, він закінчив київську 1-у гімназію і був студентом першого курсу медичного факультету університету св. Володимира. Молодший син, Олександр-Гієронім-Юзеф — 18-річний учень реального училища. Вдова, 52-річна Амалія Гнатівна, звертається 8 травня 1885 р. до ректора університету з проханням виклопотати їй і двом неповнолітнім синам узаконену пенсію, щоб вони могли продовжити навчання. Рішенням попечителя Київського учбового округу була призначена пенсія: вдові — 300 руб., синам по 100 руб. на рік. Звичайно, цього було замало, хоч, за даними на 1884 р., Горецькі здавали обидва одноповерхові фасадні будинки та лавку, маючи з цього 4060 руб. Утримання двох двірників коштувало 360 руб. на рік, чимало йшло на щорічні ремонти й утримання садиби, тож чистого прибутку залишалося 2 тис. руб. на рік.

1885 р. за проектом архітектора Р. Тустановського між двома дерев'яними будинками споруджується двоповерховий цегляний будинок, а два перші обкладаються цеглою.

Садиба на Бібіковському бульварі, 4 належала Горецьким близько сорока років. У 1887 р. померла власниця, і за духівницею майно перейшло до старшого сина.

Людвіг-Урбан Горецький слухав лекції на медичному факультеті протягом десяти півріч, з яких йому зарахували шість, 1890 р. на прохання студента університет видав свідоцтво про закінчення навчання без звання і вченого ступеня. У серпні 1891 р. Л. Горецький відновився в університеті. Поки тривало навчання, Людвіг Людвігович став сімейною людиною, одружився з Оленою Скульською, виховували вони двох доньок — Амалію і Софію. Раптово померла дружина, і Л. Горецький у квітні 1896 р. продав садибу на Бібіковському бульварі, 4 Григорію Григоровичу Богрову, а сам з дітьми оселився на Бульварно-Кудрявській, 39.

У березні 1899 р. Людвіг-Урбан Горецький помер від сухот, поховали його на Байковому кладовищі у родинному мавзолеї. За духівницею Л. Горецького опікуном його дітей стала теща Аделаїда Антонівна Скульська.

Григорій Григорович Богров, придбавши особняк, влітку 1896 р. провів будівельні роботи за проектом і під наглядом техника М. Клуга. В результаті цих робіт до особняка-флігеля була зроблена двоповерхова прибудова. Усю садибу було відремонтовано і проведено в неї каналізацію.

1901 р. Григорій Богров за проектом архітектора Й. Зекцера на місці фасадних будинків по Бібіковському бульвару звів шестиповерховий прибутковий будинок. Підвальний поверх будинку здавався під житло й магазин. На першому поверсі розміщувався гідропатичний заклад на 9 кімнат, окрема зала, де були встановлені ванни. На другому і третьому поверхах було по дві дев'ятикімнатні квартири, розкішно оздоблені, з ліпними прикрасами на стелях, з паркетною підлогою. При кожній квартирі по 2 кімнати для прислуги, 2 туалети і ванна. На парадному вході — електрична підйомна машина, на двох чорних ходах — дві підйомні машини для вантажу.

Двоповерховий кам'яний флігель після прибудови мав 22 кімнати з двома передпокоями, паркетною підлогою майже в усіх

кімнатах, ліпними стелями. У саду господарі влаштували фонтан. Самі Богрови мешкали в особняку-флігелі до 1908 р., а потім переселилися у фасадний будинок, об'єднавши на четвертому поверсі дві квартири в одну — дев'ятикімнатну. Флігель же власники садиби здали в оренду лікарні за 5 тис руб. на рік.

Присяжний повірений Г. Г. Богров володів нерухомістю, що, за спогадами сучасників, оцінювалася у півмільйона рублів. Він був помітним членом київської громади, зокрема єврейського, користувався загальною повагою як досвідчений юрист, чуйна людина, готова прийти на допомогу бідним. Незважаючи на пануючий у Російській імперії антисемітизм, був багаторічним членом Київського дворянського клубу, де спілкувався з представниками місцевої адміністрації. Він був сином Григорія Ісааковича Богрова (Багрова), російсько-єврейського белетриста, автора «Записок єврея», надрукованих в «Отечественных записках» М. О. Некрасова у 1871—1873 рр.

Г. Г. Богров був одружений з Катериною Яківною з дому Рошковичів. Богрови мали родинні стосунки з найавторитетнішим адвокатом тогочасного Києва Олександром Соломоновичем Гольденвейзером: їхні дружини були рідними сестрами. Богрови мали двох синів: Володимира (1884 р. н.) та Дмитра (1887 р. н.).

Старший, Володимир, закінчив київську 1-у гімназію та юридичний факультет університету св. Володимира, працював у Києві; у 1910—1918 рр. — помічник присяжного повіреного у Петербурзі-Петрограді, співробітник правничого часопису «Право». 1918 р. емігрував до Німеччини.

Дмитро (Мордко) Богров у травні 1905 р. закінчив з відзнакою київську 1-у гімназію, став студентом юридичного факультету університету св. Володимира. За спогадами старшого брата Володимира, великий вплив на формування Дмитра мав старший двоюрідний брат Сергій Євсеевич Богров, що жив разом з ними, — переконаний соціал-демократ. З часом соціал-демократичні погляди Дмитра змінювалися і на початку 1907 р. він стає анархістом, залишаючись таким до останку. 1908 р. його заарештували, і на квартирі (Богрови на той час переїхали до восьмикімнатної квартири у фасадному будинку) було вчинено обшук. Через місяць Дмитра відпустили, схиливши до співпраці

з охоронним відділенням, і батьки вивезли його за кордон для поправки здоров'я. Навесні 1909 р. Д. Богров повернувся до Києва, готувався до іспитів в університеті, відійшов від партійної діяльності, віддаючись життю звичайної молодого людини його стану. В лютому 1910 р. Д. Богров закінчив університет, був удостоєний кандидатського диплома I ступеня. Певний час працював помічником присяжного повіреного у Петербурзі, згодом повернувся до Києва.

1 вересня 1911 р., не маючи спеціального запрошення, але пред'явивши посвідчення таємного агента та скориставшись довірою чинів поліції й охоронки, що знали його в обличчя, та повідомивши, що вкаже особу, яка готує замах, пройшов до міського театру, де в антракті вчинив замах на життя голови Ради міністрів Петра Аркадійовича Столипіна — у присутності Миколи II та численної публіки. Смертельно пораненого Столипіна відвезли до клініки на М. Володимирській, 33 (див.: О. Гончара, 33), а Д. Богрова розлучена публіка страшенно побила, він був заарештований і запроторений до Косого капоніра. Того ж вечора на квартирі по Бібіковському бульвару, 4 було зроблено обшук у пошуках міфічних спільників, і коли тітка Дмитра Богрова сказала, що батьки перебувають за кордоном і будуть страшенно вражені тим, що сталося, той, хто керував обшуком, з обуренням відказав: «Дмитро Богров потряс всю Росію, а ви кажете про потрясіння його батьків». І дійсно, звістка про замах у Києві з блискавичною швидкістю облетіла Росію й світ, було заарештовано тисячі людей, які не мали до Дмитра Богрова жодного стосунку.

5 вересня П. А. Столипін помер у клініці, а 11 вересня на Лисій горі було страчено Д. Богрова.

Наводимо спогади історика й педагога Ганни Берло про цю подію: «Із видатних подій того часу в Києві у вересні 1911 р. був приїзд царя Миколи II з усією сім'єю і вбивство Столипіна. Увечері 1 вересня на урочистому спектаклі в міському театрі, за присутності царя і його двох дочок, зробив замах на життя Столипіна Дм. Богров. Сім'я Богрових була досить відома в Києві. Батко вбійника був відомий адвокат і багатий чоловік, що вбудував на бульварі, недалеко від базару, так званої Бессарабки, величезний будинок, № 4. Жінка Богрова була гарненька єврейка,

з якою я зустрічалася 1900 р. за кордоном, у Швейцарії, в горах, Енгельбергу. Вона мала двох синів. Старший Володимир був гарний хлопець, а молодший Митя — дуже негарний. І от цей Митя, будши студентом, почав гуляти, грати в карти і т. п. і зовсім замотався. З цього скористалася охрнка, і даючи йому гроші, зробила з нього свого співробітника. Коли після замаху почали розслідувати справу, то виявилось, як заявила київська міська управа, що квитки на вхід до театру видав Богрову «охоронний відділ», і що Богрова, коли б йому вдалося після замаху під час метушні вискочити із театру, чекав автомобіль, якого заготовила охрнка. Але втекти Богрову не вдалося...».

Звичайно, його батьки до Києва вже не повернулися. До 1914 р. вони жили в Берліні, згодом Г. Г. Богров переїхав до Петрограда, де й помер у січні 1918 р. у помешканні старшого сина.

За купчою від 7 червня 1913 р., довірена особа Г. Богрова продала садибу австрійському підданому Карлу Вікентійовичу Баксанту. На початку 1914 р. київські газети опублікували повідомлення, що Григорій Богров виключений із числа присяжних повірених міста Києва, оскільки останні три роки він проживав за кордоном.

Новий господар садиби — К. Баксант мав у власності на Чернігівщині велику канатно-прядильну і ткацьку фабрику, річна продуктивність якої становила 1 млн. руб. Представництво її містилося у Києві на Хрещатику, 42. К. Баксант володів також садибою у Києві по вул. Пушкінській, 21.

У 1913 р. у фасадному будинку на Бібіковському бульварі, 4 діяв заклад фізичних методів лікування лікаря Анатолія Ізраїловича Лур'є, а ще — Польське медичне товариство. У флігелі будинку приватна хірургічна й терапевтична лікарня з амбулаторією. Плата за консультацію — 50 коп., ціна утримання й медичний огляд — 3 руб. 50 коп. за добу в загальній палаті, 4 руб. — в окремії. З 1915 р. ця лікарня була переведена у спеціально збудований будинок на Пушкінській, 22А (*див.*).

Певно, якась лиха доля зависла над будинком № 4. У січні 1918 р. під час артилерійського бомбардування більшовиками Києва він згорів.

Ось рядки із спогадів М. Могилянського «Трагедія України»: «Пожежа будинку Грушевського і пожежа величезного

І. Е. Бабель

будинку Богрова на Бібіковському бульварі склали одну із найграндіозніших картин епохи бомбардування Києва, рідкісної, повної трагізму, краси цього стихійного лиха».

О. Гольденвейзер, колишній присяжний повірений, син відомого адвоката Олександра Соломоновича Гольденвейзера, писав про події у Києві 1918 р.: «Бомбардування міста тривало цілих одинадцять днів — від 15 до 26 січня. Більшовицькі батареї були розташовані на лівому березі Дніпра в районі Дарниці. Звідти перелітним вогнем вівся обстріл міста, руйнування були жахливі. Думаю, що не менше половини будинків у місті так чи інакше постраждало від снарядів. Виникали пожежі, і це справляло особливо жахливе враження. Великий шестиповерховий будинок Баксанта на Бібіковському бульварі, в горище якого поцілів снаряд, загорівся і палав протягом цілого дня. Водогін не діяв, так що пожежна команда і не намагалася гасити. Полум'я повільно спускалося з поверху на поверх, на очах у всього народу. Від будинку залишився один кам'яний остов... Майже весь час населення провело у підвалах, у холоді і темряві».

За даними фінансового відділу міської управи за лютий-листопад 1918 р. власником садиби на Бібіковському бульварі, 4 був Карл Вікентійович Баксант. У флігельному особняку всі 11 кімнат другого поверху (напевно, вигороджених із семи) під квартиру і контору, за письмовою угодою, займало польське культурно-просвітницьке товариство «Польська мацеж». Кімнати першого поверху за усною угодою зайняло Товариство Червоного Хреста. Підвальне приміщення було віддано людям під житло — п'ять кімнат окремо.

Після 1918 р. відбудований фасадний та флігельний будинки використовувалися як житлові. 1926 р. у фасадному будинку розмістився новостворений Інститут геологічних наук ВУАН.

А 1928 р. в особняку жив єврейський письменник Ісаак Еммануїлович Бабель. Пізніше репресований.

У фасадному будинку у 1926—1937 рр. жив український художник Микола Іванович Івасюк, автор картин на історичні теми, зокрема, «Вїзд Богдана Хмельницького у Київ», жанрових полотен, портретів (Т. Шевченка, І. Франка). Був репресований.

У 1944—1958 рр. вся садиба належала виконкому Київради — до переїзду у спеціально побудований власний будинок на Хрещатику, 36.

1958 р. фасадний будинок переобладнано під готель, а у флігелі розмістилися установи.

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 8/26. (кол. Бібіковський бульвар)

У середині ХІХ ст. ця наріжна садиба належала генерал-майору А. Шпаковському, а згодом перейшла у власність його сина — статського радника Івана Шпаковського. За описом 1884 р. садиба мала площу 968 кв. саж. (0,44 га). Під будовами було 188 кв. саж., двір займав 638 кв. саж., а сад — 150 кв. саж. На цей час вже існував особняк, двоповерховий, з 22 кімнатами, двома передпокоями, двома кухнями та двома кімнатами для прислуги. На садибі було ще два кам'яні флігелі; один стояв поруч з особняком, а ще — стайня, каретна та сарай для дров. Витрати на утримання садиби становили 1074 руб. на рік.

Особняк має однаково оздоблені обидва вуличні фасади — на вісім віконних осей кожен, з характерним неоренесансним декором: рустовані стіни, підвіконні тяги на кронштейнах, ліпний фриз, розчленований важкими кронштейнами, що тримають складний карниз глибокого виносу. Парадний вхід влаштовано обіч фасаду, зверненого до бульвару, і оформлено невеличким, але досить виразним порталом з пілястрами іонійського ордера та напівкруглим фронтоном. Раніше фасад прикрашав також довгий балкон на кронштейнах.

Після смерті І. А. Шпаковського власниками садиби стали його доньки: дружина статського радника Катерина Іванівна Гвоздик та дружина полковника Ганна Іванівна Матковська, які 1887 р. здійснили роздільний акт. За тим актом наріжна садиба площею 686 кв. саж. під № 8А відійшла Г. І. Матковській, а під № 8Б, площею 282 кв. саж. — К. І. Гвоздик. Ця друга садиба межувала з садибою Н. А. Терещенка (*див.*: бул. Т. Шевченка, 12).

Колишній особняк по бульв. Т. Шевченка, 8/26. 1993 р.

На садибі № 8Б був двоповерховий флігель, кам'яний, який власниця здала в найм на 10 років друкарні «Кушнерьов і К^о». Власниця провадила у садибі будівельні роботи, і 1888 р. застала нерухомість у Київському товаристві взаємного кредиту, взявши позичку 28 тис руб. У 1897 р. всю садибу № 8 викупив у сестер Никола Артемійович Терещенко. За купчою від 2 вересня 1897 р. садибу № 8Б Н. А. Терещенко придбав з переведенням на нього боргу кредитному товариству. 5 вересня того ж року він підписав зобов'язання сплатити борг, а вже 10 вересня, сплативши борг, вийшов з кредитного товариства. Таким чином, Никола Артемійович став власником садиби площею 1938 кв. саж. (0,88 га) вздовж усього кварталу по Бібіковському бульвару. В особняку № 8/26 розмістилися контори та прислуга.

Після смерті Н. А. Терещенка за духівницею вся садиба по Бібіковському бульвару, 8—10—12 перейшла у власність його сина Івана Николовича, а згодом належала його спадкоємцям.

У 1917—1918 рр. усі 22 кімнати в особняку № 8/26 були реквізовані і зайняті Генеральним Секретаріатом УНР, зокрема там розмістився штаб військового відомства.

Особняки Старокиївської, Бульварної та Либідської частин

У 1921 р. тут містився штаб ЧОН (частини особливого призначення) Управління НАЧЕВАКУ, у 1922–1923 рр. — штаб II полку ОСНАЗ, а також пересильний санпропускний пункт. Від 1924 р. — створений тоді ж Український державний інститут гігієни виховання.

У 1937 р. особняк займав Управління у справах мистецтв при РНК УРСР та редакція часопису «Театр».

Під час окупації Києва німецьким Вермахтом у 1941–1943 рр. тут містився оперативний штаб рейхсляйтера Альфреда Розенберга. Ця установа займалася вилученням і вивезенням з України культурних цінностей.

У повоєнні роки особняк займали різні державні установи.

У 1950-і рр. на садибі № 10 спорудили п'ятиповерховий житловий будинок з книгарнею передплатних видань — дуже популярною в часи радянського «книжкового голоду».

Наприкінці 1990-х рр. в глибині садиби № 8/26, за особняком виріс як чужорідне тіло новий багатопверховий об'єкт, що зорозвало «розчавив» цей старовинний особняк.

Портал. 1993 р.

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 12 (кол. Бібіковський бульвар)

У 1830-х рр. садиба на щойно прокладеному Бульварному шосе, що має нині № 12, належала генералу від кавалерії Павлу Васильовичу Олфер'єву (Алфер'єву). П. Олфер'єв брав участь у війні 1812 р., мав за це високі нагороди, зокрема золоту шпагу «За хоробрість» з діамантами. У 1883 р. за рішенням генерал-губернатора В. Левашова П. Олфер'єв одержав місце для забудови на Липках, на розі Графської та Левашовської вулиць, площею 1050 кв. саж. Але він відмовився від цього місця, і лише згодом на його замовлення на розі бульвару з вулицею Олексіївською (нині – Терещенківською) 1842 р. було споруджено двоповерховий кам'яний Г-подібний у плані будинок. Невдовзі дещо нижче по бульвару та майже поруч побудувала собі особняк дружина лікаря Степанова.

За дарчою від 8 березня 1869 р. наріжна садиба перейшла до сина генерала – поручика у відставці Василя Павловича Олфер'єва. Той заклав садибу в кредитному товаристві. З опису нерухомого майна видно, що на обох поверхах було по 9 кімнат, по два передпокої й кухні; особняк опалювався 19 голландськими кахляними грубами та двома камінами. На другому поверсі у трьох головних кімнатах була відкрита анфілада, фланкована відповідно чотирма колонами з ліпними капітелями. На другий поверх двома маршами вели парадні сходи – дубові, під лак.

У травні 1870 р. В. Олфер'єв мав сплатити кредитному товариству 12 тис. руб. А в жовтні садибу вже придбав колезький радник Павло Павлович Демидов князь Сан-Дonato, який у 1873 р., будучи вже київським міським головою, заставляє

Міський голова П. П. Демидов князь Сан-Дonato

нерухомість у кредитному товаристві на суму 67200 руб. На його замовлення обидва сусідні будинки було з'єднано вставкою з наскрізним арковим проїздом у двір та з парадною залогом над проїздом.

За купчою від 18 лютого 1875 р. садибу придбав відомий цукропромисловець і меценат Никола Артемійович Терещенко. 25 березня землемір О. Терський склав план садиби, площею 970 кв. саж. (0,44 га), — з кам'яним двоповерховим з вулиці і триповерховим з двору будинком, з підвальним поверхом. Передбачалося зробити прибудову й парадний ганок. За фасадним будинком стояли двоповерхові житлові й нежитлові служби, з'єднані з особняком дерев'яною галереєю. А ще — одноповерхові нежитлові служби, сад з альтанкою.

27 березня архітектор П. Федоров — автор проекту перебудови особняка — дав відповідальну підписку про нагляд за роботами, проте у травні відмовився від цього, і з 16 травня роботами керував архітектор Р. Тустановський. Відтоді величезний особняк перетворився на розкішний палац, оздоблений в дусі італійського ренесансу.

Н. А. Терещенко

Обидва чоловічі фасади дістали ярусну ритмічну композицію, розчленовану рустованими лопатками та канелюрованими пілястрами корінфського ордера. Прямокутні та з півциркульними перемичками вікна, згруповані відповідно до окремих приміщень по два, три і п'ять, також виявляють внутрішню архітектоніку на фасадах. Над вікнами другого поверху площину стіни декоровано діагональним рустом з акцентуванням неодмінної симетрії скульптурними античними голівками в круглих нішах. У міжвіконнях ліпний декор збагачено лев'ячими масками. Розвинутий антаблемент включає оздоблений гірляндами фриз та широкий карниз з сухариками. Довершують композицію важкі симетричні балкони на масивних кронштейнах, огорожені класичними балюстрадами. Привертає увагу вміщений у міжвіконні другого поверху над парадними дверима, переробленими з арки колишнього в'їзду, ліпний дворянський герб дому Терещенків із зображенням цукрового буряка з гичкою — адже від цього пішов розквіт родини.

Вишуканим багатством позначено й парадні інтер'єри, починаючи з парадних сходів, що врочисто ведуть з просторого

Колишній особняк Н. А. Терещенка. 1993 р.

вестибюля у бельетаж та на другий поверх. Тут і мармур різних кольорів, дзеркала, бронзові торшери, касетована стеля тощо. Плафон над сходами включає чотири відреставровані панно пензля Вільгельма Котарбінського — на билинні теми.

За описом садиби 1884 р. тут була одна квартира з 39 кімнат. У двоповерховому флігелі — екіпажний сарай та 14 кімнат на другому поверсі. А ще — кучерська, льодовня тощо. У звіті — запис: «Прибутку садиба не приносить, живе господар з прислугою». Щорічні витрати на утримання садиби Н. А. Терещенка становили майже 5 тис руб.

Інтер'єри парадного другого поверху особняка вражали розкішшю й відповідали суспільному становищу й смакам господаря. Художні паркетні підлоги було виконано з цінних порід дерева, стіни прикрашено альфрейним розписом або оббито тією самою тканиною, що й м'які меблі, дзеркала груб і камінів також розписано, стелі прикрашено ліпленням. У цілковитій гармонії з декором було дібрано художньо виконані ужиткові речі та меблі, люстри й торшери, вази, скульптуру тощо. Особливою гордістю господаря була колекція творів мистецтва, яку він започаткував ще у Глухові.

Фрагмент фасаду. 1993 р.

Указом Правительствующого Сенату від 12 березня 1870 р. рід Терещенків за особисті заслуги був удостоєний потомственного дворянства і занесений до родовідної книги дворян Російської імперії.

А 16 березня 1872 р. Артемій Терещенко пожалуваний Дипломом з гербом на дворянське достоїнство. Від 6 червня 1879 р. до книги дворян Київської губернії були занесені Никола Артемійович з дружиною Пелагеєю Георгіївною та дітьми Іваном, Олександром, Марією, Ольгою та Євфросинією.

Одним з найбільших акціонерних цукрових підприємств Південно-Західного краю наприкінці XIX ст. було «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків», засноване 1870 р. Николою, Федором та Семеном Терещенками. Первісний капітал становив 3 млн. руб. З часом сімейна фірма мала вже річний обіг у 12 млн руб., самостійно виходила на європейський ринок. Справами фірми займалося 14 контор у різних містах та містечках. Але частина маєтків і заводів перебувала у власності

Вестибюль.
Поч. XX ст.

кожного з братів поза власністю фірми — так було зручно кожному з них.

У Києві правління та контори цукрових заводів Товариства містилися на вул. Гімназичній, 5 (нині — вул. Леонтовича), а контори цукрових заводів та мастків кожного з членів родини були поруч з особняками. Так, на Бібіковському бульварі, 10 містилися контори й правління Андрушівського,

Кабінет.
Поч. XX ст.

Будуар.
Поч. XX ст.

Старосотянського і Тьоткінського цукрових заводів, що належали Н. А. Терещенку.

Сучасники згадували, що видатними благодійниками для Києва була родина Терещенків і її голова — Никола Артемійович. Жертвуючи великі суми для свого рідного Глухова, Никола Артемійович і члени його родини не забували й Київ. Тут не було жодної просвітницької чи благодійницької установи, якій Никола Артемійович не надавав би допомоги. Про

Поч. XX ст.

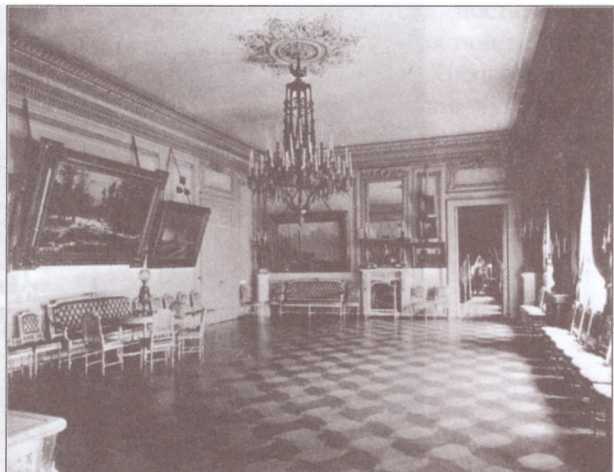

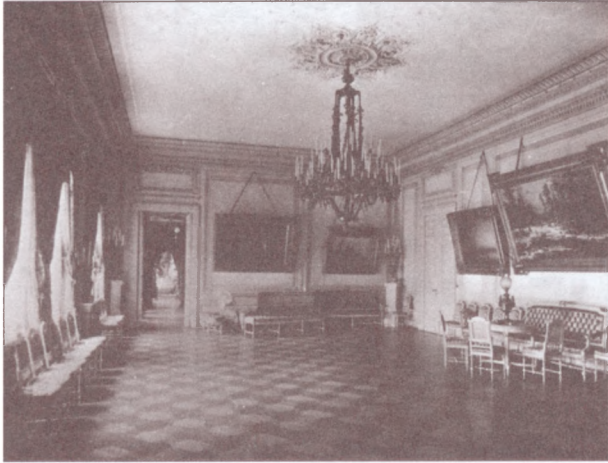
Поч. XX ст.

широку благодійницьку діяльність Н. А. Терещенка докладно йдеться у вже не раз згадуваній монографії В. Ковалинського «Меценаты Киева».

Після смерті Н. А. Терещенка садиба на Бібіковському бульварі, 10–12 за духівницею перейшла до старшого сина — Івана Николовича, а потім до його старшого сина — Михайла Івановича Терещенка.

Танцювальна
зала.
Поч. XX ст.

Танцювальна
зала.
Поч. XX ст.

Під час Першої світової війни в цьому особняку містилося Управління Червоного Хреста при арміях Південно-Західного фронту.

У 1917 – січні 1918 рр. було реквізовано майже всі кімнати, де розмістилися різні установи. У будинку № 10 п'ятнадцять кімнат першого і другого поверхів зайняв Генеральний Секретаріат праці УНР, а десять кімнат залишилося за конторою

Поч. XX ст.

Особняки Старокиївської, Бульварної та Либідської частин

керуючого будинками М. І. Терещенка. За Гетьманату в особняку містилося Міністерство праці, очолюване М. А. Славінським, а в будинку № 10 — Міністерство землеробства.

Максим Славінський народився 1868 р. в с. Ставище на Київщині, закінчив юридичний факультет університету св. Володимира. Поет і публіцист, громадсько-політичний діяч, видавець. У 1917 р. був представником Центральної Ради при Тимчасовому уряді в Петрограді. За Гетьманату — член Ради Міністерства закордонних справ, міністр праці у другому уряді Ф. Лизогуба (1918 р.), згодом — голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919 р.), пізніше — професор новітньої історії в Українській господарчій академії та історії західноєвропейської літератури в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. 1945 р. заарештований радянськими органами в Празі. Помер у в'язниці.

У колишньому особняку Терещенків зі встановленням у Києві радянської влади перебували різні установи: у 1921 р. — Житомирський військовий шпиталь, з 1924 р. — Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ), котре керувало всім кіновиробництвом УСРР (кінофабрики в Києві та Одесі), а також усіма кінопідприємствами й торгівлею фотоматеріалами та приладдям; з 1930 р. — кіноінститут; від 1937 р. — облвиконком, а в будинку № 10 — обласне управління у справах мистецтв.

Невдовзі після визволення Києва від окупації, постановою Київського облвиконкому від 5 грудня 1943 р., за останнім було закріплено будинки по бул. Т. Шевченка, 12 та по Хрещатику, 6.

А 1949 р. в колишньому особняку Терещенків відкрився Державний музей Т. Г. Шевченка, де у 24 залах розміщено понад 4 тис. експонатів, що розповідають про життєвий та творчий шлях Великого Кобзаря.

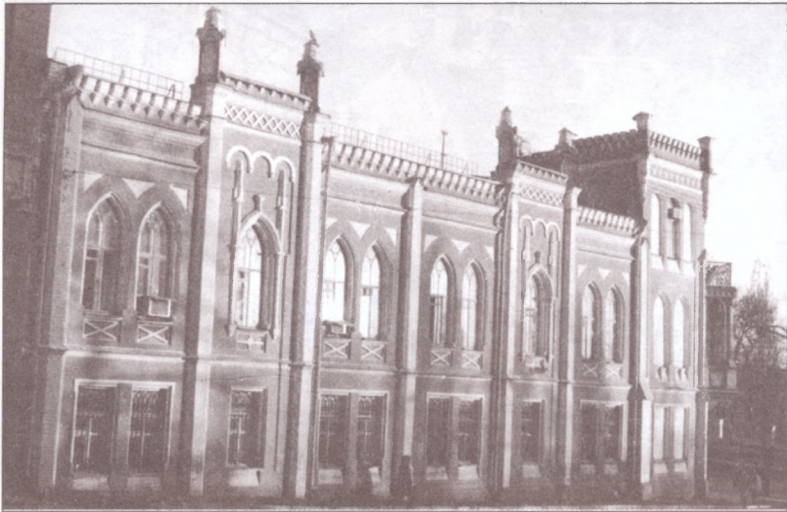
Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 34 (кол. Бібіковський бульвар)

На розі бульвару та Тимофіївської вулиці у 1874–1875 рр. було споруджено оригінальний псевдоготичний особняк за проектом архітектора В. Краузе на замовлення дружини колезького асесора Феліції Адамівни Модзелевської. Нагляд і керівництво будівництвом здійснював архітектор В. Якунін.

Забудова цієї невеличкої садиби збереглася майже повністю: наріжний двоповерховий особняк з видовженим бічним фасадом до Тимофіївської, а вузьким, з парадним входом — до бульвару; та двоповерховий флігель, що колись, на польський лад, називався у Києві офіциною. Між ними — невеличке подвір'ячко зі службами, відокремлене від вулиці цегляним парканом з брамою — стрільчастою, «готичною».

Обидва чоловічі фасади особняка витримано в дусі так званої «венетіанської» готики, з переважанням вертикальних елементів у вигляді прямокутних пілястр, видовжених стрільчастих вікон другого поверху, пінаклів на рогах і зубчастого завершення. Наріжна частина акцентована вежоподібним мезоніном, декорованим аналогічно.

Еркер і балкони з металевим огородженням посилюють пластичність композиційного центру споруди. Її псевдоготична архітектура разом із стилістично близьким будинком колишнього готелю «Київ» на бул. Тараса Шевченка, 36 формує вихід Тимофіївської вулиці до широкого бульвару. Колись, при спорудженні цих двох будівель, їхня «готичність» перегукувалася із таким же декором першого київського залізничного вокзалу, що стояв далеко на долині, по той бік Либеді, і тоді, на майже

Колишній особняк Модзелевських.
Фасад з боку вул. М. Коцюбинського. 1993 р.

відкритому просторі, ще не затулені багатопверхівками, ці споруди домінували в навколишньому краєвиді, а витягнуті вертикалі декору пасували пірамідальним тополям бульвару, еднаючи архітектуру й зелене вбрання. Очевидно, і в такий спосіб формувалося «обличчя» міста...

Після забудови наріжної садиби Модзелевські поширили своє володіння, купивши 1876 р. у професора університету св. Володимира Никанора Адамовича Хржонщевського сусідню садибу з одноповерховим кам'яним будинком по Бібіковському бул., 32 (знесено 1984 р.). По смерті чоловіка (1879 р.) Ф. А. Модзелевська залишається жити в одноповерховому будинку, а наріжну садибу продає.

Новий власник, Іван Николович Терещенко, старший син Николи Артемійовича Терещенка, одного з найбільших у російській імперії цукропромисловців і землевласників, оселився в особняку.

Статистичний відділ міської управи подав свідчення про садибу за 1884 р.: «Під забудовою 210 кв. саж., під двором 80,15 кв. саж. Вода, газ проведені. Будинок критий залізом, кам'яний двоповерховий з мезоніном. Квартира одна, кількість

Брама і служби. 1993 р.

кімнат 23. Прибутку не приносить, живе господар, прислуга. Флігель... кам'яний, двоповерховий, частина нижнього поверху (більше половини) зайнята під каретний сарай і стайню».

Іван Николович Терещенко був відомим у Києві колекціонером, зібрані в його особняку шедеври російських та українських художників нині прикрашають музеї Києва і Санкт-Петербурга. В колекції І. Терещенка були картини і графіка В. Верещагіна, близько 200 малюнків П. Федотова, офорти і малюнки Л. Жемчужникова, роботи М. Врубеля і багатьох інших видатних майстрів ХІХ ст.

І. Терещенко, як і інші члени цієї родини, широко займався благодійництвом, був щедрим меценатом — практично на його кошти утримувалась приватна художня школа українського живописця і педагога М. І. Мурашка.

По смерті батька у січні 1903 р. І. Н. Терещенко, як старший син, отримав значну частину його статків. З духовниці Николи Артемійовича Терещенка: «Заповідаю всю власність моєму сину Івану Николовичу Терещенку, всі, що належать мені нерухомі маєтки, що знаходяться у Курській, Харківській, Орловській і Чернігівській губерніях... будинок у Москві на Софіївській набережній з усіма, що належать до нього будовами і землею,

І. Н. Терещенко

будинок у Києві, Старокиївської поліцейської дільниці, по Бібіковському бульвару під номером восьмим... і садибу в Києві по Олександрівській вулиці під номером третім... рухоме майно, що складає належність і обстановку будинку, що знаходиться у місті Києві по Бібіковському бульварі під номером десятим і дванадцятим... із паїв Товариства цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків, що належать мені, заповідаю синові моєму І. Н. Терещенку сто шістдесят паїв товариства братів Терещенків».

Але старший син не встиг скористатися багатомільйонною спадщиною: Іван Николович помер слідом за батьком того ж 1903 р. Його вдова з дітьми (два сини й дві доньки) володіли садибою на розі Бібіковського бульвару і Тимофіївської до перших років революції.

За адресними довідковими книгами, офіційними домовласниками були вдова І. Н. Терещенка Єлизавета Михайлівна і старший син Михайло Іванович Терещенко. Сім'я не жила постійно в тому особняку, а більше — за кордоном. Михайло

М. І. Терещенко

Іванович Терещенко в автобіографії 1904 р. пише: «... добре я себе починаю пам'ятати з п'яти років. У цей час ми були у Києві і жили у своєму будинку на Бульварній вулиці, таким чином перші мої свідомі враження пов'язані з Києвом. Особливо пам'ятна мені картина Дніпра у зимовий час, пам'ятаю також добре ботанічний сад на нашій вулиці, арештантів, котрі кожного дня проходили повз наші вікна... словом, вся звичайна картина київської вулиці залишилася міцно у моїй пам'яті з того часу. З весни 1894 р. ми переїхали за кордон, оскільки здоров'я мого батька дуже розладилося, і він не міг переносити російського клімату.

З цієї пори ми живемо за кордоном — зими проводимо на півдні Франції, весною інколи їдемо до Росії, а літо проводимо або у Швейцарії, або на березі моря у Франції... Минулого року я втратив батька, і живу тепер з матір'ю, двома сестрами і молодшим братом у Каннах на півдні Франції. Хоча в нашій

сім'ї за останні роки було багато хвороб, і часто доводилося хвилюватися і боятися за здоров'я своїх близьких, але я весь цей час прожив у тісному сімейному колі, радощі якого зменшували горе і робили початок мого життя загалом щасливим».

М. І. Терещенко був помітною особистістю у політичному житті Російської імперії: після лютневої революції 1917 р. обіймав пост міністра фінансів, а з травня по жовтень 1917 р. — міністра закордонних справ Тимчасового уряду. Після жовтневого перевороту емігрував. Про його подальший життєвий шлях розповідає у своїй монографії В. Ковалинський.

Формально особняк на Бібіковському бульварі, 34 належав родині Терещенко ще 1918 року: у січні у «Відомостях про домовласників» зазначалося, що 8 житлових кімнат використовуються «для складу речей», а 18 кімнат на I і II поверхах реквізовані для «управління генерального секретаріату шляхів сполучення Української республіки». Вся колекція та домашні речі були знесені до двох кімнат, на горище та у ванні кімнати. Та це ще було не все. У січні 1918 р. Київ горів під артилерійським обстрілом більшовицьких військ під командуванням Муравйова. Мистецтвознавець Ф. Ернст про ті січневі дні, коли більшовики заволідали Києвом і коли загинуло багато чудових художніх скарбниць міста, а серед них і більшість колекції Михайла Івановича Терещенка на Бібіковському бульварі, 34 у будинку його покійного батька... «Хто не відвідав Терещенківський будинок у дні панування у Києві радянської влади, той, звичайно, не може собі скласти й приблизного поняття про вчинений тут погром. Особливо тяжке враження справляли за-лишки чудових полотен першокласних художників, розірвані на шматки або бездумно посічені ударами шабель. Ряд картин було просто вирізано з рам за допомогою ножа або шаблі — як вирізана була шкіра із сидінь стільців і крісел. Украденими виявились 40 картин різних майстрів російської школи, 188 етюдів і ескізів Верещагіна, одна гравюра Крамського, 3 бронзові статуї і 44 художні альбоми. Серед картин особливо звертають на себе увагу Врубеля «Одаліска», дві картини Рєпіна («Монахиня», «Петрушка»), три — Маковського, і далі імена Бодаревського («Водостояння»), Кузнецова, Мурашка («Спокуса Антонія»), Ріццоні, Шадріна, Сведомського, Волкова, Світославського (8 полотен), Верещагіна

(«Кремль», «Індійський палац») та інші. Серед художніх альбомів цікаві теки з гравюрами, дорогоцінні видання Ровінського (серед них «Рисунки Рембрандта»), гравюри і офорти Шишкіна, видання «Древности Российского государства» та інші. Те, що вдалося врятувати від погрому, зберігається тепер частково в академії Мистецтв на Підвальній, частково у міському музеї».

Так писав Ф. Ернст влітку 1918 р. Нині те, що вціліло із колекції І. Н. Терещенка, зберігається у Київському музеї російського мистецтва.

За доби Гетьманату 1918 р. в особняку містилося Міністерство шляхів сполучення, очолюване інженером Б. А. Бутенком, що мешкав там само.

Після 1918 р. націоналізований особняк використовувався як житловий, а з 1984 р. — як адміністративний будинок.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 3

Садиба відома з 50-х рр. XIX ст. У 1858 р. за проектом архітектора Федора Федоровича Голованова був зведений двоповерховий особняк на замовлення дійсного статського радника Сергія Петровича Алфер'єва — клініциста-терапевта, професора медицини університету св. Володимира, декана медичного факультету (1850—1854 рр.), дядька по матері російського письменника М. Лескова.

Будинок дістав симетричний фасад на сім вікон, оздобу у стилі класицизму: рустований перший поверх, великі наличники з прямими сандриками й фільонками прямокутних вікон другого поверху; акцент центральної частини — розвинутий антаблемент, з пілястрами іонічного ордера, завершений парапетом.

Будинок мав добротний і ошатний вигляд. За матеріалами кредитного товариства (1873 р.) відомо, що в усіх кімнатах особняка підлога була паркетна, двері і вікна — дубові; будинок опалювався десятьма грубами, був також білий кахляний камін. При будинкові влаштований чавунний тамбур на чавунних колонах. Крім фасадного будинку, на садибі містився кам'яний двоповерховий флігель, розташований глаголем у глибину двору. Там розмістилися стайні на 12 стійл, каретні, льодовня. На другому поверсі флігеля мешкала прислуга. Більшу частину садиби займав сад з павільйоном та фонтаном.

С. Алфер'єв здавав будинок, і річний прибуток становив 3200 руб. У 1873 р. власник заставив садибу в міському товаристві взаємного кредиту і отримав позику на суму 25200 руб. У 1877 р. С. П. Алфер'єв змушений був продати садибу з переведенням на покупця боргу кредитному товариству, а ще через десять років помер і його поховано на Байковому кладовищі.

Особняк на Ярославовому Валі, 3. 1998 р.

випиналися в аттіку, впадав у вічі великий тамбур, оздоблений, як портал з трикутним фронтоном дверей, що припадають на рівні проміжної площадки парадних сходів. Від тих дверей у садок збігають двосторонні сходи, огорожені парпетом-балюстрадою. Все це також витримано в дусі класицизму. На чоловому фасаді красувався герб баронів Штейнгейль. Інженерна думка господаря відчувалася й у таких деталях, як-от: встановлення спеціальних дефлекторів над пічними коминами — для поліпшення тяги в димоходах, що, мабуть, погіршилася після зведення висотного будинку поруч — на Ярославовому Валі, 1.

Ще 1883 р. борги попереднього власника було сплачено. У міському архіві зберігаються страхові документи товариства «Саламандра» на 1912—1920 рр.: останній страховий поліс був оформлений 3 вересня 1919 р. на рік, на суму 291600 руб.

Другий поверх і мезонін були зайняті під житлові покої, а частина кімнат першого поверху — під контору і правління товариства Юзефівсько-Миколаївського цукрового заводу, головою правління якого від часу заснування (1898) був М. Штейнгейль. Цей завод, з казармами й лікарнею, побудовано у 1898—1900 рр. за проектом військового інженер-полковника І. І. де Лільє. Сам М. Штейнгейль володів 25 паями товариства, його дружина, Софія Володимирівна, — теж. Серед членів товариства були багаті землевласники Київської губернії: Я. Тарновський, родина Безак, М. Равіч-Думітрашку, а також члени родини відомого

Барон М. В. Штейнгейль

педагога К. Ушинського — дружина Надія Семенівна та діти — Надія, Костянтин, Ольга та Віра.

М. Штейнгейль прожив тут, на Ярославовому Валі, 3 понад сорок років (1877—1919). Підприємець і хазяїн, барон Максим Васильович обладнав у сутережах особняка винний погріб. Київські газети повідомляли: «Виноградні вина барона М. Штейнгейля із садів маєтку Туїшхо в Чорноморській губернії. Винний погріб у Києві, на В. Підвальній, 3 — великий запас старих витриманих вин. Продаж і надсилання виконується пляшками й відрами (у діжках). Прейскуранти надсилаються на вимогу безкоштовно. Торгівцям робляться знижки. Замовлення, що передаються в погріб на В. Підвальній, будинок № 3 поштою чи телефоном № 91, виконуються негайно. Винний погріб має для роздрібного та оптового продажу кавказький мед із пасіки маєтку Туїшхо».

Барон М. Штейнгейль експонував на різних виставках численні сорти власних виноградних вин, котрі відзначалися тонким смаком і приємним букетом. За якість вин фірма удостоювалась ряду нагород на виставках.

Садовий фасад особняка. Поч. XX ст.

Винна торгівля містилася у спеціально прибудованому праворуч особняка магазині з окремим входом між двох вікон.

Максим Васильович був різносторонньо обдарованою людиною – підприємцем, банкіром, громадським діячем. У 1880 рр. він обирався гласним Міської думи, був членом правління Земельного банку – разом із М. Гессе (*див.*: Шовковична, 9 та 11) та М. Філіповим (*див.*: Липська, 2).

Ще на початку 1881 р. М. Штейнгейль разом з пруським підданим Емілем Рудольфом Міллером подали до господарчого відділення міської управи заяву про видачу дозволу на відкриття товариства під назвою «Металоткацька фабрика Міллера та К°». Там мали виготовлятися переважно металеві машинні паси, а основний капітал становив 33800 руб. Згодом М. Штейнгейль – директор-розпорядник товариства дротяноцвяхового та механічного заводу.

У 1909 р. він – засновник страхового товариства «Дніпро» та член правління київського товариства взаємострашування від нещасного випадку. В обласному архіві зберігаються матеріали про особистий промисловий податок на особисті промислові

Герб баронів
Штейнгейль

заняття за 1909 р. барона М. Штейнгейля. В цей час він був членом облікового комітету в Російському для зовнішньої торгівлі банку та директором-розпорядником товариства Юзефівсько-Миколаївського цукрового заводу.

Серед замовників акціонерного товариства, організованого в Києві під фірмою «Південноросійський машинобудівельний завод» (1895 р.), був і барон М. Штейнгейль.

У 90-ті р. XIX ст. Максим Васильович очолював правління Земельного банку. Разом з ним працювали Олександр

Реклама.
Поч. XX ст.

Михайлович Бердяєв, Михайло Єгорович Філіппов, Олександр Миколайович Виноградський. Разом з О. Виноградським барон М. Штейнгейль був членом Київського відділення Імператорського Російського музичного товариства (1890).

Як видно із списку пожитильців особняка на 20 жовтня 1918 р., десять кімнат належали родині барона М. Штейнгейля (22 особи), а шість кімнат на першому поверсі займала контора бухгалтерії Будівельних загонів Всеросійського союзу міст. Торгове приміщення — магазин продажу фруктів і підвал — наймав азербайджанець Якуб Кербалай Абдул Алі огли Парваров. Як зазначив у

додатку до своєї заяви барон М. Штейнгейль, реквізиція будинку сталася внаслідок чотирнадцятимісячної відсутності господаря, оскільки ще 30 червня 1917 р. він з родиною відбув на Кавказ.

У 1921—1923 рр. у колишньому особняку барона М. Штейнгейля розмістився кабінет голови Особливої повітової Опродкомісії, а також заготівельний відділ. А з 1923 по 1938 р. — консульство Німеччини. У 1933—1936 рр. консулом був пан Хенке. З старовинного чавунного, на чавунних колонках, балкону звисав нацистський червоний прапор з чорною свастикою в білому колі. З 1938 року в особняку розмістився Будинок письменників та редакція «Літературної газети», згодом «Літературної України». З 1954 р. — посольство ПНР, з 1974 — Добровільне товариство любителів книги УРСР. Нині — посольство Індії.

Ганок. 1998 р.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 5

Таких старосвітських дерев'яних, потинькованих та до-недавна, за давнім українським звичаєм, побілених будиночків у Києві залишилось дуже мало, особливо — в самісінькому центрі міста.

Коли у 40–50-і рр. XIX ст. було зрито рештки старовинних валів «міста Ярослава» і розплановано вулиці та ділянки під за-будову, це місце стало власністю надвірного радника Петра Ми-китовича Бобиря. На його замовлення 1859 р. військовий інже-нер штабс-капітан Авринський розробив, відповідно до «орієнтов-ного» (типового) проект дерев'яного будинку на сім вікон, на цегляних підмурках. Тут було десять кімнат, мезонін з балконом, огороженим «дерев'яною решіткою» та зверненим у бік саду. Сюди ж виходила невеличка галерея першого поверху. Кімнати мали ліпні карнизи, опалювалися грубами, а в одному приміщенні був «чавунний камін з білими глянцевиими кахлями».

Сусідами були: ліворуч — професор Алфер'єв, праворуч — чиновниця Видіборська.

Навесні 1875 р. П. Бобир продав садибу поручику кінної артилерії Іллі Олександровичу Слепушкіну. Новий господар дещо змінив чоловий фасад, добудувавши 1879 р. за проектом військового інженера І. Киселевського невеличкий цегляний об'єм ліворуч — з дверима й парою вікон обабіч, з фронтончи-ком і люкарною (згодом замість дверей тут зробили третє вікно); а також додав згідно з вимогами доби і комфорту обладна-ні ванну кімнату та ватерклозет.

Перероблені вже у 1990 рр. фасадні вікна дещо зіпсували своїм «вагонним» фасоном зовнішній вигляд особняка, проте основний декор зберігся: канелюровані пілястри композитного

Чоловий фасад садиби по Ярославовому Валу, 5. Поч. XX ст.

ордера, цікаві сандрики й фільонки, прикрашені ліпним орнаментом з квітами.

У спогадах про київське життя 80–90-х рр. XIX ст. педагог, історик Ганна Львівна Берло згадує родину Слепушкіних. Дружина Іллі Олександровича, Марія Миколаївна, була із дому Киселівських, нащадків відомого київського воєводи Адама Киселя. Г. Берло мешкала в мезоніні Слепушкіних, коли навчала їхню старшу доньку на початку 1890-х рр. Згодом, у 1911 р., вона найняла дві кімнати на Великій Підвальній, 5, вже у домі професора Образцова.

У 1895 р. власником садиби став професор медицини університету св. Володимира В. П. Образцов, який переїхав сюди з родиною з попереднього помешкання на терені Олександрівської лікарні. Купча була оформлена 15 вересня 1895 р. на дружину Олександру Олександрівну Образцову.

У 1901 р. сім'я Образцових закладає садибу в міському товаристві взаємного кредиту. В документах цього товариства зберігся докладний опис особняка та всіх інших будов на садибі. Будинок одноповерховий дерев'яний з кам'яною прибудовою і мезоніном. У будинку 12 кімнат, всі вони оббиті шпалерами,

Особняк у 1993 р.

причому в трьох кімнатах шпалери французькі. Підлога в дев'яти кімнатах — дубовий паркет. Парадні двері дубові, масивні з мідним прибором. Груб всього у будинку дев'ять, із них п'ять кахляних — дві з каменами і чотири груби з межигірської цегли, оббиті шпалерами. Стеля в одній кімнаті з ліпними прикрасами. При будинкові дві веранди і один відкритий балкон.

На садибі був цегляний одноповерховий флігель, у ньому сім кімнат і дві кухні. Під флігелем склепінчастий льох. Поряд із флігелем — дерев'яна одноповерхова служба. Там розмістилися: стайня, дві каретні, дров'яник, льодовня, пральня. А в кам'яній прибудові — кімната для кучера і кімната для двірника.

Фруктовий сад давав прибуток до 75 руб. на рік.

23 жовтня 1916 р. померла Олександра Олександрівна Образцова. Єдині спадкоємці: донька, Наталя Василівна Стражеско, і чоловік — Василь Парменович Образцов. Він заявив про відмову від спадку на користь доньки. Київський окружний суд приймає рішення від 8 грудня 1916 р. про єдину спадкоємицю О. О. Образцової — Н. В. Стражеско. Виконавчий лист на право володіння нерухомістю по вул. Ярославів вал, 5, Наталя

Деталь фасаду — фільонка. 1993 р.

Василівна Стражеско отримала уже за часів Тимчасового уряду — 8 липня 1917 р.

Після того, як В. П. Образцов переїхав 1910 р. на вул. Фундуклеївську, 60 (*див.*), тут мешкав його учень і зять, згодом — академік і лікар-терапевт Микола Дмитрович Стражеско, одружений 1901 р. з Наталією Василівною Образцовою. У них були діти: Дмитро, Олександра (похована в Парижі), Наталя (за чоловіком Труженська, живе в Парижі) та Ірина.

Видатний український лікар М. Д. Стражеско народився 1876 р. в Одесі в родині дійсного статського радника, а прабабуся по жіночій лінії походила з гетьманського роду Конашевичів. Він закінчив Рішельєвську гімназію в Одесі, а 1899 р. — медичний факультет університету св. Володимира; далі працював в університетській клініці (нині — бул. Т. Шевченка, 17), Олександрівській лікарні (нині — Центральна клінічна лікарня № 14). У 1907—1919 рр. — професор Київського жіночого медичного інституту. З 1922 р. — професор Київського медичного інституту. З 1936 р. очолював Український науково-дослідний інститут клінічної медицини, ним заснований (з 1952 р. інститут носить його ім'я).

В. П. Образцов

М. Д. Стражеско вперше у світі дав розгорнутий опис форм інфаркту міокарду, його ім'ям названі описані ним симптоми, а ще — вулиця в Києві та згаданий вже інститут, нині Інститут кардіології.

На честь М. Стражеска встановлено меморіальні дошки: по вул. Саксаганського, 75, де знаходиться інститут його імені, та на фасаді будинку по вул. Володимирській, 48А, де він жив у 1938—1952 рр. Перед будинком інституту клінічної медицини (вул. Народного ополчення, 5) встановлено пам'ятник академіку (скульптор І. Шаповал, архітектор І. Шемседінов, 1978 р.). 1981 р. там само відкрито музей на його честь. М. Д. Стражеско похований на Лук'янівському кладовищі, поруч з тестем. На могилі — пам'ятник у вигляді брили білого мармуру із барельєфом на гранітній плиті (скульптор І. Кавалерідзе, архітектор А. Мілецький, 1953 р.).

Зі встановленням радянської влади особняк було націоналізовано. У 1921 р. тут містилось Управління Київської повітової міліції, згодом різні установи.

М. Д. Стражеско

В особняку первісне анфіладне планування замінено коридорним, зникли деталі оздоблення.

При реконструкції будівлі колишньої караїмської кенаси (Ярославів Вал, 7) із пристосуванням під Будинок актора бічний флігель, що належав до садиби № 5, було переплановано на гардероб і фойє цього закладу, а на вуличному фасаді було знищено гарні класицистичні обрамування вікон старовинного флігеля.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 10

Надбудова двох поверхів, здійснена у 1948–1949 рр. досить професійно, змінила первісний вигляд цього особняка до невпізнанності, і лише незвичайний план та ще мереживне огороження балкону на кронштейнах можуть підказати уважному спостерігачеві, що це різночасові частини — два нижні і два верхні поверхи.

Незвичайність плану полягає в розташуванні будинку, у вигляді перевернутої букви «Г» — торцем до вулиці, і крихітним палісадничком за парканом збоку. Ззаду до особняка прилучався видовжений флігель, а праворуч був парадний вхід та брама.

Спрощений пізньюкласицистичний декор тактовно повторено в надбудові. А ганок перероблено у недавні часи.

Перша із відомих власників садиби — київська міщанка Мотрона Дяченкова — продала у 1816 р. цю земельну ділянку з дерев'яним будинком дворянці, унтер-офіцерші Єпістимії Гаврилівні Кублицькій-Піотуховій. У власності цієї родини садиба перебувала до 70-х рр. XIX ст. (Родина Кублицьких-Піотух, яка згодом мешкала по вул. В. Васильківській, 120, була у близьких родинних стосунках з поетом О. Блоком).

У 70-ті рр. власником садиби по В. Підвальній став потомственный почесний громадянин, київський 1-ї гільдії купець Мойсей (Мошко) Маєрович Біск, власник торгової фірми «М. Біск і син». Фірма успішно вела торгівлю в губернських містах Харкові та Києві. Родина Бісків володіла будинками на Хрещатику, 14 та 31/2, які придбала 1868 та 1875 р. Після смерті дружини М. Біск продав 1877 р. особняк разом із службами та землею по В. Підвальній, 10 дочці губернського секретаря Анастасії Іванівні Лукашевич, за чоловіком Вишневській.

На той час особняк був уже зведений: кам'яний, двоповерховий, разом з флігелем він складав одне ціле. За даними 1884 р.,

Колишній особняк на
Ярославовому Валу, 10.
1935 р.

на першому поверсі у восьмикімнатній квартирі мешкали домовласники, а квартиру з 13 кімнат на другому поверсі здавали в найми за 1800 руб. на рік.

Серед витрат по садибі наводились зокрема такі дані: податок становив 159 руб. сріблом, за екіпаж та коней — 15 руб., на утримання двірника та ремонт будинку — 300 руб. сріблом. Загальна сума витрат складала 860 руб. сріблом. За адресними книгами 80-х рр. ХІХ ст., особняк мав власну назву — «будинок Вишневецького». Його господар Гаврило Іванович Вишневецький, губернський секретар, депутат губернського дворянського зібрання. Його брат — Олександр Іванович, теж депутат, проживав у тому ж особняку.

1892 р. чоловік власниці садиби, Гаврило Іванович Вишневецький, за довіреністю дружини заставив нерухомість у міському кредитному товаристві. У лютому того ж року архітектор М. Казанський склав план садиби.

Тут стояв двоповерховий кам'яний будинок, критий залізом; збоку — невеличкий палісадник, з якого до нижнього поверху

Колишній особняк на Ярославовому Валу, 10. 1999 р.

будинку вів цегляний тригранний вхід, з критим балконом над ним на другому поверсі. В описі підкреслюється, що будинок у гарному стані. При особняку був під'їзд на двох чавунних колонках з такими ж фігурними кронштейнами, гранітною площадкою та чавунними перилами.

Із фасадного будинку перехід вів у дворовий флігель — триповерховий з підвалом. Як зазначено в документах кредитного товариства, «...і в будинку, і у флігелі квартири складають продовження одного й того ж приміщення».

За купчою від 8 квітня 1899 р., садибу площею 247 кв. саж. (0,11 га) з житловими і господарськими спорудами придбала у А. Вишневської (за її довіреністю продав Г. Вишневський) дружина статського радника Олександра Фадіївна Іванова, яка за дарчою від 15 січня 1902 р. передала садибу рідній дочці — дружині доктора медицини — Лідії Іванівні Страдомській. Її чоловік Микола Федорович Страдомський, 1893 р. закінчив медичний факультет університету св. Володимира у званні лікаря. Як лікар-терапевт працював у Олександрівській лікарні, з 1909 р. став її директором. М. Страдомський був членом правління Товариства для боротьби з сухотами й бугорчаткою та кандидатом у члени правління Київського товариства боротьби з дитячою

смертністю, від 1902 р. обирався гласним до міської думи, був членом міської управи; як гласний від Києва брав участь у роботі Губернського земського зібрання, у раді Колегії Павла Галагана. 1917 р. М. Страдомський — комісар Тимчасового уряду по місту Києву.

Родина Страдомських мешкала у власному будинку на Прорізній, 25, від 1909 р. — при Олександрівській лікарні, а особняк на В. Підвальній, 10 здавався у найм. До 1912 р. там містилися квартири, а потім пологовий будинок лікарів М. Романовського і О. Туроверова. Через рік у цьому будинку розмістився пологовий притулок лікаря М. Браткова та фельдшерсько-акушерська школа. Пологовий будинок був з дешевими ліжками і окремими номерами. При школі існували курси масажу і лікувальної гімнастики. Школа М. Браткова діяла в особняку до 1915 р., а дехто з викладачів і жив тут-таки, при школі.

У 1915 р. в особняку відкрився готель «Версаль», який утримував Флоріан Тимофійович Островський. За даними на 25 березня 1918 р., три кімнати в будинку здавалися постійним мешканцям, а 17 кімнат першого і другого поверхів — приїжджим. Ф. Островський мав спеціальне промислове свідоцтво на право утримання готелю, видане у січні 1918 р., а особняк орендував у власників. У січні 1919 р. Страдомська продає свою садибу мешканцям цієї ж вулиці — сестрам Ганні Самуїлівні Черкез (уродженій Каракоз), Тамарі і Єлишеві (Єлизаветі) Самуїлівні Каракоз. Будинок родини Каракоз стояв далі по вулиці В. Підвальній, 36. Нерухомість було продано за 700 тис. руб.; до цієї суми включили і залишок боргу Київському міському кредитному товариству від попередніх власників. Сестрам не судилося переїхати до особняка. Того ж 1919 р. Страдомські емігрували, а в особняку розмістилася Київська губчека.

Історик С. Білокінь пише, що 1919 р. Київська губчека спочатку містилася на Великій Підвальній, 10, а потім переїхала на Катерининську, 16: «...приїжджа «инспекция» указала, что при наличности великолепных особняков, стыдно «губчека — ютиться на Б. Подвальной». Але цю останню адресу підтверджують спогади емігранта, мистецького критика Г. Лукомського: «Утром В. Н. [Ханенко] сама поехала на Б. Подвальную в К.Ч.К. Плакала прислуга при ее отъезде». Далі С. Білокінь ще

Особняки Києва

наводить свідчення одного із чекістів, що губчека містилася проти особняка барона Штейнгейля.

Особняк на В. Підвальній, 10 сестри застрахували на один рік — з 1 вересня 1919 до 1 вересня 1920 року. Але того ж 1920 р. доктор медицини М. Ф. Страдомський читав лекції в Загребському університеті... У 1921 р. будинок займав 3-й стрілецький полк. Після націоналізації в особняку розміщувалися різні організації. Так, 1935 р. в будинку містився «Облгаготскот», а протягом 1938–1940 рр. — Київміськпроект.

1940 р. в особняк було проведено центральне опалення, а також здійснено реконструкцію будинку у відповідності до вимог часу та потреб теперішніх «господарів». Надбудову особняка зроблено 1948–1949 рр., коли там містилося Державне сільськогосподарське видавництво «Україна», редакції часописів «Сад та город», «Соціалістичне тваринництво». У ті ж роки було здійснено перепланування приміщень першого і другого поверхів.

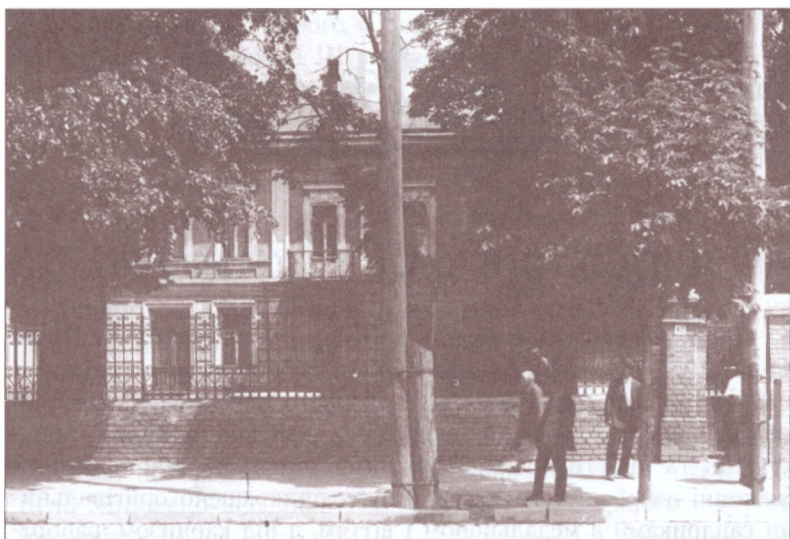
ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 12 (втрачено)

На місці сучасного будинку Посольства Республіки Польща до 1960 рр. стояв двоповерховий особнячок зі скромними архітектурними оздобами в дусі пізнього класицизму. Невисокий перший поверх було декоровано тягнутим рустом у тинькуванні та простими прямокутними лиштвами вікон. Вікна і балконні двері другого поверху було прикрашено оригінальними сандриками з медальйоном і віттям, а під карнизом, рапортно чергуючись, йшли кронштейни й гірлянди.

Особняк стояв, справді, дещо осібно — у глибині ділянки, відокремленої від вулиці ґратчастою, на цегляному цоколі огорожею з пілонами брами і хвіртки.

У 70–80-ті рр. XIX ст. садиба належала доктору медицини, хірургу Олександру Степановичу Яценку. З 1882 р. він завідував хірургічною шпитальною клінікою, читав у Київському університеті курс хірургічної патології, вчення про хвороби суглобів та кісток, а також малу хірургію з десмологією.

О. С. Яценко — уродженець Таврійської губернії, із оберофіцерських дітей, народився 1842 р. Виховувався спочатку у сімферопольській, а потім у київській 1-й гімназії, після закінчення якої 1861 р. вступив на медичний факультет університету св. Володимира, де у 1865 р. отримав золоту медаль за студентську роботу. 1867 р. О. Яценко закінчив курс наук зі ступенем лікаря. Певний час працював земським лікарем у Херсонській губернії. Потім здійснив поїздку за кордон, де відвідував лекції професорів у Берліні, Вюрцбурзі, Лондоні та Відні. Наприкінці 1871 р., після захисту дисертації в медично-хірургічній академії, О. Яценку був присвоєний ступінь доктора медицини, а 1873 р. він був затверджений у званні приват-доцента і з

Колишній особняк на Ярославовому Валу, 12. 1935 р.

1875 р. доцента по кафедрі хірургії в університеті св. Володимира.

До історії вітчизняної хірургії О. Яценко увійшов як один з основоположників методу вільної пересадки шкіри. Значне місце у професійній практиці О. Яценка належить його діяльності як військового хірурга в період сербсько-турецької війни. Він одним із перших почав застосовувати під час війни антисептичне лікування ран. Наприкінці 1870 р. Олександр Степанович першим запропонував і виконав пересадку шкіри на грануючій поверхні після вогнепальних поранень.

У роки Кримської війни з Києва відправився загін добровольців-лікарів і студентів-медиків для надання допомоги пораненим захисникам Севастополя. Видатні хірурги Київського університету Х. Гюббенет, Ю. Шимановський, М. Скліфосовський безпосередньо працювали на полях битви, а також керували військово-медичною службою. Саме ці видатні хірурги були вчителями і прикладом для О. Яценка. Талановитий хірург і педагог, Олександр Степанович провів понад 5000 операцій, у тому числі з видалення пухлини твердої мозкової оболонки, гастростомії (вперше у Росії).

Професор О. С. Яценко

В особняку на Ярославовому Валу, 12 професор О. С. Яценко мешкав з родиною у дев'ятикімнатній квартирі, а іншу — на 11 кімнат господарі здавали у найм за 2 тис. руб. сріблом на рік. За описом 1884 р., будинок — двоповерховий з мезоніном, дерев'яний, низ обкладений цеглою, кухні прибудовані кам'яні. У цьому особняку народилися сини професора Володимир та Олександр. З часом Володимир став присяжним повіреним, зятем архітектора В. Городецького, а Олександр обрав фах свого батька і став лікарем-хірургом.

У січні 1885 р. Олександр Степанович продає свій будинок «з надвірними будовами і садивною землею без винятку дружині присяжного повіреного Юлії Августівні Френкель», а сам з родиною переїздить на Поділ, на вул. Хорива, 40.

Новий власник особняка на Ярославовому Валу, Олександр Федорович Френкель, був відомий у Києві не лише як адвокат, а й як активний член Київського російського драматичного товариства, створеного його колегами-адвокатами Л. Куперником, П. Андрієвським. Найближчий приятель П. Андрієвського і його співробітник по газеті «Заря», О. Френкель був серйозним і

С. В. Тарновський

вдумливим виконавцем у спектаклях товариства. За весь час перебування у товаристві ним було зіграно велику кількість ролей найрізноманітнішого репертуару. За спогадами сучасників, найбільше враження на киян справило виконання Френкелем ролі Іудушки у п'єсі з тією ж назвою (за романом «Сімейство Головлєвих» М. Салтикова-Щедріна). «Виконання цієї ролі Френкелем можна назвати класичним — до того у нього було обдумане кожне слово, кожен жест...» — пише у своїх спогадах О. Паталєєв.

На поч. ХХ ст. садиба по Ярославовому Валу, 12 належала дійсному статському раднику Володимирі Андрійовичу Тарновському та його дружині Варварі Валеріанівні.

В. А. Тарновський походив з потомствених дворян Чернігівської губернії, володів у Козелецькому повіті 1315 десятинами землі. Він одержав юридичну освіту у Московському університеті, службу розпочав членом окружного суду Києва у 1883 р. Був заступником і головою окружного суду до 1911 р., а з 1912 р. працював нотаріусом. Подружжя Тарновських виховувало трьох синів, один з них — Сергій — став знаменитим піаністом.

Сергій Володимирович Тарновський народився 21 жовтня 1883 р., навчався у Київському музичному училищі, яке закінчив

1903 р. з атестатом 1-го ступеня для виконавців. Дебют піаніста відбувся восени того ж року.

Ось як про цей концерт писали київські газети: «У сьогоднішньому зібранні... музичного товариства, присвяченому камерній музиці Чайковського, виступає молодий піаніст Сергій Тарновський. Музичну освіту він отримав у київському музичному училищі по класу викладача Г. Бобінського. Тарновський виконує фортепіанну партію в тріо Чайковського... Такий блискучий дебют Тарновського дозволяє побачити в молодому піаністові майбутню віртуозну зірку першої величини». Отримати таку оцінку від музикознавця і композитора Віктора Чечотта було престижно.

Сергій Тарновський успішно виступає з концертами у рідному місті, організовує в залі купецького зібрання 17 лютого 1904 р. концерт на користь поранених на Далекому Сході. Згодом він продовжує навчання у Петербурзькій консерваторії по класу фортепіано у А. М. Єсипової. Професор Петербурзької консерваторії, Єсипова створила одну з найбільших російських фортепіанних шкіл. Сергій Тарновський закінчив консерваторію із золотою медаллю і премією Рубінштейна, повернувся до Києва, блискуче поєднував концертну діяльність з викладацькою — став професором Київської консерваторії. Серед учнів 1918 р. — Володимир Горовиць. У 1920-і рр. їздив до Парижа та Лондона, де з успіхом проходили його концерти. Згодом разом з дружиною, дочкою композитора Олександра Глазунова, та самим Глазуновим, на початку 1930-х рр. С. Тарновський емігрував до США.

Від 1913 р. власником садиби став Іван Оскарович Доманевський, жиитомирський міській голова з 1906 р. Оскільки сам він з родиною мешкав у Житомирі, особняк по Ярославному Валу, 12 здавався в оренду. Тут містився Київський громадський клуб під головуванням О. О. Кістяківського.

29 березня 1916 р. І. Доманевський помер у Києві від невдало проведеної хірургічної операції, а садиба залишилася у власності родини до 1918 р. Окремі приміщення орендував тут Київський комітет Російського товариства туристів, а влітку 1917 р. — містилося бюро Київського обласного комітету РСДРП (меншовиків).

Як видно з архівної справи про прибутки домовласників, восени 1918 р. особняк займали міські народні училища: № 58

ім. А. Терещенка (для хлопчиків) та № 59 ім. Н. А. Терещенка (для дівчаток).

Близько 1922 р. націоналізований особняк був переданий Народним комісаріатом освіти Українській академії мистецтв під житло для професорів і студентів. У великій вітальні часто ходилися на виклади студенти-архітектори, керовані професором В. Г. Кричевським, бо сам тодішній Архітектурний інститут тулився в тісному й малопродатному митрополичому будинку Софійського собору. Восени того ж 1922 р. в особняку поселився з родиною і сам Василь Григорович Кричевський, про що пише його пасерб Вадим Павловський.

У 20–30-і рр. ХХ ст. тут також мешкали українські художники Андрій Іванович Таран, який 1937 р. організував у Київському художньому інституті, де викладав, мозаїчну майстерню; Софія Олександрівна Налепинська-Бойчук — графік, теж викладач КХІ, дружина М. Бойчука, згодом репресована; сам Михайло Львович Бойчук — видатний художник-монументаліст, один з професорів-засновників Української академії мистецтв, професор КХІ, вихователь плеяди так званих «бойчукістів» і теж репресований (загинув одного дня з дружиною). Віктор Никандрович Пальмов — живописець, професор КХІ; Федір Григорович Кричевський, директор Київського художнього училища, потім — ректор Української академії мистецтв, директор КХІ, видатний український живописець і педагог.

У повоєнний час тут, у переобладнаному на комунальні квартири будинку, мешкав, між іншим, інженер-будівельник М. Паркалоб — один з тих фахівців, хто обстежував спалені у 1941 та 1943 рр. у центрі Києва житлові будинки і вирішував їхню долю. Завдяки його високому професіоналізмові та відповідальності вдалося зберегти чимало гарних фасадів на вулицях Архітектора Городецького, Заньковецької, Пушкінській та інших.

На початку 1970-х рр. особняк пішов на злам, і 1975 р. на його місці виріс за проектом архітектора Галини Федотівни Добровольської будинок консульства Польської Народної Республіки — після здобуття Україною незалежності тут-таки розмістилося Посольство Республіки Польща. Фасад цього будинку витримано в дусі раціоналістичної індустріальної архітектури, але для свого часу це було новиною у Києві.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 13

Сьогодні цей особняк — надбудований, затулений з боку вулиці багатоповерховими будинками, позбавлений садочка й затишку, — ледве нагадує той колишній пишній і водночас скромний, без прикрас будинок, де багато років доброти й лагідність, надію й радість зцілення випромінювала до всіх страждених непересічна особистість «святого лікаря» Феофіла Гавриловича Яновського.

Цікаво відзначити, що тут, на Ярославовому Валі, мешкали також у ті ж часи десятки лікарів, що займалися теж приватною практикою з майже усіх спеціальностей медицини. Варто згадати хоча б професорів В. П. Образцова (Ярославів вал, 5 — *див.*) та І. О. Сікорського (Ярославів вал, 15 — *див.*), але ж ім'я Ф. Г. Яновського стоїть на особливому місці, адже він лікував одну з найпоширеніших хвороб, що особливо безжалісно вражала нужденних, бідних, — туберкульоз або, як тоді називали, сухоти. Страждав од неї і сам лікар, і його рідні... Знавець санаторної справи, Яновський немало сприяв створенню українських курортів у Миргороді, Пуша-Водиці, Святошині, Боярці та ін.

Життєве кредо лікаря Ф. Яновського викладене ним у листі до дружини, надісланому з Німеччини, де він вивчав найновіші наукові відкриття основоположника сучасної патології Рудольфа Вірхофа та Роберта Коха — видатного бактеріолога, відкривача бактерій сибірської виразки, туберкульозу («паличка Коха») та холери.

Ось ці рядки:

«... Тепер я більше, ніж будь-коли, усвідомлюю, що робота для бідних конче потрібна, і я не відмовлюся від неї нізащо! Нам іноді здається, що допомога бідним — це добровільна справа, але

Перший поверх — колишній особняк Ф. Г. Яновського. 1993 р.

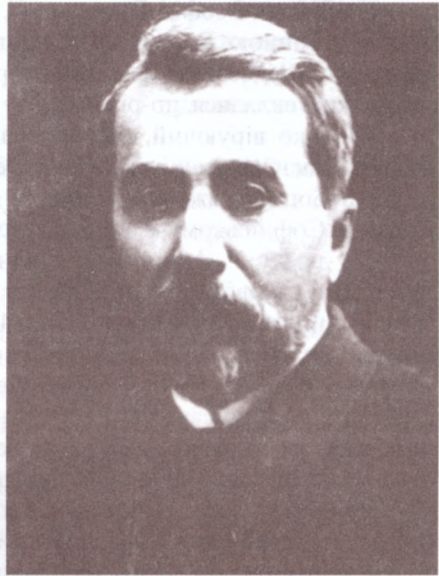
така, якої можна й не робити. Отож бо й ні! Ми повинні якомога більше ділитися з кожним. Усі мають однакові права на блага землі. Почати власне егоїстичне життя (включаючи й наукову діяльність) і заплющити очі на життя інших, для кого спроможний бути корисним, я не можу. Не можу не тому, що я, скажімо, добрий, а тому, що вчинити інакше — несправедливо».

Отож, за 45 років лікарської практики Ф. Яновський ніколи не відмовив у допомозі жодному хворому. Причому він не лише не брав грошей з бідних, а ще й сам давав їм гроші на ліки, на харчі.

Він народився у містечку Міньківці, на лагідному й мальовничому Поділлі. Батько походив із старовинного козацько-шляхетного роду Гоголів-Яновських, і Феофіл Гаврилович пишався своїм знаменитим далеким родичем Миколою Васильовичем Гоголем-Яновським.

Коли хлопчику виповнилося 10 років, батьки переїхали до Києва, де майбутній лікар почав навчатися у Подільській

Професор Ф. Г. Яновський.

прогімназії, закінчивши її, вже як київську 3-ю гімназію, 1878 р. із золотою медаллю — вперше за історію цього закладу. Далі був медичний факультет університету св. Вододимира, закінчення (1883 р.) і — довгий, довгий життєвий, науковий, практичний, звитяжний шлях, переважно у Києві в університетських клініках, лікарнях. Були й перерви (1904—1905 рр. — професор госпітальної терапевтичної клініки Новоросійського університету в Одесі). І знову — Київ. Доба української революції і сімейні обставини змусили Ф. Яновського покинути Київ заради цілощого Криму: у 1919—1921 рр. він завідує факультетською терапевтичною клінікою Кримського університету.

Від 1921 р. і до останніх днів життя Ф. Яновський — завідувач кафедри терапії Київського медичного інституту.

Основні наукові праці Ф. Яновського стосуються клініки туберкульозу легенів, хвороб нирок, клінічної бактеріології, фізіології та патології травлення, патології кровообігу. Йому належить висока честь створення вітчизняної школи терапевтів.

Надзвичайно насиченому подіями життю академіка Ф. Яновського присвячено монографію та статті Гелія Аронова, окремі деталі з яких варто навести, за браком місця, лише конспективно.

У 1890 р. Феофіл Гаврилович, вже доктор медицини, одружився з Ганною Вікторівною Григорович-Барською. Вона теж походила з відомого українського роду. У них народилися діти, доля яких склалася по-різному.

Глибоко віруючий, Феофіл Гаврилович жив відповідно до змісту власного імені: Теофіл (Феофіл), грецькою, — той, що любить Бога. Отож, ранок лікаря Яновського починався з молитви у Софійському соборі, а вже звітти — до клініки.

На думку Г. Аронова, дослідника наукового та життєвого шляху Ф. Яновського, останній мав би переїхати з батькового помешкання на Мало-Підвальній, 16 у власний особняк на Ярославовому Валі, 13 не раніше осені 1909 р. Про це, зокрема свідчать, крім адресних довідників, і два листи в газету «Русский врач», підписані Ф. Яновським. Пропонуючи зібратися разом лікарям випуску 1883 р. університету св. Володимира, він подає власну адресу: Мало-Підвальна, 16.

З архітектурної точки зору особняк на Ярославовому Валі, 13, де оселився лікар, позбавлений будь-яких ознак розкоші та буржуазних смаків. Його господар, справді, переймався зовсім іншим — здоров'ям пацієнтів.

Серед останніх були й люди «дна», і люди відомі, зокрема, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Леся Українка, Марія Заньковецька... Він брав участь у консіліумах біля ліжка смертельно пораненого прем'єр-міністра Росії П. Столипіна, якого госпіталізували неподалік — на М. Володимирській, 33 (*див.* — О. Гончара, 33Б) у клініці братів Маковських.

Помер Феофіл Гаврилович Яновський 8 липня 1928 р. вдома, у цьому особняку. Десятки тисяч людей вийшли попрощатися з улюбленим киянами «святим лікарем». Уздовж усієї жалобної ходи з Ярославового валу до Лук'янівського кладовища бруківка, хідники й сам катафалк білили наче від снігу — від білих лілей, улюблених квітів Лікаря. За труною йшли академіки, лікарі, керівники міста, духівництво різних конфесій. Часом жалобна процесія зупинялась і творився обряд похоронної відправи — православний, римо-католицький, іудейський...

На Лук'янівському цивільному кладовищі він упокоївся навіки під білим мармуровим хрестом з вирізбленими на ньому лілеями, поруч з дружиною, серед цвіту української інтелігенції.

Особняки Старокийівської, Бульварної та Либідської частин

Того ж, 1928 р. ім'я Ф. Яновського було надано Інституту туберкульозу та грудинної хірургії, спорудженому в 1912–1914 рр. на Байковій горі за проектом архітектора В. О. Осьмака (нині – Київський НДІ фтизіатрії і пульмонології ім. академіка Ф. Г. Яновського).

На фасаді особняка по Ярославовому Валу, 13 встановлено 1972 р. бронзову меморіальну дошку з барельєфним портретом Ф. Яновського (скульптор О. Скобликов, архітектор А. Ігнащенко).

А на Ярославовому Валу, 13 зберігся, крім особняка, й фасадний, первісно – триповерховий прибутковий будинок, зведений близько 1909 р., що належав також дружині професора – Ганні Вікторівні. Як видно з архівної справи, датованої березнем 1918 р., тут було чотири шестикімнатні квартири, по дві на другому й третьому поверхах, – кожна з передпокоем, кухнею та кімнатою для прислуги; на першому ж поверсі містилися перукарня, пральня Акціонерного товариства парових пралень, їдальня, молочна та дві крамниці (цікава деталь, мабуть, характерна не лише для 1918 р.: молочну тримав колишній учитель). Керуючим будинком на цей час був син професора В. Ф. Яновський.

З цієї ж архівної справи видно, що сам Феофіл Гаврилович займав у особняку дев'ять кімнат з двома передпокоями, кухнею та кімнатою для прислуги. А в підвальному поверсі особняка, відкритому вікнами в бік саду, мешкало чотири родини, кожна займаючи по дві кімнати з кухнею, – завідувача магазином, прикажчика, маляра («малярні роботи» – в документі) та хатньої господарки.

Наостанок зазначимо, що на фасаді прибуткового будинку збереглося ліпне зображення орлів – символу влади...

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 15 (втрачено)

На місці теперішнього фасадного будинку до 1950 рр. стояв одноповерховий будиночок з мезоніном і підвалом, споруджений наприкінці XIX ст.

Потинькований фасад, традиційно симетричний, було декоровано в дусі ренесансу, з виділенням розкреповками центральної частини, де троє вікон відповідали вітальні. Віконні отвори облямовувало соковите ліплення, особливо пишне між перемичкою та півкруглим сандриком. Пілястри з капітелями корінфського ордера тримали розвинутий карниз, а фриз прикрашали меандрові вставки. У підвіконних фільонках барокове ліплення з центральною квіткою було таким самим, як і в будинку по вул. Рейтарській, 19 (*див.*). Край даху в центральній частині фасаду стояли парапетні тумби з кованим огородженням між ними. Аналогічне оздоблення прикрашало портал парадних дверей, влаштованих ліворуч, біля воріт. Останні було навішено на цегляні пілони, так само декоровані меандром у фризі та завершені півкруглими фронтончиками під бляхою. Все підпорядковувалося стилістичній єдності.

Ворота вели у двір, де згодом було зведено триповерховий на напівповерсі флігельний будинок, з парадним входом ліворуч та аркою наскрізного проїзду праворуч — у глибоку простору садиби, що уривалася над Афанасіївським яром високою підпірною стіною.

З цією садибою пов'язані імена й події, що по праву увійшли до вітчизняної історії.

Якраз у фасадному особнячку 1904 р. видатний український композитор, педагог і хоровий диригент Микола Віталійович Лисенко відкрив Музично-драматичну школу, яка по

Колишній особняк на Ярославовому валу, 15. 1935 р.

смерті засновника носила його ім'я. Школа складалася з двох відділень: музичного й драматичного. Викладання велося за програмами вищих навчальних закладів, хоча до школи приймали дітей та молодь віком 9–17 років.

Гру на фортепіано викладав сам М. Лисенко, на скрипці — О. Вонсовська (у 1912–1915 рр. директорувала в школі), на віолончелі — С. Іздебська; сольний та оперний спів викладали професора М. Зотова (меццо-сопрано), О. Муравйова (лірико-колоратурне сопрано), теорію музики і композицію — Г. Любомирський, сценічну майстерність — М. Старицька та Г. Гаєвський, історію драми — В. Перетц та ін. Професором співу в 1905–1911 рр. був видатний український тенор О. Мишуга, який співав на сценах Милана, Парижа, Відня, Львова, Праги, Петербурга, виховав цілу плеяду видатних українських митців, зокрема — М. Донець-Тесейр, М. Микишу, С. Мирович та ін. Мешкав О. Мишуга тут-таки, на Ярославовому Валі, 15. Значення цього закладу в історії української культури важко переоцінити. У Музично-драматичній школі М. Лисенка здобули освіту українські композитори К. Стеценко, О. Кошиць, Л. Ревуцький,

М. В. Лисенко (другий праворуч — у першому ряду)
з викладачами і студентами Музично-драматичної школи. 1910 р.

актори С. Бондарчук, О. Ватуля, С. Мануйлович, Б. Романицький, режисер М. Терещенко та багато інших.

Школа мала музично-вокальне відділення (найбільше), в якому навчалося понад 150 чоловік, відділення російської драми з 20 учнями і відділення української драми по 10–15 чоловік на курсі. Українське відділення очолювала Марія Михайлівна Старицька, раніше — актриса в українській трупі під керівництвом батька: потім закінчила театральну школу Московського філармонічного товариства, де викладав В. Немирович-Данченко; деякий час працювала на російській сцені. М. Старицька викладала головні предмети: дикцію, постановку голосу, художнє читання й акторську майстерність.

Школа давала найвищу на той час освіту з мистецтва. Програми музичних дисциплін відповідали програмам консерваторії, а драматичного відділення — програмам Московського філармонічного музично-драматичного училища. Плата за навчання була встановлена 100 рублів на рік. Декому з числа бідних учнів надавалася персональна знижка, а дехто, як, наприклад, робітник Прохор Коваленко, що не мав потрібної суми, навчалися

зовсім безплатно. М. Микиша (у майбутньому професор співу) не тільки навчався безкоштовно, він навіть був на повному утриманні сім'ї М. Лисенка. Микола Віталійович Прохору Коваленку сказав: «Ну що ж, коли станете артистом, будете гарно заробляти, виплатите свій борг школі або віддасте тим, хто буде потребувати, а зараз навчайтеся так».

Згодом для показу робіт учнів старших класів українського відділення М. Старицька уклала договір з Лук'янівським народним домом. За спогадами П. Коваленка, Марія Старицька грала разом з учнями у «Лимерівні», «Не судилося», «За двома зайцями».

Заклад цей так розрісся, що 1918 р. його реорганізовано на Музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка, а 1920 р. переведено на вул. Володимирську, 25, потім на Хрещатик, 58. Будиночок по Ярославовому Валу, 15 згодом передано Музичному товариству ім. М. Леонтовича. У 20-х рр. тут містилося Перше українське художнє товариство кобзарів, очолюване Андрійчуком; секретарем був Полатай.

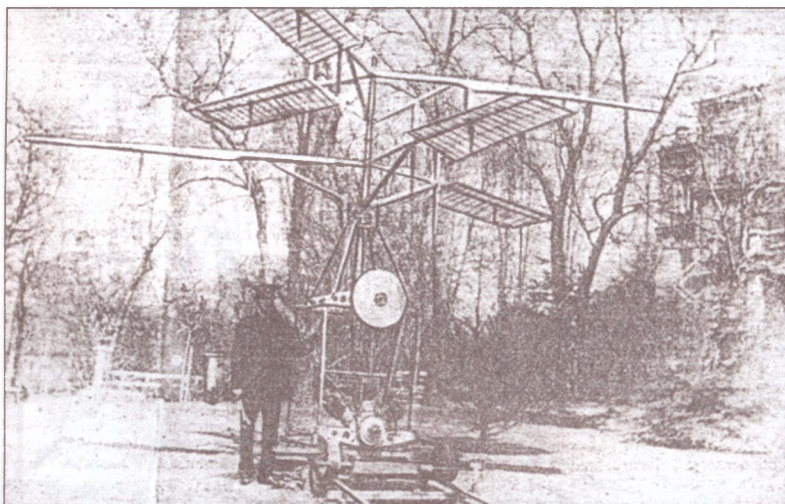
Фасадний особняк і флігельний будинок належали родині професора медицини університету св. Володимира Івана Олексійовича Сікорського. Син священика, з багатодітної сім'ї, він здобував освіту спочатку в Київській духовній семінарії (бо це було безкоштовно), де виявив неабиякі здібності саме з природничих наук, літератури, філософії, іноземних мов (які вивчав самостійно). Напередодні випускних іспитів вирішив піти з семінарії та готуватись до вступу в університет. Це засмутило батьків, але заважати синові вони не стали. Після самостійної підготовки 1862 р. І. О. Сікорський блискуче склав вступні іспити на медичний факультет. Він обрав одне з найважчих та загадкових спрямувань медицини — психологію та психічні захворювання і з часом став визнаним світовим авторитетом у цій галузі. Через два роки, по закінченні курсу, І. О. Сікорський здобув ступінь доктора медицини, приїхав до С.-Петербурга оскільки в Києві тоді ще не було відповідної кафедри. Молодого вченого помітили, його праці стали перекладати європейськими мовами, а книги з виховання дітей витримали за кордоном десять видань. Він працював у клініці та викладав у Військово-медичній академії. 1885 р., з відкриттям у Києві кафедри психічних та нервових захворювань, Іван Олексійович

Професор І. О. Сікорський з родиною. Кін. XIX ст.

повернувся у рідні стіни, став професором і цю посаду обіймав упродовж подальших 26 років, то був час найвищої наукової, педагогічної та громадської діяльності вченого.

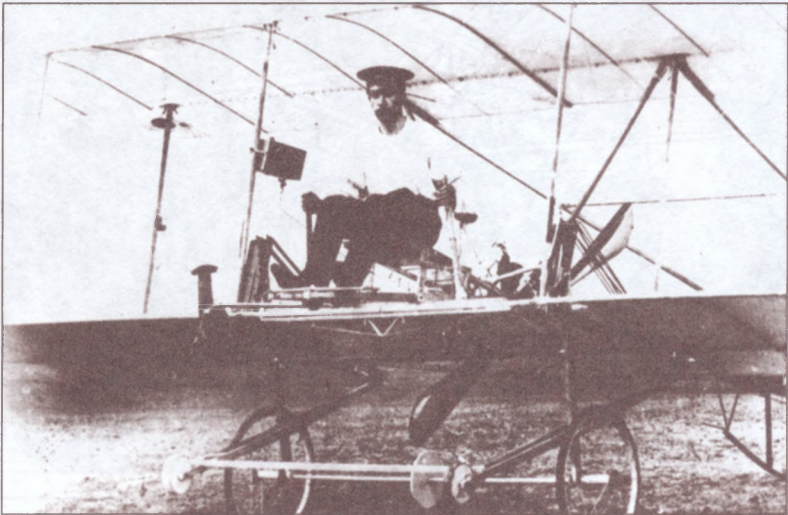
Так, за довідником на 1904 р., професор І. Сікорський — член правління Товариства швидкої медичної допомоги, голова правління Південно-західного товариства тверезості (будинок чайної Товариства тверезості стояв неподалік — на Сінному базарі), голова Товариства допомоги студентам університету св. Володимира (студентська їдальня по вул. Гімназичній, 3 — приклад), редактор і видавець квартальника «Вопросы нервно-психической медицины», член Ради Колегії Павла Галагана. Загалом І. Сікорський оприлюднив понад 100 наукових праць. Він зібрав за життя бібліотеку, яка налічувала понад 12 тис. томів і яка, за заповітом, була подарована університету св. Володимира. Своїм ставленням до роботи він — разом з дружиною, Зінаїдою Степанівною (з дому Темрюк-Черкаських), яка теж мала медичну освіту, брала участь у громадському житті (жіноче відділення Слов'янського благодійного товариства) — подавав чудовий приклад дітям. Вони виховали п'ятьох дітей: Лідію, Ольгу, Олену, Сергія та Ігоря. Батьки прищепили їм любов до літератури, музики та, найголовніше, — до творчої праці.

Другий гелікоптер І. І. Сікорського на подвір'ї по Ярославовому Валу, 15. 1910 р.

На жаль, старий професор припустився прикрої помилки у висновку про мотивацію нібито ритуального вбивства у справі М. Бейліса восени 1913 р. Така фактично реакційно-чорносотенна позиція І. Сікорського викликала здивування й обурення прогресивних сил. Професор Ф. Яновський, сусіда Сікорських, з гіркотою мовив, що як людині він би завжди допоміг колезі, але як фахівцеві-особистості — не подав би руки. Що було, те було...

Ця садиба також уславлена іменем молодшого сина професора, Ігоря Івановича Сікорського, який народився 25 травня 1889 р. у Києві. Ось перші кроки його біографії: навчання в Морському кадетському корпусі у С.-Петербурзі (1903—1906 рр.), у технічній школі Дювіньйо де Ланно у Парижі (1906—1907 рр.), вступ до КПІ 1907 р. Далі — початок створення власних літальних апаратів, хоч першою машиною, побудованою студентом Ігорем Сікорським, був паровий мотоциклет. 1909 р., перебуваючи в Парижі, зустрічався з піонерами авіації, захопився цим настільки, що там таки, просто в готелі почав будувати перший гелікоптер. Другий, наступного року, — отут, на садибі, на другому подвір'ї, у садку — в однокімнатному будиночку. Однак все ще було попереду, а поки що студент, лише час від часу

І. І. Сікорський на літаку БіС-1. 1910 р.

відвідуючи лекції, займався будівництвом літаків, 1910 р., І. Сікорський піднявся в повітря на літаку власної конструкції «С-2». Ще через три роки — 12(25) лютого 1914 р. чотиримоторний літак конструкції І. Сікорського «Ілля Муромець» здійснив рекордний політ, узявши на борт загалом 16 чоловік — членів екіпажу та пасажирів. Невдовзі будівництво літаків було поставлено на потік, вони брали участь у світовій війні. Усього за 1909—1917 рр. І. Сікорський створив 25 основних типів літаків та 2 гелікоптери, здійснив ряд перельотів тощо.

Як видно з архівної справи про прибутки домовласників, датованої 16 лютим 1918 р., квартиру № 4, тобто фасадний особняк, орендувала Музично-драматична школа, керована М. Старицькою, за письмовою угодою — 2500 руб. на рік. Самі господарі, родина І. О. Сікорського з семи осіб, мешкали у флігельному будинку на першому поверсі, у квартирі № 1, з семи кімнат; одна кімната призначалася для прислуги, одна була вже реквізована. На другому і третьому поверхах у 16 кімнатах (кв. № 2 і № 3) містився «лікарсько-педагогічний інститут для хворих дітей» (59 місць). У підвальному поверсі мешкала родина електротехніка І. Малофєєва.

І. І. Сікорський за кермом
літака «Ілля Муромець».
1914 р.

А навесні 1918 р. І. І. Сікорський з Мурманська виїхав на еміграцію. Назавжди. Далі — у 1919 р. переїхав до США, де й продовжив блискучу кар'єру авіаконструктора і підприємця. Там було створено серії літаків-амфібіїв та гелікоптерів. Останні принесли І. Сікорському світову славу, дали йому титул «Містер Гелікоптер». Він першим став будувати гелікоптери з газотурбінними двигунами, гелікоптери-амфібії, літаючі крани, швидкісні гелікоптери тощо.

Лише через багато десятиріч ім'я І. Сікорського повернулося на Батьківщину, і на фасаді колишнього родинного будинку по Ярославовому Валу, 15 з'явилася бронзова меморіальна дошка. Це сталося аж 1989 р.

Збігли роки. Під час Другої світової війни за цією адресою містився штаб і командний пункт Київського корпусу протиповітряної оборони, про що нагадує меморіальна дошка на фасаді готелю.

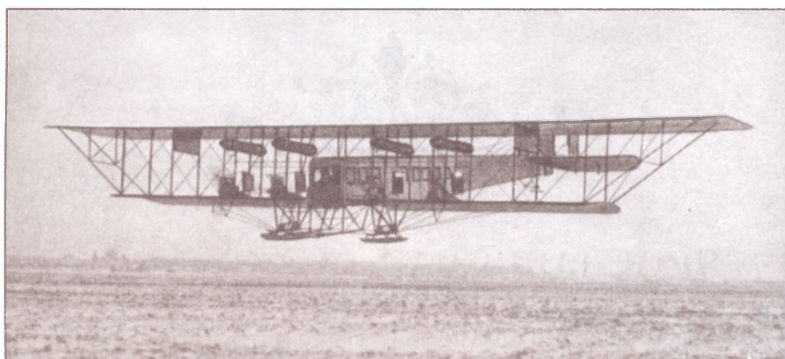
На початку 70-х рр. на садибі, вже в третій лінії, виріс дев'ятиповерховий житловий будинок для номенклатурних

Авіатор І. Сікорський та
механік В. Панасюк біля
літака «Ілля Муромець».
1914 р.

працівників. Поліпшене планування, високі стелі, кращі вікна й благоустрій, що відповідали стандартам життя й побуту радянських «обраних». Садиба дістала додатковий, другий в'їзд, спритно схований від стороннього ока, — через бічний пандус з вулиці Франка. А мальовничий парк позаду, розрахований лише на мешканців будинку, так само вправно ховав від небажаних поглядів прогулянки з дітьми, собаками та відпочинок літніх членів високопоставлених родин.

На цьому фасаді темніє лише одна меморіальна дошка: тут у 1972—1982 рр. жив і працював видатний вчений-математик і кібернетик академік Віктор Михайлович Глушков. Тривалий час він очолював Інститут кібернетики, керував створенням першої в країні електронно-обчислювальної машини «Дніпро», серії ЕОМ «Мир», виданням «Енциклопедії кібернетики» тощо. Автори меморіальної дошки — скульптор В. Клоков, архітектор Ф. Юр'єв, 1983 р.

Літак «Ілля Муромець». 1914.

Ця частина великої садиби, доповнена в останні роки рядами індивідуальних гаражів, усе ще зберігає характерні ознаки специфічного «номенклатурного затишку», хоч охорону й знято.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 30Б (втрачено)

Уважний перехожий, проминувши ріг вул. Олеся Гончара та простуючи в бік Львівської площі, обов'язково зверне увагу на старовинну ґратчасту огорожу праворуч, за якою в глибині невеличкого сквера височить цегляна шестиповерхівка, і в її архітектурі легко впізнати смаки 1950-х рр. Саме тоді на місці старого особняка й було зведено цей відомчий житловий будинок (архітектор В. Гопкало).

Попередній же особняк стояв там само, на тій же відстані від ліній забудови вулиці. Він належав старовинній українській шляхетній родині Тарновських, про що нагадував герб «леліва» (шестипроменева зірка над півмісяцем), вміщений у тимпані трикутного фронтона над порталом парадних дверей.

Будинок був двоповерховий, щедро декорований на чоловому фасаді в дусі еkleктики: канелюровані пілястри, ліплення у фризах, фільонках та парапетах, кругла скульптура в екседрі на рівні другого поверху тощо. Асиметрична композиція була акцентована двома ризалітами, а широкі тераси на першому й другому поверхах надавали будинкові вигляду заміської панської резиденції.

Первісно ділянка, на якій стояв особняк, входила до складу значно більшої садиби — наріжної з Мало-Володимирською, 30/18 та № 32. Від 1861 р. садибою, площею 785 кв. саж. (0,36 га), володів учитель Софійського духовного училища Л. Волошкевич.

Тут були дерев'яні будинки із службами та просторий фруктовий сад. 1874 р. за проектом архітектора П. Спарро було зведено наріжний двоповерховий житловий будинок з підвалом і мезоніном. Навіть коли вже було споруджено цей будинок, ще існував сад площею 548 кв. саж. (0,25 га), де росло близько 200

Колишній особняк Н. М. Тарновської.

Ліворуч — прорисовка проектованої добудови. Кін. 1930-х рр.

молодих фруктових дерев та майже 150 кущів. Наступного, 1881 р., площу саду зменшено задля спорудження нового, дво-поверхового будинку по вул. Ярославів Вал, 32.

Нарешті, 1884 р. в глибині ділянки будується житловий флігель — особняк власників садиби.

А 1888 р. всю садибу (№ 30/18 та № 32) придбав київський 2-ї гільдії купець Ісаак Гутман, який того ж року — 18 листопада продав частину садиби (№ 32) дружині диякона Є. Крижановській.

Від 1898 р. власницею решти садиби (№№ 30/18, 30А) стала дворянка Надія Михайлівна Тарновська, за чоловіком — Володимиром Васильовичем.

Володимир Васильович Тарновський — брат Василя Васильовича Тарновського (молодшого), відомого українського мецената, — пирятинський повітовий предводитель дворянства.

1905 р. Надія Тарновська продала наріжну частину (№ 30/18) інженерові шляхів сполучень, старшині Зібрання домовласників м. Києва М. Ржепецькому, залишивши за собою особняк (№ 30А). Син Н. М. Тарновської, Михайло Володимирович

Колишній особняк Н. М. Тарновської. Кін. 1930-х рр.

Тарновський, служив чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі.

Вдумливий дослідник у галузі історико-культурної спадщини, талановитий белетрист, він водночас професійно займався фотографією, був членом товариства «Дагер», брав призові місця на вітчизняних і міжнародних фотовиставках.

М. Тарновський наприкінці XIX ст. сфотографував Качанівку — родовий маєток Тарновських і самих її власників. Світлини опублікував 1915 р. у часописі «Столиця и усадьба» № 40—41. У 1920 рр. М. Тарновський передав добірку цих знімків до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка. Нині вони зберігаються в Національному музеї історії України.

В особняку нижній поверх був мурований, а другий — дерев'яний, обкладений цеглою. На обох поверхах було по сім кімнат, 14 голландських груб, дві ванни, два клозети. У підвалі було дві кімнати і кухня.

З архівної справи, датованої 1918 р., видно, що тут ще мешкала Н. М. Тарновська з сином і онуками, займаючи десять

Надія Михайлівна та
Володимир Васильович
Тарновські. Кін. XIX ст.
Фото Ф. де Мезера

кімнат з двома передпокоюми та кухнею. Шість чоловік прислуги мешкало в трьох, призначених для неї, кімнатах.

Печатка графів Тарновських
з гербом «Леліва». Латунь.
Поч. XIX ст.
Публікується вперше.

23 вересня 1919 р., коли Київ був під владою Добровольчеської армії, власниця здала особняк, залишивши за собою тільки дві кімнати. Із збірки родини Тарновських у Києві до Першого Державного Музею потрапляє велике люстро Рум'янцева-Задунайського з Качанівки, картина В. Штернберга «Переправа через Дніпро під Києвом».

Потім була націоналізація.

У 1925 р. в особняку розмістилася секція при Спільці письменників «Плуг», під назвою «Західна Україна», реорганізована 1926 р.

М. В. Тарновський. 1910-і рр.

як окрема спілка під такою ж назвою. До її складу входили письменники із західноукраїнських земель, що перебували в УСРР: В. Атаманюк, Д. Бедзик, В. Бобинський, М. Гаско, В. Гжицький, П. Гірняк, Л. Дмитерко, Д. Загул, Й. Зазуляк, М. Ірчан, М. Качанюк, М. Кічура, М. Козоріз, М. Марфієвич, Г. Піддубний, Д. Рудник, І. Ткачук, А. Турчинська, А. Шмигельський та ін. Тут також містилася редакція заснованого 1927 р. літературно-мистецького та політико-громадського ілюстративного часопису, редагованого В. Атаманюком, пізніше — М. Ірчаном, І. Ткачуком, В. Гжицьким, Й. Зазуляком, Д. Загулом та ін. Ілюстраторами були відомі українські графіки: В. Касіян, Б. Крюков, Я. Струхлячук та ін.

У період денационалізації М. Тарновський намагався повернути особняк. На допомогу Михайлові Володимировичу прийшла Всеукраїнська Академія Наук. Від її імені академік К. Воблий звернувся, 11 грудня 1928 р., з проханням до голови ВУЦВК Г. Петровського:

«Громадянин Михайло Володимирович Тарновський — останній в родині Тарновських, що записали своє ім'я в культурному минулому України. Дід його, Василь Тарновський, був

М. В. Тарновський з донькою Надією. Поч. XX ст.

приятелем Шевченка і допомагав йому у скрутний час. Так само робив і його син, Василь Тарновський-молодший, а до того ще зібрав величезну колекцію української старовини, між іншим, багатющий Шевченківський відділ – служить тепер за окрасу Чернігівського Державного Музею. Музей свій Тарновський хотів був передати місту Києву, і тільки через те, що реакційна й українофобська міська дума відмовилась цей неоціненний дар прийняти, він, як чернігівський з роду, передав його Чернігівському Земству. Знаючи про такі заслуги Тарновських перед українською культурою, ВУАН вважає за можливе підтримати клопотання гр. Михайла Тарновського, про допомогу – в формі повернення у власність колишнього його, тепер націоналізованого будинку».

Київський Окрвиконком 31 серпня 1929 р. заслухав справу М. В. Тарновського і ухвалив:

«Відзначаючи заслуги родини Тарновських в галузі збирання українських музейних цінностей та поширення української

М. В. Тарновський
у маскарадному вбранні.
Кін. XIX ст.

культури й приймаючи до відома, що гр. Тарновський має виборчі права, — визнати за можливе денационалізувати на його користь будинковолодіння в м. Києві на вулиці Ворошилова № 30Б і доручити Окркомгоспу оформити цю справу». (Ці документи люб'язно надані для цього видання дочкою М. Тарновського — Іриною. — Авт.).

Особняк був переданий М. Тарновському в 1929 р., а вже на початку 30-х рр. будинок знову було забрано під установи.

При створенні 1934 р. Спілки письменників України «Західну Україну» ліквідовано, а багато її членів згодом було репресовано, багато розстріляно.

З ліквідацією «Західної України» особняк займав Наркомат соціального забезпечення УРСР, згодом певний час

тут містилося консульство Чехословацької республіки — до 1938 р.

Влітку 1941 р., під час оборони Києва, тут містився штаб 37-ї армії, якою командував генерал-лейтенант А. А. Власов. У штабі тоді працювала актриса театру ляльок Д. М. Пронічева, якій судилося стати одною з небагатьох, хто врятувався з Бабиного яру у вересні 1941 р.

ОСОБНЯКИ НА ПОДОЛІ

Поділ здавна був ремісничо-торговою частиною міста, де традиційно мешкали всі причетні до цього виду діяльності. Тут збереглися найстаріші київські кам'яниці, споруджені ще у XVII ст. (вул. Спаська, 16А), XVIII ст. (вул. Костянтинівська, 6), або на початку XIX ст. (вул. Покровська, 5 та 8), — тобто, ще до сумнозвісної пожежі 1811 р., коли весь Поділ вигорів дощенту. Дещо більше збереглося будинків, споруджених після пожежі та цілковитого перепланування вулиць, — у першій третині XIX ст. Інтенсивна, щільна по периметру кварталів, забудова Подолу тривала й далі. Але цей район, де, крім вікопомної пожежі, час від часу траплялися катастрофічні повені, не приваблював забудовників з вищої знаті або найзаможніших верств суспільства. До того ж, затісні квартали на долині край річки, порівняно з пануючими над Дніпром горішніми частинами міста, справді, могли привернути увагу лише тих, хто або не був настільки вимогливий до кліматичних та містобудівних умов, або тих, хто прагнув бути, передусім, ближче до діла, якому віддавав увесь час. Отож, на Подолі не будували розкішних особняків у садках, а задовольнялися часом досить скромною кам'яницею — навіть ті, хто мав значні прибутки.

Втім, кілька особняків, споруджених на Подолі на зламі XIX—XX ст., варті уваги. Вони пов'язані з життям і діяльністю колись відомих київських підприємців, чий внесок у розбудову міста помітний.

Ці особняки розташовані щонайближче до Дніпра, до набережної, де з давніх-давен накопичувалося для подальшої реалізації все, що доставлялося в Київ водним шляхом: збіжжя, ліс, цегла, метал тощо.

Особняки Києва

Набережна Дніпра. Поштівка поч. XX ст.

Отже, звернемо увагу на два, умовно кажучи, подільські особняки, що належали: один – російській купецькій родині, другий – єврейській. То було, до певної міри, у Києві досить характерним явищем – змагання російського та єврейського хисту, капіталу, ментальності. Перших всіляко заохочувала влада, перед заповзятливістю й капіталом других – пасувала.

БОРИСОГЛІБСЬКА, 12

На цьому місці споруджена досить буденна п'ятивіконна кам'яниця, одноповерхова на напівповерсі, з бічним входом знадвору. Колись тут була дерев'яна галерея з входом з вулиці. Скромний цегляний декор фасаду не вирізняв особняк з-поміж сусідньої забудови — є помітніші, кращі. Та колишні власники будинку не захоплювалися зовнішньою розкішшю, віддаючи перевагу справі, якою займалися.

Особняк належав київській купецькій родині Дитятіних, відомій колись торгівлею залізним (скоб'яним) крамом.

Київські 2-ї гільдії купці Григорій та Параскева Дитятіни мали нерухомість на Подолі (оцей самий особняк по вул. Борисоглібській, 12), а за купчою від 6 травня 1857 р. придбали дуже вигідну ділянку землі — на Галицькому майдані, з фронтом до Бібіковського бульвару та Золотоустівської вулиці. У 70-і рр. Параскева Дитятіна зводить тут двоповерховий кам'яний будинок, де розмістилися чотири м'ясні лавки, одна бакалійна та ще дві, де торгували борошном. Розташована в одному з найпожвавленіших куточків Галицького (або Єврейського) базару, ця нерухомість мала приносити помітний зиск.

Коли Параскева Дитятіна померла (1896 р.), садиба на Галицькому майдані перейшла у спадок дітям: Івану, Федору та Феліції, за чоловіком — Беляєвій (син Микола, інженер за фахом, помер у 1891 р.). Іван та Федір у 70-і рр. XIX ст. — київські купці 2-ї гільдії — вели торгівлю кожен окремо. Так, Іван Григорович Дитятін мав крамниці на Подолі, торгував різним крамом, в тому числі і металевим, а його брат Федір вів торгівлю на Хрещатику. Федір Григорович Дитятін у 70-х рр. — потомствений почесний громадянин міста. Брати жили у

Колишній особняк Дитятіних. 2000 р.

власних будинках на Подолі. Іван — по вул. Борисоглібській, 12, Федір — Борисоглібській, 14. У 1873 р. брати вирішили об'єднати свої капітали і продовжувати спільну справу під фірмою «Торгівля І. та Ф. Дитятіних», згодилися мати обіговий капітал 32 тис руб., тобто по 16 тис. руб., з кожного. Справи фірми Дитятіних пішли успішно. Свідченням цього була їхня участь у Київській промисловій і сільськогосподарській виставці 1897 р. З часом брати вкладали капітал не лише у розширення комерційної справи, а й у нерухомість.

Іван Григорович Дитятін на поч. ХХ ст. був власником двох будинків по вул. Фундуклеївській, 16 і 18. Федір Дитятін з торгів 17 вересня 1904 р. купив земельну ділянку по вул. Сирецькій, 68 площею 6 десятин і 893 кв. саж. (7 га), розділену на дві частини полотном залізниці. З часом тут будувалися дачі.

Іван Григорович на поч. ХХ ст. виконував обов'язки почесного блюстителя Софійського духовного училища, входив до складу ради старшин Російського купецького зібрання. Після смерті І. Г. Дитятіна (1906 р.) за духівницею вся його власність перейшла братові Федору.

Борисоглібська церква.
1930-і рр.

Федір Григорович Дитятін — активний діяч фінансового і громадського життя міста. Протягом багатьох років — член ради київського Приватного комерційного банку, член комітету торгівлі мануфактур (комітет очолював Б. Ханенко, контора містилася в його особняку по вул. Терещенківській, 15 — *див.*), незмінний член біржового комітету; в київській конторі Держбанку входив до складу обліково-позичкового комітету з торгівельно-промислових кредитів. Брав участь у діяльності товариства поширення комерційної освіти в Києві разом з Б. Ханенком, І. Чоколовим та ін. На поч. ХХ ст. Ф. Г. Дитятін — купець 1-ї гільдії, комерції радник, а в 1917 р. — дійсний статський радник. Певні кошти давав на благодійницькі цілі. Газета «Киевлянин» повідомляла, що у 1899 р. за відмінну старанність та особливу працю почесного блюстителя київської Фундуклеївської жіночої гімназії і пансіону Левашової купця 1-ї гільдії Федора Дитятіна було нагороджено орденом св. Станіслава 2-го ступеня.

Серед 17 почесних членів товариства опікунства про сліпих (Інститутська, 29) знаходимо ім'я Федора Дитятіна. Подружжя Дитятіних — Федір Григорович та Клавдія Іванівна — опікуни Олександрівського дитячого притулку. У 1890 р. К. І. Дитятіна

очолювала Товариство денних притулків для дітей робітничого класу, яке мало у Києві п'ять притулків — на Подолі (Верхній вал, 43), Звіринці і в центрі (Маріїнсько-Благовіщенська, нині — Саксаганського, 3). Довгі роки незмінним головою Київського купецького зібрання був Федір Дитятін, доброю помічницею — Клавдія Іванівна.

О. Паталеев у «Старому Києві» писав, що «справедливості ради потрібно сказати, що цінність симфонічних концертів у Купецькому саду досягалася виключно завдяки... турботам Клавдії Іванівни Дитятіної, дружини голови купецького зібрання Федора Григоровича Дитятіна. Вона не тільки мала вплив на запрошення того чи іншого видатного диригента, отримуючи відомості про них з особистого листування, але й самі програми виконаних цими оркестрами п'єс — справа її музичного смаку. Київська музична публіка була впевнена, що поки справою оркестру в купецькому зібранні буде цікавитися Клавдія Іванівна, естетичний бік справи буде повністю забезпечений».

Ці Дитятіни мешкали по вул. Борисоглібській, 14 (нині — перебудовано) на садибі, що у 1870-х рр. належала київському купцеві Івану Шишкіну. За дарчою від 1887 р. садиба перейшла у власність його дочки Клавдії Іванівни і належала їй до 1918 р. К. Дитятіній належала також садиба на розі вулиць Іллінської та Волоської, 12/5. Фасадний двоповерховий будинок вона здала в оренду Києво-Печерській поштовотелеграфній конторі за 5 тис руб. на рік. Два флігелі були житловими, а в мурованих коморах зберігався фірмовий крам Дитятіних.

У Клавдії Іванівни та Федора Григоровича було четверо дітей: троє синів та дочка. Микола Федорович Дитятін помер зовсім молодим, у 23 роки, похований на Лук'янівському кладовищі. Віталій Федорович здобув юридичну освіту і служив у Київській судовій палаті, був гласним міської думи. Дружина В. Дитятіна, Віра Антонівна, викладала словесність у жіночій гімназії К. Крюгер. Борис Федорович продовжував справу батька, мешкав у особняку по вул. Борисоглібській, 12. Дочка Марія була одружена з Олегом Яковичем Іващенко.

Коли 22 січня 1918 р. Ф. Г. Дитятін помер, за духівницею дача на Сирецькій, 28, а також всі капітали готівкою і в

цінних (процентних) паперах перейшли у власність дружини. Причт Києво-Подільської Різдово-Предтеченської церкви (Борисоглібської) отримав 2 тис руб. на поминання Ф. Г. Дитятіна та 3 тис. руб. на благоустрій храму. Борису Федоровичу Дитятіну перейшов у власність будинок по Борисоглібській, 12: всього садибної землі – 396 кв. саж. (0,18 га) з будинком і службами. Свого часу ця садиба дісталася Федору Григоровичу за розподільним актом з братом Іваном Григоровичем (від 31 березня 1900 р.). Віталію Федоровичу Дитятіну ж перейшла у власність садиба на Галицькій площі. Донька Марія отримала готівкою 35 тис. руб., з них 5 тис руб. – зятєві – О. Я. Івашенку. Виконувачем духовниці Ф. Г. Дитятін призначив свого сина – Віталія Дитятіна. Але ж, нагадаймо, йшов 1918 рік!

Ф. Г. Дитятін був 25 років гласним міської думи, 21 рік – до своєї смерті – старостою Борисоглібської церкви, що стояла поруч, на Борисоглібській, 10.

То була гарна барокова споруда з величезною банею, зведена ще 1692 р. Поруч височіла триярусна ампірна дзвіниця. Все це знищили в середині 1930-х р., і згадка про той храм лишилася лише у назві вулиці.

За спогадами С. Ярона, представниками того великоруського іменитого купецтва, яке мало принести, на думку імператора Миколи I, торгово-промислове відродження Києва, були великі торгові фірми Дитятіна, Дегтерьова та ін. З усіх тих фірм, на час написання спогадів С. Ярона (1910 р.), на Подолі існувала лише одна, яку очолював Федір Григорович Дитятін, «котрий і являє собою російське подільське купецтво часів Миколи Павловича, всі інші фірми пропали...».

За адресним довідником на 1937 р., на Борисоглібській, 12 базувався плавучий санаторій Червоного Хреста водників.

У повоєнний час тут містився Музей Подільського району.

СПАСЬКА, 12

Будинок за цією адресою належав київському 1-ї гільдії купцю Тев'є Мойсейовичу Апштейну.

Ця одноповерхова, з підвалом, Г-подібного плану споруда своїм дещо незвичним виглядом нагадує водночас і представницький особняк, і шикарну крамницю. Симетричний фасад з високими засксленими дверима парадного входу в центрі та з великими, схожими на вітрини, вікнами обабіч, розкреповано й декоровано в дусі неоампір. Цей стиль набув поширення в архітектурі 1910-х рр., і особняк на Спаській, 12 нагадує також особняк на Шовковичній, 14. Портал парадних дверей оформлено парою тричвертних колон з капітелями іонічного ордера, що тримають розвинений антаблемент з розірваним фронтоном та великим ліпленим картушем. Значно стриманіше оздоблено бічний, дворовий фасад.

А на тлі глухого парапету, позначеного декоративними ампірними вазами, дано в обрамуванні акантового листа зображення металовиробів — швелера, зубчастого коліщатка, ланцюгів тощо. Це мало символізувати рід занять власника особняка: тут містилися контора і правління акціонерного товариства «Т. М. Апштейн і сини для залізо-технічної торгівлі та лісопромисловості». Товариство, засноване 1890 р., було трансформовано в акціонерне 1913 р. Основний капітал становив 1,3 млн руб.

Виробництво (два тартаки) розміщувалося на Кухмістерській слобідці, дров'яні склади — в Київській гавані, а торгові склади «Залізо» — на вул. Волоській, ріг Хорива, 26/19 та на Спаській, 12. Технічний відділ мав адресу: Хрещатик, 2, а сам Тев'є Мойсейович у 1910-х рр. мешкав на Липках, в особняку, побудованому архітектором Е. Брадтманом для купця С. Аршавського —

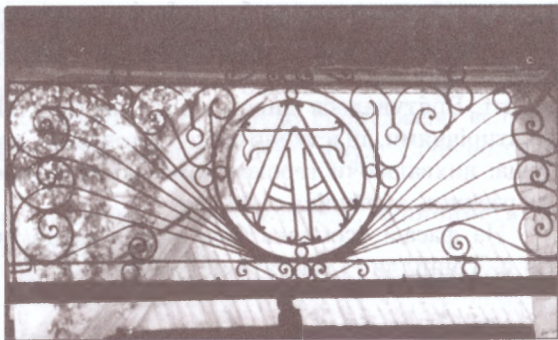

Будинок по вул. Спаській, 12. 1930-і рр.

вул. Лютеранська, 23 (див.). Т. Апштейну належав також прибутковий будинок по Хрещатицькому провулку, 7.

Підприємцями були й інші Апштейни: Льву Мойсейовичу, київському 2-ї гільдії купцю, належав великий прибутковий будинок по вул. В. Васильківській, 40, син Тев'є – Яків, київський 2-ї гільдії купець, мав цвяховий заклад на Глибочиці, 16, інші сини були при батьківському товаристві, а на сина Соломона записано дачу в Пуща-Водиці.

Монограма «Т. А.»
над воротами
будинку по
Хрещатицькому
провулку, 7.
1993 р.

Реклама.
Поч. XX ст.

Зі встановленням у Києві радянської влади у лютому 1919 р. комсомольські активісти організували в націоналізованому особняку Т. Апштейна молодіжний клуб. Тут читалися лекції й доповіді, працювала бібліотека та гуртки художньої самодіяльності. А влітку 1919 р. з цього будинку по вул. Спаській, 12 вирушило сто кийвських комсомольців-добровольців на придушення антибільшовицького селянського повстання, керованого Зеленим (Данило Терпило), уродженцем с. Трипілля на Київщині. В його загонах налічувалося понад 30 тис селян-повстанців, і цей стихійний протест мав широку підтримку селянства. Звичайно, похід загону кийвських комсомольців, необстріляних юнаків, запалених комуністичними гаслами, хоч і об'єднаних з 2-м караульним полком, був наївністю, приреченою на трагедію. Що, врешті, і сталося. Стомлені 55-кілометровим переходом, вони полягали спати в хатах села Трипілля і були жорстоко перебиті. Врятувалося дивом лише шестеро. Цю трагедію потім, десятиріччями, підступно використовувала комуністична пропаганда, вихваляючи героїзм комсомольців-городян та ганьблячи «мерзенних куркулів» — селян.

На фасаді особняка було встановлено меморіальну дошку, а в с. Трипілля — пам'ятник-обеліск.

НА ПЕЧЕРСЬКУ

Печерськ, назва якого походить, ясна річ, від лаврських печер, займає підвищене плато, що лежить у межах схилів до Дніпра та долин Клову, Либеді й Наводницького струмка. Цей обшир історично займали монастирі та фортеці і все, підпорядковане цим об'єктам.

Тут не склалося ні економічного, ні соціального підґрунтя для спорудження особняків — у тому розумінні будівель, про які йдеться в цій книзі.

Лише один, причому саме так і названий — особняк, був споруджений тут, на Московській, 5, навпроти найбільшого промислового закладу Печерська — заводу «Арсенал». Проте, як зазначатиметься нижче, і цей будинок дуже швидко втратив «статус» особняка, перетворившись на звичайний прибутковий.

Але після Другої світової війни на терені Печерського адміністративного району виникли кілька «масивів», забудованих саме особняками, — на схилах Наводницького яру, на Багриновій горі та ін. Було розроблено низку типових проектів «мінімальних», як вони офіційно називалися, «котеджів», що споруджувалися цілими вулицями. Тоді ж, у 1950 рр., за Московською брамою Київської фортеці було споруджено великий особняк для командувачів військами КВО (вул. Січневого повстання, 33).

Не порушуючи принципу нашої розповіді, зупинимось лише на спорудах сторічної давнини.

МОСКОВСЬКА, 5 (кол. 5/2)

Цей двоповерховий особняк з напівпідвалом і мансардою (пізнішого походження) споруджено за проектом домовласника «міщанина м. Києва, колишнього іноземця», техніка Андрія-Фердінанда Кіндратовича Краусса.

15 травня 1899 р. він подав до міської управи прохання і креслення на «синьці» одночасно з підпискою про нагляд і керівництво над спорудженням власного будинку.

Як видно з креслень, що збереглися в архіві, особняк був спершу розрахований на одну велику родину. На першому поверсі, з передпокою двері вели до кабінету з широким вікном посеред ризаліту та до просторої, на три вікна вітальні. Ці дві парадні кімнати дивились вікнами на вулицю. У двір виходили три вікна їдальні та ще двох маленьких кімнаток. На другий поверх вели кругі сходи — до семи невеличких окремих кімнаток. За рахунок навкісної лінії ділянки правий глухий торець утворював скошені кімнати. З допоміжного приміщення біля їдальні вузькі сходи збігали у напівпідвал, де містилися кухня, комори та кімнати для прислуги. Посеред двору стояв двоповерховий флігель служб з каретним сараєм та льодовнею під ним, зі стайнею і корівником на першому поверсі та трьома кімнатками і кухнею — на другому.

На горищі самого особняка, повторимо, саме так і названо-го в документі 1900 р., містилася пральня. Опалення в особняку було водяне.

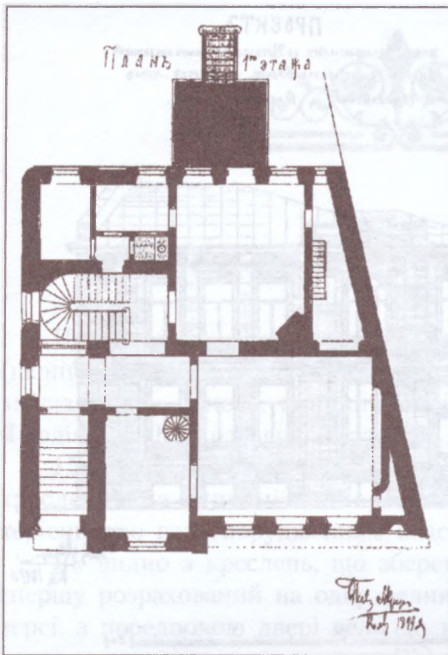
Чоловий фасад дістав асиметричну композицію з бічним розташуванням входу, зі зміщеним ліворуч ризалітом, увінчаним фронтоном, з балконом, огороженим густо зібраними горизонтальними прутами, прикрашеними накладними металевими

Проект особняка
по вул. Московській, 5
з автографом техника
А. Краусса. 1899 р.

квіточками. Другого такого балкону в Києві немає. Праворуч по фасаді, в ніші-екседрі, замість проектної вази, встановили жіночу круглу скульптуру.

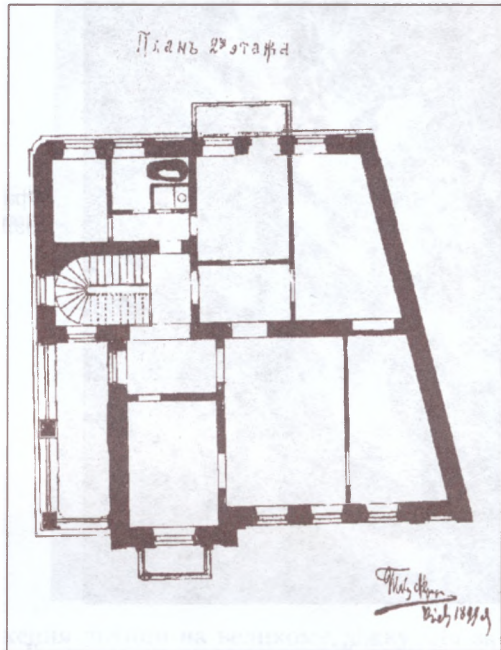
Брати Краусси були в Києві людьми відомими, вкладали свою працю у різні сфери діяльності: Мартін Кіндратович і Микола Кіндратович працювали в банках, Фрідріх Кіндратович обіймав посаду австро-угорського консула в Києві. Та найпомітнішим і через сто років залишився у Києві творчий доробок Андрія-Фердінанда Кіндратовича Краусса, діяльність якого припала на час знаменитої київської «будівельної лихоманки» кінця XIX ст., коли за проектами і під наглядом А. Краусса було зведено понад сорок багатоповерхових прибуткових будинків та особняків. Найбільше тих споруд залишилося на Маріїнсько-Благовіщенській, В. Васильківській, М. Васильківській, Святославській вулицях. Як яскравий, добре відомий киянам приклад, назвемо колишній готель «Оріон» біля Бессарабського критого ринку.

План 1-го поверху.
1899 р.

А на Московській, 5/2 щось склалося не так, як гадалося, бо чомусь технік А. Краусс, ще тільки оформляючи документи на будівництво, доручення на подання прохання і на дозвіл передав братові Карлу Крауссу. А 4 січня 1900 р. звернувся до міського кредитного товариства з проханням про довгострокову позичку в розмірі 40 тис. руб. терміном на 38 років і 4 місяці під заставу нерухомого майна — особняка по вул. Московській, 5/2. Цивільний інженер Є. Толстой оцінив нерухомість у 44 тис руб., а 6 квітня 1904 р. садибу А. Краусса, з банківським боргом у 30875 руб. було продано з публічних торгів за 37095 руб. генерал-лейтенанту В. Саранчову. Невдовзі, 7 лютого 1905 р., за купчою, особняк перейшов у власність київського 1-ї гільдії купця Лазара Павловича Черноярова, відомого фабриканта цегли, та купецького сина Дмитра Борисовича Орлова. На цей час особняк було вже переплановано й надбудовано: замість одноквартирного на 15 кімнат, він мав тепер п'ять кімнат з кухнею у напівповерсі, сім кімнат з кухнею і ванною — на першому поверсі,

План 2-го поверху.
1899 р.

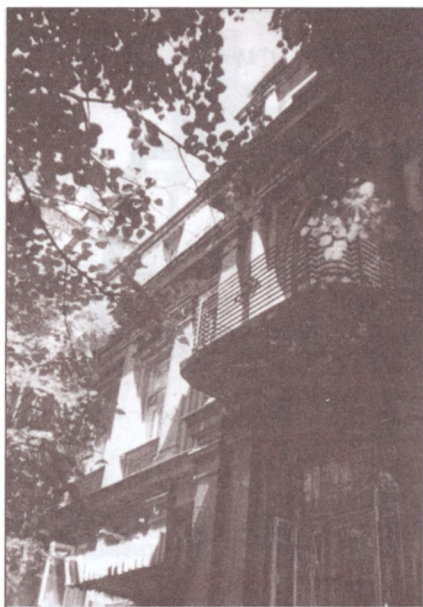

та дві кімнати з кухнею, три кімнати з кухнею і шість кімнат з кухнею і ванною — на другому. Крім того, на садибі, що займала наріжне з вул. Левандовською місце, було споруджено великий, у п'ять і чотири з половиною поверхи прибутковий будинок з фасадами на Московську та Левандовську вулиці.

Згодом особняк зазнав суттєвих переробок зовні і всередині: добудовано частину з воротами, водяне опалення замінено на пічне, перероблено сходи тощо — особняк став так само прибутковим будинком. Вартість всієї садиби дорівнювала вже 234230 руб., за оцінкою Є. Толстого.

Під час Другої світової війни більший будинок було зруйновано і замінено новим, наріжним, а особняк знову переплановано.

У липні 1905 р. квартиру з трьох кімнат найняв тут двадцятирічний підпоручик, випускник Миколаївського військово-інженерного училища Борис Петрович Жаданівський. Це було зручно, бо він мав призначення у 5-й понтонний батальйон 3-ї саперної бригади, дислокований тут-таки, на Московській, 24, у

Фрагмент фасаду.
1999 р.

так званих Жандармських казармах. Дворянин, син інженер-капітана, юний Жаданівський перейнявся пропагандою РСДРП, і, коли, на тлі загальнополітичних заворушень в Росії, спалахнуло повстання саперів у Києві, він очолив цю акцію. Вранці 18 листопада (1 грудня) 1905 р. озброєні солдати трьох рот 3-ї саперної бригади (загалом близько 800 багнетів) рушили з Московської вулицями Києва, залучаючи до свого походу солдатів інших військових частин та робітників.

Близько 5 тис. демонстрантів попрямували з Жилинської на Галицький майдан (пл. Перемоги) у бік Шулявки. Але тут їх перестріли частини, що залишилися вірними присязі, і розстріляли колону, яка, перетворившись на натовп, кинулася врозтіч. Поранений у груди Б. Жаданівський незабаром був знайдений, заарештований і засуджений до страти.

Генерал В. Сухомлинов, тодішній командувач військами КВО, згадує про повстання саперів, ясна річ, без революційного пафосу. Ось рядки з його спогадів стосовно Бориса Жаданівського, якого генерал відвідав у Київському військовому шпиталі:

Технік А.-Ф. Краусс.
Фото В. Висоцького

«Справляв він враження дитини на великому ліжку. На запитання моє, чи усвідомлює він, який злочин скоїв та чи розкаюється в цьому, з блискучими очима, сповнений ентузіазму, ця дитина-офіцер відповів мені, що він «переконаний революціонер». Після одужання його судили і винесли смертний вирок. Я пом'якшив покарання, і він був відправлений на заслання. По дорозі потяг був зупинений, і офіцера викрали. Але сил у нього не вистачило піти далеко, і в найближчому селі він був знову заарештований».

Сухомлинов не цікавився подальшою долею «дитини-офіцера». Лютнева революція звільнила Бориса Жаданівського і він поїхав до Криму виправляти підірване в Шліссельбурзькій фортеці здоров'я. Не змінивши поглядів і переконань і після дванадцяти років важкого ув'язнення, взяв участь у збройній боротьбі з німецькими окупантами в Криму і загинув у бою як належить офіцерові.

На фасаді будинку по вул. Московській, 5 встановлено бронзову меморіальну дошку з портретом Б. Жаданівського (скульптор А. Банников, архітектор А. Сницарев, 1969 р.).

Штабс-капітан П. М. Нестеров.
1914 р.

І знов про долю особняка.

8 квітня 1909 р. Л. Чернояров помер, а в жовтні того ж року нерухоме майно вдови особистого почесного громадянина М. Черноярової було заставлено генерал-лейтенантові В. Саранчову. Але згодом знову перейшло винятково у володіння вдови.

З адресних довідників видно, що на 1914 р. по вул. Московській, 5 мешкав Микола Краусс, а брати Андрій та Карл — по вул. Басейній, 14. Невідомо, як склалася їх подальша доля з початком Першої світової війни.

У 1914 р. в цьому ж будинку, колишньому особняку, оселився штабс-капітан Петро Миколайович Нестеров. Він народився у Нижньому Новгороді, закінчив Михайлівське артилерійське училище та, захопившись авіацією, 1912 р. закінчив повітроплавну школу в Петербурзі. Від 1913 р. — начальник авіаційного загону 7-ї повітроплавної роти в Києві, незабаром — начальник 2-го корпусного загону 3-ї авіаційної роти. П. Нестеров увійшов до світової історії авіації як засновник вищого пілотажу, що зародився, фактично, у київському небі. Саме в Києві на Сирецькому військовому летовищі 27 серпня (9 вересня) 1913 р. вперше у

Штабс-капітан
П. М. Нестеров
з дітьми.
1914 р.

світі П. Нестеров здійснив замкнену петлю у вертикальній площині — так звану «мертву петлю», або ж — петлю Нестерова, одну з фігур вищого пілотажу. Варто нагадати, що до цього інструкції суворо забороняли польоти з крутими віражами, дозволяючи літати лише в горизонтальному положенні. Так само вперше в історії авіації П. Нестеров взяв участь 1913 р. у груповому польоті з посадками на незнайомій місцевості за маршрутом Київ — Остер — Ніжин — Київ; згодом здійснив рекордні перельоти Київ — Одеса — Севастополь, Київ — Гатчина. Петро Миколайович багато експериментував, проектував і... любив співати українських пісень.

З початком Першої світової війни він перебував у діючій армії на Південно-західному фронті, здійснив кілька бойових вильотів. А 26 серпня 1914 р. загинув у бою над Жовквою поблизу Львова, застосувавши повітряний таран своїм літаком «Моран» проти австрійського літака «Альбатрос», керованого бароном Фрідріхом фон Розенталем, коли той провадив повітряну розвідку розташування російського авіазагону, що дислокувався,

Фрагмент фасаду.
1999 р.

до речі, в його ж, барона, родовому маєтку. Обидва противники добре це знали...

Після падіння (спадокронів, чи легкоспадів, чи парашутів тоді ще не було) П. Нестеров був пограбований і роззутий російськими ж солдатами-мародерами. Його тіло відправили до Києва і, після жалобної відправи у Миколаївському військово-му соборі на Печерську, урочисто поховано на Аскольдовій могилі. А 1934 р., при ліквідації цього аристократичного кладовища, останки П. Нестерова було перенесено на Лук'янівське цивільне кладовище. Саме відсутність взуття дала можливість ідентифікувати останки...

Ім'ям П. М. Нестерова 1958 р. названо в Києві вулицю, а на фасаді особняка по вул. Московській, 5, встановлено 1977 р. бронзову меморіальну дошку з портером авіатора (скульптор К. Кузнецов, архітектор В. Гнезділов).

За адресними довідниками на 1915 р. будинок по вул. Московській, 5 належав Едуарду-Маврикію-Артуру Горватту, який мешкав по вул. Львівській, 10, мав численну нерухомість у Києві.

Із встановленням радянської влади колишній особняк використовувався для розміщення різних установ.

Що ж до особи першого власника, автора проекту А.-Ф. Краусса, то, повторюючись, зазначимо, це був дуже здібний, як тоді він називався, технік, але ж, власне, архітектор, у творчому доробку якого десятки великих прибуткових будинків, готелів, особняків, забудованих у Києві. Він був одним з найплідніших авторів, прихильником неоренесансу, а споруджені за його проектами та під особистим наглядом будинки вже сто років стоять непохитно й міцно. Ось адреси кращих: вул. Басейна, 1/2, 2, 15; В. Васильківська, 1, 10, 24, 41, 44, 54; М. Васильківська, 22, 28, 30; Б. Хмельницького, 26; Саксаганського, 10, 28, 43, 44, 81, 89, 91, 147/5; О. Гончара, 90/1; Хрещатицький пров., 3; Ярославів Вал, 16; Рейтарська, 25; Михайлівська, 11, 22; Пушкінська, 6; Спаська, 8; Дмитрівська, 19; Кузнечна, 14 та ін.

І цей доробок видатного зодчого — вартий меморіальних пам'яток на його честь.

ОСОБНЯКИ ЛУК'ЯНІВКИ

У старому Києві Лук'янівська поліційна дільниця починалася від Обсерваторного провулку (нині — вулиця) та Вознесенського або Іларіонівського узвозу (вул. Смирнова-Ласточкина) і простягалася на північ, у межах Брест-Литовського шосе (просп. Перемоги), схилами гори Шекавиці та урочищ Сирець і Реп'яхів яр. Центральною вулицею Лук'янівки була «вісь» Львівська — Велика Дорогожицька (Артема-Мельникова).

Власне, як район заселення Лук'янівка почала інтенсивно розбудовуватися після руйнівної повені 1845 р., коли вода в Дніпрі поблизу Києва піднялася на сім метрів, і багато подолян залишилося без даху над головою. Їх розселили по Житомирській дорозі — давньому шляху, що вів од Житомирської застави (сучасна Львівська площа) вододілом між долинами Либеді, Глибочиці, Сирця, через літописні Дорогожичі (там доброї дороги зичили), на захід — до Житомира, Львова й далі. Від Лук'янівської площі, де теж здавна, як і при всякому перетині чи розгалуженні доріг, існував ринок, розходилися вулиці Велика Дорогожицька (Мельникова) та Старий Житомирський шлях (Дегтерьовська).

З розбудовою міста, зі зміною кордонів адміністративних районів та розширенням поняття «Центр», Лук'янівкою стали вважати той історичний терен, що починався за перетином Львівської вулиці і Кадетського шосе (вул. В'ячеслава Чорновола) і сягав Реп'яхового яру.

Розповідаючи про особняки Лук'янівки, керуватимемося старим адміністративним поділом, оскільки й забудова, про яку йтиметься, виникла саме тоді — сто або й більше років тому.

Якщо до Липок тяжіла вища адміністрація, аристократичні та плутократичні родини, а на Подолі селилися не вельми заможні ремісники й торгівці, то на Лук'янівку з часом звернула увагу трудова інтелігенція. Тут, на узвишші, на відміну від долишнього Подолу, і кліматичні умови були кращі, і не було такої скупченості, відчувався простір і дихання гаїв та дібров, та й життя обходилося дешевше. Завдяки майже прямій головній артерії та прокладеній по ній трамвайній лінії у 1894—1895 рр. зв'язок з центром теж був зручний. Згодом трамваї ходили вже від В. Дорогожицької по Осіївській, Овруцькій, Нагірній, Багговутівській та Макарівській, сполучаючи від 1904 р. Лук'янівку з Куренівкою. Цей останній відтинок, що пролягав по схилах Реп'яхового яру, за свою мальовничість навіть дістав поетичну назву «Київська Швейцарія». У Києві завжди полюблили гучні назви, а київським інженерам-транспортникам і шляховикам не бракувало сміливості.

Лук'янівка межувала з урочищем Сирець, що вважалося, втім, як і сама Лук'янівка, особливо її нагірна частина, дачною місцевістю. Наявність тут військових частин робила район безпечнішим і щодо громадського порядку. Адже на Лук'янівці містилися казарми Бессарабського (Львівська, 23), Тираспільського (В. Дорогожицька, 68), Бендерського (Кадетське шосе, 22), Луцького (Дегтерьовська, 11) піхотних полків, Артилерійські казарми (Табірна, 1) та ін. Щоліта піхотні війська Київського гарнізону ставали наметовим табором на Сирці, і на цей час діяла окрема трамвайна лінія — від церкви св. Федора (ріг Багговутівської та Овруцької) до таборів.

Крім сумнозвісного Лук'янівського тюремного замку (губернська тюрма, нині — слідчий ізолятор), тут розмістився ряд благодійних та громадських закладів, де могли докласти розуму й рук люди інтелігентної праці. Навпроти Лук'янівського ринку стояв однойменний Народний дім Комітету опіки про народну тверезість («Клуб трамвайників»). Цей заклад провадив значну культурно-просвітницько-виховну роботу, тут діяли гуртки, влаштовувалися спектаклі тощо, існував притулок.

На вул. Гоголівській, 39 містився «Дім працелюбності» з Ольгинським дитячим притулком; на Дикій, 11 — Лук'янівське попечительство про бідних; при церкві св. Федора — Лук'янівське

Вулиця Львівська і Вознесенська церква. Кін. XIX ст.

дамське попечительство про бідних зі школою домоводства на Якубенківському провулку, 10; на В. Дорого-жицькій, 10 – Києво-Кирилівська богадільня з притулком-яслами; на Дегтерьовській, 9 – знаменитий благодійний заклад ім. М. П. Дегтерьова, кілька притулків діяли при лікарні По-кровського жіночого монастиря; а ще на Овруцькій, 2, 14 та на В. Дорогожицькій, 79 – Олексіївський притулок для дітей військовиків; на Макарівській, 3 – школа-притулок для глухонімих та ін.

Промисловість на Лук'янівці тоді тільки-но починала розвиватися, хоча на поч. XX ст. вже існували Дніпровський машинобудівний завод (ВО ім. Артема) та кабельний завод (ВАТ «Укркабель»).

Заклади освіти на Лук'янівці були представлені 6-ю чоловічою гімназією (В. Дорогожицька, 75), приватними жіночими гімназіями Н. Конопацької (Львівська, 18), «групи батьків» (Львівська, 76), А. Жекуліної (Львівська, 27) – з вечірніми вищими жіночими курсами. Діяли церковно-вчительська школа (Багговутівська, 2), Земська фельдшерсько-акушерська школа (В. Дорогожицька, 50), школа нянь-фребелічок (Львівська, 25), заклади початкової освіти: 1-е Міське двокласне училище

Покровський монастир. Поштівка поч. XX ст.

ім. М. В. Гоголя (Гоголівська, 39), шість міських парафіяльних училищ, кілька підготовчих училищ та дитячих садочків. Були ще школа живопису й ліплення акад. В. М. Галинського (Львівська, 14), музично-педагогічні курси В. М. Мулової-Барщевської (Львівська, 40), різні курси й школи крою та шиття, ритмічної руханки (!) тощо.

На спеціально обладнаному спортивному полі на вул. Пилипівській (нині – вул. Дончука) влітку 1913 р. відбувалися ігри першої Всеросійської Олімпіади.

Мешканці Лук'янівської дільниці задовольняли свої релігійні потреби в храмах Покровського монастиря, а також у двох парафіяльних церквах – Вознесенській (Львівська, 44), спорудженій у 70 рр. XIX ст., та Федорівській (Багговутівська, 4), зведеній 1872 р. У цих храмах лук'янівці зверталися до Бога, тут хрестили дітей, брали шлюб, тут їх відспівували, проводжаючи в останню путь – на Лук'янівське кладовище, засноване 1878 р. Поруч містилися єврейське та караїмське кладовища. На всіх цих кладовищах знаходили вічний спочинок переважно мешканці Лук'янівки. Нині Лук'янівське цивільне

кладовище — Державний заповідник, пантеон слави української інтелігенції.

Поблизу Лук'янівського християнського кладовища містився споруджений за проектом архітектора В. Городецького стрілецький тир із сажковим павільйоном Київського відділення Імператорського товариства розмноження мисливських і промислових тварин та правильного полювання. А на Львівській, 14 — Польське гімнастичне товариство.

Вже діяли сінематографи «Меркурій» (Львівська, 76) та «Сіне-Фон» (Брест-Литовське шосе, 24).

З медичних закладів у Лук'янівській дільниці найбільшими були лікарня Імператора Миколи II при Києво-Покровському жіночому монастирі з безкоштовною амбулаторією, Єврейська лікарня (нині — обласна) — також з безкоштовним лікуванням, споруджена і утримувана на кошти коробочного збору з кошерного м'яса (тобто з ритуально забитої птиці різниками на базарах) і приватних жертводавців та безкоштовна лікарня Цесаревича Миколи для чорноробів (нині — Охматдит). А ще діяли амбулаторне відділення лікарні Кирилівських богоугодних закладів, лікарня при губернській тюрмі, лікарня при благодійних закладах, заснованих М. П. Дегтерьовим, лікарня для душевно- та нервовохворих і алкоголіків М. М. Ліхтермана, Римо-католицька лікарня ім. Станіслава Сирочинського (нині — Інститут нейрохірургії), санаторій для душевно- та нервовохворих, утримувана лікарями М. Д. Горбуновим та А. Г. Сікорським тощо.

Звичайно, інтелігенція, яка працювала в усіх цих та ще багатьох інших закладах, здебільшого прагнула знайти їй помешкання ближче до місця роботи. Ті, хто мав матеріальні статки та бажання, зводили власне житло (хоч і не завжди особняки) або ж наймали помешкання у прибуткових будинках, що почали вже зводитись і на досить віддалених вулицях Лук'янівки. Так само й офіцери військових частин, дислокованих на Лук'янівці, звичайно, наймали житло поблизу. Але ж і особняки будувалися.

Серед мешканців Лук'янівки початку ХХ ст. — чимало відомих імен: художники А. А. Крюгер-Прахова, П. О. Мазюкевич, В. К. Менк, О. О. Мурашко, В. Д. Орловський, М. К. Пимоненко,

Федорівська церква і каплиця. Кін. XIX ст.

І. Ф. Селезньов; письменники І. С. Нечуй-Левицький та Олена Пчілка; громадський діяч І. І. Щітківський; композитори Г. А. Бобінський, М. Д. Леонтович, К. Г. Стеценко; професори Київської духовної академії О. І. Булгаков, М. І. Петров; архітектори Е. П. Брадтман, В. П. Моцок; біолог М. В. Кашенко; десятки інженерів, а серед них — такі всесвітньовідомі імена, як Є. О. Патон, С. П. Тимошенко, та ще десятки лікарів, учителів, журналістів. Звичайно, як уже зазначалось, далеко не всі вони мешкали у власних будинках (дехто мав просто дачу), але своєю присутністю, громадською активністю впливали на оточення і оточуючих.

Наскільки різним і строкатим був склад власників особняків, настільки ж різними були лук'янівські особняки за архітектурою й комфортом. Будиночок по вул. Нагірній, 13/2 має всі ознаки «зразкового» п'ятивіконного фасаду, характерного ще на поч. XIX ст., за давнім українським звичаєм потинькованого й побіленого. Відгомін англійської готики, якою

Особняки Києва

захоплювалися у Києві у 1870-і рр., присутній на фасаді будиночка по вул. Овруцькій, 29. У типово київському «віденському ренесансі» оздоблено особняки по вул. Осієвській, 14. Зразки раннього модерну збереглися на Нагірній, 14, 17, розвиненого — на Багговутівській, 14 та Мельникова, 8. У стилі українського національного романтизму оздоблено особняки на Кудрявській, 9А, Полтавській, 4 (знищено). Нагірній, 23. Пізній модерн увічнений на Осієвській (Герцена), 6.

Трагічно склалася доля власників і мешканців лук'янівських особняків у роки революції. Хтось шукав долі далеко від Києва, хтось загинув, як художник О. О. Мурашко, підступно вбитий 14 червня 1919 р. на Лук'янівці, яку так любив.

Із встановленням радянської влади більшість особняків Лук'янівки була націоналізована та пристосована до нових потреб. Деякі з них набули статусу «спецособняків», як «відвойоване добро», де стали мешкати, ховаючись за високими парканами, вищі особи радянської України; інші ущільнили переселеними з нетрищ лук'янівськими бідняками. Чимало особняків було знищено: немає вже гарної оселі О. О. Мурашка по вул. Багговутівській, 25, будиночка батьків О. Ю. Шмідта по вул. Верхній Юрківській, 32, особняка Соколових по вул. Татарській, 1, будинку І. Щітківського по вул. Полтавській, 4 (архітектор В. Г. Кричевський). З часом зникла давня забудова цілих кварталів. Час і байдужість беруть своє.

АРТЕМА, 46 (кол. Львівська, 44)

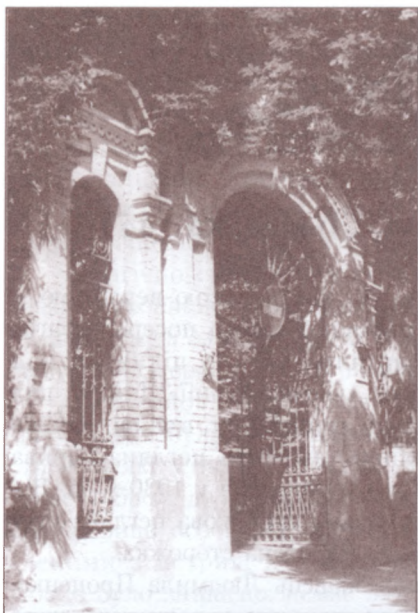
Цей двоповерховий, з півкруглою терасою-верандою у центрі фасаду особняк стоїть незвично вільно посеред решти щільної забудови сусідніх кварталів, високо піднятий над рівнем вулиці і віднесений далі од «червоної лінії». Історія цієї садиби характерна для долі Києва й киян ХХ ст. взагалі. Раніше на тому пагорбі, де стоїть особняк, височіла цегляна церква Вознесіння, споруджена у 1870 р. і зруйнована у 1930-х рр. Від церковного подвір'я залишилася тільки триаркова цегляна брама, обіч якої ще у 1970-х р. стояла мурована сторожка.

Як пише київський некрополознавець Людмила Проценко, «на цвинтарі Вознесенської церкви ще довго ховали переважно високоповажних громадян, особливо інтенсивно це відбувалося в роки громадянської війни, аж до кінця 1920-х рр., коли церква перестала функціонувати і цвинтар припинив існування як кладовище. Деякі поховання перенесено на Лук'янівське кладовище, але, на жаль, серед них не було поховання яскравого представника українського письменства Грицька Григоренка».

Йдеться про Олександру Євгенівну Судовщикову-Косач, дружину Михайла Петровича Косача, брата Лесі Українки, письменницю і громадську діячку, авторку гостронатуралістичних оповідань. Повне зібрання її творів у двох томах побачило світ у харківському видавництві «Рух» 1930 р.

Там само поховано поета, історика літератури Володимира Михайловича Отроковського (1892—1912), а на пам'ятнику була епітафія:

«Нежней не могут быть слова,
Печальней звать не могут звуки,
Чем свет весны и синева
Над тихим кораблем разлуки».

Колішня церковна брама
по вул. Артема, 46. 1996 р.

Збігли роки. На початку 1944 р. війська І Українського фронту, після визволення Києва, продовжували наступ на Захід. Поблизу м. Кременця на Тернопіллі командувач фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін з групою штабних офіцерів та охороною потрапили на дорозі в засідку, влаштовану боївкою Укр-раїнської повстанської армії (УПА). Пораненого в ногу командувача одвезли до Києва, до шпиталю, що містився в колишній жіночій гімназії А. Жекуліної, потім школи № 138 на вул. Артема, 27. Спершу лікування, очолюване головним хірургом Червоної армії М. Бурденком, йшло

цілком задовільно, але раптом виявилось зараження рани. У такій ситуації лікарі всю надію поклали на застосування новітнього тоді пеніциліну. Але, як пише у мемуарах М. С. Хрущов — тоді перший секретар ЦК КП(б)У і член Військової ради І Українського фронту, — застосувати пеніцилін можна було «тільки за згодою Сталіна, а Сталін вперся... Мотив висувався такий: пеніцилін був не радянський (у нас його ще не було), а американський, і Сталін вважав, що пеніцилін може бути зараженим: із США можуть послати заражений пеніцилін, щоб послабити наші сили, отже лікувати цими ліками такого значного військового діяча, як Ватутін, неприпустимий ризик».

В результаті сорокатрирічний генерал помер 15 квітня 1944 р. Засмучений непоправним горем Хрущов, інтуїтивно відчуваючи і свою провину (хоч він і не лікар і нічим не міг зарадити), поховав фронтового друга з належною шанобою в Маріїнському парку, а на могилі спорудив величний пам'ятник, узгоджений із

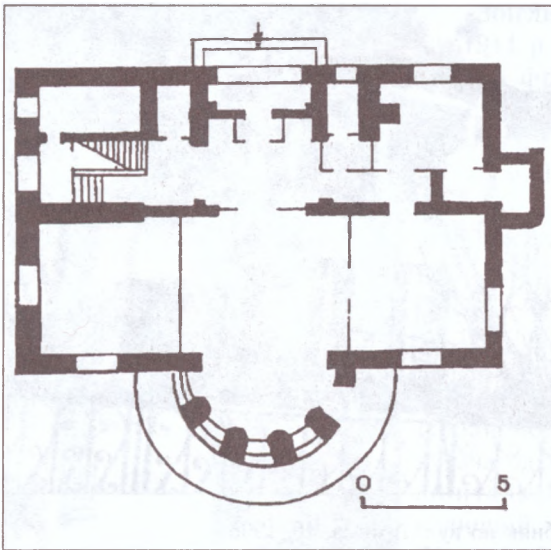

Особняк по вул. Артема, 46. 1996 р.

Сталіним, включно з написом: «Генералові Ватутіну від українського народу». Скульптуру для пам'ятника виконав Є. В. Вучетич, а відкриття монумента відбулося 25 січня 1948 р. у присутності В. М. Молотова, запрошеного тоді до Києва з нагоди 30-річчя УРСР.

Відтоді цей напис сприймається завжди дещо двозначно: то що ж «від українського народу» — вдячність за визволення чи помста за помилковий Букринський плацдарм, де загинули тисячі й тисячі синів України, а Київ звідти взяти не вдалося?...

Вдова генерала, Тетяна Романівна Ватутіна, збиралася оселитися у Києві назавжди. Влітку 1946 р. їй відвели ділянку землі площею 0,5 га на Десятинному провулку, 10. Як видно з архівного документа, передбачалося «збудувати житловий будинок з підвищеним архітектурним оформленням». Втім, довелося скоритися перед позицією археологів: незважаючи на подання головного архітектора міста О. Власова та рішення Київміськвиконкому, своєї візи не поставив представник інституту археології АНУ Д. Бліфельд — адже йшлося про нове будівництво на терені заповідника.

План
1-го поверху.

На початку 1948 р. на садибі колишнього храму по вул. Артема, 46 з'явився двоповерховий, з декоративним в українсько-му дусі ліпленням, особняк, з окремо поставленим підземним гаражем. Проектував особняк тоді ще молодий архітектор Анатолій Володимирович Добровольський, згодом — автор багатьох відомих київських споруд повоєнних часів. То було урядове замовлення — особняк для родини загиблого генерала М. Ф. Ватутіна. Втім, вдова не скористалася з такої ласки Хрущова і поїхала до Росії, залишивши Україну і Київ, де її чоловік ще у 1937—1938 рр. був начальником штабу КОВО, восени 1943 р., визволяв Київ, а невдовзі навіки ліг у київську землю, до речі, на місці теж церкви — Олександро-Невської, зруйнованої тоді ж, як і Вознесенська. Такі-от збіги.

Ошатний особнячок недовго стояв порожнім: сюди переселився з Обсерваторної, 6 (див.) голова Співки письменників України, лауреат Сталінських премій, драматург О. Е. Корнійчук з дружиною, польською письменницею Вандою Василевською. Тут подружжя мешкало до 1957 р., коли переїхало на Липки.

Архітектор В. А. Добровольський

Потім в особняку містився Палац реєстрації новонароджених, де малюків «звезділі», щоб батькам не кортіло їх хрестити в храмі Божому. Так своєрідно й вигадливо намагалися за радянських часів створити нові побутові обряди, хоч би й на тому самому місці, де раніше стояла одна з двох парафіяльних церков Лук'янівської дільниці — Вознесенська.

А на початку 1990-х рр. тут розмістився український фонд «Відродження». Під час ремонту приміщень виявлено записку, що пролежала у схованці десятки років. Її залишили будівельники. Ось повний текст, у перекладі з угорської:

«Київ, 1948, лютого 10.

Цей будинок будували 20 чоловік угорських військовополонених, це їхня чесна робота. Хто знайде цю записку: пригадай про роботу рук угорського чоловіка».

На звороті — 20 прізвищ, із зазначенням військових звань та фаху: муляри, теслі, штукатурки, слюсарі, від керівника бригади — до кухаря.

БАГГОВУТІВСЬКА, 14

Цей особняк незвичної архітектури — асиметричний та все-фасадний — зведено близько 1910 р. вже цілковито за канонами функціоналізму. На жаль, цікава пам'ятка зазнала перебудов і перепланувань, що спотворили її ззовні й зсередини, адже від 1927 р. особняк пристосовано під клуб заводу «Укркабель».

Раніше парадні двері були зі сходу, і до бельєтажу ведуть широкі сходи, огорожені бетонним парапетом у давньогрецькому стилі. Фасади декоровано в дусі стилю модерн, з облямуванням величезних вікон орнаментальним ліпленням з каштанового листа. На північно-східному розі розміщено великий картуш, можливо, колись — з ініціалами господаря, фланкований алегоричними постатями чоловіка з мечем, та жінки.

Всі приміщення згруповано обабіч центральних чотири-маршових сходів, освітлюваних скляною стелею, де частково ще збереглося заповнення із стільникових склоблоків. Привертає увагу кована огорожа сходів, оздоблена накладними штампованими пташиними крилами та завершена зручним у дотику дубовим поруччям. В інтер'єрах збереглися ліпні карнизи, розетки, розроблені у стилі модерн.

Як видно з книги оціночного збору Лук'янівської дільниці, садиба по вул. Багговутівській, 14, площею 349 кв. саж. (0,16 га) належала полковнику Володимиру Антоновичу Бенсону, від якого перейшла у власність до підполковника (згодом — полковника у відставці) Олександра Леонардовича Козаровського. У 1909 р. нерухомість ця давала 400 руб. валового доходу.

Цінність нерухомого майна обчислювалась тоді у 1400 руб., у 1910 р. — 1220 руб., і в 1911 р., — 3980 руб. при валовому доході у 1200 руб. Наведені дані дозволяють зробити (за браком

Колишній особняк по вул. Багговутівській, 14. 2000 р.

інших свідчень) припущення, що цей особняк і було зведено незадовго до 1911 р. Певною мірою, це підтверджує і архітектурна стилістика. Ймовірно, не випадковим став і сюжет оздоблення картуша: чоловік з мечем має символізувати рід діяльності господаря — військового.

Після націоналізації, тут у 20-х роках ХХ ст. містився дитячий будинок № 28, потім, як зазначено вище, — клуб. Задля цього побудовано кінопроекторну, другі сходи тощо. Планування ділянки так само зазнало змін: знищено старі насадження, служби, паркан, браму. Натомість перед особняком встановлено стелу з іменами працівників заводу «Укркабель», які загинули в роки Другої світової війни.

ГЕРЦЕНА, 6 (кол. Осіївська, 6)

Особняк, що являє 2,5-поверхову будівлю, було споруджено перед початком Першої світової війни для міського архітектора Едуарда Петровича Брадтмана (1856—після 1926), вірогідно, за його ж проектом.

Вузька й видовжена в глиб садиби ділянка зумовила й відповідний план особняка, що завширшки ступінчасто зменшується, і розкритий вікнами на власне, бічне подвір'я. До вуличного фасаду обернуті парадні приміщення (кабінет, вітальня) кожного поверху. Загалом асиметрична композиція з розкрепками, відповідаючи архітектоніці будівлі, вирішена цілковито в дусі раціоналізму й функціональності.

Так само осучаснено подані орнаментальні вставки й деталі, хоч і за мотивами ампіру, але ж ліпленнями фантастично-рослинного характеру. Вони стримано і шляхетно вкраплені в порталі, еркері, в капітелях тонких пілястрів. Тут досить впевнено проглядають риси, що згодом стали характерними для архітектури подальших, 20-х рр., так само як і фасадне тинькування «під шубу» з додаванням товченої слюди, або ж — ковані кронштейни для квіткових ящиків.

Е. П. Брадтман, уродженець Санкт-Петербурга, у 1878 р. закінчив курс наук в Імператорській академії мистецтв, а 1886 р. одержав звання класного художника III ступеня. Одна з перших його робіт у Києві — будинок по вул. Львівській, 22 — датована тим же роком. З подальших творів Е. Брадтмана у Києві варті уваги: розбудова колишньої садиби Ф. Ф. Мерінга, будівництво за проектами Г. П. Шлейфера театру «Соловцов» (1898 р.), готелю «Континенталь» по вул. Миколаївській, 5

Колишній особняк Е. П. Брадмана. 1993 р.

(1897р.) та прибуткового будинку Л. Б. Гінзбурга на Миколаївській, 9 (1901 р.). 1898 р. Е. Брадман був призначений третім, паралельно з І. Ніколаєвим та О. Кривошеєвим, міським архітектором; відав забудовою Подільської та Платої частин міста. Одна з робіт цього часу — мавзолей міського голови, професора Київської духовної академії С. М. Сольського на Лук'янівському кладовищі. Від квітня 1903 р. Е. Брадман викладав архітектуру в Київському художньому училищі. Одна з кращих, але, на жаль, втрачених робіт Е. Брадмана — будинок цирку П. Крутікова по вул. Миколаївській, 7, споруджений у 1898—1903 рр. Будівлю цирку започатковано в Києві стиль модерн.

Згодом Е. Брадман повторив вдало знайдений архітектурний образ фасаду цирку в особняку С. Аршавського по вул. Лютеранській, 23 (1907 р.) (*див.*).

Серед інших творів Е. Брадмана — хірургічний корпус лікарні, заснованої купцем І. Зайцевим, на вул. Кирилівській, 63

Архітектор Е. П. Брадтман

(1911 р.), пожежна частина з каланчею на Подолі (1911 р.), та Євангелічна лікарня по вул. Новопавлівській, 9 (за проектом архітектора Кольмана, 1913 р.).

Крім викладання в художній школі, Е. Брадтман, разом з архітекторами В. Городецьким, І. Ніколаєвим, художниками О. Мурашком, С. Світославським та іншими був від 1912 р. членом комісії «Про красу міста». На посаді міського архітектора пере-бував до 1919 р. Мав дачу в Пуща-Водиці, чимало спорудив і там.

Як свідчать архівні документи, родина Е. Брадтмана у вересні 1918 р., мешкаючи по вул. Осіївській, 6 у п'ятикімнатній квартирі № 3 (другий поверх), складалася з господаря, його дружини Пауліни Христианівни, її сестри Ольги Христианівни Рутке і племінників. Прислуга мала окрему кімнату.

За радянської влади особняк націоналізовано і первісне його призначення втрачено.

ГЕРЦЕНА, 14 (кол. Осіївська, 14)

На просторій садибі-парку стоять два схожі за архітектурою особняки. Краще зберігся у первісних формах менший — той, що ліворуч.

У травні 1891 р., до будівельного відділення міської управи звернувся по дозвіл на спорудження дерев'яного, обкладеного цеглою будинку по вул. Овруцькій, аптекарський помічник Октавіан Діонисович Більський. Йому належало, згідно з купчими за даними від 1889—1890 рр., 2 десятини та 1903.4 кв. саж. землі (бл. 2,4 га).

Тоді ще не сформувалася вул. Осіївська, був лише Безіменний проїзд від В. Дорогожицької до Овруцької.

Через два роки, у квітні 1893 р., власник садиби подав нове прохання, бажаючи обличкувати цеглою той самий будинок, все ще не споруджений за новим проектом, цього разу підписаний архітектором Миколою Миколайовичем Казанським.

Саме цей проект М. Казанського і було здійснено в натурі: з дев'ятьма вікнами по фасаді, з двома ризалітами по краях, що переходили у вежоподібні об'єми, увінчані банями зі шпилем. Чоловий фасад щедро декоровано в дусі неоренесансу — з гірляндами й фестонами, стрічковим орнаментом, пілястрами, жіночими голівками в круглих нішах, гіпсовими вставками тощо.

Особняк мав шість кімнат, кухню, ванну, два входи з торців з передпокоюми, широку терасу позаду. Опалювалися кімнати чотирма кутовими грубами. У центрі, з п'ятьма вікнами на вулицю, містилася велика зала, поділена надвоє кулісами.

Певно, невдовзі О. Більський, уже власник аптеки на Костянтинівській, 17, придбав сусідню ділянку землі — на південь, —

Колишній перший особняк О. Більського (фрагмент). 1993 р.

що належала чиновнику В. Буличенку, і спорудив там другий особняк.

Останній було поставлено дещо глибше від вулиці, і сам будинок, зовні подібний до попереднього, мав на одну віконну вісь більше. Ймовірно, автором проекту був той же архітектор М. Казанський. Обидва бічні ризаліти дістали таке ж оздоблення. Тут було дві п'ятикімнатні квартири, з кухнями й передпокоюми, з окремими входами з торців будинку. Неподалік ще збереглися цегляні пілони в'їзної брами.

Обидва особняки своїм розташуванням на просторій садибі, серед парку, сприймаються як замська резиденція, що, до речі, цілком відповідало уявленням про цю частину Лук'янівки, як про дачну місцевість. Як видно з книги оцінного збору за 1909–1916 рр., майно оцінювалося у 4530 руб.

Колишній другий особняк О. Більського. 1993 р.

З архівної справи, датованої літом 1918 р., видно, що перший особняк займав власник садиби О. Більський, а в другому, у двох означених квартирах, мешкали родини лікарки Олександри Ксаверівни Александровської та полковника у відставці Миколи Миколайовича Александровського.

На топографічному плані Києва, складеному 1924 р., ця садиба показана як одне ціле, з обома особняками за однією огорожею. Тоді парк було віддано в користування мешканців Лук'янівки як місце громадського відпочинку.

Згодом садибу затулили зусібіч високі глухі паркани з такими ж глухими воротами й хвіртками, і цікавитись, що за тими парканами, було небезпечно.

У 1934–1937 рр. тут мешкав народний комісар внутрішніх справ УСРР комісар державної безпеки I рангу Всеволод

Деталь фасаду другого особняка О. Більського. 1993 р.

Аполлонович Балицький. На його «рахунку» здійснення масових репресій в Україні й виконання вказівок більшовицького керівництва по руйнації пам'яток історії та архітектури в Києві. Документи, оприлюднені 1993 р., свідчать про зловживання у фінансових справах НКВС, що пов'язано з цією садибою. Так, з «особливого фонду» впродовж 1935–1936 рр. на «утримання особняка Балицького на місяць, приблизно, витрачалось 35 тис руб.» За фіктивними рапортами, ще «35 тис витрачено на обладнання дитячої кімнати у Балицького, який взяв на виховання дитину». З подібних джерел сплачувалося й виготовлення цінних меблів з червоного дерева тощо. Загалом, «оздоблення особняка Балицького коштувало фактично близько мільйона (реконструкція будинку, роботи по парку тощо)».

Тепер можна розкрити останні дужки: йшлося про розбудову лівого крила особняка та спорудження містків, альтанок та

Рештки запорів та «вічко»
на бічній хвіртці.
1993 р.

інших малих архітектурних форм у парку, що частково збереглися. Глибокі приярки, утворені струмками – витокami з джерел, що живлять річку Глибочицю, було загачено, і утворилися мальовничі ставки. Садиба перетворилася на справді райський куточок, де так приємно було спочивати після важких державних справ. Нагадаймо: Балицький керував переїздом столиці з Харкова до Києва. Проте згодом був розстріляний своїми ж наступниками по наркомату – також як «ворог народу».

Перед війною вся садиба використовувалася як піонерський табір для дітей співробітників НКВС. Цікаво, що на архівному німецькому плані міста, складеному восени 1941 р., перед вступом до Києва, однакова позначка – прапорець – стоїть лише на будинку колишнього штабу КОВО по вул. Банківській, 11 і на садибі по вул. Осіївській, 14.

Наприкінці 1943 р., у вже визволеному від окупантів Києві член Військової ради І Українського фронту М. Хрущов після невдалого замаху на його життя, здійсненого по вул. Павлівській, 9 (див.), переїхав на Осіївську, 14. Тут він як голова Раднаркому УРСР у 1944–1947 рр., а від грудня 1947 р. по грудень 1949 р. –

Місток у парку. 1993 р.

як перший секретар ЦК КП(б)У мешкав у більшому з двох особняків. Менший займала обслуга та охорона. За спогадами дочки, Ради Микитівни Аджубей, ця садиба подобалася Микиті Сергійовичу тим, що мала великий, за міськими уявленнями, парк із ставками, заростями чудового бузку, з величезним деревом рожевої акації, старезними каштанами. Щоранку й щовечора Микита Сергійович пробігав швидким кроком парковими доріжками — годину до роботи й півтори — після. Насолоджувався солов'їним співом і, любляючи, як відомо, технічні новинки, записував ці трелі на магнітофонну плівку. Шум вулиці не заважав: тоді на Осіївській ще не було тролейбусної лінії і їздили лише поодинокі урядові авто. Звідси на чорному «Форді» возили до школи № 24 на Бульварно-Кудрявській Сергія Хрущова, сина Микити Сергійовича, майбутнього вченого. Тут, на Осіївській, 1945 р. померла мати М. Хрущова — Ксенія Іванівна; її поховано на Лук'янівському кладовищі.

За Хрущова, близько 1948 р. особняк було надбудовано в крилах двома об'ємами, з максимальним повторенням попереднього членування фасадів. От тільки широко звисаючий на різьблених кобилках дах явно свідчить про тодішню, кінця 40-х рр.,

Ключ від Києва, викрадений гітлерівцями, повертає М. Хрущову підполковник В. Шевченко. Травень 1945 р.

моду на такі конструкції. Але вежечок не стали повторювати, вони збереглися лише на меншому особняку.

Коли М. Хрущов залишив Київ, переїхавши до Москви, садиба продовжувала бути резиденцією перших секретарів ЦК. Останнім тут мешкав Петро Юхимович Шелест, який обіймав цю посаду у 1963—1972 рр.

У травні 1972 р., безпосередньо у переддень відвідин Києва з офіційним візитом Президента США Річарда Ніксона, П. Шелест був усунутий з посади. Згодом з'явилось й звинувачення у «м'якості до українського націоналізму та потуранні економічному «місництву». Як пише Ю. Кузьменко «Шелест не був якимось прихованим націоналістом. Навпаки, у багатьох відношеннях він виявився більш непохитним, ніж його зверхники у Москві. Але існував інший аспект політики Шелеста, який не влаштовував Кремль... Головною турботою Шелеста були економічні потреби України. Коли група українських економістів навела йому дані про те, що в економічних стосунках із Радянським Союзом в цілому Україну обраховують, Шелест

став активним прибічником принципу паритету, за яким Україна мала діставати від СРСР фонди, товари і послуги, що дорівнювали б вартості її внеску в СРСР. Ще відвертіше захищав він мовні й культурні права українців. У його промовах лунали заклики «як найдорожчий скарб» берегти «прекрасну українську мову...», 1970 р. у своїй книзі «Україна наша Радянська» П. Шелест, поряд із описом вражаючих досягнень Радянської України, прямо чи завуальовано підкреслював історичну автономність України, прогресивну роль козацтва. Цілком імовірно, що Шелест та його численні прибічники в Україні сприймали радянські заяви про рівність націй за чисту монету.

Наступник Шелеста, В. Щербицький, який назавжди залишив по собі згадку як керівник, що приховав від власного народу правду про аварію на Чорнобильській АЕС, зробив красивий широкий жест — відмовився від уже незручної «спецдачі» по вул. Герцена, 14. Тим більше, що вже вирости розкішний палац у Межигір'ї — на терені понищеного ще в 30-і рр. старовинного козацького монастиря та така ж холодно-офіційна резиденція по вул. Шовковичній, 26 (*див.*). Невдовзі глухий високий паркан на Герцена, 14 замінила просвітчаста гратчаста огорожа, і садиба стала часткою терену Науково-дослідного інституту педіатрії, акушерства і гінекології. В особняках розмістилася дирекція, а в тильній частині садиби вирости багатопверхові корпуси з бетону й скла.

Від минулих часів зберігся в особняку гарний, чорного каменю камін у стилі модерн.

Про минуле радянської доби ще нагадують круглі вічка у сталевій хвртці вуличних воріт та в грубезній дерев'яній хвртці з засувами з боку сусідньої садиби по вул. Герцена, 12, де в триповерховому прибутковому будинку поч. ХХ ст. раніше мешкали охорона й обслуга «спецособняків». А ще — парк.

ГОГОЛІВСЬКА, 28 (кол. Кадетський пров., 28)

У глибині великої садиби, традиційно відокремлюваної від вулиці глухим парканом, стоїть на узвишші двоповерховий панський будинок. Його чоловий, видовжений паралельно до вулиці фасад вирішено у стилістичних формах класицизму — з рустованими стінами першого поверху та розчленованим подвійними пілястрами — другого. Виділений розкреповками парадний вхід декоровано тригліфами з розетками-метопами й пальметами. Особняк споруджено у 1892 р. за проектом академіка архітектора В. М. Ніколаєва.

Ця академічність відповідала суспільному становищу власника особняка й садиби — академіка живопису Володимира Донатовича Орловського (1842—1914). Він народився у дворянській поміщицькій родині, закінчив київську 2-у гімназію. Блискучі здібності хлопчика до малювання були помічені, підтримані й розвинуті вчителем малювання в гімназії — відомим українським художником І. М. Сошенком та директором гімназії, теж відомим українським діячем і педагогом М. К. Чалим. Саме їм вдалося здолати впертий опір батька майбутнього художника, бо старий пан вважав живопис заняттям принизливим і волів бачити сина лише медиком. З рекомендаційними листами від І. Сошенка та М. Чалого до Т. Г. Шевченка юний В. Орловський восени 1860 р. поїхав до Петербурга. Обласканий поетом, він, за його порадою, спочатку вступив до рисувальної школи, де, втім, вчився недовго. За кілька днів до своєї кончини, Тарас Григорович дав юнакові рекомендаційного листа до конференц-секретаря Академії мистецтв Ф. Ф. Львова, і В. Орловський

Колишній особняк В. Орловського по вул. Гоголівській, 28. 1993 р.

став академістом. 1868 р. він закінчив курс. Далі вдосконалював майстерність у Франції, Німеччині, Швейцарії, Італії. 1874 р. одержав звання академіка живопису, а 1878 р. — професора.

До Києва В. Орловський повернувся 1886 р. і оселився на Трьохсвятительській, 16 (нині — Десятинна, 14), у щойно надбудованому там третьому поверсі, в розкішній шестикімнатній, з усіма вигодами і великим балконом-терасою, квартирі. Невдовзі у В. Орловського найняв там майстерню і кімнату художник М. О. Врубель. Він прожив тут зиму 1886—1887 рр., працюючи над темою «Демона» і розписів Володимирського собору.

У Києві В. Орловський взяв участь у діяльності рисувальної школи М. І. Мурашка, був одним із організаторів Київського художнього училища. Як пише мистецтвознавець П. І. Говдя, у 80-х рр. В. Орловський виступив з творами, де виявилось його прагнення дати узагальнений образ української природи, показати життя і працю українських селян. Для полотен В. Орловського характерні продуманий відбір пейзажного мотиву, широка й соковита манера письма, віртуозне володіння тоном, колоритом.

В обласному архіві зберігся план земельної ділянки по Кадетському провулку, наданої згідно визначення міської думи від 12 жовтня 1889 р. у власність професору В. Д. Орловському

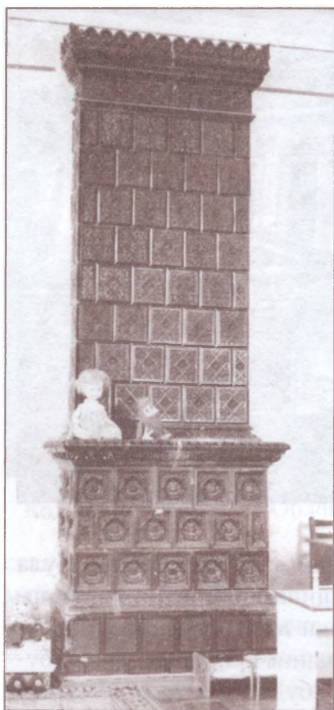
Фрагмент фасаду.
1993 р.

під спорудження будинку і влаштування садиби. Остання була досить просторою, і такою вона й залишилася, як не дивно, й досі, — 2212 кв. саж. (1 га). Через три роки на тому ж плані, уточненому 23 листопада 1892 р. для складання кріпосного акту, було нанесено «двоповерховий кам'яний будинок» та «двоповерхові кам'яні житлові й нежитлові служби» (ліворуч особняка) як такі, що вже існують. У центрі ж садиби, орієнтованої на південний захід, до вулиці, показано розлогий яр, ліворуч — «міська вільна земля, що дана Розовим під спорудження будинку», праворуч — «садиба полковника Цезарського».

Принагідно зауважимо, що генерал-лейтенант у відставці М. М. Розов, одружений з Вірою Василівною Катеринич, був учасником російсько-турецької війни 1877—1878 рр., а, оселившись у Києві, спорудив прибутковий будинок (Гоголівська, 30), був обраний гласним міської думи, входив до багатьох комісій, похований на Лук'янівському кладовищі. А будинок стоїть і досі.

Оселившись на Гоголівській, В. Орловський прожив тут до кінця життя, а у своїй творчості звертався переважно до морської теми. Значна частина творчого доробку митця зберігається у Національному художньому музеї.

Груба. 1993 р.

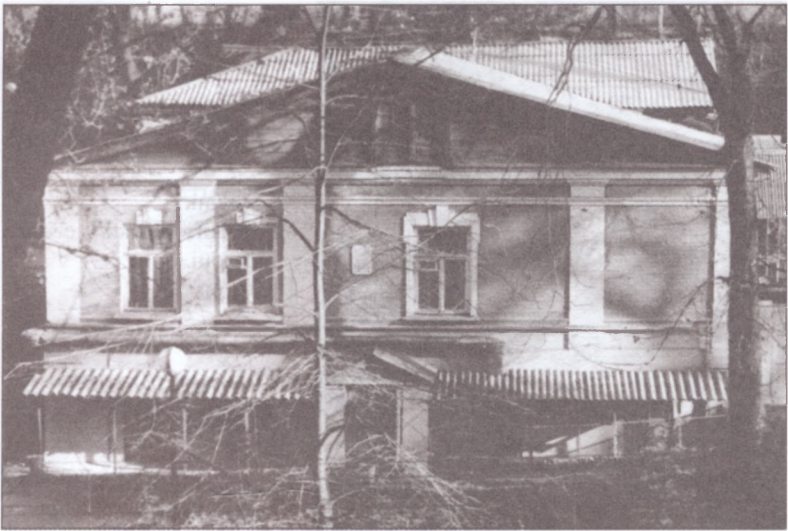
Помер В. Д. Орловський 6 лютого 1914 р. в м. Нерві (Італія).

В інтер'єрах просторого особняка Орловського збереглися й після капітального ремонту, здійсненого у 1978 та 1992 рр., великі гарні ліпні розетки, на першому поверсі — білий кахляний камін з теракотовою вставкою «путті» та на другому поверсі — дві груби з брунатних полив'яних кахлів виробництва відомої київської фабрики Й. Анджейовського.

На тій же просторій садибі, ближче до вулиці стоїть півтораповерховий будинок, декорований дуже скромно, з різними пізнішими добудовами. На фасаді — біла мармурова дошка, встановлена 1952 р. на згадку про українського живописця М. К. Пимоненка.

Микола Корнилович Пимоненко народився 9 березня 1862 р. у київському передмісті Пріорка. Його батько був іконописцем і різьбярем,

тримав невеличку іконописну майстерню. Коли виїздив на села й до містечок Київщини виконувати замовлення парафіяльних церков, брав з собою сина. Допмагаючи батькові, хлопець вчився малювати, спостерігав сільський побут, помічав красу краєвидів. Батько, звичайно, сподівався мати не лише помічника, а й продовжувача справи — тихої, сумирної роботи, яка гарантувала і хліб, і до хліба. Отож, хлопець був відданий у науку до давнього ремісничого осередка — Лаврської іконописної майстерні. Здібного учня помітив Микола Іванович Мурашко і запросив 1878 р. до своєї рисувальної школи. Обдарованість М. Пимоненка дала можливість йому вже з другого року навчання вести малюнок у молодшій групі, як репетитору. 1881 р. за порадою М. Мурашка молодий художник склав при Київському навчальному окрузі

Флігель на садибі. 1993 р.

іспити на звання вчителя малювання у нижчих загальноосвітніх навчальних закладах. А наступного року М. Пимоненко був прийнятий до Імператорської академії мистецтв, як вільнослухач. Навчаючись у Петербурзі (1882–1884), М. Пимоненко гідно підтримував честь київської художньої школи. Залишаючись вірним своїм свіжим дитячим враженням, художник уже наприкінці 1880 рр. визначає для себе провідну тему – зображення життя українського села. Етапною у творчості М. Пимоненка стала картина «Весілля в Київській губернії» (1891 р.). У ряді інших творів художник звертався також до теми народного побуту, зображаючи з етнографічною достеменністю сцени сватання, ворожіння, побачень, праці. Як киянин, М. Пимоненко увічнив міський побут кінця ХІХ ст., особливо часто малюючи київських квіткарів – дівчат і молодиць з милої його серцю Пріорки, яка завжди постачала місту свіжу городину й квіти.

Микола Корнилович Пимоненко з 1893 р. був одружений з дочкою В. Д. Орловського Олександрою, а тому й мешкав на тій же садибі по вул. Гоголівській, 28.

Художник
М. К. Пимоненко у своїй
майстерні.
1900-і рр.

Власну майстерність М. Пимоненко передавав іншим, викладаючи малювання в Колегії Павла Галагана, рисувальній школі М. Мурашка, а іконопис — у Київській духовній семінарії. Мав численних учнів, серед яких — відомі українські художники Г. Дядченко, С. Костенко, Ф. Красицький, О. Мурашко.

Від 1899 р. — член Товариства пересувних художніх виставок, з 1904 р. — академік живопису. Викладав і в Політехнічному інституті.

В архівній «Справі про службу викладача малювання (за наймом) класного художника М. К. Пимоненка» привертають увагу такі рядки:

«Обладнання Рисувальних зал і постановка рисування на всіх факультетах є результатом його (М. К. Пимоненка) енергійної роботи. Свого часу, на відзнаку заслуг М. К. Пимоненка, факультет одностайно ухвалив вивісити його портрет у приміщенні засідань факультетської Ради. До дня своєї смерті він залишався працівником в галузі мистецтва і поцінований як в Російській академії мистецтв, що удостоїла його 1898 р. звання Академіка, так і багатьма закордонними мистецькими

М. К. Пимоненко.
Портрет дружини
художника в зеленій сукні.
1893 р.

організаціями, котрі неодноразово присвоювали йому почесні нагороди на виставках у Парижі, Мюнхені, Берліні та Римі». І далі: М. К. Пимоненко «виконував свої обов'язки з цілковитою старанністю та любов'ю до справи, чим сприяв розвиткові любові і успіху до живопису серед студентів Київського політехнічного інституту».

Хворіючи на хронічний катар горлянки та бронхів, мусив, за рекомендаціями «лікаря з відзнакою» колезького радника Є. Г. Гуріна «лікуватися в теплому кліматі на березі Середземного моря, для запобігання більш серйозних наслідків». Це свідоцтво датоване груднем 1905 р.

Щодо нерухомого майна, то в листопаді 1909 р. М. К. Пимоненко у рапорті на ім'я директора КПП прохав «про внесення до формулярного списку даних про майно: ... садибу в м. Києві площею 300 кв. саж. з будинком та іншими спорудами» — по вул. Гоголівській, 28, виокремленій із садиби тестя: з 1 га — 0,14 га.

9 березня 1910 р. Київське товариство мистецтва і літератури вшанувало 25-річчя художньої діяльності М. К. Пимоненка.

М. К. Пимоненко.
Портрет Раїси, дочки
художника

А закордонні відпустки тривали. Востаннє академік М. Пимоненко поїхав до Італії 20 грудня 1911 р. А помер вдома, 13 (26) березня 1912 р.

Обоє – В. Орловський і М. Пимоненко поховані на центральній алеї Лук'янівського кладовища. Пам'ятники – надгробки обом живописцям мають власну цікаву історію, про яку розповідають автори «Київських некрополів» Л. Проценко та Ю. Квітницький-Рижов. А надгробок М. Пимоненка споруджено за ескізом Іллі Рєпіна.

На початку 1918 р. будинок по вул. Гоголівській, 28 належав Василю Петровичу Кочубею, а в семикімнатній квартирі на другому поверсі мешкала родина М. К. Пимоненка, причому одна кімната у вдови академіка, Олександри Володимирівни, вже була реквізована.

В окупованому в роки Другої світової війни Києві вдова М. К. Пимоненка, 69 років, зверталася на початку 1942 р. до відділу суспільної опіки Київської міської управи по допомогу, наголошуючи, що «погоріла, втратила все майно, дочка потроху допомагає».

Нині садиба В. Орловського належить дитячому санаторію «Салют».

М. К. Пимоненко.
Портрет Ольги, дочки
художника.
1902 р.

А в с. Малютянка, що неподалік Києва, діє меморіальний музей, створений вже коштом сучасних меценатів на місці спаленого будиночка, де колись була дача М. К. Пимоненка. Музей відкрито 1997 р.

Саме тут, у Малютянці написані численні полотна, для яких художникові позували місцеві селяни, а пейзажем слугували малютянські краєвиди та тиха річечка. Так, на відомій картині М. Пимоненка «Гуси, додому!» зображено тоді ще юну Уляну Самійлівну Сиротинську, яка влітку 1911 р. позувала художникові (це полотно було останнім у житті митця).

А не менш відома картина «На ярмарку» увічнила постаті малютянських п'яничок діда Панаса та бабу Катрю.

МЕЛЬНИКОВА 8 (кол. В. Дорогожицька, 44)

Двоповерховий будинок має вигляд справді розкішного особняка у стилі модерн. Споруджений він 1911 р. за проектом цивільного інженера Володимира Адріановича Безсмертного на замовлення голови Київського окружного суду Миколи Степановича Грабара. На початку ХХ ст. М. Грабар виконував обов'язки голови Володимирського, потім Чернігівського окружного судів, а з 1904 р. — Київського.

Цей будинок зведено за всіма традиціями міських особняків: з невеличким газоном, ґратчастим огородженням, що відокремлює фасад від вуличного хідника; з окремим парадним входом та воротами, біля яких розміщено сторожку-двірницьку; з господарським подвір'ям та садком, що уривався над яром, де колись весело дзюрчав струмок Глибочиця.

Відповідно до умов ділянки особняк поставлено глухим торцем ліворуч та розкрито в бік власного подвір'я. На розі, на другому поверсі влаштовано широкий балкон, що півколом забігає на вуличний фасад, спираючись на конічну консоль, поспіль вкриту ліпними, на довгих стеблах квітами. Над парадними дверима також переплелися листям стрункі іриси-півники, улюблені квіти стилю модерн. Раніше вони ховалися, ніби в оранжереї, під скляною, на металевому каркасі конхою — козирком над парадними дверима. На жаль, цей унікальний навіс, що нагадував своєю гранчастою формою носи літаків-бомбардувальників часів Другої світової війни, було знято. Фасад будівлі можна довго роздивлятися, щоразу знаходячи нові й нові цікаві деталі оздоб, як-от лагідно усміхнений дівочий маскарон над

Цивільний інженер В. А. Безсмертний

величезним вікном парадних сходів, чи примхливе плетиво кованих огорожень балконів, даху тощо.

Особняк М. Грабара належить до кращих зразків цього типу взагалі, і до творчого доробку архітектора В. А. Безсмертного зокрема. Цей талановитий інженер збагатив Київ такими спорудами, як Винний ректифікаційний склад № 1 (лікєро-горілчаний завод, 1896 р.), міська електростанція на вул. Андріївській, 19 (1897 р.), силова дизельна електростанція трамваю на Набережному шосе, 2 (1902–1904 рр.), елеватор на Боричевому узвозі (1907 р.), прибуткові будинки по вул. П. Сагайдачного, 10/5 (1899 р.), Гоголівській, 15 та 23 («Будинок з котами», 1909 р.), Львівській, 42 (1910 р.) та 40/1 (1913 р.), казенна палата і казначейство на Львівській площі, 14 та ін. Він творчо використовував усі новітні течії в архітектурі, викладав у КПІ. Не менш плідно працював на Волині (будинок Окружного суду в Житомирі, 1893 р., мости, лікарні, школи тощо) та на посаді київського губернського інженера (1893–1919 рр.), київського міського архітектора (1922–1931 рр.).

Колишній особняк М. С. Грабара по вул. Мельникова, 8. 1993 р.

Весь образ особняка М. Грабара ніби випромінює артистично-витончені віяння «декадансу», хоч важко нині судити, як те все відповідало натурі й уподобанням власника.

М. Грабар, як тоді й належало, крім суддівства, займався й благодійництвом — був головою комітету Рубежівської колонії малолітніх злочинців, що містилася на Брест-Литовському шосе. Дружина, Єлизавета Іванівна Грабар, теж головувала у спостережному комітеті Києво-Лук'янівської практичної жіночої школи домоводства, що містилася по Якубенківському провулку, 10.

Влітку 1913 р. газета «Киевлянин» повідомляла, що «високо корисну діяльність дійсного статського радника М. С. Грабара на посаді голови Київського окружного суду нотаріуси Київського судового округу вшанували встановленням стипендії імені М. С. Грабара при університеті св. Володимира, і з цією метою до Київського губернського казначейства, на депозит університету, було внесено на номінальну суму 2700 руб. з 4,5-відсотковою заставою паперами Державного дворянського земельного банку». Згідно із затвердженим положенням про стипендію ім. М. С. Грабара, вона мала призначатися одному з

Фрагмент фасаду.
1993 р.

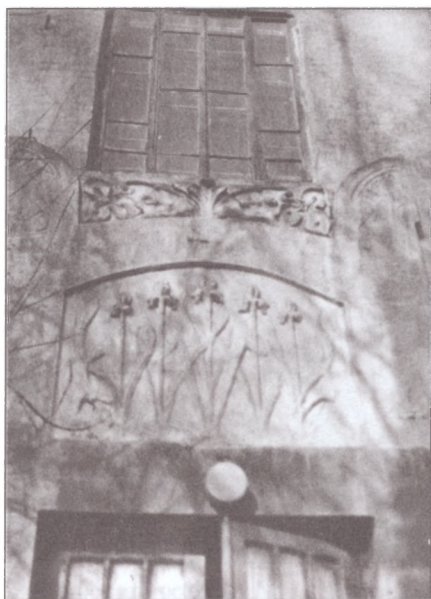
нужденних синів нотаріусів округу, а за відсутності таких — одному з уродженців Стародубського повіту Чернігівської губернії, або просто чернігівчанинові православного віровизнання. Стипендіат мав призначатися М. С. Грабарем, а після його смерті — дружиною Єлизаветою Іванівною, а після її смерті — правлінням університету.

Звичайно, стипендія діяла недовго, бо по кількох роках сталося падіння старого режиму, а за радянської влади такі сантименти вже втратили силу.

Варто відзначити, що, коли у жовтні 1913 р. у Києві безпосередньо розпочався процес у справі Менделя Бейліса, посаду голови окружного суду вже обіймав не М. С. Грабар, а Ф. О. Болдирев. Він же головував на тому процесі.

Дещо про синів М. С. Грабара.

Андрій Миколайович Грабар народився в Києві 1896 р., коли батьки ще мешкали на В. Житомирській, 4. Закінчив Київську приватну гімназію В. Науменка і став студентом історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Провчившись чотири курси, влітку 1917 р. повернувся до Києва.

Фрагмент фасаду. 1993 р.

7 листопада подав прохання на ім'я ректора університету св. Володимира зарахувати його вільним слухачем історико-філологічного факультету, щоб скласти останні чотири іспити і два заліки для одержання випускного свідоцтва. Прохання це було підтвержене і телеграмою міністра освіти. На заяві стоїть адреса А. Грабара: вул. Ново-Багговутівська, 17. Через перебіг революційних подій А. Грабар був зарахований вільним слухачем лише 19 лютого 1918 р., а 22 листопада того ж року забрав документи.

На цей час мешкав він у батьківському особняку. А далі була еміграція. Як подає Енциклопедія українознавства, А. Грабар уславився як «французький візантиніст українського походження, родом з Києва, професор історії мистецтва в Страсбурзі, пізніше в Парижі; автор численних праць». Така от доля.

Його молодший брат, Петро Миколайович Грабар народився 10 вересня 1898 р. також у Києві, теж закінчив гімназію В. Науменка — з золотою медаллю. Але то вже був травень 1916 р., йшла світова війна. Петро подав документи до КПІ, а влітку відбув на фронт, в один із санітарних загонів. Тим часом абітурієнтів без іспитів зарахували студентами (тих, хто був у Києві), тож батькам (Микола Степанович вже став сенатором, таємним радником) довелося клопотати перед міністром торгівлі й промисловості, в чиєму віданні був КПІ, про зарахування Петра Грабара студентом сільськогосподарського факультету, як він і хотів. Щоправда, згодом П. Грабар перейшов на інженерний факультет. А в травні 1918 р. він — юнкер Київського

Фрагмент фасаду з балконом. 1993 р.

Миколаївського артилерійського училища. Подальша його доля невідома...

Навесні 1918 р. Грабарі вже не мешкали в особняку по вул. Дорогожицькій, 44, хоча він і належав Єлизаветі Іванівні, яка лише подавала відомості про мешканців. Кращу квартиру з восьми кімнат на другому поверсі наймав М. Шабанов, сплачуючи 2100 руб. на рік, і була ще на садибі хата (саме так у документі), де мешкав А. Перепелиця, сплачуючи за це 108 руб. на рік. Праворуч брами містилася крамниця (лавка) з кімнатою, за які сплачував 420 руб. на рік Август Каспарович Клопотович. Щоправда, квартира Шабанова була вже здана під контролу і кімнати для проживання якогось інженера.

Із встановленням радянської влади в націоналізованому особняку було влаштовано дитячий будинок № 22, де з весни 1921 р. вихователем і завідувачем був український письменник Степан Васильович Васильченко (справжнє прізвище — Панасенко), і за старою традицією, мешкав тут-таки. У 1922—

С. В. Васильченко з учнями. 1920-і рр.

1925 рр. в особняку функціонувала трудова школа № 61 ім. І. Франка, де С. В. Васильченко був учителем і після того, як школу 1925 р. перевели в приміщення колишньої київської 6-ї гімназії по вул. Мельникова, 77 (там С. В. Васильченку 1970 р. відкрито меморіальну дошку; скульптор А. В. Німенко). У 1932 р. школа № 61 перейшла в нове, спеціально для неї зведене приміщення, яке вона займає й досі (вул. Мельникова, 39).

В особняку ж залишався дитячий будинок до 1934 р., коли тут містилося Українське відділення Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном, яке займало особняк до 1940 р. З середини 40-х рр. в особняку були різні установи.

МЕЛЬНИКОВА, 30 (кол. В. Дорогожицька, 80, згодом — 74)

Цей скромний одноповерховий цегляний будиночок належав підполковникові у відставці Пилипу Степановичу Бакалинському (1835—1908), уродженцю Київщини, учаснику російсько-турецької війни на Балканах 1877—1878 рр.

Садибу по вул. В. Дорогожицькій, 80 він придбав з публічних торгів від міста 1899 р. як ділянку пустопорожньої землі за 3426 руб., тобто по 7 руб. 5 коп. за кв. саж. (площа садиби 486 кв. саж., або 0,22 га).

За угодою від 27 вересня 1899 р. власник повинен був збудувати на садибі кам'яний будинок упродовж п'яти років. На плані, складеному 20 вересня 1901 р., вже показано будинок, служби, двір і сад, який займав половину площі.

Тут власник і доживав віку, був похований на Лук'янівському цивільному кладовищі (зберігся надгробок — камінь, де, як видно, був колись і хрест).

З архівної справи, датованої лютим 1918 р., випливають подробиці про наступних власників особняка: чотирикімнатну квартиру № 1 наймала Естер-Геня Мордківна Кочержинська, сестра-жалібниця, з родиною із дев'яти осіб. Таку саму квартиру № 2 займав власник будинку Федір Федорович Бакалинський, службовець Акцизної управи. В однокімнатній квартирі в мезоніні мешкав його син — студент Дмитро.

Звичайно, за радянської влади будинок було націоналізовано, тут містилися різні установи.

Фасад особняка вирішено у простій симетрії, з парадним входом по центру, акцентованим порталом на колонках та фронтоном з люкарною. Весь декор виконано в цеглі.

Особняк по вул. Мельникова, 30. 1994 р.

По лінії забудови кварталу особняк Баккалинського сприймається як одна з найцікавіших споруд, характерних для Лук'янівки. Праворуч — двоповерхова кам'яниця, що належала провізорові Вікентію Владиславовичу-Едуардовичу Керекешу. Сусідом з тилу був теж підполковник Казимір Костянтинович Окольський.

За дві садиби ліворуч була ділянка, надана 1899 р. під забудову чиновнику І. І. Щітківському, який 1918 р. наймав там помешкання в тодішнього домовласника М. Огонь-Догановського (*див.*: Полтавська, 4).

НАГІРНА, 14

Одноповерховий цегляний особнячок, ефектно піднятий над рівнем хідника за рахунок підрізки при плануванні вулиці, усім своїм виглядом немов декларує значущість та непересічність особи власника.

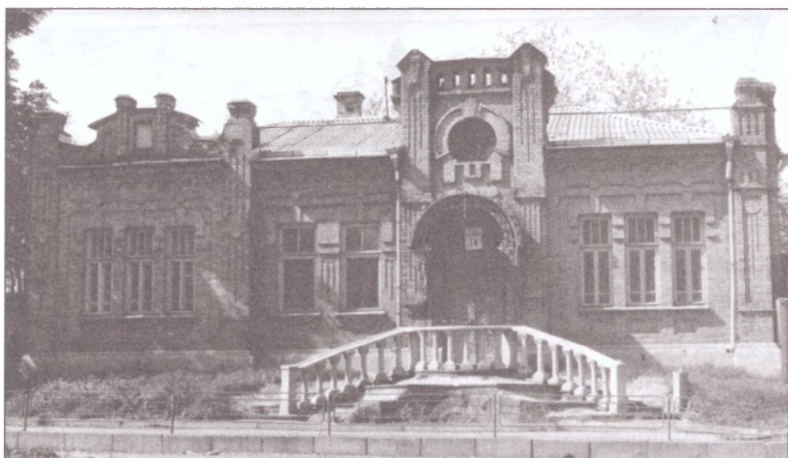
Підвищене розташування будинку вправно підкреслено двосторонніми, ніби палацовими урочистими сходами, що плавно й зручно ведуть до дверей, схованих під металевим навісом ганку. Симетрія і ритм балясин парадних сходів не суперечать асиметрії фасаду, розчленованого розкреповками відповідно до внутрішньої архітектоники споруди. Видовжені вікна й прокреслені потрійними модерновими лініями лопатки, підняті високо край даху, посилюють цю підвищеність, піднесеність особняка. Таку ж роль виконує високий портал парадного входу — з великим круглим вікном-люкарною, охопленим підковоподібним лиштуванням, що, у свою чергу, відповідає обрисам металевого, півколом, навісу ганку. Останній, оторочений мереживом кованого візерунчастого облямування, спирається на такі ж візерунчасті кронштейни. Фасад розроблено у відкритій жовтій цеглі (певно, найближчих звідси Зайцевських цегельнь) і декоровано в дусі стилю модерн. Так само стильно виглядає й заповнення віконних отворів: високі фрамуги, поділені натрое та вікна, згруповані теж по три.

Значно простіше оздоблено тильний фасад, звернений до подвір'я-садочка, з фонтаном, колись прикрашеним скульптурою.

В інтер'єрах особняка збереглися симпатичні оздоби стель, кахляні груби, віконні й дверні прибори, фільончасті віконниці.

Вважається, що особняк споруджено близько 1909 р.

Особняки Києва

Особняк по вул. Нагірній, 14. 1993 р.

Але 1918 р. будинок націоналізовано, і на початку 20-х рр. тут містився дитячий будинок.

У 1956 р. особняк передано родині професора отоларинголога Мирослава Лукича Саноцького — дуже шанованого й популярного свого часу лікаря. Передано на правах приватної власності.

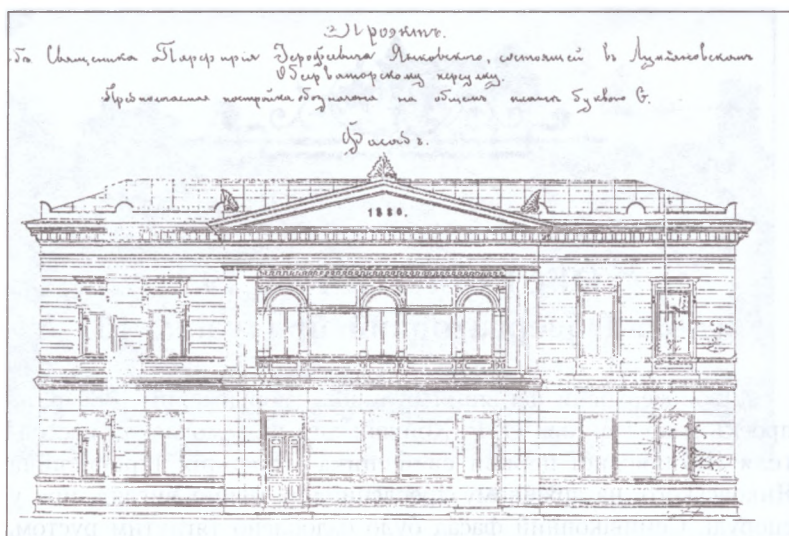
ОБСЕРВАТОРНА, 19 (кол. Обсерваторний провулок, 13)

Двоповерховий цегляний будинок, споруджений 1880 р. за проектом архітектора О. Р. Хойнацького на замовлення настоятеля Шулявської церкви священника Порфирія Ієрофієвича Янковського, на архівному кресленні має інший вигляд, ніж у споруді. Семивіконний фасад було оздоблено тягнутим рустом, а розкреповки виділяли центральний псевдоризаліт — з подвійними пілястрами по краях, під трикутним фронтоном з акротеріями а-ля-грек та датою у тимпані: «1880». Вхід мав бути збоку, а не по центру, і, враховуючи багатодітність замовника, передбачалося поквартирне планування. Імовірно, при впорядкуванні вулиці будинок опинився з високо піднятим першим поверхом, і довелося влаштувати стрімкі одномаршові сходи до дверей. На садибі поза будинком розміщувалися велика мурована кухня, каретник зі стайнею, льодовня, кучерська й двірницька (з кухнею).

В особняку ж, з розрахунку на велику родину, було 22 кімнати, 4 ванни, 4 туалети; парадні кімнати прикрашала ліпнина й кахляні груби.

Як свідчать архівні документи, 29 листопада 1874 р. священник П. Янковський купив у вдови поручика Олександри Олексіївни Потоцької садибу по Обсерваторному провулку, площею у 1082 кв. саж. (10,5 га), а згодом, у березні 1887 р. — ще 409 кв. саж. — у міста.

У Порфирія Ієрофієвича та Ольги Василівни Янковських було семеро дітей: три сини і чотири доньки. За духівницею (о. Порфирій помер 21 червня 1903 р. і був похований на

Проект особняка П. І. Янковського. 1880 р.

цвинтарі Києво-Шулявської Марії Магдалинівської церкви, нині — неіснуючої, де був першим її настоятелем, частково й творцем) вся нерухомість надходила у пожиттєве володіння дружині (померла 1909 р.), а потім — дітям. Отож, коли вони здійснили роздільний акт, на терені садиби вже стояли, крім особняка, ще два великі прибуткові будинки, які збереглися й нині (Обсерваторна, 17 та 21). Так, будинок № 17 дістався Олені Порфирівні, що була дружиною протоієрея Миколи Клітіна, настоятеля Вознесенської церкви, потім — церкви образу Богоматері Господньої у Софійському духовному училищі. Будинок № 21 одійшов Капітоліні Порфирівні, дружині протоієрея Климентія Чемени, настоятеля Стрітенської церкви. Там само мешкали і Марія Порфирівна та Дарія Порфирівна — за чоловіком Ящуржинська.

Власне, батьківський будинок дістався у спадок братам Дмитрові та Миколі.

Д. П. Янковський був до 1910 р. директором Уманської чоловічої гімназії, звідки його «переміщено» до Києва на посаду директора 6-ї гімназії, певно, за належні успіхи в роботі.

Д. П. Янковський

1908 р. Уманська чоловіча гімназія відзначала чвертьвіковий ювілей. До дня ювілейного акту Д. Янковський склав і видав дві брошури: «Уманская мужская гимназия. 1883—1908» та «Памятка г. Умани».

Переїхавши до Києва 1910 р., Д. Янковський переоформив успадковану батькову садибу на себе, а братові сплатив компенсацію — 12 тис. руб. Певно, маючи матеріальну скруту, Д. Янковський двічі заставляв особняк в Київському земельному банку на 38 років і 4 місяці: 1911 р. на суму 22600 руб. і 1917 р. — 29900 руб. Крім основної роботи в 6-й гімназії, він ще очолював педагогічну раду в жіночій гімназії Н. Конопацької (Львівська, 18). У 1919 р. п'ятдесятисемирічний педагог був розстріляний у київській «ЧК».

Його брат, Костянтин Порфирович Янковський, служив перед революцією в Київській конторі Державного банку, мешкав по вул. Обсерваторній, 17.

Перед Першою світовою війною квартиру № 1а, в особняку найняла під каплицю Маріавітська громада, але з опису будинку,

складеному 1 березня 1918 р., видно, що «снаряд розбив підвал і все руйнується», а «ксьондзи, що найняли квартиру, з початку війни в полоні, тому не можна винести вівтар будь-куди, а плата від небагатьох парафіян ледве збирається з них у подвійній кількості».

Наявність каплиці маріавітів саме тут, певною мірою можна пояснити намірами цієї релігійної громади, яка з'явилася у Києві 1909 р., спорудити парафіяльний Маріавітський костьол напроти — по вул. Обсерваторній, 8. Цей проект не був здійснений через події Першої світової війни, хоч настоятель ксьондз Чеслав Червінський у травні 1915 р. звертався до міської управи з проханням (до речі, задоволенням) спорудити на плацу майбутнього костьола сторожку. Можна припустити, що думка про костьол залишалася у згадці, оскільки в 30-х рр. новий багатопверховий будинок № 10 поставили з явною орієнтацією фасадом на вільне місце, а напроти, на розі Ново-Павлівської і далі було споруджено гуртожиток і крило майбутнього Польського педагогічного інституту. Але в цей час на заваді стали масові репресії 30-х рр., тож було вже зовсім не до костьола. А місце й досі вільне...

Зі встановленням радянської влади будинок № 19 було націоналізовано й переплановано на комунальні квартири.

На початку 90-х рр. проведено великий капітальний ремонт з черговим переплануванням і зміненням конструкції зовнішніх сходів, а в особняку розмістилося Посольство Арабської Республіки Єгипет.

Сусідні колишні прибуткові будинки сестер Янковських збереглися теж, і над порталом № 21 ще видно літеру «Я» в ліпному картуші.

Така от історія особняка і його власників.

ОВРУЦЬКА, 19

Якимось дивом на цій позбавленій вулиці, прокладеній 1869 р. саме під такою назвою, досі збереглася низка одно-двоповерхових кам'яниць, зведених наприкінці XIX ст. Скромні п'яти-семивіконні «взірцеві» фасади в цегляному декорі, з традиційно бічним входом, з садочками позаду вишикувались по «червоній» лінії Овруцької вулиці. Поруч із сусідньою, вже з середини XX ст. багатоповислою забудовою, ці провінційні будиночки надають вулиці своєрідного колориту. Раніше, коли на розі Багговутівської височіла мурована парафіяльна церква св. Федора, зруйнована у 30-і рр., весь ансамбль мав довершений вигляд, а нині лише його рештки нагадують про минуле Лук'янівки.

Одною з таких згадок є гранітна плита, що лежить у сквері на розі Овруцької та Багговутівської — там, де стояла церква св. Федора. Напис на плиті свідчить, що тут 1893 р. поховано священика В. П. Ізмайлова.

Як видно з архівних документів, наприкінці XIX ст. власниками садиби по вул. Овруцькій, 19 стали міщани Вольдемар Йоганович та Марія Людвігівна Зевальди, певно, німецького походження. За купчою від 5 липня 1899 р. їм належало тут 1090 кв. саж. (0,5 га) землі — видовжена в глиб кварталу ділянка з півтороповерховим фасадним особняком та флігелем.

Тепер, через сто років, зберігся лише особняк та невеличка частина старої садиби — занедбана, як і всяка комунальна власність радяйських часів. Фасад особняка на п'ять віконних осей, з бічним, праворуч, парадним входом, оздоблено досить скромно в цеглі. Вертикальне членування подано безордерними

Особняк по вул. Овруцькій, 19. 1993 р.

пілястрами, що спираються на непропорційно вузьенькі п'єдестали цокольного напівповерху. Маленький подвійний фронтончик по центру симетрії також свідчить радше про руку практика-підрядника, аніж архітектора-фахівця. Колись значно поважніше виглядали різьблені фільончасті парадні двері та фігурні віконечка над ними, що давали світло у сіни. Цим входом давно перестали користуватись, і потрапляють до будину знадвору, як колись прислуга.

В описі нерухомого майна, складеному в липні 1910 р., зазначено, що будинок, з кам'яним нижнім та обкладеним цеглою дерев'яним верхнім поверхами мав по 8 кімнат на кожному поверсі, по два коридори, по кухні. Нагорі стіни чотирьох кімнат було оббито шпалерами, три кімнати мали ліпні прикраси, п'ять — паркетну підлогу. Надворі стояв «глаголем» мурований флігель — з каретним сараєм, стайнею, двома дров'яниками та льодяником у сутеренах.

Первісне оздоблення інтер'єрів збереглося: ліпні карнизи, розетки, кахляні груби, тощо. Особливо пишно декоровано стелю у вітальні, де ще висить бронзова, на три вогні електрична люстра в стилі модерн — під ліпною розеткою, насиченою деталями

Професор А. І. Собкевич

рослинного характера. У кутку вітальні біліє кахляна груба-камін, декорована теракотою в дусі еkleктики; у центрі пічного дзеркала — теракотовий медальйон з мисливським мотивом: рушниця й бита дичина. Так само оздоблено грубу в сусідній великій кімнаті, розкритій потрійним суцільним вікном з дверима на торець будинку, де влаштовано відкриту терасу. Звідси денне світло через широкий отвір між приміщеннями потрапляло до внутрішньо розташованої вітальні з каміном.

Повного настрою цим приміщенням надають старі антикварні меблі що збереглися частково від попередніх господарів.

З тих же архівних паперів видно, що влітку 1910 р. нерухомість оцінювалася у 20 тис. руб., і Зевальди взяли кредит під заставу цього майна у розмірі 14 тис. руб. Восени 1914 р., коли вже точилася світова війна, власники заставили садибу по вул. Овруцькій, 19 за 10 тис. руб. терміном на три роки міщанинові Йосипу Васильовичу Акулову. Самі ж мешкали на Хрещатику, 28/2. З архівного документа про прибутки домовласників Лук'янівської ділянки, датованого 8 січня 1918 р., також

видно, що подружжя Зевальдів продовжувало володіти цим особняком, але не мешкало в ньому й далі. У напівповерсі тоді містилися їдальня та кооперативна крамниця (лавка Лук'янівського товариства споживачів — 10 кімнат, передпокій, кухня, кімната для прислуги). Оренда цього приміщення давала власникам 900 руб. на рік. На першому ж поверсі 11 кімнат з кухнею, ванною, кімнатою для прислуги та двома передпокоюми займав лазарет Подільської залізниці. Тут перебувало на лікуванні від 12 до 32 поранених, вартість цього помешкання оцінювалась у 1500 руб. на рік.

Доречно нагадати, що поруч проходила залізнична колія — відгалуження від залізничної станції Київ-Лук'янівка по вулицях Макарівській, Багговутівській до кабельного заводу. Цю гілку проклали в роки Першої світової війни, зокрема для транспортування санітарними поїздами поранених до кількох шпиталів, що функціонували в цьому кутку Лук'янівки.

Зважаючи на вкрай нестабільний «лад» доби революції, Зевальди зуміли сплатити борги кредитному товариству 19 вересня 1919 р., коли Київ опинився під владою Добровольчеської армії і коли номінальна вартість старих, «царських» грошей давно вже не відповідала, як тепер кажуть, споживчому кошику громадян.

Із встановленням радянської влади тепер вже нічийний особняк націоналізували і передали під комунальне житло робітників сусіднього заводу «Укркабель».

У 1924 р. кілька кращих кімнат на верхньому поверсі одержав доктор медицини Антон Іванович Собкевич — професор Київського медичного інституту, директор Інституту сухот. Останній містився тоді неподалік — по вул. Відрадній, 32 (нині — Інститут нейрохірургії).

Від 1936 р. в особняку живе зять А. І. Собкевича, біограф діячів української культури Георгій Васильович П'ядко, з родиною.

ОВРУЦЬКА, 29

Одноповерховий цегляний будиночок з бічним входом, декорований в дусі англійської готики, споруджено у другій половині XIX ст.

«Тюдорівські» сандрики й вежечки, виконані в жовтій цеглі, скромно нагадують про київську моду 70-х рр., коли так багато було зведено у стилі англійської готики. За будинком був садочок, як усюди на Лук'янівці.

В різний час ця садиба належала різним власникам: інженерові шляхів сполучень А. М. Тільтіну, потім відомому лікарю О. Г. Лур'є, а за довідником на 1914 р., тут мешкав відомий український і польський піаніст, композитор Генріх Антонович Бобінський. Він народився і помер у Варшаві, з 1887 р. вчився у Відні та Москві, 10 січня 1893 р. повінчався з Оленою-Доміцелією Сильванівною Бобінською — в Олександрівському костьолі у Києві, двадцять років (1893—1913) викладав у Київському музичному училищі, у 1913—1914 рр. — професор Київської консерваторії. Вів активне творче життя, виступав із сольними концертами, на традиційних київських камерних вечорах грав разом з М. Лисенком, В. Пухальським. Автор творів для симфонічного оркестру, фортепіано. Тут, по вул. Овруцькій, 29 давав також уроки гри на роялі.

Міська газета «Киевская мысль» 1908 р. вмістила допис Б. Яновського такого змісту:

«Серед київських піаністів п. Бобінський займає вельми почесне місце, як такий, що чудово володіє своїм інструментом, і як музикант серйозний та щиро відданий своєму мистецтву. Пан Бобінський мало не єдиний у Києві піаніст,

Композитор Г. А. Бобінський

котрий коли-не-коли наважується стати перед своїми громадянами як концертант і показати публіці, що він може зробити як піаніст і як композитор, оскільки п. Бобінський також має п'єси для свого інструмента. Коли йдеш на концерт Бобінського, можеш бути впевненим, що почуєш гарне виконання, і в усякому разі не пошкодуєш, що прийшов на концерт».

Г. Бобінський також успішно гастролював з концертами у Відні та Кракові. Він був широко відомий і як композитор: крім кількох п'єс для струнного квартету з оркестром написав і цілу серію (виданих у Москві і Києві) невеликих творів для фортепіано. Серед його колишніх учнів талановитий піаніст С. Тарновський, який пізніше свою музичну освіту закінчив у С.-Петербурзькій консерваторії.

Коли Київські римо-католики звернулись до Міської управи з проханням спорудити другий костюл — св. Миколая, серед 314 підписів у грудні 1898 р. з'явився і автограф «вільного художника» Г. Бобінського.

Особняк по вул. Овруцькій, 29. 1994 р.

У некролозі (газета «Киевлянин») 1914 р. зазначалося, що, як людина і товариш, Генріх Антонович залишив по собі добру згадку у всіх, хто його знав особисто.

Наприкінці 1990-х рр. старий особняк відремонтовано, але декор фасаду збіднено, прибудовано примітивний ганок.

ПАВЛІВСЬКА, 9

Ця одноповерхова з підвалом кам'яниця, споруджена, ймовірно, на початку 90 рр. XIX ст., належала міщанинові міста Обоянь, а згодом — особистому почесному громадянинуві, Василю Яковичу Удовенку.

В архівній справі Київського товариства взаємного кредиту є опис будинку, складений 1892 р., де зазначається, що на першому поверсі було шість кімнат, два передпокої та вісім груб (з них п'ять — обличковані білими кахлями), а в підвалі — одна кімната, кухня, сіни, льох та коридор зі сходами на верхній поверх. Кімнати було оббито шпалерами, на стелях — ліпні розетки, на стінах — карнизи. Майно було оцінено у 16 тис. руб. та застраховано на суму 7720 руб. Зазначимо, що земля тут оцінювалася по 10 руб. за кв. саж.

Коли господар, після тяжкої хвороби помер і був похований на Лук'янівському кладовищі, нерухомість по вул. Павлівській, 9 перейшла у спадок його дружині Надії Юліанівні Удовенко. Крім цього особняка, їм належала також садиба по вул. Тургеневській (кол. Іванівська), 42 та землі у Радомишльському повіті: 35 десятин та водяний млин при селах Мойсейки та Мінейки та 368 десятин при селах Березівці, Перем'яжках, Дживлі, Клетанівці. На початку 1918 р. Надія Юліанівна з родиною, дванадцять осіб, займала весь будинок, усі сім кімнат з кухнею. Там само мешкав і син господаря — Володимир Васильович Удовенко, відомий вчений-гігієніст, який до Першої світової війни був патлатним лікарем безплатної лікарні Цесаревича Миколи для чорноробів (нині — лікарня Охматдит). Його життя складалося досить типово для багатьох представників

української інтелігенції, втягнутої у вир тодішніх історичних подій.

За Гетьманату Володимир Удовенко був віце-директором департаменту Міністерства охорони здоров'я, потім став науковим співробітником ВУАН, членом президії медичної секції ВУАН, професором Київського медичного інституту — людиною відомою й шанованою. А 22 листопада 1929 р. був заарештований у сфабрикованій «справі Спілки визволення України» і засуджений 19 квітня 1930 р. у числі перших 45 звинувачених у «контрреволюційній діяльності» на вісім років позбавлення волі з обмеженням у правах терміном на три роки. Покарання він відбував на Соловках, а 25 листопада 1937 р. трійкою УНКВС Ленінградської області засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 грудня 1937 р.

Так склалася доля активної людини, фахівця, автора праць з гігієни поселень, особистості, знищеної в розквіті творчих сил.

На Лук'янівському кладовищі височить підкреслено шляхетних обрисівobelisk з полірованого чорного каменю габро. Він поставлений у центрі прямокутної огорожі під кутом 45° так, що кожна з чотирьох граней звернута до могильного горбка, порослого папороттю. На трьох гранях позначено поховання В. Я. Удовенка (1853—1908), його дружини, Надії Юліанівни (померла 1921 р.), та О. В. Удовенко (померла 1918 р.). Четверта грань символічно, чи за браком можливостей, лишилася вільною, бо могил — чотири.

Будинок по вул. Павлівській, 9 є одним з характерних київських особнячків, споруджених наприкінці ХІХ ст. Впадає в око досить незвичний фасад — парна кількість віконних осей (вісім), з яких одне було колись дверима з ганком, закладеним у ході подальшої перебудови. З декору виділяються міжвіконні ліпні вставки, виконані в дусі ренесансних оздоб.

Раніше вуличний фасад був «підпертий» високою відмосткою, згодом розібраною, від чого з'явилися незвичні, виставлені назовні підмурки. Це було зроблено заради розширення завузького хідника, вздовж якого пролягали трамвайні колії.

Тильний фасад виходить на затишне зелене подвір'ячко, колись типове для цієї частини міста.

Особняк по вул. Павлівській, 9. 1993 р.

Особняк по вул. Павлівській, 9 цікавий ще деякими, маловідомими історичними подіями.

Коли 6 листопада 1943 р. радянські війська визволили з-під німецької окупації Київ, саме в цьому особняку оселився член Військової ради Першого Українського фронту та передвоєнний перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов. Будинок було взято під посилену охорону: ліворуч вузький проміжок між торцями сусідніх будинків № 7 і 9 перекрили дерев'яним глухим парканом з квадратним вирізом — «вічком». Такий самий виріз з'явився і у хвіртці дерев'яних воріт, що праворуч вели на подвір'я. Цілодобово з тих «вічок» визирали пильні очі вартових.

Аж однієї ночі наприкінці 1943 р. над Павлівською і прилеглими вулицями розлігся важкий гул літака-бомбардувальника, що летів майже над дахами. Дві пари вибухів струснули повітря, а на ранок стало видно, що перші дві бомби (за свідченням очевидців, невеликої потужності), вибухнувши, зруйнували одноповерховий будиночок № 6 напроти та зірвали сталеві стулки воріт з брами будинку № 8. Друга пара бомб влучила в порожнє місце у Павлівському сквері, перед торцем

будинку по вул. Гоголівській, 34. Уважний погляд і сьогодні може помітити сліди від осколків на глухому торці будинку по вул. Гоголівській, 32. Повилітали шибки, але про жертви ніхто не говорив. Того ж дня М. Хрущов виїхав з Павлівської, 9 на вул. Герцена, 14 (*див.*). Аби не випробовувати долі вдруге...

А незабаром в особняку по вул. Павлівській, 9 з'явилися нові господарі: американська місія ЮНРРА. Це була міжнародна організація, створена союзницькими державами у Вашингтоні 1943 р. для допомоги країнам, що потерпіли у війні від гітлерівської агресії. 18 грудня 1945 р. до ЮНРРА приєдналася УРСР. Згодом до Києва прибула місія, очолювана М. Макдафі, яка й розмістилася на Павлівській, 9. Персонал місії у виконанні своїх функцій мав труднощі з боку офіційної радянської влади. Але ж пересічний киянин відчув на собі цю допомогу. Одяг та взуття «second hand», зібраний у США населенням, розподілявся у нас через будинкоуправління — дітям, жінкам, літнім. У квітні 1946 р. Київ відвідав генеральний директор ЮНРРА Ловелл Рукс. До кінця 1946 р. в Україну надійшло допомоги харчами, одягом, ліками та устаткуванням на суму 215 млн. дол. ЮНРРА ліквідувалася 1947 р., і місія залишила особняк по вул. Павлівській, 9.

У подальшому будинок використовувався, як дитячий садок, потім його займали різні установи. Ганок і вхід з вулиці було замінено на вікно.

ПОЛТАВСЬКА, 4 (втрачено)

До 1970-х рр., тут стояв компактний двоповерховий будинок, споруджений з жовтої київської цегли 1907 р. за проектом архітектора-художника В. Г. Кричевського на замовлення відомого українського громадського діяча І. І. Щітківського.

Іван Іванович Щітківський (1866—1942) походив з родини священика, освіту здобув у Київській духовній семінарії, яку закінчив у 1887 р. Але служити пішов по цивільному відомству. Згодом, як активний гласний міської думи, І. Щітківський був членом багатьох міських комісій: земельної, берегової, садової, з освітлення, про красу міста, з влаштування школи садівництва та городництва і (особливо!) зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку. Він сліжив діловодом у Києво-Подільській управі землеробства та державного майна. Був одружений з Ганною Миколаївною Лужинською, вдовою Д. В. Караваєва — сина відомого київського лікаря В. О. Караваєва. На неї й було записано особняк по вул. Полтавській, 4, куди подружжя переїхало з вул. Гоголівської, 41.

Загальноновизнано: той будинок став «першою ластівкою» архітектури українського національного романтизму, що з'явилася у Києві, дякуючи хистові В. Г. Кричевського, який перед тим уславився вельми оригінальною будівлею Полтавського земства — першим об'єктом започаткованого ним стилю.

Певної принадності надали фасадіві будинку І. Щітківського майолікові вставки, виконані відомим керамістом з Опішні І. Гладиревським.

За дизайном В. І. Кричевського було влаштовано також і майстерню-робітню господаря по вул. Полтавській, 4. Приклад

І. І. Щітківський

виявився вдалим, мав значний резонанс у Києві, і в тому ж українському стилі В. Кричевський спорудив школу ім. Сергія Грушевського на Куренівці та прибутковий будинок М. С. Грушевського по вул. Паньківській, 9. Стиль здобув визнання й продовження у творах послідовників та учнів.

І. Щітківському належала також інша нерухомість на околицях міста: ділянка землі площею 300 кв. саж. (0,14 га) на Звіринці і така ж на Лук'янівці — по вул. Великій Дорогожицькій, 86 (згодом — 80), «призначена за постановою Міської думи 1899 р. до відчуження губернському секретареві І. І. Щітківському для утворення садиби». 1901 р. ця ділянка-садиба відійшла до М. Огонь-Догановського — з двоповерховим дерев'яним на кам'яних підмурках, обкладеним цеглою, будинком з прибудовами, зведеним під наглядом архітектора М. Казанського того ж 1901 р.

А особняк по вул. Полтавській, 4 на початку 1918 р. належав І. Острожинському, який займав шестикімнатну квартиру на першому поверсі, а на другому таку ж саму наймав лікар-хірург військового шпиталю О. Черняхівський разом з дружиною

В. Г. Кричевський. 1905 р.

Л. Старицькою. А сам І. Щітківський, у цей час уже колезький радник, службовець банку Київського міського кредитного товариства, наймав семикімнатне помешкання, на другому поверсі будинку М. Огонь-Догановського на В. Дорогожицькій, 80. Такі реалії життя зумовлювалися неспокійною вдачею дружини, Ганни Миколаївни — нестримним бажанням міняти адреси після того, як її пограбували на Гоголівській, 41.

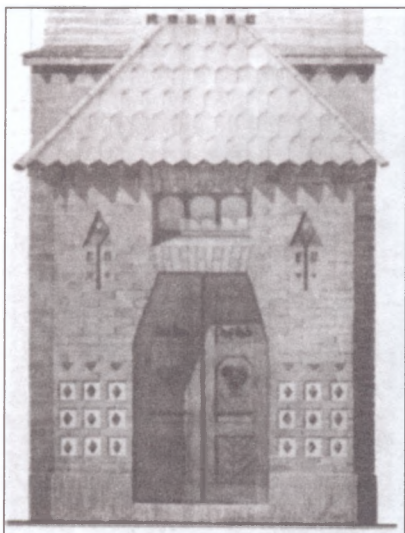
Дивлячись на старовинну світлину, яка увічнила молодого Івана Щітківського в українському народному вбранні, можна припустити, що він рано усвідомив себе, як тоді казали, щирим українцем. Залишався таким усе життя, брав активну участь в усіх проукраїнських починаннях, спілкувався з М. Грушевським, А. Крамським, В. Кричевським та іншими. Справою життя І. Щітківського стало увічнення пам'яті Великого Кобзаря у Києві. У 1908 р. прогресивна й свідомо українська громадськість у зв'язку з наближенням ювілейних дат — 50-річчя від дня смерті та 100-річчям від дня народження Т. Г. Шевченка, утворила комітет при міській думі зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві. Цей комітет домігся дозволу на збирання коштів, на

Особняк І. Щітківського по вул. Полтавській, 4.
Фото М. Юхновець-Юхновецького. 1900-і рр.

оголошення конкурсів на кращий проект. Упродовж 1909—1913 рр. комітет провів чотири міжнародні конкурси, в яких взяли участь тогочасні провідні скульптори Європи. І хоч пам'ятник так і не встановили, бо цьому всіляко намагалися перешкодити антиукраїнські сили, підтримувані шовіністично налаштованою місцевою владою, проте сам факт проведення цих заходів мав велике патріотично-виховне значення за тих умов. А далі на заваді стала світова війна. Варто назвати, втім, лише вражаючу кількість запропонованих проектів — 158! І душею всієї справи був гласний міської думи, невдовзі голова комітету І. Щітківський.

А ось ще деякі епізоди з діяльності І. Щітківського. 1912 р. він був одним з відповідальних за нагляд над Лук'янівським кладовищем. 23 лютого 1917 р., ще за царату, порушував перед міським головою питання про неприпустимість перейменування вулиць Києва, які мають історичні, «сивої давнини» назви, зокрема Кловської вулиці. А невдовзі він мав щастя особливо піднятися духом: у неділю 19 березня того ж вікопомного 1917 р. у Києві відбулася грандіозна за чисельністю

Портал особняка І. І. Щітківського.
Акварель В. Чепелика.

їни ВУАН. У збірках праць ВУАН побачили світ дослідження І. Щітківського: «Пам'ятник Т. Шевченкові в Києві та київська адміністрація» (1925 р.), «Невідомий архітектурний твір академіка О. В. Беретті в Києві» (1930 р.), «До історії забудування Києва на поч. ХІХ ст.» (1930 р.), «До історії першого театрального будинку в Києві» (1930 р.).

На 1-й квартал 1931 р. було заплановано здати до друку в збірнику ВУАН статті І. Щітківського «Т. зв. Ярославів Вал у Києві», «Київський театр 1815 р.», «Торгівля м. Києва в першій половині ХІХ ст.». Але у зв'язку з фактичним розгромом Історичної секції та висилкою до Москви її голови академіка М. С. Грушевського, зазнали репресій і інші науковці.

Так, 6 серпня 1930 р., комісія по чистці апарату ВУАН зробила такий запис у протоколі: «Щітківський Іван Іванович, 64 роки — син попа; в ВУАН працює з 1924 року як науковий співробітник і одержує 125 крб. на місяць. До 1924 р. був на пенсії і отримував 12 крб. на місяць. Починаючи з 1927 року науковою роботою не займається, а виконує канцелярську роботу при Кафедрі.

й патріотичним настроєм перша вільна Українська маніфестація. Прочитуймо уривок із споминів М. С. Грушевського:

«Я йшов у громаді депутатів Центральної ради, клубу жіноцтва; Ів. Ів. Щітківський, голова міського комітету будови пам'ятника Шевченка, виготовив гарну корогву з портретом Шевченка, і ми йшли при ній...».

Збігли роки. Восени 1924 р. І. Щітківський — член комісії з дослідження Київського некрополя. У 20-х рр. він — секретар Комісії районного дослідження Києва і Правобережної Укра-

Г. М. Лужицька. 1887 р. Фото Ф. Мезера

Освіта середня (кінчив духовну семінарію). Був гласним Київської думи. Ухвалили: по чистці апарату зняти з цієї посади за відсутністю потрібної наукової кваліфікації...».

Відтак Іван Іванович остаточно позбувся роботи. Мешкав по вул. Пушкінській, 7, кв. 8 — в будинку, спорудженому 1930 р. для працівників ВУАН за проектом архітектора Д. М. Дяченка у стилі українського неоромантизму.

Коли у 1939 р. в Києві та Каневі нарешті було встановлено пам'ятники Т. Шевченку, — справа, якій І. Щітківський віддав ще за царату так багато енергії, — старий вчений 12 грудня 1940 р. звернувся до Рукописного відділу бібліотеки УАН, вже російською мовою, про передачу рукописних матеріалів на цю тему.

Залишившись в окупованому німцями Києві, І. Щітківський опинився без даху над головою, коли запалали заміновані радянськими фугасами Хрещатик і прилеглі вулиці центру міста. Пушкінська, від Прорізної до Фундуклеївської вигоріла дощенту. Тисячі киян позбулися житла. У будинку на Пушкінській, 7 згорів дах, повилітали од вибухів всі шибки, і жити

І. І. Щітківський
в молоді роки.
Фото В. Висоцького

там без води і тепла, без даху було неможливо. Щойно створена міська управа, до якої колись входив Щітківський, розподіляла порожні помешкання між погорільцями. Так Іван Іванович опинився на Гоголівській, 34А, квартира № 134 (нині — вул. Юрія Коцюбинського, 14).

Вже старий і німецький Іван Іванович страшенно бідував. Але й за тих жахливих умов новостворений українською інтелігенцією Український комітет взаємодопомоги (перед тим — Український Червоний Хрест) клопотався перед відділом суспільної опіки міської управи про надання пенсій, зокрема й І. Щітківському. В обласному архіві збереглися протоколи засідань цього відділу: 26 січня 1942 р. слухали, серед іншого, й про надання допомоги, цитуємо: «громадському і культурному діячеві Щітківському Івану Івановичу, першому українському представнику в Міській думі царського складу (має 75 років життя і понад 50 років громадської й культурної роботи в Києві)».

Комісія ухвалила: «Вважати за потрібне видавати Щітківському І. І. щомісячно шістьсот (600) карбованців з 1 січня 1942 р.»

Однак невідомо, чи здійснилася ця ухвала, та й гроші то були невеликі. Сили танули...

28 червня того ж 1942 р. Іван Іванович Щітківський був похований на Новому Байковому кладовищі, на ділянці № 43, неподалік Вознесенської церкви, могили М. С. Грушевського та поховань Караваєвих, поруч з лабрадоритовим «дубком», під яким уже шість років покоївся прах дружини Ганни Миколаївни, між іншим — онуки архітектора А. Меленського, праонуки знаменитої Артемихи з Подолу. Дітей у Івана Івановича та Ганни Миколаївни не було...

СМИРНОВА-ЛАСТОЧКІНА, 13 **(кол. Вознесенский узвіз, 13)**

Майже напроти брами сучасної Академії образотворчого мистецтва й архітектури, колишнього Художнього інституту, колишньої Духовної семінарії, впадає в око старий дерев'яний будинок на два поверхи. Крім дерев'яного різьблення, що оперізує широко звисаючий дах, увагу привертають високі, гарних пропорцій вікна та симетричні, але ж різного розміру щипці по краях фасаду. Праворуч парадного входу — високий цегляний мур з воротами й хвірткою.

Декоративне оздоблення в дереві виконано на поч. ХХ ст. заїжджими з Росії теслями. Подекуди ще збереглися їхні твори.

За старими адресними довідниками, цей будинок належав Ганні Олексіївні Лоначевській-Петруняк, яка тут і мешкала, так само як і Олександр Олександрович Лоначевський-Петруняк, викладач природознавства в комерційному семикласному училищі С. А. Ананьїна та жіночої гімназії К. Крюгер.

У цьому ж будинку мешкав свого часу Віктор Романовський — історик, археограф і архівіст. Він народився у Глухові, закінчив університет св. Володимира, згодом викладав там і в Археологічному інституті, очолював Центральний архів давніх актів у Києві в 1921—1931 рр., був науковим співробітником ВУАН (1928—1934) та Харківського науково-дослідного інституту історії української культури ім. Д. Багалія. Вивчаючи історію України XVII—XVIII ст., В. Романовський публікував свої праці, головнішими з яких є: «Друкар Іван Федорович» (1925 р.), «Хто був Самовидець» («Україна», 1925 р.), «Нариси з архівознавства» (1927 р.). За редактуванням В. Романовського ВУАН видала

Особняк по кол. Вознесенському узвозі, 13. 1993 р.

«Переписні книги 1666 року» (1931 р.). Велика його праця «Очерки по истории государственного хозяйства Украины во второй половине XVII в.» (докторська дисертація) та зібраний ним Кодекс грамот на Магдебурзьке право міст України XVI—XVIII ст. залишилися невиданими. В опублікованому 1997 р. щоденнику С. Єфремова зазначено, що 16 червня 1927 р.

Особняк і брама.
1993 р.

Фрагмент фасаду.
1993 р.

В. Романовського було заарештовано. У 30-і рр. вчений був засланий, а з 1947 р. — він професор Ставропольського педагогічного інституту.

Велика меморіальна дошка у міжвіконні свідчить, що тут мешкав історик архітектури Іполит Владиславович Моргілевський. Уродженець Уралу, він закінчив 1917 р. КПІ і присвятив себе науково-дослідницькій та педагогічній діяльності. Викладав у Політехнічному, Художньому, Інженерно-будівельному інститутах у Києві. Довічну вдячність І. Моргілевському слід скласти за сумлінно виконані обміри Михайлівського Золотоверхого собору, вже приреченого більшовицькою владою на знищення, яке не змогли зупинити ні протести, ні потужний опір вчених. Лише через шістьдесят років, вже у посткомуністичному суспільстві незалежної України стало можливим відтворити знищену пам'ятку і добра справа І. Моргілевського здобула належне визнання. Очолюючи комісію ВУАН, І. Моргілевський вивчав історію пам'яток давньоруської архітектури та античного будівництва: крім Михайлівського Золотоверхого, також Софії Київської, чернігівських соборів — Борисоглібського, Спасо-Преображенського, Успенського.

Цим дослідженням присвячені публікації вченого, зокрема «Київська Софія у світі нових спостережень» (1926 р.). Ним була відкрита первинна структура храму, зв'язок його

На даху Михайлівського Золотоверхого собору.
Зліва направо: Іполит Моргілевський, Борис Толмачов,
Людмила Морозова та Микола Степанов. Серпень 1934 р.

конструктивної основи та форми з візантійською будівельною школою XI ст. Перед війною, 1941 р. І. Моргілевський був обраний членом-кореспондентом Академії архітектури СРСР. Вчений помер в окупованому німцями Києві 6 листопада 1942 р. і був похований на Лук'янівському цивільному кладовищі.

У другій пол. 1990-х рр. будинок зазнав реконструкції та пристосування для нових потреб. Але фасад, мур і браму збережено. Повністю заново огорожено і невеличке подвір'я, що тильною частиною межує схилом до Петрівської вулиці.

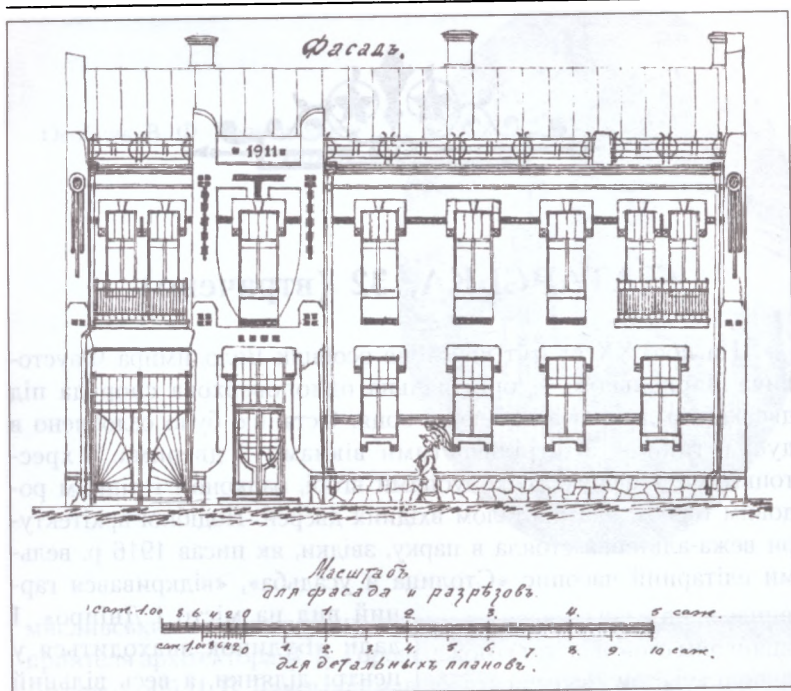

СТУДЕНТСЬКА, 3 (кол. Дика, 3)

На поч. ХХ ст. вулиці цієї ще не існувало, і великий терен становив власність гласного міської думи Пилипа Норбертовича Ясногурського. 1904 р. він продав частину землі площею 202 кв. саж. (0,09 га) міщанці Парасковії Іванівні Перевозчиковій. 1907 р. цю ділянку по вул. Дикій, 3 придбав у неї інженер Василь Іванович Русаков. На його замовлення у 1910–1911 рр. за проектом, ймовірно, інженера І. М. Мацнева, було побудовано двоповерховий особняк, який існує й досі.

З архівного опису будинку видно, що тут було на першому поверсі шість кімнат, дві кухні, на другому – вісім кімнат та дві кухні. У сад, що розташовувався за будинком, виходила відкрита дерев'яна веранда. У помешканнях було сім кахляних груб, три ванні кімнати, чотири передпокої. Фактично будинок складався з чотирьох квартир, лише одну з яких займав власник.

В. І. Русаков походив з селян Подольського повіту Московської губернії, служив інженером у технічному відділенні Служби рухомого складу тяги та майстерень Управління Південно-Західної залізниці (І. М. Мацнев як заступник начальника відділення був його безпосереднім начальником). Русаков був одружений 1897 р. з Антоніною Наумівною. У них було двоє синів: Сергій та Олександр. Але щастя у новоспородженому будинку тривало недовго: 4 листопада 1913 р. В. І. Русаков помер; нерухомість, оцінена «за совістю у 18 тис руб.», плюс капітал, що зберігався у пенсійній касі Управління Південно-Західної залізниці, в розмірі 2831 руб., змусили вдову інженера взяти кредит під заставу нерухомості. Відтак, за оцінкою цивільного інженера Є. О. Толстого, Міське кредитне товариство

Проект будинку В. І. Русакова. 1911 р.

відкрило А. Н. Русаковій кредит на суму 14800 руб. терміном на 36 років і 4 місяці — з січня 1914 р. Родина Русакових мешкала тут, на першому поверсі, до 1927 р.

Доля господаря і його родини є досить характерною для тих, хто прагнув достатку, вибиваючись з «низів».

Фасад будинку по вул. Дикій, 3 дістав теж характерне композиційне рішення тієї доби: асиметрія, арка проїзду у двір — збоку, поруч з псевдоризалітом — парадним входом. З вестибюля зроблено другий вихід — у проїзд. Декоровано будинок у стилі модерн, з майоліковими вставками темно-синього кольору, зі стильним кованим огороженням балконів та стулок воріт. Поверхня стін ушляхетнена в дусі київського цегляного фольклору — з фарбуванням цеглин і цементною розшивкою швів. Так само у цеглі подано на фасаді і дату спорудження особняка: «1911 г.».

ТАТАРСЬКА, 32 (втрачено)

На поч. ХХ ст. тут ще стояв особняк Володимира Фаустовича Чарнецького — оригінальна одноповерхова споруда під двосхилим дахом та вежею з торця. Останню було оздоблено в дусі готики — зі стрільчастими вікнами й дверима, з хрестоцвітами у фрамугах, із зубцями вгорі, балконом і ліпним родовим гербом над порталом вхідних дверей. Подібної архітектури вежа-альтанка стояла в парку, звідки, як писав 1916 р. вельми елітарний часопис «Столиця и усадьба», «відкривався гарний вид на місто і Дніпро».

Вежа-альтанка. 1916 р.

І далі: «Будинок знаходиться у центрі ділянки, а весь вільний простір зайнято садком, у якому висаджено різноманітні породи рідкісних листвяних і шпилькових дерев, гарно розміщених. Навколо басейну на штучних скелях — альпійські рослини, моховиння й папороті. Влітку садок буяє квітами».

На початку 1918 р. за цією адресою, у семикімнатному будинку мешкала родина Петра Володимировича Ланге, відомого у Києві мисливця (завідував тиром Київського відділення Імператорського товариства розмноження

Особняк В. Ф. Чернецького.
1916 р.

мисливських і промислових тварин та правильного полювання), приятеля архітектора В. В. Городецького (теж відомого мисливця). До революції П. В. Ланге обіймав досить поважну посаду старшого ревізора Київського губернського акцизного управління.

ВІЙСЬКОВІ, ЦИВІЛЬНІ ТА ПРИДВОРНІ ЧИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДО 1917 р.

Класи	Військові чини (армійські)	Цивільні чини	Придворні чини
I	Генерал-фельдмаршал	Канцлер	—
II	Генерал від інфантерії Генерал від кавалерії Генерал від артилерії	Дійсний таємний радник	Обер-камергер, обер-гофмаршал, обер-гофмейстер, обер-шталмейстер, обер-егермейстер
III	Генерал-лейтенант	Таємний радник	Гофмаршал, гофмейстер, шталмейстер, егермейстер, обер-церемоніймейстер
IV	Генерал-майор	Дійсний статський радник	Камергер
V	—	Статський радник	Камер-юнкер, церемоніймейстер
VI	Полковник	Колезький радник	Камер-фур'єр
VII	Підполковник	Надвірний радник	—
VIII	Капітан, ротмістр	Колезький асесор	—
IX	Штабс-капітан, штабс-ротмістр	Титулярний радник	Гофкур'єр
X	Поручик	Колезький секретар	—
XI	—	Корабельний секретар	—
XII	Підпоручик	Губернський секретар	Камердинер, мундшенк, кондитер, тафельдекер
XIII	Прапорщик	Провінційний секретар	—
XIV	—	Колезький реєстратор	—

ВЛАДА У КИЄВІ У ХХ СТОРІЧЧІ

До березня 1917 р.	Російська імперія
березень — 13 листопада 1917 р.	Тимчасовий уряд Росії
13 листопада 1917 — 9 лютого 1918 р.	Українська Центральна рада
9 лютого — 1 березня 1918 р.	більшовики
1 березня — 29 квітня 1918 р.	Українська Центральна рада
29 квітня — 13 грудня 1918 р.	Українська держава (Гетьманат) та німецька окупація
14 грудня 1918 — 5 лютого 1919 р.	Директорія Української Централь- ної ради
5 лютого — 10 квітня 1919 р.	більшовики
10–11 квітня 1919 р.	отаман Струк
11 квітня — 30 серпня 1919 р.	більшовики
31 серпня 1919 р.	Директорія Української Цент- ральної ради
31 серпня — 13 жовтня 1919 р.	Добровольчеська армія
13–14 жовтня 1919 р.	більшовики
14 жовтня — 15 грудня 1919 р.	Добровольчеська армія
16 грудня 1919 — 6 травня 1920 р.	більшовики
6 травня — 12 червня 1920 р.	Українська народна республіка та Військо Польське
12 червня 1920 — 17 вересня 1941 р.	радянська влада (УСРР, УРСР)
19 вересня 1941 — 5 листопада 1943 р.	Рейхскомісаріат України — оку- пація нацистською Німеччиною
6 листопада 1943 — 24 серпня 1991 р.	радянська влада (УРСР)
від 24 серпня 1991 р.	незалежна Україна

СИМВОЛІКА НА ФАСАДАХ (перелік особняків та інших споруд Києва, позначених ініціалами та гербами власників)

Адреса (стара)	Власник (мовою оригіналу)	Позначка	Рік спорудження	Місце позначення
Андріївський узіз, 2Б	A. Frolov (А. Я. Фролов)	AF	1913	портал
Банкова, 10	Hogodecki (В. Городецький)	H	1901-03	фасад
Бібіковський бульвар, 1	Я. М. Бернер	ЯБ*	1886	фасад
Бібіковський бульвар, 12	Н. А. Терещенко	герб	1875	фасад
Борисоглібська, 9/15	Д. А. Олейников	ДО	1901	портал
Бульв.-Кудрявська, 8	В. Н. Сафонов	ВС	1914	фасад
Бульв.-Кудрявська, 51	Voignon (К. И. Бульон)	KB	1904	портал
В. Васильківська, 10	H. Pfahler Г. Пфалер	HP	1897	балкон
В. Васильківська, 43/16	М. Н. Лещинський	ИЛ		фронтон
В. Житомирська, 8Б	Rogowska (И.-Ц. К.Роговская)	R	1903-04	щипець
Верхній Вал, 10		HP		балкон
Володимирська, 17	Г. И. Волкова	ГВ*	1881	балкон
Володимирська, 27	С. А. Томара	СТ*		балкон
Володимирська, 29	Н. В. Кучинская	НК*		ворота
Володимирська, 35	И. Ю. Михайловская	герб*	1871	фронтон
Володимирська, 37/29	А. Ю. Таргони	АТ		балкон
Володимирська, 45	М. М. Качала	К, МК	1891	балкон
Гоголівська, 8		А		балкон
Гоголівська, 23	Ф. А. Ягимовский	герб	1909	фасад
Десятинний пр., 7	А. И. Тихонов	Т	1899	фронтон
Єлизаветинська, 4	А. Н. Бубнов	АБ	1909	портал
Золоті ворота, 2	Я. В. Тарновский	герб*	1871	фасад
Золоті ворота, 6	Е. В. Иваницкий	ЕИ	1894	фронтон
Ігорівська, 7	Д. С. Марголин	ЯМ	1894	фронтон
Іллінська, 14	К. П. Шемельфеник	Ш		бакон
Іллінська, 18	Д. Л. Хургин	Х		балкон
Інститутська, 27/6	М. В. Луцицкая	МЛ	1912	портали

Ірининська, 3	А. В. Корчак-Чепурковский	К*	1907	фасад
Контрактова пл., 10	А.-Б. В. Липкес	...*	1911	портал
Круглоуніверс., 7(12)	А. В. Савицький	герб	бл. 1910	портал
Кузнечна, 23	Б. В. Кучер	К	1899	портал
Кузнечна, 26/26	Л. И. Кенин	ЛИК	1911	фасад
Левашовська, 9	Е. М. Гессе	ЕГ	1882	балкон
Левашовська, 16	А. А. Маврин	герб	1914	портал
Левашовська, 19	В. А. Икскуль-Гильденбанд	герб	1901	портал
Левашовська, 28 (30)	Е. В. Вишневская	герб	1912	портал
Львівська, 10	Э. А. Горватт	два герби	1910	щипці
Львівська, 28	М. Б. Волошинова	герб*		портал
Львівська, 30		герб*		фасад
Львівська, 42	Е. А. Томила	Т	1905	портал
Львівська, 57	И. П. Матченко	ИМ		портал
Львівська, 58/2	А. В. Свешникова	АС	1910	портал
Лютеранська, 13	П. А. Дзегановский	Д	1877	балкон
Лютеранська, 23	С. А. Аршавский	СА	1909	щипець
М. Васильківська, 8	Ф. А. Роговский	ФР		ворота
М. Володимирська, 25	М. К. Цивинский	герб		портал
М. Володимирська, 45	А. В. Оболенская	МО		фасад
М.- Житомирська. 18	Е. А. Кисель	К	1878, 96	балкон
М.- Житомирська. 20	Е. В. Карвовська	герб	1894	фронтон
Маріїн.-Благовіщен., 34	Е. А. Манов	М		фасад
Маріїн.-Благовіщен., 48	М. Т. Іенкен	МІ	1891	фронтон
Маріїн.-Благовіщен., 68	А. С. Завадская	АГ	1911	портал
Маріїн.-Благовіщен., 81	Szumski (И. Д. Шумский)	S	1898	фронтон
Маріїн.-Благовіщен., 97	А. Ф. Хитрово	герб	1889	фасад
Михайлівська, 10	П. Т. Антошкевич	А	1897	балкон
Михайлів. пров., 6 (нов.)	С. П. Томашевский	СТ		балкон
Назаріївська, 21	Н. П. Трофимов	НТ	1907-11	портал
Несторівська, 20	Г. Б. Райхенштейн	ГР		фасад
Несторівська, 29	Э. В. Пригора	ЭП		балкон
Обсерваторна, 17	Е.К.Контребинский	ЕК		портал
Обсерваторна, 21	П. И. Янковский	Я	1899	портал
Паньківська, 17	Ф. А. Белокренец	ФБ		щипець
Пушкінська, 11	С. И., К. М. Модзелевские	герб	1900	портал
Пушкінська, 19 (фл)	Е. М. Сегет	герб	1908-9	фасад

Особняки Києва

Пушкінська, 33	А. С. Павлов	АП	1895	портал
Пушкінська, 35	Ф. Г. Михельсон	М	1896	портал
Пушкінська, 41	О. М. Окладчик	ГО		портал
Пушкінська, 43	И. А. Снийжко	СИ	1901	фасад
Святославська, 2/16	А. Ф. Терещенко	АТ	1902	фронтон
Софіївська, 3	И. М. Розенталь	ИМР		фронтон
Софіївська, 9	М. А. Берестовская	МБ*	1884	фасад, огорожа
Спаська, 8	Т. М. Апштейн	ТА	1900	фронтон
Тарасівська, 14	Л. В. Конопацкий	герб	1899	фронтон
Театральна, 1	Г. П. Позняков	ГП		фронтон
Терещенківська, 15	Б. И. Ханенко	герб	1882	фасад
Тимофіївська, 8	А. Е. Корниенко	К*	1864	балкон
Флорівська, 3		Я		портал
Фундуклеївська, 30/10	Н. Н. Самонов	дом	1901	парапет
	Николая Николаевича Самонова*			
Фундуклеївська, 33/34	А. М. Гольденберг	АГ, ЕГ	1889, 1900	балкон
Фундуклеївська, 36	С. И. Корольков	СК	1899	фронтон
Хрещатик, 48		ИВ*	1880	балкон
Хрещатицьк. пр., 7/1	Т. М. Апштейн	ТА	1899	ворота
Хрещатицьк. пр., 7/1		ИМ		фронтон
Хрещатицьк. пр., 8Б	А. Н. Тильтин	АТ		щипець
Цитадель лавра, корп. № 1	Киево-Печерская Успенская лавра (будинок кол. Бібліотеки)	КПУЛ-Б	1908	ганок
Ярославів вал, 9	Е. П. Грицун	ЕГ	1898	фронтон
Ярославів вал, 14	Л. П. Родзянко	ЛР	1908	портал
Ярославів вал, 21/20	О. К. Сидоров	ОКС	1905-1906	щипець
Ярославів вал, 30Б	Н. М. Тарновская	герб*		портал
Ярославів вал, 32	Л. Г. Волошкевич	ЛВ	1882	балкон
Ярославів вал, 40	Н. А. Терещенко	НТ	1904-1905	портал
Ярославська, 8	А. С. Лунев	Ф	1880	балкон
Ярославська, 10	М. Ф. Филатов	МФ	1899	портал
Ярославська, 21	С. А. Цейтлин	Ц	1897	фронтон

Примітки:

1. Прізвище та ініціали подано мовою оригіналу.
2. Зірочкою* позначено втрачені елементи, будинки.
3. Світлини 1990–2000 рр. виконав Д. Малаков.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

ОСОБНЯКИ ЛИПОК

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 11.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, од. зб. 93.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, опр. 134, арк. 59, 60.

Весь Киев на 1907 г. Изд. С. М. Богуславского.— К., 1907.—
XXIV.

Справочник-путеводитель по г. Киеву и его окрестностям.
1914—1915 год. Издание комитета Общества вспомоществования
нуждающимся студентам Киевского политехнического института
Императора Александра II.

Щітківський І. До історії забудування м. Києва на початку
XIX століття // Київські збірники історії й археології, побуту
й мистецтва. Збірник перший.— К., 1931.— С. 319—343.

Киевлянин.— 1905.— 2 вересня.

БАНКОВА, 2

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, пр. 690.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 234, спр. 70, арк. 10.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 1348.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2312.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 144.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 93.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1361.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1044.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1618.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5584.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 117.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157.

Проценко Л. А. Історія Київського некрополя.— К., 1995.—
С. 185—187.

Друг О. На розі Банкової і Інститутської. // Янус. Нерухо-
мість. — Ч. 3.— січень. 1997.— С. 14—15.

БАНКОВА, 8

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 275.

ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 149.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 1867.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3030.

ДАК.— Ф. Р-330, оп. I, спр. 1919.

Київ музичний.— К., 1982.— С. 51—52.

Нестеров М. В. Воспоминания.— М., 1989.— С. 283—285, 290.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище.

Путівник.— К., 1998.— С. 26.

Сборник Киевского литературно-артистического общества. — К., 1900.— С. 12.

Шевченківський словник. Т. 1.— К., 1976.— С. 285.

Шульгіна В., Свістельнікова Т. Дослідження концертної та педагогічної діяльності В. В. Пухальського в Києві // Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця XIX — початку XX ст.— К., 1995.— С. 92—93.

БАНКОВА, 13

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4805.

Г. П. Шлейфер (некролог)//Киевлянин.— Ч. 88.— 1913. — 29 березня.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 309.

Столетие Киевской первой гимназии. Том I.— К., 1911.— С. 409—410.

Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожилы.— К., 1910.— С. 189.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 10

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 10534.

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 10536.

ДАК.— Ф. 100, оп. I, спр. 2451.

ДАК.— Ф. 100, оп. I, спр. 2453.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3904.

МІК.— ДК-10733.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 225—226.

Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.

Столетие киевской первой гимназии. Т. I.— К., 1911.— С. 400.

I. Кодак. Подвижник музейної справи. Життя та наукова діяльність Д. Щербаківського // Матеріали ювілейної наукової конференції. Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку. До 100-річчя з дня заснування. 6 жовтня 1999 р.— С. 9.

Киевлянин.— 1896.— 6 квітня.

Киевлянин.— 1896.— 16 квітня.

Киевская мысль.— 1915.— 1 червня.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 18/2

ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 661, спр. 273, арк. 40.

ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 235, спр. 57, арк. 6.

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.

ДАКО.— Ф. 280, оп. 29, спр. 1206.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 730.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 732.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173, арк. 141.

Друг О. Особняки цукропромисловців на вулиці Шовковичній//Янус. Нерухомість.— Ч. 4.— лютий 1998.— С. 12—13.

Пролетарська правда.— 1925.— № 155.— 10 липня.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 20/1

ЦДІА України.— Ф. 468, оп. 5, спр. 416, арк. 101—102.

ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 233, спр. 107, арк. 7.

ДАКО.— Ф. Р-4205, оп. 1, спр. 155.

ДАК.— Ф. 19, оп. 1, спр. 192.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4535, арк. 48.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5402, арк. 6—8.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173, арк. 13.

Енциклопедія українознавства. Т. 5. Перевидання в Україні. — Львів, 1996.— С. 1804—1805.

Кадомська М. А. Житловий будинок у Києві по вул. Шовковичній, 3 (історична довідка).— К., 1999.

Очерки жизни в Киеве в 1919—1920 гг. // Архив русской революции. Т. 3, 4.— М.: ТЕРРА-ТЕРРА Политиздат. 1991.— С. 211— 212.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 22

ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4322.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173, арк. 6.

Голубничий В. Постишев // Енциклопедія українознавства. Т. 6. Перевидання в Україні.— Львів, 1996.— С. 2275.

Енциклопедія українознавства. Т. 7. Перевидання в Україні. — Львів, 1998.— С. 2500.

Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904.— С. 73, 128, 129, 340.

Кадомська М. А. Шовковична, 3. Исторична довідка.— К., 1999.

Модзалевский В. Л. Малороссийский Родословник.— К, 1912.— Т. 3.— С. 507, 700.

Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.

Щероцкий К. Киев. Путеводитель.— К., 1917.— С. 240.

М. ГРУШЕВСЬКОГО, 32

Военная энциклопедия. Т. IX.— СПб. 1912.— С. 203—207.

Воспоминания Сухомлинова. Предисловие В. Невского.— М.—Л., Госиздат, 1926.— С. 58, 85, 86, 100, 129.

Енциклопедія українознавства. Т. 2. Перевидання в Україні. — Львів, 1993.— С. 592.

Календарь-посредник для города Киева на 1894 год. Бесплатное издание З. Мазуркевич.— К., 1894.— С. СХХV.

Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Редактор Любомир Винар.— Нью-Йорк, Київ, Торонто.— 1995.— С. 90.

Малаков Д. Колишній особняк командуючого // Янус. Нерухомість.— Ч. 16.— 1997.— С. 16.

Побожій С. Портретна галерея Драгомирових //Україна. Наука і Культура. Щорічник.— К., Генеза. 1999.— С. 428—435.

Революція на Україні по мемуарам белых. Сост. С. А. Алексеев под ред. Н. Н. Попова.— М.—Л., 1930.— С. 424.

Самойло А. А. Две жизни.— М., 1958.— С. 77.

Українська загальна енциклопедія «Книга знання». Т. 13./ За ред. д-ра Івана Раковського.— Львів, Станіславів, Коломия.— Вересень 1931.— С. 1142.

Cechowski W/ Kijow i jego pamitki.— К., 1901.— С. 275—276.

ІНСТИТУТСЬКА, 4

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 576.

ДАКО.— Ф. 782, оп. 2, спр. 420, арк. 457—458.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 644.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 646.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2490.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2491.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2492.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2493.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2352.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2353.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2357.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2923.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2928.

Кальницький М. Знаменитий підрядчик Лев Гінзбург // Янус. Нерухомість.— Ч. 24.— 1998.— С. 12—13.

Список дворян Киевской губернии.— К. 1906.— С. 283.

Українське малярство XVII—XX ст./За ред. Ф. Ернста.— К., 1929.— С. 9.

Ярон С. Г. Киев в 80-х гг.— Воспоминания старожила.— К., 1910.— С. 188.

.Киевлянин.— 1895.— 9 листопада.

Киевлянин.— 1899.— 21 червня.

ІНСТИТУТСЬКА, 8

ДАК.— Ф. 78, оп. 1, спр. 2254.

ДАК.— Ф. 78, оп. 1, спр. 2546.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2462.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 192, арк. 48.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173, арк. 236.

ДАК.— Ф. 163, оп. 48, спр. 58.

Енциклопедія українознавства.— Т. 7. Перевидання в Україні.— Львів, 1998.— С. 2754.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1908.— С. 404, 409—410.

Столетие Киевской первой гимназии (1809—1811—1911). Т. I.— К., 1911.— С. 376.

ІНСТИТУТСЬКА, 12

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 295, спр. 65238, арк. 1—11.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 84.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 250.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 192, арк. 50.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 476.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1090.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 547.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1620.

Весь Юго-Западный край на 1913 год.— К., 1913.— С. 33, 81.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 215, 217, 219.

Ярон С. Г. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила.— К., 1910.— С. 177.

ІНСТИТУТСЬКА, 13

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 574. (1922—1925).

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2578. (1909—1918).

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2760.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2761.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2762.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2452.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 192, арк. 16 (1918).

ДАК.— Ф. 163, оп. 38, спр. 664 (1909).

ДАК.— Ф. Р-330, оп. 1, спр. 1668 (1940).

МІК.— ДК-10731, 10734, 10735, 10739.

Столетие киевской первой гимназии. Т. I.— К., 1911.— С. 409—410.

Українське малярство XVII—XX ст./ За ред. й з вступним
нарисом Федора Ернста.— К.1929.

Киевлянин.— Ч. 88.— 1913.— 29 березня.

Киевлянин.— Ч. 89.— 1913.— 30 березня.

ІНСТИТУТСЬКА, 19/5

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 593, арк. 92.

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 5389.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 173, арк. 22.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 192, арк. 24.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 324, арк. 7.

ДАК.— Ф. Р-330, оп. 1, спр.1794.

Адрес-календарь, общая роспись начальствующих и прочих
должностных лиц на 1913 год.— Ч. I.— СПб., 1913.— С. 24.

Енциклопедія українознавства.— Т. 3. Перевидання в Украї-
ні.— Львів, 1994.— С. 1155—1156.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2.—
К., 1910.— С. 551.

Око — ілюстрований український часопис.— К.:Глобус,
1918.— Ч. 3.— С. 24; Ч. 5.— С. 37; Ч. 6.— С. 109; Ч. 15.— С. 137.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 132.

Українське малярство XVII—XX ст. Провідник по виставці
/За ред. Ф. Ернста.— К., 1929.— С. 7—8.

Loza S. Slownik architektow i budowniczych polakow.—
Warszawa, 1930.— С. 133—134.

ІНСТИТУТСЬКА, 20/8

ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 527, спр. 118.

ЦДІА України.— Ф. 486, оп. 5, спр. 27 (1933 р.), арк. 138—
139.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 97, арк. 1.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 98.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 113 (1879 р.).

ДАК.— Ф. Р-1, оп. 1, спр. 110, арк. 32.

Врангель П. В гостях у гетмана//Новая газета.— 1992.—
Серпень.— С. 6.

Енциклопедія українознавства.— Т. 3. Перевидання в Украї-
ні.— Львів, 1994.— С. 856.

- Захарченко М. Киев теперь и прежде.— К., 1888.— С. 172.
Игнатьев А. А. 50 лет в строю.— М., 1948.— С. 35— 37.
Кардиналовська Т. Из «Невідступного минулого»// Українські вісті. 1991.— Липень.
Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 456.
Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 14 — 17, 77—97, 102.
Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки за редакцією Сергія Білокозня.— Ч. 1 (6).— К., 1993.— С. 198.— 199.
Скоропадська О. І мали державу, і світ визнавав//Україна. Ч. 2.— 1992.— С. 10—12.
Шевченківський словник. Т. 1.— К., 1976.— С. 87, 103; Т. 2. — К., 1977.— С. 399—400.
Киевлянин.— 1917.— 23 та 24 грудня.
Киевская мысль.— 1917.— 24 грудня.

ІНСТИТУТСЬКА, 26

- ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.
ДАКО.— Ф. 1, оп. 331, спр. 812-а, арк. 69—72.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 409.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 416.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 417.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 226.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 192.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173.
Киевская мысль.— 1911.— 3 серпня.
Киевская газета.— 1904.— 6 квітня.

КРУГЛОУНІВЕРСИТЕТСЬКА, 10

- ДАКО.— Ф. 1, оп. 250, спр. 292.
ДАКО.— Ф. 1, оп. 252, спр. 175.
ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 94.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2371.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2013.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4288.
Весь Юго-Западный край на 1913 год.— К., 1913.— С. 462.
Киевская старина.— 1890. Июль—сентябрь.— С. 519—521.
Лисенко І. Словник співаків України.— К., 1997.— С. 33.

Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Издание Черниговского дворянства.— СПб., 1914.— С. 157.

Мистецтво України. Біографічний довідник.— К., 1997.— С. 114.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 233.

Щербак Ю. Ярослав Ивашкевич в Киеве//Воспоминания о Ярославе Ивашкевиче.— М.: Сов. писатель, 1987.— С. 182.

КРУГЛОУНІВЕРСИТЕТСЬКА, 12

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 9232.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2371.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2013.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 312, арк. 72.

ДАК.— Ф. 195, оп. 1, спр. 39.

Весь Юго-Западный край на 1913 год.— К., 1913.— С. 470.

Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.— СПб., 1914.— С. 157.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1.— К., 1983.— С. 36.

Щербак Ю. Ярослав Ивашкевич в Киеве//Воспоминания о Ярославе Ивашкевиче.— М.: Сов. писатель. 1987.— С. 181.

ЛИПСЬКА, 2

ЦДІА України.— Ф. 486, оп. 5, опр. 416, арк. 101—102.

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 593.

ДАКО.— Ф. 782, оп. 2, спр. 420, арк. 144.

ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 566.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1056.

ДАК.— Ф. 163, оп. 39, спр. 64.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 405.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2536.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157, арк. 222—229.

ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 229.

ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 302, арк. 50.

Киевлянин.— 1910.— 22 лютого.— Ч. 530.

Киевлянин.— 1914.— 27 травня.— Ч. 144.

ЛИПСЬКА, 4

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 184.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 362.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 405.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5076.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157.

ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 189.

ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 189.

Друг О. Особняки вулиці Липської//Янус. Нерухомість.—
№ 9.— К., 1997.— С. 13.

Киевская мысль.— 1915.— 11 вересня.

Киевская мысль.— 1915.— 15 вересня.

ЛИПСЬКА, 8

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 113.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1048, арк. 41.

Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888.— С.
172–173.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий 1998.—
С. 5–24.

Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки за
редакцією Сергія Білокопя.— Ч. 1(6).— К., 1993.— С. 204–205.

Шевченківський словник.— Т. 1.— К., 1976.— С. 154.

Ярон С. Г. Киев в восьмидесятые годы. Воспоминания
старожила.— К., 1910.— С.

Киевская мысль.— 1915.— 22 жовтня.

ЛИПСЬКА, 9

ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.

ДАКО.— Ф. 280, оп. 29, спр. 1186.

ДАК.— Ф. 1, оп. 2, спр. 1305.

ДАК.— Ф. 1, оп. 2, спр. 2042.

ДАК.— Ф. 19, оп. 1, спр. 3051.

ДАК.— Ф. 78, оп. 1, спр. 2066.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 412.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 413.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 242.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 250.

- ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 256.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 576.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 184, арк. 6.
ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 93.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 192.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173.
ДАК.— Ф. Р-330, оп. 1, спр. 1633.
Друг О. Особняки вулиці Липської//Янус. Нерухомість.— Ч. 13.— К., 1997.— С. 14.
Ковалинський В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 235– 236.
Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.— Ч. 8. — СПб.— С. 125.
Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 61.
Киевлянин.— 1905.— 5 грудня.
Киевлянин.— Ч. 293.— 1912.— 22 жовтня.

ЛИПСЬКА, 10

- ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 806.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1026.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5075.
ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 229.
Друг О. Особняки вулиці Липської//Янус. Нерухомість.— Ч. 13.— К., 1997.— С. 14–15.
Захарченко М. Киев теперь и прежде.— К., 1888.— С. 248.
Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 1.— М.— Л., 1958.— С. 76.
Петров Н. Н. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии почетным членом Церковно-археологического общества при сей Академии действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым.— К., 1895.

ЛИПСЬКА, 16

- ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.
ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 698, ч. 1, арк. 23.
ЦДКФФА України.— Ф. 0,08, од. зб. 813.
ЦДКФФА України.— Ф. 2, од. зб. 82538.

- ЦДКФФА України.— Ф. 2, од. зб. 82539.
ЦДКФФА України.— Ф. 4, од. зб. 17870.
ДАК.— Ф. 19, оп. 1, спр. 86.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 154. (1918), арк. 4-а.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 184. (1918), арк. 20.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 192. (1918).
ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 704. (1879).
ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1518. (1998–1912).
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2535. (1883).
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3069. (1886).
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173. (1909–1916).
ДАК.— Ф. 163, оп. 48, спр. 58. (1894).
Васильевич С. Титулованные роды Российской империи.—
СПб., 1910.— С. 132.
Васильчикова Л. Мой парижский театр//Наше наследие.—
Ч. 46.— 1998.— С. 143, 147.
Весь Юго-Западный край.— К., 1913.— С. 828.
Демченко Є., Донець О. Будинок філії № 1 та його художні
пам'ятки//Бібліотечний вісник.— Ч. 1.— 1998.— С. 19–27.
Друг О. Палаціки «цукрових королів»//Старожитності.—
Ч. 1–2.— К., 1995.
Иконников В. С. Киев в 1854–1855 гг. Исторический
очерк.— К., 1904.— С. 107.
Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.—
С. 509.
Малаков Д. Архітектор Василь Осьмак//Бібліотечний
вісник.— Ч. 1.— 1998.— С. 28–31.
Мовчан І. І. Давньокиївська околиця.— К., 1993.— С. 99,
102, 113.
Настольный справочник г. Киева на 1914/1915 гг. Алфавит-
ный указатель торгово-промышленных фирм, предприятий и
пр.— К., 1914.— С. 75.
Общий гербовник дворянских родов Всероссийской импе-
рии.— Ч. V.— С. 33.
Сердюк О., Мокроусова О. Монументальний живопис в
інтер'єрах київських особняків та прибуткових будинків доби
еклектики та модерну//Родовід.— Ч. 9.— 1994.— С. 80–82.
Энциклопедический словарь.— Т. XXXIV. Изд. Ф. А. Брок-
гауз, И. А. Ефрон.— СПб., 1902.— С. 420.

- Київська речь.— 1906.— 24 серпня.
Київська думка.— 1908.— 24 вересня.
Київська думка.— 1916.— 19 липня.

ЛЮТЕРАНСЬКА, 23

- ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 42, арк. 38, 7.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 47, арк. 5.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 143, арк. 33–36.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 145, арк. 68.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157, арк. 146–147.
ДАК.— Ф. 210, оп. 1, спр. 4.
ДАК.— Ф. 210, оп. 1, спр. 12.
ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 484, арк. 25.
ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.
Друг О. Колишній особняк С. Аршавського//Янус. Нерухо-
мість.— К., 1998.— Ч. 16.— С. 15–16.

ПИЛИПА ОРЛИКА, 1/15

- ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 4.
ЦДАМЛМ України.— Ф. 8, спр. 89, арк. 122, 253.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 1027.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 186, арк. 9.
Алешин В. Э., Малакова И. М. Особняк Ковалевського в Києве
//Памятники архитектуры Украины (новые исследования).— К.,
1986.— С. 218–221.
Дивногорский А. Киевская церковно-учительская школа за
10 лет существования.— К., 1913.
Кадомская М. А. Историческая справка о здании МИД (б.
особняк Н. В. Ковалевського) в Києве, по ул. Чекистов, 1/15.—
К., 1973. Машинопис.
Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 120.
Київлянин.— 1906.— 17 січня.
Київлянин.— 1913.— 19 січня.

ПИЛИПА ОРЛИКА, 3

- ЦДІА України.— Ф. 274, оп. 1, спр. 2648, ч. II.
ЦДІА України.— Ф. 274, оп. 4, спр. 209.
ЦДІА України.— Ф. 274, оп. 4, спр. 619.

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 690, арк. 22.

ЦДКФФА України.— Ф. 0, од. зб. 815.

ЦДКФФА України.— Ф. 4, од. зб. 17877.

ДАКО.— Ф. Р-1520, оп. 1, спр. 31.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 820.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 821.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 822.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 613.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 621.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1820.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 6249.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173.

Друг О. Будинок з каріатидами//Янус. Нерухомість.—
Ч. 24.— 1998.— С. 14–15.

Киевская мысль.— 1909.— 6 червня.

Киевская мысль.— 1911.— 1 серпня.

Киевлянин.— 1913.— 5 та 7 вересня.

Киевская мысль.— 1917.— 15 та 16 липня.

САДОВА, 3

ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 634, спр. 82.

ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 29, спр. 1195.

ДАКО.— Ф. 280, оп. 29, спр. 1195.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1048.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5240, арк. 4.

ДАК.— Ф. 163, оп. 48, спр. 58.

ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 259.

Беляков В. Александр Виноградский (1856–1912)//Образ
эпохи. Тези доповідей.— К., 1995.— С. 77–81.

Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 1.— М., 1960.— С. 69, 70.

Енциклопедія українознавства.— Т. 1. Перевидання в Україні.—
Львів, 1993.— С. 77.

Миклашевский И. Очерк деятельности Киевского отделения
Императорского русского музыкального общества.— К., 1913.—
С. 86–87.

Київ музичний.— К., 1982.— С. 53.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 435.

Киевлянин.— Ч. 77.— 1877.— 30 червня.

- Киевлянин.— Ч. 275.— 1912.— 4 жовтня.
Киевлянин.— Ч. 276.— 1912.— 5 жовтня.
Киевлянин.— Ч. 277.— 1912.— 6 жовтня.
Киевлянин.— Ч. 278.— 1912.— 7 жовтня.

САДОВА, 4

- ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.
ДАК.— Ф. 100.— оп. 1.— спр. 980.
ДАК.— Ф. 163.— оп. 38.— спр. 664.
МІК.— ДК-10739.
Васильевич С. Титулованные роды Российской империи.—
С. 233–234.
Киевлянин.— 1908.

САДОВА, 5

- ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 625, спр. 240.
ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 661, спр. 273, арк. 20.
ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.
ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 56.
ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1048.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5240.
МІК.— НД-7703.
Кобець О. Незабутні дні і люди українського ренесансу//
Неопалима купина.— Ч. 3–4.— 1995.— С. 150.
Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.—
С. 238–245.
Лифарь С. Страдные годы с Дягилевым. Воспоминания.—
К.: «Муза» Лтд., 1994.— С. 40.
Киевлянин.— Ч. 300.— 1908.— 27 жовтня.
Киевлянин.— Ч. 301.— 1908.— 28 жовтня.
Киевская мысль.— 1908.— Листопад.

ШОВКОВИЧНА, 9 та 11

- ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 50, спр. 377, арк. 52.
ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.
ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 698, ч. 1, арк. 1–3.
ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 4.
ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 84.

- ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 85.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 450.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 888.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 892.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2409.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2761.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3122.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4194.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4662.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4667.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157, арк. 46.
ДАК.— Ф. 163, оп. 45, спр. 173, арк. 129.
ДАК.— Ф. 330, оп. 2, спр. 136.
ДАК.— Ф. Р-330, оп. 2, спр. 140.

Друг О. Особняки вулиці Шовковичної// Янус. Нерухомість.— Ч. 1.— 1998.— С.16.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2.— К., 1910.— С. 230, 237–238.

Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи. Начат 1799 г.— Ч. 9.— СПб., 1900.— С. 108.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 49.

Список полковникам по старшинству на 1900 год.— СПб., 1900.— С. 660.

Киевлянин.— 1891.— 5 жовтня.

Киевлянин.— 1891.— 6 жовтня.

Киевлянин.— 1899.— 23 січня.

Киевлянин.— 1893.— 6 квітня.

ШОВКОВИЧНА, 12

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 698, арк. 305.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 236, спр. 88.

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 2, спр. 1940.

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2291.

ДАК.— Ф. 108, оп. 94, спр. 1103.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2224.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 173, арк. 145.

Київ. Провідник/За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 455.

ШОВКОВИЧНА, 14

- ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 690, арк. 18.
ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 2.
ДАКО.— Ф. 280, оп. 29, спр. 1906, арк. 5–6.
ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 97, арк. 4.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2737.
Киевская мысль.— 1916.— 8 липня.

ШОВКОВИЧНА, 17/2

- ЦДІА України.— Ф. 2194, оп. 1, спр. 391.
ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 5.
ДАК.— Ф. 94, оп. 3, спр. 110.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1063.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 872.
Голубничий В. Раковський//Енциклопедія українознавства.—
Т. 7. Перевидання в Україні.— Львів, 1998.— С. 2465–2466.
Ковалинський В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.—
С. 419–432.
Яворский//Малая советская энциклопедия. Т. 10.— М.,
1931.— С. 395.
Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания
старожила.— К., 1910.— С. 177.
Fall of Kiev//Life.— 3 листопада 1941.— С. 36–37.
Киевская мысль.— 1909.— 26 травня.
Киевлянин.— 1910.— 30 жовтня.
Киевская мысль.— 1915.— 7 червня.
Киевская мысль.— 1916.— 9 серпня.

ШОВКОВИЧНА, 26

- ЦДВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 6.
ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 201.
ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 474.
ДАК.— Ф. Р-1, оп. 4, спр. 70, арк. 97.
ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 180.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 355.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4437.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 157, арк. 26.
Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы.
Записки помощника.— К.: Довіра, 1993.— С. 55–56, 91.

Проценко Л. А. Історія Київського некрополя.— К., 1995.— С. 114, 155, 171.

Синякова С. Дім з примарами, або Окрема квартира для члена політбюро//Вечірній Київ.— 1992.— 12 березня.

Києвлянин.— 1897.— 13 грудня.

Києвлянин.— 1913.— 19 квітня.

ВЕЛИКА ЖИТОМИРСЬКА, 28

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 698 (Ч. 11), арк. 278.

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, рк. 10.

ДАКО.— Ф. Р-253, оп. 1, спр. 113, арк. 34, зворот.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1611.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 241.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 153.

ДАК.— Ф. 163, оп. 38, спр. 548.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 228.

ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 103.

Академия наук Украинской ССР. 1985.— К., 1986.— С. 244–247, 258–261.

Билай В. И. Жизнь, отданная людям.— К., 1966.

Друг О. Особняк по В. Житомирській, 28//Янус. Нерухомість.— Ч. 9.— К., 1998.

История Академии наук УССР.— К., 1979.— С. 781.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 330.

Матвеевко С. А. Деятельность академика Даниила Кирилловича Заболотного по организации микробиологического института на Украине//Микробиологический журнал.— Т. 10.— 1978.— № 3.— С. 371–375.

Матвеевко С. А. Институт микробиологии и вирусологии им. Д. К. Заболотного.— К., 1985.

Проценко Л. А. Київський некрополь.— К., 1994.— С. 60.

Фабрично-заводские предприятия Российской империи. Д. П. Кандауров и сын.— Пг.— 1914.

Києвлянин.— 1899.— 12 лютого.

Києвлянин.— 1899.— 22 лютого.

Києвлянин.— 1899.— 2 березня.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 8

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 306, арк. 15, звор.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1224.

И. И. Мацнев (некролог)//Киевская мысль.— Ч. 69.— 1908.—
3 березня.

Микола Пимоненко. Альбом. Автор-упорядник І. В. Огієвська.— К., 1983.— С. 11.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 35/18

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 690, арк. 7.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4087.

Альошин П. Ф. Батько і син Беретті//Архітектура Радянської України.— 1938.— № 3.— С. 45.

Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1928.— К., 1930.

Заруба В. Погром (Як нищили школу істориків академіка М. Грушевського)//Літературна Україна.— 1991.— 11 липня.

Історична секція Української академії наук у 1926 р.//Україна.— 1927.— № 3.— С. 190.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 288–289, 770.

Куниця К. Художнє оформлення будинку історичних установ ВУАН//Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.

Нові документи до нового «досє»// Старожитності.— 1991.— грудень.

Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість.— Нью-Йорк, 1974.— С. 51–52.

С. Я.-Ч. Строитель первой гимназии//Искусство.— 1911.— № 8–9.— С. 587 (533).

Федорова Л. З історії створення Музею Києва (1837–1936) //Український історичний журнал.— 1991.— № 12.— С. 134–140.

Щітківський І. Невідомий архітектурний твір академіка О. В. Беретті в Києві/Академік О. В. Беретті як будівничий трьох приміщень Української Академії наук//Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 44

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2357.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2658.

ДАК.— Ф. 163, оп. 3, спр. 306, арк. 93, звор.

Київ: жертви репресій.— Т. 1.— К.: Логос, 1997.— С. 290.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 45

ЦДАВОВУ України.— Ф. 2, оп. 7, спр. 2748, арк. 86.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3929 та 4076.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1148.

Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— Париж-Нью-Йорк, 1980.— С. 3218.

М. В. Лисенко У спогадах сучасників. Упорядкував О. Лисенко.— К., 1968.— С. 300, 365, 433.

У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941).— К., 1993.— С. 23.

Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.— С. 9.

Список полковникам по старшинству. Сост. по 1 марта 1914 г.— СПб., 1914.— С. 839.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 49

ЦДІА України.— Ф. 131, оп. 32, спр. 266.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 231, спр. 208, арк. 7, 13–14.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 235, спр. 114, арк. 58, 72.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 238, спр. 37, арк. 7.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1067.

ДАК.— Ф. 108, оп. 94, спр. 591.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 800.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 881.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 2.— К., 1910.— С. 205, 214, 216.

Столетие Киевской первой гимназии.— Т. 1.— К., 1911.— С. 240, 343.

Чорнобук М. З родоводу Томар (За матеріалами Музею історії Києва)//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів.— Ч. 2.— К., 1998.— С. 301–320.

ВОЛОДИМИРСЬКА, 85

- ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 143.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 370.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 377.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 378.
ДАК.— Ф. 163, оп. 21, спр. 618.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4468.

ВОРОВСЬКОГО, 3

- ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 161, арк. 2–3.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 985.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3568.
Малаков Д. Особняки на Бульварно-Кудрявській вулиці//
Янус. Нерухомість.— Ч. 18.— К., 1997.— С. 16.

ВОРОВСЬКОГО, 27

- ЦДІА України.— Ф. 128, оп. 2, спр. 418.
ДАК.— Ф. 78, оп. 1, спр. 2093.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1218.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 228.
Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 1.— М., 1960.— С. 123–125.
Житков С. М. Биографии инженеров путей сообщения.
Выпуск третий.— СПб., 1902.— С. 81–84.
Захарченко М. М. Киев теперь и прежде.— К., 1888.— С. 7, 94.
Макаренко И. И., Полякова И. М. Биографический словарь
заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского
института (1841–1991).— К., 1991.— С. 62–63.
Малаков Д. Особняки на Бульварно-Кудрявській вулиці//
Янус. Нерухомість.— Ч. 18.— К., 1997.— С. 15–16.
Памятники градостроительства и архитектуры Украинской
ССР.— Т. 1.— К., 1983.— С. 30–31.
Киевлянин.— Ч. 13.— 1877.— 29 січня.
Киевлянин.— Ч. 323.— 1892.— 21 листопада.
Киевлянин.— Ч. 288.— 1897.— 18 жовтня.
Киевская жизнь.— 1919.— 13 жовтня.

ОЛЕСЯ ГОНЧАРА, 33Б

- ЦДАВОВУ України.— Ф. 4906, оп. 2, спр. 21.

ДАК.— Ф. Р-330, оп. 4, спр. 302.

Кілессо С. К. Київ архітектурний.— К., 1987.— С. 86–87.

Малаков Д. Модерн на вулиці Олеса Гончара, 33Б//Янус. Нерухомість.— Ч. 3.— К., 1999.— С. 12–13.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— Т. 1.— К., 1983.— С. 41.

Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період).— К., 1957.— С. 272, 523.

Проценко Л. А. Історія київського некрополя.— К., 1995.— С. 194, 197.

Яскевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков.— К., 1988.— С. 154.

Убийство Столыпина. Свидетельства и документы. Сост. А. Серебренников.— Рига, 1990.

ДЕСЯТИННА, 9

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 24.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 315.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3376.

ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 302, арк. 163.

ІР НБУВ.— Ф. Х. Од. зб. 18694, 33224–33246, 33254, 33258, 33231, 33262.

Васи́лий Фе́дорович Сими́ренко (некролог)//Вестник сахарной промышленности.— Ч. 1.— 1916.— С. 18–19.

Кадомская М. А. Особняк по ул. Десятинной, 9. Историческая справка (машинопис).

Грушевський М. С. Спо́мини//Київ.— Ч. 8.— 1989.— С. 141.

Друг О. Палаціки «цукрових королів»//Старожитності.— Ч. 1–2.— 1995.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 456, 357–358, 747, 748, 769, 770, 772.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.— Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.— С. 222.

Леонтович В. Спогади//Тризуб.— Ч. 22–27.

Леонтович О. Благословенний небесами шлюб//Родовід.— Ч. 10.— 1996.— С. 53–55.

Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1//Праці Українського інституту.— Т. VI.— Варшава, 1932.— С. 135–140.

Малаков Д. Київські адреси родини Симиренків//Родовід.— Ч. 10.— 1996.— С. 77–86.

Науменко В. Венок на могилу В. Ф. Симиренко//Киевская мысль.— 1915.— 5 грудня.

Ніковський А. Пам'яті Василя Симиренка//Степ.— Ч. 1.— 1916.— С. 3–6.

Письменники розгортають роботу//Українське слово.— Ч. 75.— 1941.— 6 грудня.— С. 4.

Розгін І. Володимир Л. Симиренко.— Вінніпег, 1959–1960.— С. 21–26.

Симиренко Т. Очима пам'яті//Родовід.— Ч. 10.— 1996.— С. 10–30.

(Симиренко-Торп Т. В.) Від укладачів. Переднє слово до першого тому монографії В. Л. Симиренка «Часткове сортознавство плодкових рослин».— К., 1995.— С. 16–20.

Чередніченко Д. В одну громаду скуті...//Родовід.— Ч. 10.— 1996.— С. 39–48.

Чикаленко Є. Спогади.— Нью-Йорк, 1955.— С. 369.

Шевченко О. Родина Симиренків і розвиток цукрової промисловості в Україні//Родовід.— Ч. 10.— 1996.— С. 31–38.

ДЕСЯТИННИЙ ПРОВУЛОК, 5

ДАК.— Ф. 81, оп. 1, спр. 301.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 1821.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1013.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5731, арк. 9.

ДАКО.— Ф. 804, оп. 1, спр. 271, арк. 1.

Киевлянин.— № 128.— 1899.— 10 травня.

Безсонов С. В. Архитектура Андреевской церкви в Киеве.— М., 1951.— С. 12.

Мироненко О. Н. Андріївська церква.— К., 1975.— С. 17– 21.

Протоиерей П. Ф. Подвысоцкий (Некролог)//Киевлянин.— № 200.— 1897.— 22 липня.

Проценко Л. А. Історія Київського некрополя.— К., 1995.— С. 67, 133, 215, 304.

ЗОЛОТОВОРІТСЬКА, 2

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 191, арк. 7.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 66.

Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике.— Л., 1976. — С. 49, 51, 53, 75, 192–193.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий. 1998.— С. 444.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 163.

Тарновський М. Тарас Шевченко і Яків Тарновський// Хроніка 2000.— К., 1997.— Вип. 19–20.

Тарновский Н. Я. Некролог//Киевская старина.— 1898.— Грудень.— С. 82.

Тарновский Я. В. Некролог//Киевлянин.— Ч. 308.— 1913.— 8 листопада.

Киевлянин.— 1901.— 11 липня.

Киевлянин.— 1914.— 17 травня.

Пролетарська правда.— 1925.— 23 серпня.

ЗОЛОТОВОРІТСЬКА, 6

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 191, арк. 7.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4622.

Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.— С. 11.

Яцевский Ч. А. Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву.— К., 1913.— С. 6.

М. КОЦЮБИНСЬКОГО, 3

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 644.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 321.

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 19.

Киевлянин.— 1912.— 3 жовтня.

Макаренко И. И., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991).— К.: Здоров'я, 1991.— С. 36.

М. КОЦЮБИНСЬКОГО, 8

ДАК.— Ф. Р-1, оп. 1, спр. 373, арк. 56.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 1667.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 316.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 93, арк. 3.

ДАК.— Ф. 163. оп. 41, спр. 1145.

МАЛО-ЖИТОМИРСЬКА, 14

- ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 747.
ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1679.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 231.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 227, арк. 37, зворот.
Бурачек М. Олександр Мурашко. Уривки з рукопису//Культура і життя.— Ч. 30, 31, 38.— 1983.
Виставка творів Олександра Олександровича Мурашка. Каталог.— К., 1966.
Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 665.
Мистецтво України. Біографічний довідник.— К., 1997.— С. 426.
Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 1998.— С. 89, 100.
Словник художників України.— К., 1973.— С. 156–157.
Шпаков А. Олександр Олександрович Мурашко.— К., 1959.

ОБСЕРВАТОРНА, 6

- ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2327.
ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2329.
ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 266, арк. 1–2 та звор.
Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 49.
Хінкулов Л. Літературні зустрічі.— К., 1980.— С. 246–247.

ПУШКІНСЬКА, 34

- ДАКО.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 93, арк. 96–97, 130–131.
ДАК.— Ф. 16, оп. 308, спр. 182, арк. 23–25.
ДАК.— Ф. 16, оп. 465, спр. 2216, арк. 216.
ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 424, арк. 19.
ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 410, арк. 2.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 117, арк. 33–34, 166, 171, 173.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 892, арк. 4–8.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2537, арк. 1–3.
ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4000, арк. 2–5.
ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 55, арк. 4.
Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). Сост. В. С. Иконников.— К., 1884.— С. 120–121.
Друг О. Історії будинку по вул. Пушкінській, 34//Янус. Нерухомість.— Ч. 21.— 1997.— С. 16–17.

Практический иллюстрированный путеводитель по г. Киеву. Издание И. А. Яцевского.— К., 1913.— С. 138–139.

Столетие Киевской первой гимназии.— К., 1911.— С. 321–322.

Тинченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова.— Київ—Львів, 1997.— С. 37, 205.

Киевлянин.— 1877.— 1 жовтня.

Киевлянин.— 1908.— 28 листопада.

Киевлянин.— 1916.— 15 жовтня.

ПУШКІНСЬКА, 36

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2218.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 295.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 397.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 117, арк. 52, 171, 173, 249, 250.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 891.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 55, арк. 5.

ДАК.— Ф. Р 1565, оп. 1, спр. 26.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). Сост. В. С. Иконников.— К., 1884.— С. 94.

Двадцатипятилетие первой киевской частной женской гимназии А. Т. Дучинской, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко.— К., 1903.

Паустовский К. Г. Повесть о жизни. Книга первая: Далекіе годы//Собрание сочинений.— Т. 3.— М., 1957.— С. 203–207.

Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 4.— К., б/г.— С. 793–794.

Столетие Киевской первой гимназии.— Т. 1.— К., 1911.— С. 182.

Стороженки. Фамильный архив.— Т. 7.— К., 1908.— С. 257–259.

Енциклопедія українознавства.— Т. 8.— Париж—Нью-Йорк, 1976.— С. 3065.

РЕЙТАРСЬКА, 19

ЦДІА України.— Ф. 486, оп. 5, спр. 513, арк. 37–38, 290–291.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 93.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5471, арк. 5, 6.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 117.

Кадомская М. А. Усадьба по Рейтарской, 19. Краткая историческая справка.— К., 1982.— Машинопис.

Лисенко О. З давніх літ//Спогади про Лесю Українку.— К, 1971.— С. 288.

Лисенко О. Мої спогади//Українське слово.— Ч. 50.— 1941.— 6 листопада.— С. 2—3.

Лисенко О. Спогади про батька.— К., 1991.— С. 124.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 117.

Киевская мысль.— Ч. 7.— 1916.— 27 березня.

САКСАГАНСЬКОГО, 97

ЦДІА України.— Ф. 143, оп. 1, спр. 598.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2426.

ДАК.— Ф. Р-330, оп. 4, спр. 680, арк. 137—141.

Киевлянин.— 1894.— 17 лютого.

Киевлянин.— 1903.— 27 вересня.

Киевская мысль.— 1909.— 4 квітня.

Киевская мысль.— 1909.— 5 квітня.

Киевская мысль.— 1916.— 12 серпня.

СОФІЇВСЬКА, 9

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 569, арк. 10.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 615, арк. 6.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 97.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 139.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 631.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 686.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1276.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1294.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2818.

ДАК.— Ф. 163, оп. 45, спр. 221, арк. 297.

Киевлянин.— Ч. 24.— 1899.— Т. 2... Січня.

Киевлянин.— 1908.— 13 серпня.

Киевлянин.— 1908.— 30 листопада.

Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год.— К., 1893.— С. 24.

СТРІЛЕЦЬКА, 15

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 33.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 949.

Одарченко П. Пчілка Олена//Енциклопедія українознавства.— Т. 7. Перевидання в Україні.— Львів, 1998.— С. 2421–2422.

Хінкулов Л. Літературні зустрічі. Розповіді про письменників у Києві.— К., 1980.— С. 140–141.

Хінкулов Л. Письменник жив у Києві.— К., 1982.— С. 122.

ТЕРЕЩЕНКІВСЬКА, 9

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 312.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 529.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 681.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 2, спр. 25.

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 698, арк. 165.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2267.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 314, арк. 3.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 117.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1301.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2313.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2831.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 1297.

Білокінь С. Гіркий спогад. Про Поліну Аркадіївну Кульженко //Пам'ятки України.— Ч. 1.— 1998.

Вулиці Києва. Довідник/ За ред. А. В. Кудрицького.— К., 1995.— С. 221–222.

Життя Надії Суровцевої//Наука і культура. Україна. Щорічник. Вип. 24.— К., 1990.— С. 460, 462, 466–467, 471.

Кадомская М. Особняк Терещенко//Особняк.— Ч. 1.— К., 1997.

Киевская мысль.— 1918.— 16 січня.

Київ. Провідник/За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 235–241.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 274–296.

Факторович М. Д., Членова Л. Г. Художественные музеи Киева.— М., 1977.— С. 93–104.

ТЕРЕЩЕНКІВСЬКА, 15

ДАКО.— Ф. 1636., оп. 6, спр. 800.

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 690, арк. 16, 19, 103.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2571.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 929.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1324.

Гіляров С. Музей мистецтв ВУАН//Київ. Провідник/За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 241–250.

Друг О. Особняки родини Терещенків//Янус. Нерухомість.— Ч. 4.— 1997.— С. 14–15.

Кадомская М. А. Историческая справка о здании Музея западного и восточного искусства.— К., 1986.— Машинопис.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 357–383.

Крутенко Н. Г. Київський музей західного та східного мистецтва//Пам'ятки України. Спецвипуск. Ч. 2.— 1998.— С. 1–32.

Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Издание черниговского дворянства.— СПб., 1914.— С. 193.— Табл. LXVI.

Малакова І. М. Нове життя особняка Ханенків//Янус. Нерухомість.— Ч. 14.— 1998.— С. 12–13.

Музей мистецтв ім. Б. І. та В. М. Ханенків Української Академії наук. Провідник склав Микола Макаренко.— К.: Червоний шлях, 1924.

ТОЛСТОГО, 7/2

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 699, арк. 36.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 88.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 97.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 181.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 232, спр. 211.

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 598.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 198.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української центральної Ради. Біографічний довідник.— К., 1998.— С. 179–180.

Друг О. Особняки родини Терещенків//Янус. Нерухомість.— Ч. 4.— 1997.— С. 14–15.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 309–318.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 269.

Столетие Киевской первой гимназии.— Т. 1.— К. 1911.— С. 187–188.

ТОЛСТОГО, 9

ЦДІА України.— Ф. 442, оп. 524, спр. 12.

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 90-а.

ДАКО.— Ф. Р-432, оп. 1, спр. 700.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2450.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 2303.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 93.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 140.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2465.

Лукомские Г. и В. Вишнивецкий замок//Старые годы.— Март.— 1912.— С. 3–40.

Нестеров М. В. Воспоминания.— М.: Сов. художник, 1989.— С. 323–324.

Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.— С. 8, 15.

Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту.— К., 1998.— С. 63.

Українське малярство XVII–XX ст. Провідник по виставці // За редакцією й з вступним нарисом Ф. Ернста.— К., 1929.— С. 6.

Хінкулов Л. Літературні зустрічі. Розповіді про письменників у Києві.— К., 1980.— С. 60–64.

Ярон С. Г. Киев в восьмидесятах. Воспоминания старожила.— К., 1910.— С. 73–74, 78, 91, 190.

Loza S. Słownik architektów i budowniczych Polaków.— Warszawa, 1930.— С. 133–134.

ФРАНКА, 4

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5448.

ДАК.— Ф. Р-330, оп. 1, спр. 1682.

Енциклопедія українознавства.— Т. 3. Перевидання в Україні.— Львів, 1994.— С. 989.

Карамаш О. Вировий С. Сад його долі//Київ шевченківський. Ч. 3.— Квітень.— 1997.— С. 5.

Проценко Л. Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 1998.— С. 50.

ФРАНКА, 28

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 698. (II ч.), арк. 202–204.

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 4754.

ДАК.— Ф. 18, оп. 2, спр. 120.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 252, арк. 53–54 та звор.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 965.

Енциклопедія українознавства. Т. 4. Перевидання в Україні.— Львів, 1994.— С. 1463–1464.

Киевская мысль.— 1911.— 3 серпня.

Киевская мысль.— 1916.— 2 березня.

Киевская мысль.— 1917.— 26 лютого, 21 та 25 липня.

Киевлянин.— 1913.— 14 жовтня.

Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО, 46

ДАК.— Ф. 18, оп. 2, спр. 166.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 577.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2523.

Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО, 60

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 51.

Енциклопедія українознавства.— Т. 4. Перевидання в Україні.— Львів, 1994.— С. 1393.

Малаков Д. Звідки пішли Нивки//Янус. Нерухомість.— Ч. 7.— 1998.— С. 14–15.

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 4

ЦДІА України.— Ф. 275, оп. 1, спр. 2309, арк. 190–191.

ЦДІА України.— Ф. 275, оп. 1, спр. 2387.

ЦДІА України.— Ф. 707, оп. 24, спр. 33.

ЦДІА України.— Ф. 707, оп. 51, спр. 90.

ЦДІА України.— Ф. 1335, оп. 1, спр. 1431, арк. 86.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 221, спр. 52.

ДАК.— Ф. 16, оп. 420, спр. 204.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 21.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 134.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 576.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2869.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 35.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 220.

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884). Составил ординарный профессор В. С. Иконников.— К., 1884.— С. 130–131.

Еврейская энциклопедия в 16-и томах. Изд. «Брокгауз и Ефрон».— Т. IV.— СПб., 1908–1913.—

Мистецтво України. Бібліографічний довідник.— К.

Могиланский Н. М. Трагедия Украины//Революция на Украине по мемуарам белых.— М.—Л., 1930.— С. 119.

Убийство Столыпина. Свидетельства и документы. Составитель А. Сербренников.— Рига, 1990.— С. 76–78, 87.

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 8/26

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 480.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 134.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1376.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5021.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 35.

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 12

ДАКО.— Ф. Р-880, оп. 11, спр. 801.

ДАК.— Ф. 19, оп. 1, спр. 3

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 276.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2268.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 134.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 93.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 768.

ДАК.— Ф. 163, оп. 48, спр. 35.

Друг О. Особняки родини Терещенків//Янус. Нерухомість.— Ч. 4.— 1997.— С. 14–15.

Енциклопедія українознавства.— Т. VIII.— Париж—Нью-Йорк, 1976.— С. 2378.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 235.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 248–274.

Лукомский В., Тройницкий С. Списки лиц, Высочайше пожалованных дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской империи и Царства Польского.— СПб., 1911.— С. 58.

Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства.— Т. II.— Ч. 3.— СПб., 1901.— С. 238.

Полный перечень-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.— С. 15–16.

Список дворян Киевской губернии.— К., 1906.— С. 269.

Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила.— К., 1910.— С. 177, 183.

Бульвар Т. ШЕВЧЕНКА, 34

ЦДІА України.— Ф. 830, оп. 1, спр. 25, арк. 5.

ДАК.— Ф. 108, оп. 93, спр. 1585.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 1558.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 134.

ДАК.— Ф. 163, оп. 1, спр. 559.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 35.

Ернст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.— К.: Гуро, 1918.— С. 12.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 272–273.

Ковалинский В. В. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 296–309, 339.

Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы.— К., 1918.— С. 16.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 3

ЦДІА України.— Ф. 711, оп. 1, спр. 10896.

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 34 зворот.

ДАКО.— Ф. 1, оп. 234, спр. 149.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2783.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 442.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 51.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 152, арк. 17–19.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 802.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1485.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 21.

ДАК.— Ф. 280, оп. 29, спр. 1307.

Васильевич С. Титулованные роды Российской империи. СПб., 1910.— С. 261–262.

Житков С. М. Биографии инженеров путей сообщений. Выпуск третий.— СПб., 1902.— С. 83.

Москвич Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Кавказу.— СПб., 1914.— С. 364.

Библиографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884). Сост. ординарный проф. В. С. Иконников.— К., 1884.— С. 17–19.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 5

ДАКО.— Ф. Р-233, оп. 1, спр. 113, арк. 35.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 584.

ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 615.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 273.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1534.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 1878.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 21, арк. 3–4.

Калита В. Г. Микола Стражеско.— К., 1977.

Проценко Л. Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К. 1998.— С. 29–30.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 12

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 152..

Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість.— Нью-Йорк, 1974.— С. 47.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 13

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 152, арк. 38–39 та зворот.

Аронов Г. Е. Феофил Гаврилович Яновский.— К., 1988.

Аронов Г. Святий лікар//Нова генерація.— 1991.— Червень.— С. 15–17.

Збірник пам'яті академіка Т. Г. Яновського/ За ред. акад. Д. Заболотного, О. Корчак-Чепурківського та І. Шмальгавзена.— К., 1930.

Русский врач.— № 43.— 1908.

Русский врач.— № 15.— 1909.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 15

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 152, арк. 40–41.

Катышев Г. И. Михеев В. Р. Авиаконструктор Игорь Иванович Сикорский.— М.: Наука, 1989.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 328.

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ, 30Б

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2405.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 152, арк. 88–89 та зворот.

ДАКО.— Ф. 804, оп. 1, спр. 271, арк. 11 зворот.

ЦДКФФА.— Ф. 4, од. зб. 2042 (1935).

Г. А. Милорадович. Родословная книга Черниговского дворянства.— Т. 2.— Ч. VI.— СПб., 1901.— С. 195.

Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні.— Т. 2.— Львів, 1992.— С. 761–762.

Кадомська М. А. Історична записка про прибутковий будинок по вул. Ярославів вал, 30/16 у Києві.— К., 1992.— Машинопис.

Українське малярство XVII–XX ст./ За ред. й вступним нарисом Ф. Ернста.— К., 1929.— С. 11.

Музей на рубежі епох: минуле й сьогодення, перспективи/ Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції.— К., 1999.— С. 83.

БОРИСОГЛІБСЬКА, 12

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 834, арк. 3–6.

ДАК.— Ф. 143, оп. 1, спр. 114, арк. 3, 10.

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 641, арк. 5–16.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 250, арк. 2.

Киевлянин.— № 106.— 1899.

Киевская промышленная и сельскохозяйственная выставка.— К., 1897.

Проценко Л. Костенко С. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К. 1998.— С. 22.

Ярон С. Г. Киев в восьмидесятых. Воспоминания старожила.— К., 1910.— С. 183.

СПАСЬКА, 12

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 337.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 178.

Енциклопедія українознавства.— Т. 2. Перевидання в Україні.— Львів, 1993.— С. 768.

Кононко Г. Чудновська І. Скуленко І. Історико-революційні пам'ятні місця та пам'ятники Києва (Короткий довідник).— К., 1959.— С. 91–92.

МОСКОВСЬКА, 5

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 1318.

ДАК.— Ф. 210, оп. 1, спр. 238.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5775.

Бурче Є. Ф. Петр Николаевич Нестеров.— М., 1955.

Воспоминания Сухомлинова. Предисловие В. Невского.— М.—Л., Госиздат, 1926.— С. 97–98.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 1998.— С. 28.

Скибицкая Т. В. Творцы многоэтажного Киева// Строительство и архитектура.— Ч. 9.— 1985.— С. 25–27.

Соколов В. Таран Нестерова/Воспоминания очевидца// Прометей.— № 7.— М., 1969.— С. 308–319.

Киевская газета.— 12 квітня.— 1904.

АРТЕМА, 46

Малаков Д. Артема, 46 (колишня Львівська, 44)//Янус. Нерухомість.— Ч. 10.— 1999.— С. 13.

Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева//Вопросы истории.— № 7.— 1991.— С. 82–84.

Проценко Л. А. Історія київського некрополя.— К., 1995.— С. 104–105, 223.

БАГГОВУТІВСЬКА, 14

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 227.

ДАК.— Ф. Р-1, оп. 1, спр. 463, арк. 57 зворот.

ГЕРЦЕНА, 6

ДАК.— Ф. 93, оп. 4, спр. 18, арк.1, 2.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 272, арк. 5–6.

ДАК.— Ф. 163, оп. 34, спр. 111.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 560, арк. 94 та зворот.

ДАК.— Ф. Р-1, оп. 1, спр. 373, арк. 82.

Кондаков С. М. Список русских художников к юбилейному справочнику Императорской академии художеств.— СПб., 1914.— С. 297.

Малаков Д. Едуард Браттман//Янус. Нерухомість.— Ч. 9.— 1998.— С. 14–15.

ГЕРЦЕНА, 14

ЦДАВОВУ України.— Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 267, арк. 16 та зворот.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4007.

ДАК.— Ф. 163, оп. 46, спр. 227, арк. 91.

Врублевский В. Владимир Щербицкий. Правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.— К.: Довіра, 1993.— С. 55.

З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ.— Ч. 1.— К., 1994.— С. 172–173.

Кузьменко Ю. О. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка.— К., 1997.— С. 61.

Лукьяновка. Планшет № 423 съёмки г. Киева, выполненные 1924 г. Киевским окркомхозом.

Малаков Д. Особняки по вул. Герцена (кол. Осіївська), 14// Янус. Нерухомість.— Ч. 15.— К., 1999.— С. 13.

Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки за редакцією Сергія Білокопя. Ч. 1(6).— К.: видавництво М. Коця, 1993.— С. 44–46.

ГОГОЛІВСЬКА, 28

ДАКО.— Ф. 2412 (0085), оп. 2, спр. 80, арк. 26.

ДАК.— Ф. 18, оп. 2, спр. 200.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 881, арк. 20, 38.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 173, арк. 22–23.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 4197.

Говдя П. І. Володимир Донатович Орловський.— К., 1968.

Квитницький-Рыжов Ю. Н. Некрополи Киева.— К., 1993.— С. 25–26.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 662.

Кондаков С. М. Список русских художников к юбилейному справочнику Императорской академии искусств.— СПб., 1914.

Микола Пимоненко. Альбом/ Автор-упорядник І. В. Огієвська.— К., 1983.

Мистецтво України. Біографічний довідник.— К., 1997.— С. 452–453, 474.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 1998.— С. 40, 85.

В. Д. Орловский (некролог).— Киевлянин.— Ч. 62.— 1914.— 3 березня.

МЕЛЬНИКОВА, 8

ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2760.

ДАК.— Ф. 18, оп. 1-л, спр. 1231.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 181, арк. 66–67.

Малаков Д. Володимир Адріанович Безсмертний//Янус. Нерухомість.— Ч. 22.— 1997.— С. 14–15.

Енциклопедія українознавства.— Т. 2. Перевидання в Україні.— Львів, 1993.— С. 421.

Стипендія имени действительного Статского советника Н. С. Грабаря при университете св. Владимира//Киевлянин.— 18 липня.— 1913.

МЕЛЬНИКОВА, 30

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 181, арк. 105–106.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1627, арк. 1, 6.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 1998.— С. 93.

ОБСЕРВАТОРНА, 19

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 265, арк. 12–17.

ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 6373.

ДАК.— Ф. 163, оп. 58, спр. 157, арк.1-а, 10.

ДАК.— Ф. 182, оп. 1, спр. 90.

ДАК.— Ф. 1636, оп. 6, спр. 586, арк. 5–6, 45, 64.

Київ: Жертви репресій.— Т. 1. Упорядкування Л. Абраменка.— К., 1997.— С. 491.

Киевлянин.— № 173.— 1903.— 25 червня.

ОВРУЦЬКА, 19

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 801.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 267, арк. 30–31.

ДАК.— Ф. 173, оп. 46, спр. 104.

Проценко Л., Костенко П. Лук'янівське цивільне кладовище.
Путівник.— К., 1998.— С. 33.

ОВРУЦЬКА, 29

ДАКО.— Ф. 1, оп. 331, спр. 812-а.

ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1488, арк. 1–4, зворот.

Мистецтво України. Біографічний довідник.— К., 1997.— С. 68.

Reiss J. W. Mala encyklopedia muzyki.— Варшава, 1960.— С. 73.

Киевская мысль.— № 295.— 1908.— 24 жовтня.

Киевлянин.— № 101–1914.— 13 квітня (некролог).

ПАВЛІВСЬКА, 9

ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2890.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 275, арк. 19–20 та зворот.

Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— Париж-Нью-Йорк,
1980.— С. 3465, 3300.

Малаков Д. Особняк на Павлівській, 9//Янус. Нерухомість.—
Ч. 9.— 1999.— С. 15.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище.
Путівник.— К., 1998.— С. 94.

Пристайко В. Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення
України». Невідомі документи і факти.— К., 1995.— С. 87, 245,
360.

ПОЛТАВСЬКА, 4

ЦДАВОВУ України.— Ф. 166, оп. 9, од. зб. 1459.

ЦДІАУ.— Ф. 712, оп. 4, спр. 154, арк. 5.

ДАКО.— Ф. 2412 (0085), оп. 2, спр. 80, арк. 10, зворот.

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2807.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 288, арк. 2 та зворот, III зворот.

ІР НБУВ.— Ф. 1, од. зб. 12856.

ІР НБУВ.— Ф. 10, од. зб. 4197, арк. 43.

Грушевський М. С. Спомини. Частина II//Київ., Ч. 8.—
1989.— С. 141.

Особняки Києва

Енциклопедія українознавства.— Т. 10. Париж—Нью-Йорк, 1974.— С. 3920.

Київ. Провідник/ За ред. Ф. Ернста.— К., 1930.— С. 250, 281—287.

Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість.— Нью-Йорк, 1974.— С. 30, 91, 96.

Проценко Л. А. Історія київського некрополя.— К., 1995.— С. 6, 247.

Малаков Д. Кричевські в Києві//Родовід.— Ч. 15.— 1997.— С. 67—79.

СМИРНОВА-ЛАСТОЧКІНА, 13

Дегтярьов М. Г. Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир.— К., 1997.— С. 143.

Енциклопедія українознавства.— Т. 5. Перевидання в Україні.— Львів, 1996.— С. 1648.

Енциклопедія українознавства.— Т. 7. Перевидання в Україні.— Львів, 1998.— С. 2565.

Єфремов С. Щоденники 1923—1929.— К., 1997.— С. 515.

Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 1998.— С. 30.

СТУДЕНТСЬКА, 3

ДАК.— Ф. 100, оп. 1, спр. 2131, арк. 16, 20, 66—68.

ДАК.— Ф. 163, оп. 6, спр. 177, арк.1 та зворот.

ТАТАРСЬКА, 32

ДАК.— Ф. 163., оп. 6, спр. 309, арк. 38 та зворот.

Особняк В. Ф. Чарнецкого в Києве//Столиця и усадьба. № 66.— 1916.— С. 21.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- АВРИНСЬКИЙ, штабс-капітан, військовий інженер — 552.
АГЕСВ Петро Михайлович, відставний поручик — 348.
АДАМОВИЧ Ядвіга Михайлівна (ур. Дзіковська), домовласниця — 323.
АДЕЛЬГЕЙМ Адель Олександрівна, дружина інженера-технолога — 177.
АДЕЛЬГЕЙМ Едуард, інженер-технолог — 177.
АДЕЛЬГЕЙМ Ольга Федорівна, дружина Б. Е. Адельгейма; їхні діти: Наталя, Надін, Павло (1872–1938), Вольдемар, Олександр (1883–?), Роберт — 178.
АДЕЛЬГЕЙМ, родина цукропромисловців — 178.
АДЖУБЕЙ (ур. Хрущова) Рада Микитівна, дочка М. С. Хрущова — 634.
АЙВАЗОВСЬКИЙ (Гайвазовський) Іван Костянтинович (1817–1900), художник-мариніст — 104, 504.
АКУЛОВ Йосип Васильович, міщанин — 663.
АЛЕКСАНДРОВСЬКА Олександра Ксаверівна, лікарка — 631.
АЛЕКСАНДРОВСЬКИЙ Микола Миколайович, полковник — 631.
АЛІАУДІ Каміль Людвигович (1834–1822), італійський художник — 296, 299.
АЛФЕР'ЄВ Сергій Петрович (1816–1884, Байкове), доктор медицини, дядько російського письменника М. Лескова — 545, 546, 552.
АЛЬБРАНД Катерина Іванівна (?–1918, Аскольдова могила), — 348.
АЛЬБРАНД Софія Іванівна, *див.* С. І. Симиренко.
АЛЬБРАНД, дворянська родина — 353.
АЛЬОХІН Олександр Олександрович, інженер — 291.
АЛЬОШИН Павло Федотович (1881–1961, Лук'янівське), цивільний інженер, український архітектор — 108, 198, 199, 200, 202, 203, 208, 209, 267, 272, 486 .
АЛЬОШИН Федот Олександрович (1839–?), будівельний підрядчик — 200.
АНАНЬІН Степан Андрійович, педагог — 680.
АНДЖЕЙОВСЬКИЙ Іосафат Антонович, київський фабрикант кахлів — 284, 640.

- АНДРЕЄВ Павло Сергійович (1869–1939), архітектор — 477.
- АНДРІЄВСЬКИЙ Павло Аркадійович (1849–1890, Аскольдова могила), присяжний повірений, редактор газети «Зоря» — 162, 565.
- АНДРІЙЧУК, кобзар — 577.
- АННЕНКОВ Микола Миколайович (1799–1865), генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії; Київський губернатор, генерал-губернатор Подільський і Волинський — 117.
- АННЕНКОВ Олександр Семенович, поручик у відставці, поміщик, археолог-аматор — 291.
- АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис Дмитрович (1899–1984, Миське), український письменник, перекладач — 315.
- АНТОНОВ Микола Іванович (1859–?), помічник прокурора Київського окружного суду, член III Держдуми — 130, 131.
- АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (1834–1908, Байкове), український історик, археолог, етнограф — 73, 110, 422, 435, 451, 452, 455.
- АНТОШКЕВИЧ Павло Титович, домовласник — 692.
- АПОСТОЛ Данило (1654–1734), гетьман України (1724–1734) — 251.
- АПШТЕЙН Груня Йосифівна, дружина Т. М. Апштейна — 197.
- АПШТЕЙН Лев Мойсейович, київський 2-ї гільдії купець — 599.
- АПШТЕЙН Соломон Тев'євич, син купця — 599.
- АПШТЕЙН Тев'є Мойсейович (?–1917), київський 1-ї гільдії купець — 196, 197, 598, 599, 600, 693.
- АПШТЕЙН Яків-Мойсей Тев'євич, син купця — 197, 599.
- АРКЕ, французький віце-консул — 121.
- АРОНОВ Гелій Юхимович (нар. 1932), доктор медицини — 571, 572.
- АРСЕНІЙ — о. Арсеній (Радкевич), (1793–1890, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), архімандрит Києво-Видубицького Михайлівського монастиря (1869–1882) — 17.
- АРТЕМИХА, Артем'єва Софія Романівна (1708–1811), подільська жителька — 679.
- АРТИНОВ Григорій Григорович (1860–?), вінницький архітектор — 511.
- АРТИНОВ Михайло Григорович (1853–1913), київський архітектор — 232, 234, 511.

- АРТИНОВА Євгенія Олександрівна, дружина М. Г. Артинова — 511.
- АРШАВСЬКИЙ Сергій Олександрович, полтавський 2-ї гільдії купець; його дружина — Антоніна Степанівна (1876—?), їхні діти: Олек-сандр, Володимир (1901—?), Микола (1896—?), Лідія — 192, 193, 195, 196, 598, 627, 692.
- АСАТІАНІ Сосо Самвелович, секретар дипломатичної місії Грузії (1918) — 498.
- АТАМАНЮК Василь Іванович (1897—1937), український письменник — 588.
- АФАНАСЬЄВ Григорій Омелянович (1848—1925), історик — 226, 227, 465.
- АФАНАСЬЄВ Євген Іванович (1837—1897, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), доктор медицини — 463.
- БАБЕЛЬ (Бобель) Ісаак Емануїлович (1894—1940), єврейський письменник — 523, 524.
- БАБІКОВИ, домовласники — 262.
- БАБУШКІН Ізраїль Борисович, київський 1-ї гільдії купець — 48.
- БАБУШКІНА Віра Вольфівна, дружина І. Б. Бабушкіна — 48.
- БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (1857—1932), український історик — 680.
- БАГАЛІКА Юрій Васильович (нар. 1958), український скульптор — 272.
- БАЖАН Микола Платонович (1904—1983, Байкове), український поет, державний і громадський діяч — 309.
- БАЗИЛЕВИЧ Василь Митрофанович (1893—1942), український історик — 299.
- БАККАЛИНСЬКИЙ Дмитро Федорович, студент, син Ф. Ф. Баккалинського — 653.
- БАККАЛИНСЬКИЙ Пилип Степанович (1836—1908, Лук'янівське), підполковник у відставці — 653, 654.
- БАККАЛИНСЬКИЙ Федір Федорович, чиновник — 653.
- БАКЛАНОВ Григорій Якович (нар. 1923), російський письменник — 124.
- БАКСАНТ Карл Вікентійович, підприємець, домовласник — 522, 523, 524.
- БАЛАБУХА Аркадій Миколайович, київський 2-ї гільдії купець — 440.

- БАЛАКІРСЬ Мільй Олександрович (1836–1910), російський композитор, піаніст, диригент – 224.
- БАЛАШОВ Микола Петрович (1840–?), обер-єгермейстер, крупний землевласник – 262.
- БАЛИЦЬКИЙ Всеволод Аполонович (1892–1937), нарком внутрішніх справ УСРР – 504, 631, 632, 633.
- де БАЛЬМЕН Сергій Сергійович, граф, ротмістр – 73.
- БАНИКОВ Олександр Олександрович, скульптор – 607.
- БАРАН Марія Федорівна (ур. Моссаківська), сестра І. Ф. Моссаківського – 304.
- БАРБАН Олександр Андрійович, титулярний радник – 393.
- БАРБАН Олександр Олександрович, колезький секретар – 233.
- БАСКАКОВ Веніамін Іванович (1861–1941), генерал-лейтенант – 249, 250.
- БАСКАКОВА (ур. Попова) Ольга Миколаївна, київська домовласниця – 249, 250.
- БЕЗАК Олександр Павлович (1801–1868, цвинтар на Ближніх печерах КПУЛ), Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор – 118.
- БЕЗБОРОДЬКО Олександр Андрійович (1746–1799), князь, державний, діяч і дипломат – 90, 174, 246, 312.
- БЕЗСМЕРТНИЙ Володимир Адріанович (1861–1940, Лук'янівське), цивільний інженер, житомирський та київський архітектор – 646, 647.
- БЕЙЛІС Менахем Мендель (1874–1934), прикажчик цегельні – 216, 431, 579, 649.
- БЕКЛЕШОВ Олександр Андрійович (1743–1808) київський військово-вий губернатор – 62.
- БЕНСОН Володимир Антонович, полковник – 624.
- БЕНУА Олена Миколаївна, вдова генерал-майора – 92.
- БЕРГОНЬЄ Еміль Августович, син О. Бергоньє – 402.
- БЕРГОНЬЄ Огюст, французький громадянин – 224, 402.
- БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (1874–1948), філософ – 222.
- БЕРДЯЄВ Олександр Миколайович (1837–1916), поручик у відставці – 222, 550, 551.
- БЕРЕБЕН, інженер – 107.
- БЕРЕЖКОВ Валентин Михайлович (1916–1998), урядовий перекладач – 113.

- БЕРЕСТОВСЬКА (ур. Чайкіна) Марія Андріївна, купчиха 1-ї гільдії, дружина В. О. Берестовського — 439, 440, 693.
- БЕРЕСТОВСЬКИЙ Володимир Олексійович (1819—1877, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), київський купець, їхні діти: Ганна, Марія, Олександр — 437, 438, 439.
- БЕРЕСТОВСЬКИЙ Герасим Олексійович (?—1885, Аскольдова могила), київський купець — 437, 438, 439.
- БЕРЕСТОВСЬКИЙ Микола Герасимович, київський купець — 440.
- БЕРЕСТОВСЬКИЙ Олександр Володимирович (1857—1909, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), київський 1-ї гільдії купець — 439, 440, 441.
- БЕРЕСТОВСЬКИЙ Олексій Євстафійович (1780—1858, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), київський 2-ї гільдії купець, гласний міської думи, його сини: Феодосій, Антон, Іван — 437, 440.
- БЕРЕСТОВСЬКИЙ Феодосій Олексійович, київський купець — 440.
- БЕРЕСТОВСЬКІ, купецька родина — 437, 438, 439, 440.
- БЕРЕТТИ Вікентій Іванович (1781—1842, Байкове), архітектор — 295, 301.
- БЕРЕТТИ Олександр Вікентійович (1816—1895, Байкове), архітектор — 295, 296, 364, 447, 676.
- БЕРЛО Ганна Львівна (1859—1942), український історик, педагог — 419, 454, 521, 553.
- БЕРНЕР Яків Миколайович (1837—1914, Байкове), купець 1-ї гільдії — 691.
- БЄПЧЕВ Дмитро Матвійович, генерал-майор — 114.
- БЄЛЯКОВ Володимир, музикознавець — 223.
- БЄЛЯЄВ Іван Іванович (1872—1913), архітектор — 8, 141, 212.
- БІБІКОВ Дмитро Гаврилович (1792—1870), генерал від інфантерії, Київський військовий, Подільський та Волинський генерал-губернатор — 117, 157, 376.
- БІЛИК Микола Ілліч, український скульптор — 304.
- БІЛОГРАДСЬКИЙ Григорій Григорович (1772—1851), генерал від інфантерії — 57, 63, 64, 109.
- БІЛОКІНЬ Сергій Іванович (нар. 1948), український історик — 189, 561.
- БІЛОКОПИТОВ Микола Миколайович, дворянин — 323.

БІЛОКРЕНЕЦЬ Федот Андрійович, київський домовласник — 692.

БІЛУХА-КОХАНОВСЬКА — *див.*: Веселицька У. К.

БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола Федотович (1867—1926), український археолог, етнограф, мистецтвознавець — 219, 263, 298, 504.

БІЛЬСЬКИЙ Октавіан Діонисович, фармацевт — 629, 630, 631, 632.

БІРЮКОВ Іван Прокофійович (?—1908), купець — 410.

БІСК, купецька родина — 558.

БІСК Мойсей (Мошко) Меєрович (?—1885), потомствений почесний громадянин, київський 1-ї гільдії купець — 558.

БЛАГОДЕЇЛЬСЬКА О. М., директор Київського палацу піонерів та школярів — 81.

БЛІНОВ П. Є. (нар. 1927), комендант м. Києва — 132.

БЛІФЕЛЬД Давид Ісаакович (1908—1966, Байкове), український археолог — 621.

БЛОК Олександр Олександрович (1880—1921), російський поет — 558.

БОБІНСЬКИЙ Василь Петрович (1898—1938), український письменник — 588.

БОБИР Петро Микитович, надвірний радник — 552.

БОБІНЬСЬКА Олена-Доміцелія Сильванівна (1866—?), дружина Г. А. Бобінського — 665.

БОБІНЬСЬКИЙ Генрік-Еміль Антонович (1861—1914), український і польський піаніст і композитор — 567, 617, 665, 666, 667.

БОБОРИКІН Олександр Михайлович, нотаріус — 101.

БОБРИНСЬКА С. В., графиня — 188.

БОБРИНСЬКИЙ Андрій Олександрович (1860—?), граф, цукропро-мисловець — 210.

БОБРИНСЬКИЙ Олексій Павлович (1826—1894), граф, міністр шляхів сполучення — 326.

БОБРИНСЬКІ, графи, землевласники, цукропромисловці, державні та громадські діячі — 152.

БОГОЛЮБОВ (Ємельянов) Олексій Степанович (1852—1885), «землеволець» — 17.

БОГОРОДИЦЬКА Єлизавета Іванівна, дружина підполковника — 130.

- БОГОРОДИЦЬКІ, київська родина — 130
- БОГРОВ Володимир Григорович (1884—?), адвокат — 520, 522.
- БОГРОВ Григорій Григорович (?—1918), адвокат, домовласник — 519, 520, 522, 523.
- БОГРОВ (БАГРОВ) Григорій Ісаакович (1825—1885), російсько-єврейський белетрист, дід Д. Г. Богрова — 520.
- БОГРОВ Дмитро Григорович (Мордко Гершкович) (1887—1911), вбивця П. А. Столипіна — 346, 520, 521, 522.
- БОГРОВ Сергій Євсейович (1879—?), двоюрідний брат Д. Г. Богрова — 520.
- БОГРОВА (ур. Рошкович) Катерина Яківна, мати Д. Г. Богрова — 520.
- БОГРОВИ, родина — 520, 521.
- БОДАРЕВСЬКИЙ Микола Корнилович (1880—1921), український живописець — 543.
- БОДАЦЬКИЙ Артур (1877—1939), австрійський диригент — 226.
- БОЖКО Федір Матвійович (бл. 1710—1745), український співак Придворної капели — 137.
- БОЖКОВ Діомід Дементійович, генерал-майор — 136, 137, 138.
- БОЖКОВА Лукія Лаврентіївна, домовласниця — 136.
- БОЖКОВИ (Божко), український рід — 137.
- БОЙЦОВ Петро Самійлович, архітектор — 476, 485.
- БОЙЧУК Михайло Львович (1882—1937), український художник-монументаліст — 391, 568.
- БОЛДИРЄВ Федір Олексійович, дійсний статський радник, голова Київського окружного суду — 649.
- БОЛХОВІТІНОВ Євгеній (світське ім'я — Єфимій) (1767—1837), київський митрополит (1822—1837), історик, археограф — 449.
- БОНАДУРЕР (ур. Шедель) Амалія Адольфівна, швейцарська громадянка, київська домовласниця — 316, 317, 318, 319.
- БОНАДУРЕР Іван Петрович (?—1889), швейцарський громадянин — 317, 318.
- БОНАДУРЕР Петро Іванович, швейцарський громадянин, київський підприємець — 201, 318, 319.
- БОНАДУРЕР, родина — 316, 319.
- БОНАЦЬКІ, домовласники — 129.
- БОНДАРЧУК Степан Корнійович (1886—1970), український актор і режисер — 576.

- БОРОВИКОВСЬКИЙ Володимир Лукич (1757–1825), український живописець, портретист — 89, 104.
- БРАДТМАН Едуард Петрович (1856—після 1926), архітектор — 8, 41, 87, 192, 256, 598, 617, 626, 627, 628.
- БРАДТМАН Пауліна Христіанівна, дружина архітектора — 628.
- БРАНИЦЬКІ, польські графи — 42, 228.
- БРАТКОВ Микола Наумович, лікар — 561.
- БРЕДОВ Микола Емільович (1883–1944?), генерал — 124.
- БРИЛЬ Ізраїль, власник мебльованих кімнат — 375.
- БРОВІНСЬКА Ольга, дружина Ф. Бровінського — 384.
- БРОВІНСЬКИЙ Флорентій, надвірний радник — 384.
- БРОДСЬКА Берта Мойсеївна (1892–?), донька Мойсея і Марії Бродських — 132.
- БРОДСЬКА Берта Самуїлівна (?–1887), купчиха 1-ї гільдії, дружина Зельмана Марковича Бродського; їхні дочки: Ревекка, Марія, Єва — 163.
- БРОДСЬКА Єва Захаріївна (1838–?), купчиха 1-ї гільдії, дружина Йосифа Марковича Бродського; їхні діти: Олександр, Аарон, Клара — 234.
- БРОДСЬКА Євгенія Веніамінівна (1861–1939), дружина О. Й. Бродського — 233, 235, 237.
- БРОДСЬКА Маргарита Лазарівна (1884–?), донька Лазаря і Сари Бродських — 99, 179.
- БРОДСЬКА Марія Зельманівна (Соломонівна) (1868–?), дружина Мойсея Ісааковича Бродського — 131, 132, 163.
- БРОДСЬКА Сара Семенівна (1849–1920), дружина Лазаря Бродсько-го — 12, 44, 96, 100, 235.
- БРОДСЬКА (ур. Бернштейн) Флора Гнатівна (?–1894), друга дружина Льва Бродського; їхні діти: Клара Л. Полякова та Марія Л. Поржес — 67, 163, 165.
- БРОДСЬКИЙ Аарон Йосифович, підприємець — 234, 276, 277.
- БРОДСЬКИЙ Григорій Олександрович (1882–?), син О. Й. і Є. В. Бродських — 230, 237.
- БРОДСЬКИЙ Зельман Маркович (1819–1883), купець 1-ї гільдії — 163.
- БРОДСЬКИЙ Ізраїль Маркович (1823–1888), комерції радник — 96, 97, 163.
- БРОДСЬКИЙ Йосиф Маркович (1826–1882), київський 1-ї гільдії купець — 234.

- БРОДСЬКИЙ Йосиф Олександрович (1883–1969), син О. Й. і Є. В. Бродських – 237, 238.
- БРОДСЬКИЙ Лазар Ізраїлович (1848–1904), комерції радник, цукропромисловець – 96, 97, 98, 99, 100, 130, 131, 163, 164, 178, 179, 199, 212, 228, 234, 235, 246.
- БРОДСЬКИЙ Лев Ізраїлович (1852–1923), комерції радник, цукропромисловець – 12, 44, 58, 67, 96, 97, 131, 153, 163, 164, 165, 234.
- БРОДСЬКИЙ Марк Зельманович – (1867–?), кандидат природничих наук – 132.
- БРОДСЬКИЙ Марк Якович, помічник присяжного повіреного – 101.
- БРОДСЬКИЙ Мойсей Ісаакович (?–1911), адвокат, банкір – 132, 163.
- БРОДСЬКИЙ Олександр Йосифович (1857–1923), надвірний радник – 19, 42, 99, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 277.
- БРОДСЬКИЙ Олександр-Соломон Мойсейович, кандидат права – 132.
- БРОДСЬКИЙ Яків Мойсейович, син М. І. та М. З. Бродських – 132.
- БРОДСЬКІ, родина цукропромисловців – 12, 67, 96, 99, 100, 132, 152, 179, 234, 236, 237, 238, 316.
- БРУН Олександр Костянтинович (1822–1891), начальник Київського інженерного управління – 96.
- БУБНОВ Арсеній Микитович (?–1912, Аскольдова могила), київський 1-ї гільдії купець – 434, 691.
- БУКОВИНСЬКИЙ Михайло Феофілович, гласний міської думи – 215.
- БУЛГАКОВ Михайло Опанасович (1891–1940), російський письменник – 5, 393.
- БУЛГАКОВ Опанас Іванович (1859–1907), професор Київської духовної академії – 617.
- БУЛИЧЕНКО Володимир Трохимович, чиновник – 630.
- БУЛЬОН Карл Іванович (?–1906), купець 1-ї гільдії, ковбасний фабрикант – 691.
- БУНГЕ (ур. Шиповська) Євгенія Порфіріївна (1850–?), дружина Миколи Андрійовича Бунге – 368.
- БУНГЕ Микола Андрійович (1842–1914, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), професор університету – 368.

- БУНГЕ Микола Христіанович (1823–1895), економіст і державний діяч — 13, 179, 210, 217, 419.
- БУРАЧЕК Микола Григорович (1876–1942), український живописець-пейзажист — 386, 388, 391.
- БУРДЕНКО Микола Николович (1876–1946), лікар-хірург — 620.
- БУССЕНГО Жан (1802–1887), французький хімік — 352.
- БУТЕНКО Борис Аполонович (?–1926), інженер шляхів сполучення, міністр за часів Гетьманату 1918 р. — 544.
- БУТУРЛІН Михайло Дмитрович (1807–1876), граф, історик — 11.
- БУХТЕЄВ Тимофій Опанасович (?–1841), київський купець, домовласник — 11, 129, 159.
- БУХТЕЄВА Олександра Тимофіївна, дочка купця — 159.
- БЯЛЛОЗОР Михайло Леонардович, технік-будівельник — 137.
- ВАНЬЄ, полковник, військовий аташе французького консульства у Києві у 1917 — 1918 рр. — 121.
- ВАСИЛЕВСЬКА Ванда Львівна (1905–1964, Байкове), польська письменниця і громадська діячка — 395, 622.
- ВАСИЛЕВСЬКИЙ Олександр Васильович, священник — 372.
- ВАСИЛЕВСЬКИЙ Федір Олександрович, лікар-хірург — 372.
- ВАСИЛЕВСЬКІ, київська родина домовласників — 372.
- ВАСИЛЬЄВ Інокентій Васильович, присяжний повірений — 294.
- ВАСИЛЬЄВА Катерина Петрівна — *див.*: Нестерова К. П.
- ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ Сергій Іванович (1854–1917), український живописець — 104.
- ВАСИЛЬЧЕНКО (спр. Панасенко) Степан Васильович (1878–1932, Байкове), український письменник — 651, 652.
- ВАСИЛЬЧИКОВ Георгій Іларіонович (1919–?), князь, син Лідії Васильчикової — 188.
- ВАСИЛЬЧИКОВ Іларіон Іларіонович (1805–1862, цвинтар на Ближніх печерах КПУЛ), князь, генерал-ад'ютант, Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор — 117, 118, 174.
- ВАСИЛЬЧИКОВА (ур. кн. Щербатова) Катерина Олексіївна (1818–1869, цвинтар на Ближніх печерах КПУЛ), дружина І. І. Васильчикова — 118, 136.
- ВАСИЛЬЧИКОВА Лідія Леонідівна (?–1948), княгиня — 188.

- ВАТУЛЯ Олексій Михайлович (1891–1955, Байкове), український актор — 576.
- ВАТУТІН Микола Федорович (1901–1944, Маріїнський парк), генерал армії — 395, 620, 621, 622.
- ВАТУТІНА Тетяна Романівна, дружина М. Ф. Ватутіна — 621, 622.
- ВАХНЯНИНОВИ, українська родина — 306.
- ВАЧЕЙШВІЛІ Давид Віссаріонович, помічник представника Грузинської Республіки в Україні (1918 р.) — 498.
- ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО (ур. Мельницька) Віра Миколаївна (1840–1895, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), педагог — 243, 248, 418, 419, 420, 421.
- ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО Михайло Юрійович (1825–1912, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), професор математики — 416, 417, 418, 419, 420, 421.
- ВЕЛАСКЕС (Родрігес де Сільва Веласкес) Дієго (1599–1660), іспанський живописець — 475.
- ВЕНГРИН Петро, швейцарський підданий — 437.
- ВЕНЕЦІАНОВ Олексій Гаврилович (1780–1847), російський живописець — 104.
- ВЕНЦЕКЛІСОВА Романа Антонівна, домовласниця — 491.
- ВЕРЕЩАГІН Василь Васильович (1842–1904), російський художник-баталіст — 540, 543, 543.
- ВЕРЖБИЦЬКИЙ, член комісії ВУКОПИСу 1919 р. — 289.
- ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович (1863–1945), академік, перший президент АН України — 448.
- ВЕРНЕР, інженер — 86.
- ВЕСЕЛИЦЬКА (ур. Леонтович) Уляна Костянтинівна (за першим шлюбом — Білуха-Кохановська) (1737–1822, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), дружина дійсного статського радника — 172, 173, 174, 175.
- ВЕСЕЛИЦЬКИЙ Гаврило Петрович (1774–1829), генерал-лейтенант артилерії — 172, 173.
- ВЕСЕЛИЦЬКИЙ Гаврило Сергійович, онук Г. П. Веселицького, син С. Г. Веселицького — 176.
- ВЕСЕЛИЦЬКИЙ Михайло Петрович (1772–?), штабс-капітан артилерії — 172, 175.
- ВЕСЕЛИЦЬКИЙ Петро Петрович (1710–1786), посланник, дійсний статський радник — 172.

ВЕСЕЛИЦЬКИЙ Петро Петрович (1777–1812, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), підполковник артилерії – 173.

ВЕСЕЛИЦЬКИЙ Сергій Гаврилович (1804–1866), генерал-лейтенант – 175.

ВЕСЕЛИЦЬКІ, київська родина – 172, 173.

ВИДІБОРСЬКА, чиновниця – 552.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (1880–1951), український письменник і державний діяч – 121, 122.

ВИНОГРАДСЬКА Лідія Михайлівна, дружина О. М. Виноградського – 224, 226.

ВИНОГРАДСЬКА Марія Миколаївна, сестра О. М. Виноградського – 222.

ВИНОГРАДСЬКА Марія Олександрівна (1882–1903, Аскольдова могила), Арочка, дочка О. М. Виноградського – 224, 225.

ВИНОГРАДСЬКА (ур. Скоропадська) Наталя Вікторівна (1834–?), мати О. М. Виноградського – 222.

ВИНОГРАДСЬКІ, київська родина – 222, 223.

ВИНОГРАДСЬКИЙ Микола Костянтинович (?–1877), банкір, цукро-промисловець – 222, 223.

ВИНОГРАДСЬКИЙ Олександр Миколайович (1855–1912, Аскольдова могила), український і російський композитор, симфонічний диригент – 19, 31, 147, 222, 223, 224, 225, 226, 551.

ВИНОГРАДСЬКИЙ Сергій Миколайович (1856–1953), мікробіолог – 222.

ВИСОЦЬКА Станіслава (Станіславська Станіслава Юліанівна) (1877–1941), польська драматична актриса, режисер, педагог – 138, 139, 143.

ВИСОЦЬКИЙ Володимир (Влодзімеж) Вікентійович (1846–1894, Байкове), польський поет, публіцист, фотограф-художник – 45, 403, 423, 445, 607, 678.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Єремія-Михайло (Ярема) (1612–1651), князь, з 1646 р. воевода руський – 496.

ВИШНЕВСЬКА (ур. Лукашевич) Анастасія Іванівна (?–1909, Аскольдова могила), дружина Г. І. Вишневського – 558, 560.

ВИШНЕВСЬКА Катерина Вікторівна, поміщиця і домовласниця – 277, 692.

ВИШНЕВСЬКИЙ Гаврило Андрійович (1873–?), гласний Київського земства, член IV Держдуми – 277.

- ВИШНЕВСЬКИЙ Гаврило Іванович, дійсний статський радник — 559, 560.
- ВИШНЕВСЬКИЙ Микола Олександрович (1874—?), цивільний інженер, київський архітектор — 265, 389.
- ВИШНЕВСЬКИЙ Олександр Іванович, губернський секретар — 559.
- ВИШНЕВСЬКІ, дворянська родина — 277.
- ВІГЕЛЬ Пилип Пилипович (1786—1856), письменник-мемуарист — 173.
- ВІЗЗАВОН Ф., фотограф-художник — 463.
- ВІРХОФ Рудольф (1821—1902), німецький вчений, основоположник сучасної патології — 569.
- ВІТТЕ Сергій Юлійович (1849—1915), граф, російський державний діяч — 227, 239, 240, 241, 327.
- ВЛАСОВ Андрій Андрійович, генерал-лейтенант — 590.
- ВЛАСОВ Олександр Васильович (1900—1962), російський архітектор, головний архітектор Києва (1944—1950 рр.) — 621.
- ВОБЛИЙ Костянтин Григорович (1876—1947, Лук'янівське), український географ і економіст, академік — 309, 588.
- ВОВК Федір (Хведір) Кіндртович (1847—1918), український антрополог, етнограф і археолог — 356.
- ВОВК Федір Федорович, онук Ф. К. Вовка — 356.
- ВОЛКОВ Василь Олексійович (1840—1907), український художник — 543.
- ВОЛКОВ Григорій Ілліч (?—1893, Байкове), капітан — 691.
- ВОЛКОВА Марія Марківна, дружина губернського секретаря — 381, 382.
- ВОЛКОВИЧ Микола Маркіянович (1858—1928, Байкове), професор медицини, хірург — 347.
- ВОЛКОНСЬКА Ольга Петрівна, княгиня, дочка князя П. М. Волконського і О. В. Дуніної-Борковської — 404.
- ВОЛКОНСЬКИЙ Микола Петрович, князь, син князя П. М. Волконського і О. В. Дуніної-Борковської — 404.
- ВОЛКОНСЬКИЙ Петро Миколайович (1869—?), князь, чоловік Олександри Василівни Дуніної-Борковської — 402.
- ВОЛКОНСЬКІ, князівський рід — 398, 402.
- ВОЛОШИНОВА Марія Балтазарівна, вдова надвірного радника — 692.

- ВОЛОШКЕВИЧ Лук'ян Григорович, учитель Софійського духовного училища — 584, 693.
- ВОЛЬМАН Я., архітектор — 411.
- ВОНСОВСЬКА Олена Миколаївна (1856—1942), українська і російська скрипалька й педагог — 575.
- ВОРОБІЙОВ В., чекіст — 171.
- ВОРОНЦОВ Павло Васильович, технік — 8, 248.
- ВОРОНЦОВ Семен Михайлович (1823—1882), світліший князь, генерал-ад'ютант — 176.
- ВОРОНЦОВИ, старовинний князівський рід — 176.
- ВОСКОБОЙНИКОВ Михайло Михайлович (1873—1942), професор університету св. Володимира — 388.
- ВРАНГЕЛЬ Петро Миколайович (1878—1928), барон, генерал-лейтенант — 123, 124.
- ВРОНСЬКИЙ Макар Кіндратович (1910—1994, Байкове), український скульптор — 513.
- ВРУБЕЛЬ Михайло Олександрович (1856—1910), російський художник — 366, 367, 368, 369, 370, 540, 543, 638.
- ВРУБЛЕВСЬКИЙ Віталій Костянтинович, український публіцист — 197, 278.
- ВУДКЕВИЧ, український письменник — 358.
- ВУЧЕТИЧ Євген Вікторович (1908—1974), російський скульптор — 621.
- ВЮРЦ Шарль Адольф (1817—1884), французький хімік-органік — 408.
- ВЯЗЕМСЬКИЙ, князь — 188.
- ГАВРИЛЕНКО Роман Володимирович, український митець — 392.
- ГАЙ Генрік Юліанович (1875—1936), польський архітектор — 100.
- ГАЄВСЬКИЙ Григорій Парфенович (1872—1933, Лук'янівське), український режисер, художник і педагог — 575.
- ГАЄВСЬКИЙ Юрій Гнатович (1887—?), політичний діяч — 490.
- ГАЛІМСЬКИЙ Владислав Михайлович (1860—1940), польський живописець — 615.
- ГАЛИЧ Марія (1900—?), українська письменниця, член літгрупування «Ланка», репресована — 315.
- ГАЛЯМА Домінік Гнатович, музикант-педагог — 222.
- ГАЛЬПЕРІН Марк Мойсейович, почесний потомствений громадянин — 52, 54.

- ГАЛЬПЕРІН Мойсей Борисович (1850 —?), цукропромисловець — 12, 49, 51, 52, 53, 55, 153, 165.
- ГАЛЬПЕРІН Самуїл Мойсейович, інженер-технолог — 54.
- ГАЛЬПЕРІН Соломон Мойсейович, вчений, агроном — 54.
- ГАЛЬПЕРІНА Клара (Хай-Сура) Мойсеївна (1869—?), (за чоловіком Рабінерсон), дружина київського 1-ї гільдії купця *див.* Рабінерсон К. М.
- ГАЛЬПЕРІНА Павла Альбертівна, дружина М. М. Гальперіна — 53, 54.
- ГАЛЬПЕРІНА (ур. Зайцева) Софія Іонівна, дружина М. Б. Гальперіна — 54, 55, 58, 244.
- ГАЛЬПЕРІНИ, родина цукропромисловців — 12, 50, 55, 59, 152, 244.
- ГАНКЕ Василь Васильович, архітектор — 177.
- ГАНСЬКІ, польські поміщики — 11.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКА (ур. Полякова) Марія Михайлівна (?—1891, Байкове), дружина Ф. М. Гарнича-Гарницького — 408, 409, 411.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКА (ур. Андозька) Наталя Василівна, дружина Є. Ф. Гарнича-Гарницького — 412.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКИЙ Георгій Євгенович (1892—?), син Є. Ф. Гарнича-Гарницького — 412, 413, 415.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКИЙ Мина Степанович (1784—?), батько Ф. М. Гарнича-Гарницького — 408.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКИЙ Степан Матвійович, поручик, дід Ф. М. Гарнича-Гарницького — 407.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКИЙ Федір Минович (1834—1908), професор хімії — 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 414, 416; його діти: Євген Федорович (1862—1919), доктор медицини — 407, 408, 410, 412, 413, 414; Павло Федорович (1863—?) — 408; Федір Федорович (1867—1916), директор картонної фабрики в Петрограді (1915) — 408, 414; Лариса Федорівна (1868—?) — 408; Володимир Федорович (1871—1920) — 408.
- ГАРНИЧ-ГАРНИЦЬКІ, українська дворянська родина — 408.
- ГАСКО Мечислав Едмундович (1907—1937), аспірант — 588.
- ГВОЗДИК (ур. Шпаковська) Катерина Іванівна (1852—?), домовласниця — 525.
- ГЕ Микола Миколайович (1831—1894), художник — 447, 448.

- ГЕДУЕН Петро Іванович (1800–1862), викладач французької мови, утримувач приватного чоловічого пансіону в Києві (1842–1862 рр.) – 451.
- ГЕЙНЕ Генріх (1797–1856), німецький поет і публіцист – 446.
- ГЕККЕР Адольф-Фрідріх Карлович (1851–1896, Лук'янівське), архітектор – 83.
- ГЕЛЕВЕР Олександр Григорович, київський купець – 440.
- ГЕЛЬБЛЮМ Абрам Зельманович, київський 1-ї гільдії купець – 25.
- ГЕЛЬБЛЮМ (ур. Ліберман) Перла Симхівна, дружина А. З. Гельблюда – 25.
- ГЕЛЬВІГ Роман Іванович, (?–1920), професор університету св. Володимира – 388.
- ГЕПНЕР Іовель Гершкович, цукропромисловець – 257, 258.
- ГЕПНЕР (ур. Есман) Перла Борухівна, дружина І. Г. Гепнера; їхні діти: Соломон (1893), Фаня (Фейга) (1896), Софія (1900) – 257.
- ГЕРАСИМЕНКО Василь Пилипович (1900–1961, Лік'янівське військове кладовище), генерал-лейтенант, нарком оборони УРСР (1944–1945) – 275.
- ГЕРАЩЕНЕВСЬКИЙ Борис В'ячеславович (1894–?), син В. М. Геращеневського – 394.
- ГЕРАЩЕНЕВСЬКИЙ Василь В'ячеславович (1894–?), син В. М. Геращеневського – 394.
- ГЕРАЩЕНЕВСЬКИЙ В'ячеслав Миколайович, провізор – 393.
- ГЕРАЩЕНЕВСЬКИЙ Петро В'ячеславович (1890–?), син В. М. Геращеневського – 393, 394.
- ГЕРБАНЕВСЬКИЙ Андрій Михайлович (?–1902), колезький радник – 192.
- ГЕРБАНЕВСЬКИЙ Лев Михайлович, поручик – 192.
- ГЕРКЕН Леон Петрович, інженер-технолог – 487.
- ГЕРМАЙЗЕ Йосиф Юрійович (1892–1958), український історик – 300.
- ГЕРШМАН Наум Маркович, купець 1-ї гільдії – 375.
- ГЕССЕ, дворянська родина – 248.
- ГЕССЕ (ур. Судієнко) Катерина Михайлівна (?–1911, Аскольдова могила), дружина М. П. Гессе – 97, 167, 246, 247, 248, 249, 251, 253, 692.

- ГЕССЕ Марія Миколаївна (1868–?), поміщиця Київського повіту – 187.
- ГЕССЕ Микола Павлович (1829–1893, Аскольдова могила), гофмейстер, таємний радник, Київський губернатор – 98, 167, 246, 247, 248, 549.
- ГЕССЕ Олександр Миколайович (1861–?), дійсний статський радник, прокурор Варшавського округу – 248.
- ГЕССЕ Павло Гнатович (1801–1880), генерал-лейтенант, Чернігівський (1841–1855 рр.), Київський губернатор (1855–1864) – 157, 246.
- ГЖИЦЬКИЙ Володимир Зенонович (1935–1973), український письменник – 588.
- ГЛЕВИЧ Олександр Титович (?–після 1911), інженер шляхів сполучення, київський архітектор – 212.
- ГЛЯРОВ Олексій Микитович (1856–1938, Байкове), професор філософії, дійсний член ВУАН – 455.
- ГЛЯРОВ Сергій Олексійович (1887–1945), історик мистецтва, професор Київського художнього інституту – 455, 456.
- ГІМАР Ектор (1867–1942), французький архітектор – 342.
- ГІНЗБУРГ Лев Борисович (1858–після 1926), будівельний підрядчик – 67, 84, 86, 87, 88, 89, 196, 218, 389, 627.
- ГІРНЯК П., український письменник – 588.
- ГІТЕС Арій Айрамович, власник цегельні – 200.
- ГЛАДИНЮК Григорій Пантелеймонович (1833–1911, Байкове), київський купець – 136.
- ГЛАДИРЕВСЬКИЙ Іван Степанович (1849–1919), український кераміст – 672.
- ГЛАЗУНОВ Олександр Костянтинович (1865–1936), російський композитор і диригент – 567.
- ГЛЕЙНІХ Єлизавета Іванівна (?–1906, Лук'янівське), дружина генерал-майора – 323.
- ГЛІБОВ Григорій Миколайович (1856–1932), кандидат права – 243, 244, 370.
- ГЛІБОВИ, українська дворянська родина – 244.
- ГЛІЄР Рейнгольд Моріцович (1874–1956), композитор, диригент, педагог – 226.
- ГЛУШКОВ Віктор Михайлович (1923–1982), математик, академік – 582.

- ГНЄЗДІЛОВ Василь Георгійович (1922–1999), український архітек-тор — 610.
- ГОВДЯ Петро Іванович (1922–1991), український мистецтво-знавець — 638.
- ГОГОЛІ-ЯНОВСЬКІ, старовинний український козацько-шляхетський рід — 570.
- ГОГОЛЬ Микола Васильович (1809–1852), російський письменник українського походження — 424, 444, 570, 615.
- ГОДОВСЬКИЙ Леопольд (1870–1938), польський піаніст — 226.
- ГОДУЛЯН Костянтин Васильович (1929–?), український скульптор — 290.
- ГОЛЛАНДСЬКИЙ Павло Іванович (1868–1939), цивільний інженер, київський архітектор — 180, 182.
- ГОЛОВАНОВ Федір Федорович, архітектор — 545, 546.
- ГОЛУБОВИЧ Всеволод Онуфрійович (1885–1939), інженер, український політичний діяч, голова Ради міністрів УНР — 121, 122.
- ГОЛУБОВСЬКИЙ Іван Аркадійович, офіцер, чоловік Л. Ізбицької — 382.
- ГОЛЬДЕНБЕРГ Абрам Мойсейович, адвокат — 693.
- ГОЛЬДЕНВЕЙЗЕР Олександр Олександрович, син адвоката — 91, 189, 523.
- ГОЛЬДЕНВЕЙЗЕР Олександр Соломонович (1855–1915), адвокат — 520, 523.
- ГОПКАЛО Вадим Іванович (1917–?), український архітек-тор — 584.
- ГОРБАНЬ, секретар міськкому КП(б)У (1944) — 81.
- ГОРБУНОВ Микола Дмитрович, лікар — 616.
- ГОРВАТТ Едуард Артемович — 610, 692.
- ГОРДЕНІН Микола Миколайович (1864–після 1914), архітек-тор — 250.
- ГОРЕНИК Мина, *див.* Гарнич-Гарницький М. С.
- ГОРЕСЛАВСЬКИЙ Іван Іванович, дворянин — 393.
- ГОРЕЦЬКА (ур. Березовська) Амалия Гнатівна (1833–1887, Байкове), дружина Л. О. К. Горецького, їхня дочка — Софія — 516, 518.
- ГОРЕЦЬКИЙ Людвіг-Олександр Казимирович (1826–1885, Байкове), доктор медицини — 516, 517, 518.

- ГОРЕЦЬКИЙ Людвіг-Урбан Людвігович (1865–1899, Байкове), синдоктора медицини, його дружина Олена Скульська; їхні доньки: Амалия, Софія — 518, 519.
- ГОРЕЦЬКИЙ Олександр-Геронім-Юзеф Людвігович (1867–?), син доктора медицини — 518.
- ГОРЕЦЬКІ, родина — 518, 519.
- ГОРЛЕНКО Василь Петрович (1853–1907), український письменник, мистецтвознавець, фольклорист — 424.
- ГОРОВИЦЬ Володимир Самійлович (1904–1988), американський піаніст — 29, 567.
- ГОРОДЕЦЬКИЙ (Лешек Дезидерій) Владислав Владиславович (1863–1930), архітектор — 30, 36, 113, 202, 331, 341, 476, 497, 565, 616, 628, 687, 691.
- ГОРЧАКОВА Дарія Михайлівна, княгиня — 100.
- ГОРШТЕЙН Абрам Гірарійович, київський купець — 143.
- ГРАБАР Андрій Миколайович (1896–?), син М. С. Грабара, професор історії мистецтв у Страсбурзі — 649, 650.
- ГРАБАР Єлизавета Іванівна, дружина М. С. Грабара — 648, 649, 651.
- ГРАБАР Микола Степанович, голова Київського окружного суду — 646, 647, 648, 649, 650.
- ГРАБАР Петро Миколайович (1898–?), син М. С. Грабара — 650.
- ГРАБАРИ, родина — 651.
- ГРЕБЕНЬ Мейер Якович (1830–1899), київський 1-ї гільдії купець, гласний Міської думи — 46.
- ГРЕНЕР Вільгельм (1867–1939), генерал-лейтенант, начальник штабу німецької групи армій «Київ» (1918 р.) — 165.
- ГРЕТЕР Яків Якович, київський промисловець — 487.
- ГРИБОВСЬКА, дворянка, домовласниця — 129.
- ГРИГОРЕНКО Грицько, *див.*: Судовщикова-Косач — 446.
- ГРИГОР'ЄВ Аполон Гаврилович, (1847–1916), генерал-лейтенант у відставці — 221, 239, 240, 242.
- ГРИГОР'ЄВ Сергій Вікторович (1896– після 1956), український архітектор — 37, 114, 514.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКА Надія Василівна (?–1913), дружина М. О. Григоровича-Барського — 442, 443.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Василь Григорович (1701–1747), український письменник і мандрівник — 384.

- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Дмитро Миколайович (1872–?), адвокат — 216, 217, 430, 431.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Іван Григорович (1713–1791), український архітектор — 384.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Костянтин Петрович, депутат IV Держдуми — 392.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Микола Олександрович, київський 1-ї гільдії купець — 384, 429, 443.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Олександр Петрович, син П. О. Григоровича-Барського — 385.
- ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Петро Олександрович (1822–1907, Щекавицьке), власник друкарні, крупний домовласник — 384, 385.
- ГРИЦУН Єрмій Іванович, лікар-венеролог — 693.
- ГРІНЧЕНКО Борис Дмитрович (1863–1913, Байкове), український письменник — 6.
- ГРІНЧЕНКИ, родина — 455.
- ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866–1934, Байкове), український історик і політичний діяч — 271, 298, 299, 300, 301, 353, 354, 522, 673, 674, 676, 679.
- ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (1877–1943), український історик та літературознавець — .
- ГРУШЕВСЬКИЙ Сергій Федорович (1830–1901), український педагог, батько О. С. та М. С. Грушевських — 673.
- ГУДИМА Павло, осавул, меценат, нащадок Гудим-Левковичів — 160.
- ГУДИМИ, старовинний шляхетський рід — 173.
- ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ Анатолій Вікторович (?–1905, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), камергер, статський радник; його діти: Юлія, Кіра, Анатолій (1893–1920) — 129, 160, 162, 163.
- ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ (ур. Половцева) Варвара Петрівна, дружина А. В. Гудим-Левковича — 162.
- ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ Віктор Якимович (1814–1856, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), майор, батько Анатолія, Олексія, Володимира, Миколи — 160.
- ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ Сергій Миколайович (1842–1885, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), Київський губернатор — 158.

- ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧ Олексій Вікторович (1849–1913, Аскольдова могила), губернський секретар, брат А. В. Гудим-Левковича – 160, 162.
- ГУДИМ-ЛЕВКОВИЧІ, давній український дворянський рід – 160.
- ГУМЕННА Докія (1904–1996), українська письменниця – 357.
- ГУН Андрій Леонтійович (1841– після 1920), архітектор – 349, 458, 460.
- ГУПАЛО П., український драматург – 358.
- ГУРІН Євген Георгійович, колезький радник – 643.
- ГУТМАН Ісаак, київський 1-ї гільдії купець – 585.
- ГЮББЕНЕТ Христіан Якович (1822–1873), доктор медицини, хірург – 564.
- ГАЛАГАН Павло (1853 –1869), син українського громадського діяча Г. П. Галагана – 112, 119, 274, 285, 365, 370, 561, 578, 642.
- ГАЛАГАНИ, козацько-шляхетський рід – 398.
- ГАНСЕН Оскар Германович, колекціонер – 465.
- ГІНЦБУРГ Володимир Гораційович (1873–?), барон, цукро-промисловець – 12, 101, 228, 229, 230, 237.
- ГІНЦБУРГ Горацій Євзелевич (1853–1909), барон, гессен-дармштадтський консул у С.-Петербурзі у 1870 рр. – 228.
- ГІНЦБУРГ (ур. Бродська) Клара Лазарівна, дружина В. Г. Гінцбурга – 101, 228, 230.
- ГІНЦБУРГ Олександр Горацієвич, барон, брат В. Гінцбурга – 230.
- ДАЛЬ Володимир Іванович (1801–1872), російський письменник, лексикограф – 6.
- ДЕГТЕРЬОВ Михайло Парфентійович (1831–1898, Михайлівська церква на терені клінічної лікарні № 14), київський 1-ї гільдії купець – 87, 411, 597, 616.
- ДЕЙЧ Йосип Якович, лікар – 309.
- ДЕМИДОВ князь Сан-Дonato Павло Павлович (1839–1885), егермейстер, дійсний статський радник, київський міський голова – 528, 529.
- ДЕМИДОВСЬКА Анастасія Михайлівна (1843–?), дружина генерал-майора, домовласниця – 125, 127, 128, 163, 232, 233.
- ДЕМИДОВСЬКИЙ Микола Михайлович (1824–1891, Аскольдова могила), генерал-майор – 125, 126, 127, 128.

- ДЕМИДОВСЬКИЙ Митрофан Михайлович (1835—?), колезький радник — 127.
- ДЕМИДОВСЬКИЙ Михайло Данилович (1802—?), статський радник — 126.
- ДЕМИДОВСЬКИЙ Омелян Мартинович, військовий товариш Чернігівського полку — 125.
- ДЕМИДОВСЬКІ, київська родина — 110, 125, 126.
- ДЕМЧЕНКО Всеволод Якович (1874—після 1920), інженер шляхів сполучень, гласний міської думи, член IV Держдуми — 123, 141, 180, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220.
- ДЕМЧЕНКО Клавдія Євстигніївна (?—1909, Аскольдова могила), дружина В. Я. Демченка — 216.
- ДЕМЧЕНКО Яків Григорович (1842—1912, Аскольдова могила), українофіл, письменник, етнограф, батько В. Я. Демченка — 214.
- ДЕНС, полковник, військовий аташе французького консульства у Києві (1918 р.) — 121.
- ДЗЕГАНОВСЬКИЙ Петро Опанасович (1830—1903, Щекавицьке) титулярний радник — 692.
- ДИВНОГОРСЬКИЙ Олександр Петрович, священник — 210.
- ДИТЯТІН Борис Федорович, син Ф. Г. Дитятіна — 596, 597.
- ДИТЯТІН Віталій Федорович, присяжний повірений — 596, 597.
- ДИТЯТІН Григорій, київський 2-ї гільдії купець — 593.
- ДИТЯТІН Іван Григорович (?—1906), київський 1-ї гільдії купець — 593, 594, 597.
- ДИТЯТІН Микола Григорович (?—1891, Аскольдова могила), інженер — 593.
- ДИТЯТІН Микола Федорович (1878—1901, Лук'янівське), син Ф. Г. Дитятіна — 596.
- ДИТЯТІН Федір Григорович (1841—1918), дійсний статський радник, гласний міської думи — 593, 594, 595, 596, 597.
- ДИТЯТІНА Віра Антонівна, педагог, дружина В. Ф. Дитятіна — 596.
- ДИТЯТІНА (ур. Шишкіна) Клавдія Іванівна, дружина Ф. Г. Дитятіна — 595, 596.
- ДИТЯТІНА (за чоловіком — Іващенко) Марія Федорівна, дочка Ф. Г. Дитятіна — 596, 597.
- ДИТЯТІНА Параскева Кузьмівна (?—1896), київська 2-ї гільдії купчиха, мати І. Г. та Ф. Г. Дитятіних — 593.

- ДИТЯТИНА Феліція Григорівна (за чоловіком — Беляєва), дочка Г. і П. Дитятіних — 593.
- ДИТЯТИНИ, купецька родина — 593, 594, 595, 596.
- ДИТЕРІХС Михайло Михайлович (1871—1941), професор медицини, хірург — 347, 376, 377, 378.
- ДИТРИХ Леопольд Августович (1877—?), скульптор — 201.
- ДЛОУГ Вацлав, підприємець з Житомира — 200.
- ДМИТЕРКО Любомир Дмитрович (1911—1985, Байкове), український письменник — 588.
- ДОБРИНІН Микола Петрович, інженер шляхів сполучення, гласний міської думи — 496.
- ДОБРЖИНСЬКИЙ Микола Францович — 323.
- ДОБРОВОЛЬСЬКА Галина Федотівна (нар. 1927), український архітектор — 568.
- ДОБРОВОЛЬСЬКА Софія Миколаївна (?—1910, Аскольдова могила), домовласниця — 276.
- ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Анатолій Володимирович (1910—1988, Байкове), український архітектор — 622, 623.
- ДОВБНЯ-СРОДНИЦЬКИЙ, прадід М. Ю. Ващенко-Захарченко — 417.
- ДОВЖЕНКО Олександр Петрович (1894—1956), український кінорежисер, письменник — 293.
- ДОМАНЕВСЬКИЙ Іван Оскарович (1848—1916), житомирський міський голова — 567.
- ДОМАНИЦЬКИЙ Василь Михайлович (1877—1910), історик, літературознавець, співробітник «Киевской старины» — 454.
- ДОМБРОВСЬКА Дарія Романівна, міщанка — 390.
- ДОНЕЦЬ-ТЕСЕЙР Марія Едуардівна (1889—1974), українська співачка і педагог — 575.
- ДОНСЬКОЙ Борис (1895—1918), есер — 189.
- ДОРМІДОНТОВ В., архітектор — 301.
- ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (1882—1951), український історик, державний і громадський діяч — 464.
- ДОУ Джордж (1781—1829), англійський портретист — 172, 173.
- ДРАГА Василь Васильович (нар. 1935), заслужений тренер України з важкої атлетики — 407, 408, 409, 410.
- ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (1841—1895), український письменник, фольклорист, історик, філософ, громадський діяч — 353, 432, 435, 443, 451, 537.

ДРАГОМИРЕЦЬКИЙ Антін, вихідець з Литви — 70.

ДРАГОМИРЕЦЬКИЙ-МАЦКЕВИЧ Іван (1742—?), дід М. І. Драгомирова — 70.

ДРАГОМИРОВ Абрам Михайлович (1868—1955), генерал від кавалерії — 78, 490.

ДРАГОМИРОВ Володимир Михайлович (1867—?), генерал-лейтенант, син М. І. Драгомирова — 78.

ДРАГОМИРОВ Михайло Іванович (1830—1905), генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, командувач військами КВО — 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 121, 136, 227.

ДРАГОМИРОВА (ур. Григорович) Софія Авраамівна (?—1912), дружина М. І. Драгомирова — 77.

ДРАГОМИРОВА (за чоловіком — Лукомська) Софія Михайлівна (1871—1953), дочка М. І. Драгомирова — 73.

ДРЕНТЕЛЬН Олександр Романович (1820—1888, Аскольдова могила), генерал від інфантерії, командувач військами КВО, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор — 121.

ДРУЖИНІН Леонід Петрович (?—1899), зять П. Ф. Підви-соцького; його діти: Павло і Катерина — 362.

ДУБОВИЙ Іван Наумович (1896—1938), командарм II рангу — 80.

ДУНІНА-БОРКОВСЬКА Матильда, італійська співачка, дружина О. В. Дуніна-Борковського — 401.

ДУНІНА-БОРКОВСЬКА (за чоловіком — Волконська) Олександра Василівна (1870—?), дочка В. Д. Дуніна-Борковського — 402.

ДУНІНА-БОРКОВСЬКА (ур. Милорадович) Олександра Олександрівна (1835—1906), дворянка, домовласниця — 397, 398, 400, 401.

ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ Андрій Олександрович, син О. В. Дуніна-Борковського — 402.

ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ Василь Дмитрович (1819—1892), дійсний таємний радник — 397, 398, 399, 400, 401.

ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ Василь Касперович (Карпович) (1640—1702), генеральний обозний — 398.

ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ Григорій Васильович (1869—1919), син В. Д. Дуніна-Борковського — 403, 404.

- ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ Олександр Васильович (1866–1919), син В. Д. Дуніна-Борковського — 400, 401, 402.
- ДУНІНИ-БОРКОВСЬКІ, старовинна дворянська родина — 396, 397, 398, 400, 401, 403, 404.
- ДУЧИНСЬКА Олександра Тимофіївна (1858–1934, Байкове), педагог — 419, 421, 422.
- ДЮГОТЬЄ Артур Давидович, цукропромисловець — 228.
- ДЯДЧЕНКО Григорій Кононович, (1869–1921), український живописець — 642.
- ДЯЧЕНКО Дмитро Михайлович (1887–1942), цивільний інженер, український архітектор, педагог — 677.
- ДЯЧЕНКОВА Мотрона, київська міщанка — 558.
- ДЬЯКОВ Іполит Миколайович (1865–після 1916), дійсний статський радник, міський голова — 106, 210.
- ЕЙСМАН Володимир Густавович (?–1903, Аскольдова могила), колезький секретар — 35, 302.
- ЕЙСМАН Густав Іванович (1824–1884, Байкове), професор університету св. Володимира, гласний міської думи, міський голова — 35, 255, 302, 303, 495.
- ЕЙСМАН Елеонора Карлівна, дружина Г. І. Ейсмана — 302.
- ЕЙСМАН Ольга Володимирівна (?–1918, Аскольдова могила), дружина В. Г. Ейсмана, домовласниця — 35.
- ЕЙСМАН Сергій Володимирович, син О. В. Ейсман — 35, 36.
- ЕЙСМАНИ, київська родина — 35, 302, 303.
- ЕЙХГОРН (Айхгорн) Герман (1848–1918), фельдмаршал — 188, 189.
- ЕПШТЕЙН Яків Борисович, київський 1-ї гільдії купець — 251.
- ЕРГАРД Рудольф Августович, домовласник — 430.
- ЕРНСТ Федір (Теодор) Людвігович (1891–1942), український мис-тецтвознавець — 4, 16, 89, 115, 188, 211, 253, 270, 288, 289, 299, 356, 447, 450, 497, 543, 544.
- ЕТТІНГЕР (ур. Тульчинська) Лея (Луїза), дочка купця, київська 1-ї гільдії купчиха — 415.
- ЄЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА (1709–1761(62)), російська імператриця (1741–1761) — 62, 137.
- ЄНДРЖЕЄВСЬКИЙ Олександр Вікентійович, штабс-капітан — 73.
- ЄРМАКОВ Василь Петрович (1842–1922), професор математики — 419, 425.

ЄРМАКОВ Євген Федорович (1868–1914), цивільний інженер, єпархіальний архітектор — 130, 131, 210, 362.

ЄРМОЛОВА Марія Миколаївна (1853–1928), російська актриса — 29.

ЄСИПОВА Анна Миколаївна (1851–1914), російська піаністка — 567.

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (1876–1939), український політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури — 681.

ЖАДАНІВСЬКИЙ Борис Петрович (1885–1918), підпоручик, революціонер — 605, 606, 607.

ЖЕВАХОВА Варвара Давидівна, княгиня, дружина М. В. Стороженка — 422.

ЖЕКУЛІНА Аделаїда Володимирівна, педагог — 614, 620.

ЖЕМЧУЖНИКОВ Лев Михайлович (1828–1912), живописець — 540.

ЖЕРЕБЦОВА Варвара Олександрівна (?–1915, Аскольдова могила), педагог — 128.

ЖИТЕЦЬКИЙ Гнат Павлович (1866–1929, Байкове), історик, літературознавець, син П. Г. Житецького — 455.

ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович (1836–1911, Байкове), український мовознавець і педагог — 73, 119, 120, 451, 455.

ЖИТЕЦЬКІ, український рід — 454.

ЖУК Михайло Іванович (1883–1964), український графік, живописець і поет — 391.

ЖУКОВ Георгій Костянтинівич (1895–1974), генерал-полковник, командувач військами КОВО; згодом — маршал — 81.

ЖУКОВ Костянтин Миколайович (1873–1940), архітектор — 253.

ЖУКОВСЬКИЙ Василь Андрійович (1783–1852), російський поет — 120.

ЗАБОЛОТНИЙ Данило Кирилович (1866–1929), академік, президент ВУАН — 288, 289, 290.

ЗАВАДСЬКА Ганна Степанівна, київська домовласниця — 692.

ЗАГУЛ Дмитро Юрійович (1890–1944), український письменник — 588.

ЗАДАРНОВСЬКИЙ Дарій, польський письменник — 494.

- ЗАЗУЛЯК Й., український письменник — 588.
- ЗАЙЦЕВ В. Г., мешканець Києва — 323.
- ЗАЙЦЕВ Давид Іонович, син купця, цукропромисловець — 55, 59, 230, 231.
- ЗАЙЦЕВ (РАЧАДА) Іван Дмитрович (1909—1993), генерал, український драматург — 276.
- ЗАЙЦЕВ Іона Маркович (Мордкович) (1828—1907), київський 1-ї гільдії купець — 55, 58, 589, 627, 655.
- ЗАЙЦЕВ Маркус Іонович, цукропромисловець — 12, 55, 57, 58, 59, 60, 230, 348.
- ЗАЙЦЕВ Мойсей-Хаїм Іонович, цукропромисловець — 55, 59, 230, 231.
- ЗАЙЦЕВИ, родина цукропромисловців — 12, 55, 58, 59, 60, 230.
- ЗАКС (ур. Біск) Ернестіна Мойсеївна (Мошківна), дружина М. Р. Закса — 151, 153.
- ЗАКС Ілля Маркусович, цукропромисловець — 152, 153.
- ЗАКС Карл Маркусович, цукропромисловець — 152, 153.
- ЗАКС Маркус Рафалович (1845—1915), цукропромисловець, київський 1-ї гільдії купець — 57, 144, 149, 150, 151, 152, 153.
- ЗАКС Якоб Рафалович, лодзінський купець — 149.
- ЗАКСИ, родина цукропромисловців — 152.
- ЗАНЬКОВЕЦЬКА (Адасовська) Марія Костянтинівна (1854—1934, Байкове), українська актриса — 29, 572.
- ЗАСУЛИЧ Віра Іванівна (1851—1919), російська революціонерка — 17.
- ЗАТОНСЬКИЙ Володимир Петрович (1888—1938), радянський діяч — 148.
- ЗАХАРЧЕНКО Михайло Мойсейович, український історик, педагог — 116, 167.
- ЗАХАРЧЕНКО (ур. Коденець) Пелагея Лаврентіївна, мати М. Ю. Ващенко-Захарченка — 417.
- ЗАХАРЧЕНКО Юрій Іванович, батько М. Ю. Ващенко-Захарченка — 417.
- ЗЕВАЛЬД Вольдемар Йоганович, міщанин — 661.
- ЗЕВАЛЬД Марія Людвігівна, дружина В. Й. Зевальда — 661.
- ЗЕВАЛЬД, родина — 663, 664.
- ЗЕЙДЕЛЬ Альберт Вільгельмович (?—1915, Байкове), аптекар, магістр фармації — 393.

- ЗЕКЦЕР Йосип Абрамович (1867–1933), архітектор – 152, 519.
- ЗЕЛЕНИЙ (Терпило) Данило (1883–1919), керівник українського повстанського руху на Київщині – 600.
- ЗМІЄВСЬКА Феліція, київська дворянка – 252.
- ЗОТОВА Марія Василівна (1861–1913), українська і російська співачка, педагог – 575.
- ЗУЄВ Павло Харитонович (1809–1872), статський радник, його дочки: Варвара і Катерина – 109, 110, 125.
- ІБСЕН Генріх (1828–1906), норвезький драматург – 139.
- ІВАНЕНКИ, український рід – 163, 173.
- ІВАНЕНКО (ур. Зальман) Єлизавета Дмитрівна, дружина Г. С. Іваненка, брата О. С. Іваненко – 163.
- ІВАНЕНКО Ольга Семенівна (1841–?), дочка поручика – 396, 397.
- ІВАНЕНКО Федір Григорович (1799–1850), штабс-капітан у відставці, поміщик – 160, 174.
- ІВАНИЦЬКИЙ Борис Євгенович, дійсний статський радник, сенатор – 374.
- ІВАНИЦЬКИЙ Євген Васильович, надвірний радник, педагог – 372, 373, 374, 691.
- ІВАНИЦЬКІ, старовинний українсько-польський рід – 372.
- ІВАНИЦЬ Богдан, предок роду Іваницьких – 372.
- ІВАНОВ Андрій Захарович, полковник артилерії, комендант «Арсеналу» – 114, 115.
- ІВАНОВ-КОЗЕЛЬСЬКИЙ (Іванов) Митрофан Трохимович (1850–1898), російський актор – 33.
- ІВАНОВ Костянтин Миколайович (?–1899), штабс-капітан у відставці – 283, 285.
- ІВАНОВ Микола Іудович (1851–1919), генерал від артилерії, командувач військами КВО – 80.
- ІВАНОВ Сергій Олексійович, професор КПП, депутат IV Держдуми – 216.
- ІВАНОВА Вільгельміна Іванівна, дружина К. М. Іванова – 41, 285.
- ІВАНОВА Олександра Фадіївна, дружина статського радника – 560.
- ІВАСЮК Микола Іванович (1865–1937), український живописець – 524.

- ІВАШКЕВИЧ Ганна, дружина письменника Я. Івашкевича — 139.
- ІВАШКЕВИЧ Ярослав (1894—1980), польський письменник — 139, 143, 287.
- ІВАЩЕНКО Олег Якович, зять Ф. Г. Дитятіна — 596, 597.
- ІВАЩЕНКО Олексій Вікторович, полковник у відставці — 462.
- ІВЕНСЕН, дворянський рід — 64, 145, 146.
- ІВЕНСЕН Тетяна Петрівна, домовласниця, дружина Ф. В. Івенсена — 28, 57, 64, 144, 145, 146.
- ІВЕНСЕН Федір Васильович (?—1877), генерал-майор у відставці, київський старший полцімейстер; його діти: Федір, Микола, Володимир — 57, 144, 149, 170.
- ІГНАТЬЄВ Олексій Олексійович (1877—1954), граф, генерал-лейтенант, російський військовий дипломат — 76, 118.
- ІГНАТЬЄВ Олексій Павлович (1842—1906), граф, генерал від кавалерії, Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор — 73, 118, 121.
- ІГНАТЬЄВА (ур. кн. Мещерська) Софія Сергіївна, дружина О. П. Ігнатєва — 118.
- ІГНАЩЕНКО Анатолій Федорович (нар. 1930), український архітектор — 290, 436, 573.
- ІЄНКЕН Марія Тимофіївна, дружина підполковника — 692.
- ІЗБИЦЬКА (ур. Ольшевська) Леонарда-Леонія Людвиківна (у другому шлюбі — Голубовська), домовласниця — 382.
- ІЗБИЦЬКИЙ Єпіфан (Остап) (?—1869), архімандрит, начальник Іркутської місії — 447, 448.
- ІЗБИЦЬКИЙ Станіслав Йосипович — 382.
- ІЗДЕБСЬКА Софія Яківна, віолончелістка, педагог — 575.
- ІКОННІКОВ Володимир Степанович (1841—1923, Щекавицьке), історик — 11, 62.
- ІКСКЮЛЬ-ГІЛЬДЕНБАНД Володимир Августович (1855—1914, Аскольдова могила), барон, полковник у відставці, гласний міської думи — 198, 265, 692.
- ІКСКЮЛЬ-ГІЛЬДЕНБАНД Софія Володимирівна (?—1897, Аскольдова могила), баронеса — 265.
- ІЛЛЯШЕНКИ, старовинний дворянський рід — 311, 312.
- ІЛЛЯШЕНКО (ур. Томара) Варвара Євгенівна, дружина П. О. Ілляшенка — 311, 312.

ІЛЛЯШЕНКО Володимир Патрикійович (1868–?), камер-юнкер – 312, 313.

ІЛЛЯШЕНКО (за чоловіком – Цитович) Зінаїда Патрикіївна (1866–1891, Аскольдова могила), дружина Василя Мартиновича Цитовича – 312.

ІЛЛЯШЕНКО Іван, переяславський полковий сотник, засновник роду – 312.

ІЛЛЯШЕНКО (за чоловіком – Стороженко), Марія Патрикіївна (1873–?), дружина Андрія Володимировича Стороженка – 110, 312.

ІЛЛЯШЕНКО Олександр Костянтинович, поміщик – 312.

ІЛЛЯШЕНКО (за чоловіком – Черкез) Олександра Патрикіївна, дружина Всеволода Петровича Черкеза – 312, 313.

ІЛЛЯШЕНКО Патрикій Олександрович (1830–1916, Аскольдова могила), статський радник – 311, 312.

ІРЛЯВСЬКИЙ Іван (псевд. Рошка) (1919–1942, Бабин яр), український поет – 358.

ІРЧАН Мирослав (Баб'юк Андрій Дмитрович) (1896–1937), український письменник – 588.

ІСАЄВИЧ (ур. Черепова) Ганна Олександрівна, дружина П. П. Ісаєвича – 251, 252.

ІСАЄВИЧ Павло Порфирівич (1848–1891, Аскольдова могила), камер-юнкер – 248, 251, 252.

ІСАЄВИЧІ, старовинний козацький рід – 251.

ЙОГАНСОН Франц Олександрович (1851–1908, Байкове), книговидавець – 319.

КАВАЛЕРІДЗЕ Іван Петрович (1887–1978, Байкове), український скульптор, кінорежисер, драматург – 556.

КАДОМСЬКА Марія Абрамівна (нар. 1947), мистецтвознавець – 63, 458.

КАЗАНСЬКИЙ Микола Миколайович (1858–1914, Байкове), архітектор – 221, 222, 363, 559, 629, 630, 673.

КАЛІННИКОВ Василь Сергійович (1866–1900(1901)), російський композитор – 224.

КАЛЬНИЦЬКИЙ Михайло Борисович (нар. 1958), дослідник київської старовини – 87.

КАЛЬНИЦЬКИЙ Павло Феодосійович (нар. 1930), український скульптор – 384.

- КАЛЬЧЕНКО Галина Никифорівна (1926–1975), український скульптор — 436.
- КАМАЄВ Костянтин Олександрович (Іванов-Камаєв), дворянин, адвокат — 131.
- КАНДИБА Сергій Андрійович (1861–?), цукропромисловець — 249, 251, 252.
- КАНДІЇВ Г., член спілки українських письменників (1941 р.) — 357.
- КАНЄВСЬКА Наталя Михайлівна, купецька сестра — 57, 64, 144.
- КАПШЕВИЧ Матвій Антонович, домовласник — 394.
- КАРАВАЄВ Володимир Опанасович (1811–1892, Байкове), доктор медицини — 254, 672.
- КАРАВАЄВ Дмитро Володимирович (1863–1892, Байкове), син В. О. Караваєва — 672.
- КАРАВАЄВА Ганна Миколаївна, дружина Д. В. Караваєва, *див.*: Щітківська Г. М.
- КАРАВАЄВИ, родина — 679.
- КАРАКІС Йосиф Юлійович (1902–1988), архітектор — 232.
- КАРАКОЗ (Єлишева) Єлизавета Самуїлівна, купецька сестра — 561.
- КАРАКОЗ, родина — 561.
- КАРАКОЗ Тамара Самуїлівна, купецька сестра — 561.
- КАРВОВСЬКА Єлизавета Володимирівна, дворянка — 692.
- КАРДИНАЛОВСЬКА Тетяна, дружина В. О. Голубовича — 121.
- КАРПЕНКО-КАРИЙ (спр. Тобілевич) Іван Карпович (1845–1907), український драматург, актор, режисер, театральний діяч — 572.
- КАСІЯН Василь Ілліч (1896–1976, Байкове), український графік — 588.
- КАТЕРИНА I (1684–1727), російська імператриця — 326.
- КАТЕРИНА II (1729–1796), російська імператриця — 188.
- КАТЕРИНИЧ Вадим Петрович (1845–1892), військовий інженер-підполковник — 28, 30, 145, 247, 443.
- КАТЕРИНИЧІ, український шляхетський рід — 28.
- КАУФМАН, американські підприємці — 206.
- КАЧАЛА Володимир Степанович (?–1894, Байкове), інженер-технолог — 305, 306, 308.

- КАЧАЛА Марія Михайлівна (?–1894, Байкове), дружина В. С. Качали – 305, 306, 308, 691.
- КАЧАЛА Степан (1815–1888), український галицький письменник, публіцист і громадський діяч – 305.
- КАЧАНЮК Михайло Адамович (1889–1933), український письменник – 588.
- КАЧКОВСЬКИЙ Антон Еразмович (1879–1898, цвинтар Кирилівського монастиря), студент-юрист – 345.
- КАЧКОВСЬКИЙ Петро Еразмович (1863–1909, цвинтар Кирилівського монастиря), доктор медицини – 339, 340, 341, 343, 344, 345.
- КАЩЕНКО Андріян Феофанович (1858–1921), український письменник – 500.
- КАЩЕНКО Арсен Феофанович, генерал – 501.
- КАЩЕНКО Ганна Феофанівна, дворянка, домовласниця – 499, 500, 501.
- КАЩЕНКО Микола Феофанович (1855–1935, Лук'янівське), український біолог, селекціонер – 499, 500, 617.
- КАЩЕНКО Феофан Гаврилович, дворянин – 499.
- КВІТКА Климент Васильович (1880–1953), український етнограф, чоловік Лесі Українки – 26, 27.
- КВІТНИЦЬКИЙ-РИЖОВ Юрій Миколайович (1921–1993, Миське), доктор медицини – 644.
- КЕЛЮС Вікентій Людвігович, потомствений дворянин – 427.
- КЕЛЮС Віктор Вікентійович, титулярний радник, його дружина – Наталя Сергіївна – 427.
- КЕЛЮСИ, дворянський рід – 427.
- КЕНІН Липа Іцькович, купець 1-ї гільдії – 692.
- КЕРЕКЕШ Вікентій Владиславович-Едуардович, провізор – 654.
- КИРІЄНКО Іван Іванович, домовласник – 409.
- КИРПОНОС Михайло Петрович (1892–1941, Парк Слави), генерал-полковник, командувач військами КОВО – 81.
- КИСЕЛЕВСЬКИЙ Іван Миколайович, інженер-капітан, архітектор – 552.
- КИСІЛЬ Адам (1600–1653), Київський воєвода – 553.
- КИСІЛЬ Євгеній Андрійович, дворянин – 692.
- КІРХГЕЙМ Генріх Людвикович, купець, власник булочних – 252.

- КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (1868–1920), професор права — 453.
- КІСТЯКІВСЬКИЙ Ігор Олександрович (1876–1941), український правознавець — 269.
- КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1874–?), адвокат — 567.
- КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (1833–1885), юрист, професор кримінального права — 269, 353, 451.
- КІХ Ганна Миколаївна, дружина О. О. Кіха — 503, 504.
- КІХ, київська родина — 504.
- КІХ Олександр-Адольф Олександрович (1869–?), інженер шляхів сполучення, гласний міської думи, депутат IV Держдуми — 503, 504.
- КІХ Олександр Олександрович (?–1916, Аскольдова могила), прапорщик, син О. О. Кіха (старшого) — 504.
- КІХ Олександр Якович, київський 2-ї гільдії купець; його діти: Олександр-Адольф, Іда, Ельма, Ольга — 503.
- КІЧУРА Мелетій Омелянович (1881–1939), український поет, адвокат — 588.
- КІШКА Самійло, козацький гетьман — 79.
- КЛИМЕНТІЄВ, член військради (1944) — 81.
- КЛИМОВИЧ Анастасія Іванівна, вдова надвірного радника — 348.
- КЛИМОВИЧ Франц Осипович, колезький асесор — 442.
- КЛІТІН Микола Михайлович (1859–1919, цвинтар Вознесенської церкви, перепохований на Лук'янівському кладовищі), протоієрей, кандидат богослов'я, наглядач Києво-Софійського духовного училища — 658.
- КЛОКОВ В'ячеслав Михайлович (нар. 1928), український скульптор — 582.
- КЛОПОТОВИЧ Август Каспарович, власник крамниці — 651.
- КЛУГ Мартін Вільгельмович, технік, київський архітектор — 519.
- КОБЕЛЄВ Олександр Васильович (1860–1942, Лук'янівське), архітектор — 293.
- КОБЕЦЬ (спр. Варавва) Олекса (1889–?), український письменник, журналіст — 238.
- КОВАЛЕВСЬКА (ур. Ісаевич) Ганна Павлівна, дружина М. В. Ковалевського — 198, 205, 210, 252.

- КОВАЛЕВСЬКИЙ А. Г., генерал у відставці — 304.
- КОВАЛЕВСЬКИЙ Анатолій Миколайович (помер немовлям) — 198.
- КОВАЛЕВСЬКИЙ Віктор-Іван син Ігнатія-Урбана Францева-Діонізієва, дворянин; його діти: Софія-Зеферина, Микола, Антон-Іван, Георгій-Ігнатій — 198.
- КОВАЛЕВСЬКИЙ Микола Вікторович, надвірний радник, гласний міської думи — 47, 48, 180, 198, 199, 201, 203, 209, 210, 212, 217, 252, 486.
- КОВАЛЕВСЬКІ, дворянський рід — 198, 199, 206, 208, 209, 211.
- КОВАЛЕНКО Прохор Тихонович (1884—1963), драматичний актор, педагог, автор спогадів — 576, 577.
- КОВАЛИНСЬКИЙ Віталій Васильович (нар. 1941), києвознавець — 100, 114, 117, 118, 156, 174, 238, 461, 488, 535, 543.
- КОВАЛЬСЬКА, художниця — 355.
- КОЗАРОВСЬКИЙ Олександр Леонардович, підполковник — 624.
- КОЗЛОВ Анатолій Борисович, художник, керівник студії О. О. Мурашка — 388.
- КОЗЛОВ В. В., скульптор, педагог — 201.
- КОЗЛОВСЬКА Валерія (1889—1956), археолог — 356.
- КОЗОРИЗ Михайло Кирович (1882 — 1937), український поет — 588.
- КОКЛЕН Бенуа Констан (1841—1909), французький актор і теоретик театру — 33.
- КОЛОМИЙЦЕВА Олена Олексіївна, вдова колезького асесора — 196.
- КОЛЬМАН, архітектор — 628.
- КОНАШЕВИЧІ, український старшинський рід — 555.
- КОНДРАЦЬКА Францишка Казимирівна, дворянка — 430.
- КОНДРАЦЬКІ, київська дворянська родина — 430.
- КОНИСЬКИЙ Олександр Якович (1836—1900, Байкове), письменник, шевченкознавець, педагог — 306.
- КОНОВНИЦИНА Марія Акінфіївна, графиня — 34.
- КОНОПАЦЬКА Надія Вікторівна, педагог — 614, 659.
- КОНОПАЦЬКИЙ Володимир Львович, дворянин — 693.
- КОНСТАНТИНОВИЧ Олександр Петрович (1832—1903), генерал-лейтенант — 264.
- КОНСТАНТИНОВИЧ Петро Христофорович (1785—1850, Байкове), генерал-майор артилерії — 264.

- КОНТРЕБИНСЬКИЙ Євген Ксаверійович (1865–1933, Лук'янівське), доктор медицини, лікар-педіатр – 692.
- КОРНЕЛЬ П'єр (1606–1684), французький драматург – 139.
- КОРНІЄНКО Аркадій Омелянович, полковник у відставці – 381, 693.
- КОРНІЄЦЬ Леонід Романович (1901–1969), радянський діяч – 505.
- КОРНІЙЧУК Олександр Євдокимович (1905–1972, Байкове), український драматург і громадський діяч – 395, 622.
- КОРОБ'ІН Михайло Степанович, дійсний статський радник, Київський губернатор – 11, 159.
- КОРОЛЬКОВ С. І, домовласник – 693.
- КОРОТЧЕНКО Дем'ян Сергійович (1894–1969, Байкове), радянський діяч – 148, 515.
- КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ Авксентій Васильович (1857–1947), доктор медицини, міський санітарний лікар – 692.
- КОСАЄВИЧ Мурза Мінчак, предок роду Уварових – 186.
- КОСАЧ-БОРИСОВА Ісидора Петрівна (1888–1980), сестра Лесі Українки – 435.
- КОСАЧ Микола Петрович (1884–1937), брат Лесі Українки – 435.
- КОСАЧ Михайло Петрович (1869–1903, Байкове), брат Лесі Українки – 619.
- КОСАЧ-ШИМАНОВСЬКА Оксана Петрівна (1882–1975), сестра Лесі Українки – 435.
- КОСАЧ Олександра Євгенівна – *див.*: Судовщикова-Косач.
- КОСАЧ-КРИВИНЮК Ольга Петрівна (1877–1945), сестра Лесі Українки – 429, 435.
- КОСАЧ Петро Антонович (1841–1909, Байкове), український громадський діяч, батько Лесі Українки – 433, 435, 444, 455.
- КОСИНКА Григорій Михайлович (Стрілець) (1899–1934, Лук'янівське), український письменник – 315.
- КОСТЕНКО Сергій Петрович (1868–1900), український живописець – 642.
- КОСТОМАРОВ Микола Іванович (1817–1885), український історик, фольклорист, письменник – 117, 157, 453.
- КОСЯКІН, генерал (1944 р.) – 81.
- КОТАРБІНЬСЬКИЙ Вільгельм Олександрович (1849–1921, Байкове), польський та український живописець – 472, 531.

- КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Кіндрат Омелянович, міщанин — 376.
- КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Костянтин Володимирович, чернігівський дворянин — 389, 390.
- КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1837—1881), професор університету св. Володимира, славіст — 409.
- КОХ Роберт (1843—1910), німецький мікробіолог — 290, 569.
- КОЦЮБИНСЬКИЙ Михайло Михайлович (1864—1913), український письменник і громадський діяч — 353, 429.
- КОЧЕРЖИНСЬКА Естер-Геня Мордківна, сестра-жалібниця — 653.
- КОЧУБЕЙ Варвара Василівна (1869—?), дружина В. П. Кочубея — 110.
- КОЧУБЕЙ Василь Васильович (?—1743), полковник полтавський — 109.
- КОЧУБЕЙ Василь Васильович (1883—1959), ад'ютант гетьмана П. Скоропадського — 111, 112, 124.
- КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович (бл. 1640—1708, цвинтар Києво-Печерської Успенської лаври), генеральний суддя — 109.
- КОЧУБЕЙ Василь Петрович (1868—1940), дійсний статський радник, член Протофісу, «Союзу хліборобів-власників» — 109, 110, 111, 112, 113, 644.
- КОЧУБЕЙ Леонтій Васильович (1871—1938), депутат III Держдуми — 112.
- КОЧУБЕЙ Михайло Васильович (1875—1950), член Протофісу та «Союзу хліборобів-власників» — 112.
- КОЧУБЕЙ Мотря, хрещениця гетьмана І. Мазепи — 109.
- КОЧУБЕЙ Олександр Васильович (1897—1946), син В. П. Кочубея — 112.
- КОЧУБЕЙ Петро Аркадійович (1825—1892), багатий землевласник, голова Імператорського російського технічного товариства, почесний член Академії наук — 110.
- КОЧУБЕЙ Семен, полковник ніжинський, Генеральний обозний — 109.
- КОЧУБЕЙ Семен Семенович (бл. 1778—1835), губернський предводитель полтавського дворянства, член української масонської ложі «Любов до істини» (Полтава) — 109.
- КОЧУБЕЙ, потомствени дворяни Чернігівської губернії — 109, 111, 112, 113.

- КОШИЦЬ Олександр Антонович (1875–1944), український хоровий диригент і композитор — 575.
- КОШІ Огюстен Луї (1789–1857), французький математик — 418.
- КРАКІВСЬКИЙ, архітектор — 36.
- КРАМСЬКОЇ Іван Миколайович (1837–1887), російський живописець — 543.
- КРАСИЦЬКИЙ Г. Х., український вчений — 356.
- КРАСИЦЬКИЙ Фотій Степанович (1873–1944, Байкове), український живописець і графік — 642.
- КРАСНОВ Микола Петрович (1864–1939), архітектор — 203.
- КРАУЗЕ В., архітектор — 538.
- КРАУСС Андрій-Фердінанд Кіндратович (1859— після 1911), технік, київський архітектор — 8, 133, 135, 136, 151, 276, 373, 430, 499, 501, 602, 603, 604, 607, 608, 611.
- КРАУСС Карл Кіндратович — 604, 608.
- КРАУСС Мартін Кіндратович (1880–1922, Лук'янівське), банківський службовець — 603.
- КРАУСС Микола Кіндратович, банківський службовець — 603, 608.
- КРАУСС Фрідріх Кіндратович (1863–1930, Лук'янівське), австроугорський консул у Києві — 603.
- КРАУССИ, родина — 603.
- КРАЧКІВСЬКА Марія, мати О. О. Мурашка — 386.
- КРАЧКОВСЬКИЙ Йосип Євстафійович (1854–1914), художник — 104.
- КРЕМОВА Катерина Миколаївна, дружина керуючого Полтавським земельним банком — 490.
- КРЕЙМАН Франц Іванович (1828–1902), начальник Московської приватної класичної гімназії — 484.
- КРИВАНЕК Йосип Іванович (?–1910), київський промисловець — 487.
- КРИВОШЕЄВ Олександр Степанович (1859–1916, Байкове), цивільний інженер, київський архітектор — 66, 318, 476, 627.
- КРИЖАНОВСЬКА Єфросинія Тимофіївна, дружина дякона — 585.
- КРИЖИЦЬКИЙ Костянтин Якович (1858–1911), український живописець — 104.

- КРИЛОВ Іван Андрійович (1769–1844), російський письменник – 120.
- КРИМОВ Олексій Петрович (1872–1954, Байкове), доктор медицини – 158.
- КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (1871–1942), український сходовознавець – 355, 446, 478, 674.
- КРИЧЕВСЬКА Олена Євгенівна (ур. Коломієць, 1892–1964), українська художниця, дружина В. В. Кричевського – 337.
- КРИЧЕВСЬКА-РОСАНДІЧ Катерина Василівна (нар. 1926), українська художниця, онука В. Г. Кричевського – 337.
- КРИЧЕВСЬКИЙ Василь Васильович (1901–1978), український живописець – 337.
- КРИЧЕВСЬКИЙ Василь Григорович (1872–1952), український живописець, архітектор, графік, художник театру і кіно, дизайнер – 297, 298, 299, 301, 391, 568, 618, 672, 673, 674.
- КРИЧЕВСЬКИЙ Федір Григорович (1879–1947, Лук'янівське), український живописець і педагог – 391, 568.
- КРИТСЬКИЙ Володимир Микитович, поміщик, домовласник – 276.
- КРИТСЬКІ, дворянська родина – 277.
- КРОПИВНИЦЬКИЙ Марко Лукич (1840–1910), український драматург, режисер, актор – 429.
- КРОСС Г. Г. (1880–1938), петербурзький підприємець – 201.
- КРУПСЬКА Надія Костянтинівна (1869–1939), дружина В. І. Леніна (Ульянова) – 27.
- КРУТИКОВ Петро Сильвестрович, власник цирку – 627.
- КРЮГЕР Август Федорович (?–1915, Аскольдова могила), нотаріус – 242, 243.
- КРЮГЕР Єлизавета Августівна, педагог – 243.
- КРЮГЕР Катерина Августівна (1882–1942, Лук'янівське), педагог – 243, 596, 680.
- КРЮГЕР Маргарита Августівна, *див.* Мурашко М. А.
- КРЮГЕР-ПРАХОВА Анна Августівна (1876–1962, Байкове), український живописець, дружина А. В. Прахова – 388, 616.
- КРЮКОВ Борис Іванович (1895–1967), український художник – 588.
- КУАПЕЛЬ Шарль-Антуан (1694–1752), французький художник – 473.

- КУБІЙОВИЧ Володимир (1900–1985), український географ і демограф, професор, головний редактор Енциклопедії українознавства – 505.
- КУБЛИЦЬКА-ПІОТУХ Епістемія Гаврилівна, дворянка – 558.
- КУБЛИЦЬКІ-ПІОТУХИ, дворянська родина – 558.
- КУДАШЕВ Олександр Сергійович (?–1877), директор Земельного і Приватного Комерційного банків – 129, 324, 325.
- КУДАШЕВ Сергій Данилович (1795–1862, Ближні печери КПУЛ), князь, київський віце-губернатор у 1838–1844 рр. – 174.
- КУДАШЕВА Софія Іванівна (?–1895, Аскольдова могила), княгиня, дружина князя О. С. Кудашева – 324, 328.
- КУДРЯВЦЕВ Петро Павлович (1868–1940, Солом'янське), літературознавець, історик, професор університету св. Володимира та Київської духовної академії – 449.
- КУЗЬМІН Євген Михайлович (1871–1942), український мистецтвознавець – 388.
- КУЗНЕЦОВ Ксанфій Андрійович (1913–1984), скульптор – 610.
- КУЗНЕЦОВ Микола Дмитрович (1850–1929), український живописець – 543.
- КУЗЬМЕНКО Юрій, письменник – 635.
- КУЗЬМИНСЬКА Тетяна Андріївна (ур. Берс) (1846–1925), своячениця письменника Л. М. Толстого – 492.
- КУЗЬМИНСЬКИЙ Олександр Михайлович, чоловік Т. А. Кузьминської – 492.
- КУЗЬМИНСЬКІ – родичі російського письменника Л. М. Толстого – 491.
- КУЇНДЖІ Архип Іванович (1841–1910), живописець – 104.
- КУЛІШ Микола Гурійович (1892–1937), український драматург – 424.
- КУЛЬЖЕНКО Василь Стефанович (1865–1934, Байкове), книговидавець – 466.
- КУЛЬЖЕНКО (ур. Голубкова) Поліна Аркадіївна (1901–1982), мистецтвознавець – 466.
- КУЛЬЖЕНКО Стефан Васильович (1836–1906, Байкове), друкар, видавець – 13.
- КУН Володимир Володимирович, військовий інженер – 281.
- КУНИЦЯ Костянтин, співробітник ВУАН – 4.

- КУПЕРНИК Лев Абрамович, адвокат-криміналіст — 32, 33, 565.
- КУПРІН Олександр Іванович (1870—1938), російський письменник — 29.
- КУРІННИЙ Петро Петрович (1894—1972), історик, вчений секретар ВУАК (Всеукраїнський Археологічний Комітет) — 356.
- КУСЕВИЦЬКИЙ Сергій Олександрович (1874—1951), диригент і контрабасист — 226.
- КУЦЕВОЛ-АРТЕМОВСЬКИЙ Леонід Іванович, лікар-хірург — 254, 255.
- КУЧАРОВ А., інженер — 253.
- КУЧЕР Бруха Вольфович, домовласник — 692.
- КУЧИНСЬКА (ур. Томара) Надія Василівна, дружина титулярного радника — 691.
- КУЧУК-БЕЙ, кримський татарин, предок Кочубеїв — 109.
- ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович (1834—1902), український історик — 135.
- ЛАЗАРЄВ Дмитро Федорович, київський купець — 416.
- ЛАНГЕ Петро Володимирович, старший ревізор — 686, 687.
- ЛАНДОВСЬКА Ванда (1879—1959), польська піаністка, клавесністка — 226.
- ЛАПІНСЬКИЙ Михайло Микитович (1862—1926), доктор медицини — 158, 335, 336.
- ЛАПЧІНСЬКИЙ Юрій (1887—1938), націонал-комуніст, федераліст — 505.
- ЛАССАЛЬ Жан Луї (1845 чи 1847—1909), французький співак (баритон) — 226.
- ЛАЦИС Мартин Іванович (Судрабсян Фрідріхович) (1888—1938), член комісії ВЧК (1918), голова Всеукраїнської ЧК (1919—1921) — 189, 238.
- ЛЕБЕДИНЦЕВ Феофан Гаврилович (1828—1888, Щекавицьке), церковний і громадський діяч, перший редактор і видавець «Киевской старины» — 453.
- ЛЕБЕДИНЦЕВИ, український рід — 453.
- ЛЕВАШОВ Василь Васильович (1783—1848), граф, генерал-ад'ютант, Київський військовий, Подільський та Волинський генерал-губернатор — 114, 116, 117, 175, 528.
- ЛЕВАШОВА (ур. Пашкова) Євдокія Василівна (1796—1868), графиня, дружина В. В. Левашова — 129, 295, 517, 595.

- ЛЕВИНСЬКИЙ-ГАРОЛЬД Ісаак Маркович, журналіст — 309.
- ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро Григорович (1735–1822), український живописець-портретист — 89.
- ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович (1849–1922), історик — 289, 424, 448.
- ЛЕВКОВИЧ Петро, київський дворянин — 160.
- ЛЕВЧЕНКО Петро Олексійович (1856–1917), український живописець — 104.
- ЛЕ КОРБЮЗЬЄ (спр. Жаннере) Шарль Едуард (1887–1965), французький архітектор, теоретик архітектури — 190.
- ЛЕНІН (спр. Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924), організатор СРСР — 81, 505.
- ЛЕОНТОВИЧ Володимир Миколайович (1866–1933), український письменник — 354.
- ЛЕОНТОВИЧ Микола Дмитрович (1877–1921), український композитор, хоровий диригент, фольклорист, педагог і громадський діяч — 354, 355, 577, 616.
- ЛЕОПАРДОВ Микола Олександрович (1820–1895, Аскольдова могила), дійсний статський радник, колекціонер-нумізмат — 145, 167, 168, 169, 170.
- ЛЕОПАРДОВА Катерина Степанівна (?–1893, Аскольдова могила), перша дружина М. О. Леопардова — 168.
- ЛЕОПАРДОВИ, родина колекціонерів, меценатів — 169.
- ЛЕОХАР, грецький скульптор серед. IV ст. до н. е. — 186.
- ЛЕРМОНТОВ Михайло Юрійович (1814–1841), російський поет — 444.
- ЛЕШЕТИЦЬКИЙ Теодор (Федір Осипович) (1830–1915), польський піаніст — 28.
- ЛЕЩИНСЬКИЙ Міхель Нояхович, купець 1-ї гільдії — 691.
- ЛЕДУХОВСЬКИЙ Ігнацій Казимірович, архітектор — 339.
- ЛЕСКОВ Микола Семенович (1831–1895), російський письменник — 117, 545.
- ЛЖЕДМИТРІЙ (?–1606) — 496.
- ЛИЗОГУБ Федір Андрійович (1851–1928), політичний діяч, голова уряду (1918) — 46, 537.
- ЛИЗОГУБИ, старовинний український шляхетський рід — 398.
- ЛИПСЬКА Олена Олександрівна, дворянка, дружина П. В. Геррачевського — 394.

ЛИПСЬКИЙ, інспектор піхоти штабу Південно-Західного фронту 1920 р. — 355.

ЛИСЕНКО Галина Миколаївна, дочка М. В. Лисенка — 428.

ЛИСЕНКО Катерина Миколаївна, дочка М. В. Лисенка — 428.

ЛИСЕНКО Мар'яна Миколаївна (1887—1947?), дочка М. В. Лисенка, піаністка — 428.

ЛИСЕНКО Микола Віталійович (1842—1912, Байкове), український композитор — 29, 305, 306, 353, 428, 429, 444, 446, 455, 509, 574, 575, 576, 577, 665.

ЛИСЕНКО Остап Миколайович (1885—1968, Байкове), український музикознавець — 428, 429.

ЛИФАР Серж (Сергій Михайлович) (1905—1986), балетмейстер, артист французького балету — 238.

ЛІБЕРМАН Арій Гірш Симхович (?—1919), цукропромисловець — 24, 26, 92, 93, 199.

ЛІБЕРМАН Бериш Арійович (1894—?), син А. Г. С. Лібермана — 92.

ЛІБЕРМАН Ізраїль Симхович, цукропромисловець — 25.

ЛІБЕРМАН Іцко-Янкель Гершкович (?—1882), київський купець — 19.

ЛІБЕРМАН Меріам-Бейла Шмулівна (?—1917), дружина С. І. Лібермана — 24.

ЛІБЕРМАН Симха Іцко-Янкелевич (1838—1917), київський 1-ї гільдії купець, цукропромисловець — 12, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 36, 92.

ЛІБЕРМАНИ, родина цукропромисловців — 12, 19, 26, 27.

де-ЛІЛЬЄ Іван Іванович (1870—1927, Звіринецьке), військовий інженер-полковник — 547.

ЛІНДЕМАН Володимир Карлович (1868—1933), доктор медицини — 513.

ЛІПКЕС Айзік Вольфович, купець 1-ї гільдії — 692.

ЛІСТ Ференц (1811—1886), угорський композитор і піаніст — 11.

ЛІТОШЕНКО Максим Михайлович, домовласник — 433.

ЛІУВІЛЛЬ Жозеф (1809—1882), французький математик — 418.

ЛІХТЕРМАН Мірко Маркович, лікар — 616.

ЛОВЦОВ Микола Петрович, генерал-лейтенант — 133, 134.

ЛОЗА Станіслав (1888—1956), польський мистецтвознавець — 113.

- ЛОЗОВИК Микола (?–1919), голова Правобережної козачої ради – 238.
- ЛОНАЧЕВСЬКА-ПЕТРУНЯК Ганна Олексіївна, домовласниця – 680.
- ЛОНАЧЕВСЬКИЙ-ПЕТРУНЯК Олександр Олександрович, педагог – 680.
- ЛОПУХІН Микола, князь, поміщик – 235.
- ЛУБКІВСЬКИЙ Рудольф Карлович, власник друкарні, голова Київського громадського зібрання – 309.
- ЛУЖИНСЬКА Г. М. – *див.*: Щітківська Г. М.
- ЛУКАШЕВИЧ Платон Якимович (1778 –?), майор артилерії, поміщик – 174.
- ЛУКАШЕВИЧ, священик – 360.
- ЛУКОМСЬКИЙ Георгій Крискентійович (1884–1928), російський та український мистецтвознавець – 561.
- ЛУКОМСЬКІ, брати – 497.
- ЛУНЄВ Афіноген Стефанович, купець 2-ї гільдії – 693.
- ЛУР'Є Анатолій Ізраїлович, лікар – 522.
- ЛУР'Є Олександр Григорович (1868–1954), лікар, дерматовенеролог – 665.
- ЛУЧИЦЬКА (ур. Требінська) Марія Вікторівна, письменниця-перекладачка, дружина професора університету І. В. Лучицького – 187, 691.
- ЛУЧИЦЬКИЙ Іван Васильович (1845–1918), професор історії університету – 455.
- ЛЮБАРТ Дмитро (?–бл. 1385), литовсько-руський князь – 372.
- ЛЮБИСТОК Григорій Михайлович, придворний бандурист – 137.
- ЛЮБОМИРСЬКИЙ Григорій Львович (1865–1937), український музикознавець, педагог і композитор – 575.
- ЛЮБЧЕНКИ, родина – 514.
- ЛЮБЧЕНКО Андрій Петрович, ректор Київського зооветеринарного інституту – 514.
- ЛЮБЧЕНКО Панас Петрович (1697–1937), радянський діяч – 118, 513, 514, 515.
- ЛЮДВІГ III (1806–1877), герцог Гессен-Дармштадтський – 228.
- ЛЮТШ Вольдемар (Володимир Карлович) (1877–1948), піаніст – 226.

- ЛЬВОВ Федір Федорович (1820–1895), дійсний статський радник, конференц-секретар Академії мистецтв – 637.
- МАВРИН Олексій Олексійович (1854–?), генерал від інфантерії – 692.
- МАВРИН, художник – 219.
- МАВРИНА Віра Василівна, дружина генерала, голова Київської громади сестер-жалібниць Російського товариства Червоного Хреста – 347.
- МАЗЮКЕВИЧ Павло Олексійович, художник – 616.
- МАКАРЕНКО Микола Омелянович (1877–1938), український мистецтвознавець і археолог – 270, 271, 272, 356, 481.
- МАКАРОВ Іван Кузьмович (1822–1897), живописець, портретист – 470.
- МАКДАФІ Маршал, голова місії ЮНРРА в Україні – 671.
- МАКОВСЬКА Єфросинія Олексіївна, дружина підпоручика, домовласниця – 295.
- МАКОВСЬКИЙ Володимир Єгорович (1846–1920), російський живописець – 104, 263, 543.
- МАКОВСЬКИЙ Ігнатій Станіславович, доктор медицини – 345, 346, 347.
- МАКОВСЬКИЙ Станіслав Станіславович, лікар – 346.
- МАКОВСЬКІ, київська родина лікарів – 346, 572.
- МАКСИМОВИЧ (ур. Хрякова) Марія Миколаївна (1860–1907), дружина М. І. Максимовича – 507.
- МАКСИМОВИЧ Марфа Василівна (? – 1906, Щекавицьке), мати М. І. Максимовича – 510.
- МАКСИМОВИЧ Микола Іванович (1855–1928), інженер шляхів сполучення – 507, 508, 509, 510.
- МАКСИМОВИЧІ, український рід – 135.
- МАЛАКОВ Георгій Васильович (1928–1979, Миське), український графік – 88, 272.
- МАЛАКОВ Дмитро Васильович (нар. 1937), науковець – 263, 693.
- МАЛАКОВА Ірина Магомедівна (нар. 1936), архітектор-реставратор – 211, 290.
- МАЛОФЄЄВ Іван Іванович, електротехнік – 580.
- МАНДЕЛЬШТАМ Емануїл Хацкевич (1838–1912), доктор медицини, офтальмолог – 42, 409.

- МАНДЕЛЬШТАМ Осип Емільович (1891–1938), російський поет – 14.
- МАНЕВИЧ Абрам Аншелович (1881–1942), український живописець – 391.
- МАНОВ Ефруїм Аронович, купець 1-ї гільдії, цукропромисловець – 692.
- МАНУЇЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович (1883–1959), радянський діяч – 505.
- МАНУЙЛОВИЧ Софія Андріанівна (1892–1971), українська актриса, режисер, драматург – 576.
- МАРГОЛІН Давид Семенович (1850–1918), комерції радник – 98, 691.
- МАРЕШАЛЬ, полковник, військовий аташе французького консульства в Києві (1917–1918) – 121.
- МАРЗЄЄВ Олександр Микитович (1885–1956, Лук'янівське), вчений-гігієніст – 347.
- МАРКОВИЧ Яків (1776–1804), історик – 137.
- МАРКОВИЧІ, старшинський рід – 398.
- МАРКОЗОВ Василь Іванович, генерал-майор – 291, 292.
- МАРФІЄВИЧ Микола Іванович (1898–1967, Байкове), український письменник – 588.
- МАРЦИНЧИК Адольф-Едуард Адольфович Якович (1846–1912), провізор – 393.
- МАРШАК Йосиф Абрамович (1854–1918), ювелір, підприємець – 147.
- МАССЕ Олександр Осипович, генерал-майор, обер-комендант Печерської фортеці (1798) – 11.
- МАСЮКОВИ, український козацький старшинський рід – 173.
- МАТКОВСЬКА (ур. Шпаковська) Ганна Іванівна (1856–?), дружина полковника, домовласниця – 525.
- МАТУСЕВИЧ Борис Вікентійович, товариш міністра фінансів Української держави – 375.
- МАТЧЕНКО Іван Павлович (?–1919, цвинтар Вознесенської церкви), статський радник, педагог-географ – 692.
- МАЦНЄВ Іполит Іполитович (1838–1908), підприємець – 292, 293, 294.
- МАЦНЄВ Іполит Михайлович, інженер – 684.

- МАЦНЄВ Сергій Григорович (1851–1901, Аскольдова могила), камер-юнкер, чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові — 367.
- МАЦНЄВА Аліна (Олександра) Олександрівна, дружина І. І. Мацнева — 293.
- МАЦНЄВА (ур. Тарновська) Наталя Яківна (1854–1940), дочка Я. В. Тарновського, дружина С. Г. Мацнева, голова опікунської ради школи глухонімих — 367, 368, 369, 370, 371.
- МАЦНЄВА Ольга Сергіївна (1874–1942), художниця, дочка С. Мацнева — 369, 371.
- МАЯКОВСЬКИЙ Володимир Володимирович (1893–1930), російський поет — 14.
- МЕДВЕДЕВ Антоній, ієромонах — 492.
- МЕЗЕР Франц Казимирович (?–1922), фотограф-художник — 436, 587, 677.
- МЕЛЕНСЬКИЙ Андрій Іванович (1766–1833, Щекавицьке), український архітектор — 679.
- МЕЛЬЦЕР Роберт-Фрідріх (1860–1929), архітектор — 8, 50, 259, 469.
- МЕЛЬЦЕР Ф. А., підприємець — 182, 460.
- МЕНК Володимир Карлович (1856–1920), російський художник — 616.
- МЕРІНГ Володимир Федорович, син Ф. Ф. Мерінга — 39, 285, 286.
- МЕРІНГ Марія Сергіївна, дружина В. Ф. Мерінга — 285.
- МЕРІНГ Михайло Федорович, директор Приватного комерційного банку, його дружина — Софія Сергіївна, дочка міністра фінансів С. Ю. Вітте — 39, 43.
- МЕРІНГ Сергій Федорович (1862–1920), директор правління міського кредитного товариства, політичний діяч, цукропромисловець, міністр торгівлі і промисловості (1918) за гетьманату — 39.
- МЕРІНГ Федір Федорович (Мьорінг Фрідріх Фрідріхович) (1822– 1887, Аскольдова могила), професор медицини — 39, 43, 84, 96, 273, 285.
- МЕСНЯЄВ Андрій Савович (1887–?), син С. М. Месняєва — 281, 282.
- МЕСНЯЄВ Олександр Савович (1894–?), син С. М. Месняєва — 282.

- МЕСНЯЄВ Олексій Миколайович, дійсний статський радник — 65, 66.
- МЕСНЯЄВ Сава Миколайович (1848—?), присяжний повірений, гласний міської думи — 65, 280, 281, 282, 283, 285, 292.
- МЕТЕЛЬСЬКИЙ Дмитро Сидорович, надвірний радник — 94.
- МЕТЕРЛІНК Моріс (1862—1949), бельгійський драматург, поет — 139.
- МЕЦ А., скрипаль — 226.
- МИКОЛА I (1796—1855), російський імператор (1825—1855) — 62, 117, 156, 405, 448, 597.
- МИКОЛА II (1868—1918), російський імператор (1894—1917) — 80, 203, 239, 521, 615.
- МИКИША Михайло Венедиктович (1885—1971, Байкове), український співак — 575, 577.
- МИЛАЩЕВИЧ Василь Іванович, генерал-майор, київський губернатор — 11, 159.
- МИЛЕЦЬКИЙ Аврам Мойсейович (нар. 1918), архітектор — 556.
- МИЛОРАДОВИЧ Андрій Степанович (1785—1866), потомствений дворянин, колезький асесор — 491.
- МИЛОРАДОВИЧ Григорій Олександрович (1839—1905), граф, голова Чернігівської архівної комісії — 397, 400.
- МИЛОРАДОВИЧ Леонід Олександрович (1841—1908), дипломат, публіцист, брат графа Г. Милорадовича — 397, 400.
- МИЛОРАДОВИЧ Михайло Андрійович (1771—1825), граф, Київський військовий губернатор (1810—1812) — 174.
- МИЛОРАДОВИЧ Олександра *див.* Дуніна-Борковська Олександра Олександрівна.
- МИЛОРАДОВИЧ (ур. Ходолій) Ольга Юріївна, співачка, член Київського відділення Російського музичного товариства — 491.
- МИЛОРАДОВИЧІ, український старшинсько-шляхетський (і графський) рід — 397, 398, 400.
- МИРОВИЧ Софія Михайлівна (1889—?), співачка, педагог — 575.
- МИРОВИЧІ, український козацько-старшинський рід — 135.
- МИРОНЕНКО Олександр Костянтинович, науковець — 361.
- МИРОНОВИЧ, архітектор — 113.
- МИХАЙЛОВ Костянтин Миколайович (1882—1961), український піаніст, педагог — 29.

МИХАЙЛОВСЬКА Ізабела Юліанівна, дворянка, дружина київського тимчасового 1-ї гільдії купця — 295, 296, 691.

МИХАЙЛОВСЬКИЙ Тит Хомич, дворянин — 298.

МИХЕЛЬСОН Фрідріх Густавович (1840—1908), купець 1-ї гільдії, гласний міської думи — 693.

МИШУГА Олександр Пилипович (1853—1922), український співак і педагог — 575.

МІКЛАШЕВСЬКА (ур. Новицька) Лідія Орестівна (1856—?), дружина В. М. Міклашевського, дочка професора О. М. Новицького — 453.

МІКЛАШЕВСЬКИЙ Андрій Михайлович (1802—1895), власник порцелянової фабрики — 150.

МІКЛАШЕВСЬКИЙ Володимир Володимирович (1880—?), син В. М. Міклашевського, онук професора О. М. Новицького — 453.

МІКЛАШЕВСЬКИЙ Володимир Ілліч (1856—1904), поручик у відставці — 57, 64, 65, 66.

МІКЛАШЕВСЬКИЙ Володимир Миколайович, дворянин — 453.

МІКЛАШЕВСЬКІ, український рід — 398.

МІКЛУХО-МАКЛАЙ Юрій, племінник мандрівника М. М. Міклухи-Маклая — 139.

МІЛЛЕР Еміль Рудольф, пруський підданий, підприємець — 549.

МІНКУС Адольф Борисович (1870—1948), український архітектор — 88.

МІНХ Григорій Миколайович (1835—1896), доктор медицини — 409.

МНШЕК Марина (бл. 1588—бл. 1614), дочка польського магната. Дружина Лжедмитрія I і Лжедмитрія II — 496.

МОГИЛЯНСЬКИЙ Микола Михайлович (1873—1944), публіцист, літературознавець, письменник — 218, 522.

МОГИЛЬОВЦЕВ Семен Семенович (1846—1917), київський 1-ї гільдії купець — 265, 266, 267, 268, 269, 440.

МОДЗЕЛЕВСЬКА Феліція Адамівна, дружина колезького асесора — 538, 539.

МОДЗЕЛЕВСЬКІ, родина — 539.

МОДЗИЛЕВСЬКИЙ Казимир Михайлович — 692.

МОДЗИЛЕВСЬКИЙ Станіслав Михайлович, адвокат — 692.

- МОЗГОВИЙ Яків Андрійович, підприємець — 390, 392.
- МОКРОУСОВА Олена Георгіївна (нар. 1973), мистецтвознавець — 183.
- МОЛОТОВ (спр. Скрябін) Вячеслав Михайлович (1890—1986), радянський діяч — 621.
- МОЛЧАНОВА А., директор Будинку вчених (1945) — 309.
- МОРГІЛЕВСЬКИЙ Іполит Владиславович (1889—1942, Лук'янівське), український і російський історик архітектури — 682, 683.
- МОРОЗ Берко Волькович, київський 1-ї гільдії купець, домовласник — 493.
- МОРОЗОВА Людмила Миколаївна (1907—1997, Міське), український живописець — 683.
- МОССАКОВСЬКИЙ Іван Федорович (1860—1919), дворянин — 304.
- МОЦОК Віталій Павлович (1874—?), архітектор — 617.
- МУЛОВА-БАРЩЕВСЬКА В. М., начальниця музично-педагогічних курсів — 615.
- МУРАВЬОВ Андрій Миколайович (1804—1874, Андріївська церква), російський письменник і філософ — 361.
- МУРАВЬОВ Михайло Артемійович (1880—1918), підполковник царської армії, 1918 — головнокомандувач військами Східного фронту — 15, 68, 543.
- МУРАВЬОВА Олена Олександрівна (1867—1939, Байкове), українська і російська співачка та педагог — 575.
- МУРАВЬОВА-АПОСТОЛ (ур. Терещенко) Надія Федорівна (1887—1967), донька Ф. А. Терещенка, дружина Володимира Володимировича Муравйова-Апостола — 182, 462, 463.
- МУРАШКО (ур. Крюгер) Маргарита Августівна (1880—1938), дружина О. О. Мурашка — 390, 392.
- МУРАШКО Марія Іванівна, мати О. О. Мурашка, *див.* Крачківська М. І.
- МУРАШКО Микола Іванович (1844—1909, Лук'янівське), український живописець і педагог — 29, 367, 386, 388, 540, 638, 640, 642.
- МУРАШКО Олександр Іванович (1842—1910, Лук'янівське), київський 2-ї гільдії купець — 386, 387, 388, 389, 390.

- МУРАШКО Олександр Олександрович (1875–1919, Лук'янівське), український живописець і педагог — 104, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 490, 543, 616, 618, 628, 642.
- МУРАШКО Олена Костянтинівна (1853–1934), дружина М. І. Мурашка.
- МУРІЛЬЙО Бартоломе Естебан (1618–1682), іспанський живописець — 504.
- МУССОЛІНІ Беніто (1883–1945), засновник фашизму, «дуче» Італії — 357.
- МУХІН Семен Петрович і його брати Василь і Нікон, київські домовласники — 195.
- МЯСОЄДОВИ, дворянська родина — 252.
- НАВРОЦЬКИЙ Федір, київський міщанин — 174.
- НАДАР Т., фотограф-художник — 462.
- НАЛЕПИНСЬКА-БОЙЧУК Софія Олександрівна (1884–1937), український графік, дружина М. Л. Бойчука — 568.
- НАРБУТ Георгій Іванович (1886–1920, Байкове), український графік — 356, 391.
- НАУМЕНКО Володимир Павлович (1852–1919), український педагог і політичний діяч — 287, 453, 649.
- НЕДАШКІВСЬКИЙ, майстер металоробіт — 203.
- НЕКРАСОВ Микола Олексійович (1821–1877/78), російський поет — 520.
- НЕЛЛІС, каретний майстер — 223.
- НЕЛЬГОВСЬКА, начальниця пансіону шляхетних дівчат — 443.
- НЕМИРОВИЧ-ДАНЧЕНКО Володимир Іванович (1858–1943), російський режисер, драматург, педагог — 576.
- НЕСТЕРОВ Михайло Васильович (1862–1942), російський живописець — 32, 33, 34, 35, 36, 286, 491.
- НЕСТЕРОВ Петро Миколайович (1887–1914, Аскольдова могила, Лук'янівське), штабс-капітан, російський льотчик — 608, 609, 610.
- НЕСТЕРОВА (ур. Васильєва) Катерина Петрівна (1879–1955), друга дружина М. В. Нестерова — 34.
- НЕСТЕРОВА Ольга Михайлівна (1886–?), донька М. В. Нестерова — 34, 35.
- НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (1838–1918, Байкове), український письменник — 29, 617.

- НЕДЕЇЛІН Євген Якович (1850–1913, Аскольдова могила), російський актор – 29.
- НІКОЛАЄВ Володимир Миколайович (1847–1911, Аскольдова могила), архітектор – 8, 17, 18, 20, 21, 22, 29, 49, 56, 57, 70, 115, 125, 149, 241, 268, 294, 328, 348, 349, 439, 457, 458, 460, 467, 493, 495, 637.
- НІКОЛАЄВ Іполіт Володимирович (1870–після 1937), архітектор – 627, 628.
- НІКСОН Річард Мілхауз (1913–1994), президент США (1968–1972) – 635.
- НІМЕНКО Андрій Васильович (нар. 1925), український скульптор – 652.
- НОВИЦЬКА Клавдія Орестівна (1858–?) (за чоловіком Красовська), дочка професора О. М. Новицького – 453.
- НОВИЦЬКА (ур. Соколова) Мотрона Степанівна (1822–1884, Байкове), дружина професора О. М. Новицького – 453.
- НОВИЦЬКА (ур. Полетика) Ольга Іванівна (1856–?), дружина І. О. Новицького – 454.
- НОВИЦЬКИЙ Василь Дем'янович (1839–1907), генерал-лейтенант, начальник Київського губернського жандармського управління (1875–1903) – 75.
- НОВИЦЬКИЙ Віктор Ізмаїлович (1884–1938), історик-правник, архівіст, онук професора О. М. Новицького – 456.
- НОВИЦЬКИЙ Ізмаїл Орестович (1854–1918), інженер-технолог, член Київської громади – 453, 454, 455.
- НОВИЦЬКИЙ Олекса Петрович (1862–1934, Лук'янівське), український історик мистецтва – 356.
- НОВИЦЬКИЙ Орест Маркович (1806–1884, цвинтар Флорівського монастиря), професор філософії – 447, 448, 449, 450, 451, 453.
- НОВИЦЬКІ, професорська родина – 450, 453, 454, 456.
- НОСОВ Анатолій Зіновійович (1883–1941), український антрополог і археолог – 356.
- ОБОЛЕНСЬКА Антоніна Вікентіївна, київська домовласниця – 692.
- ОБОЛОНСЬКА (ур. Якубович) Надія Олександрівна, дружина Д. Д. Оболонського – 63.
- ОБОЛОНСЬКИЙ Дем'ян Васильович, генеральний бунчужний, осавул і суддя – 56.

ОБОЛОНСЬКИЙ Дем'ян Дем'янович (1742–1833), губернський предводитель дворянства – 11, 56, 62, 63.

ОБОЛОНСЬКИЙ Микола Олександрович (1856–1913, Аскольдова могила), професор медицини – 347.

ОБОЛОНСЬКИЙ Олександр Олександрович (1823–1877), громадський діяч, онук Д. Д. Оболонського – 56.

ОБОЛОНСЬКІ, український старшинський рід – 62.

ОБРАЗЦОВ Василь Парменович (1849–1920, Лук'янівське), доктор медицини – 512, 513, 553, 554, 555, 569.

ОБРАЗЦОВА (ур. кн. Чегодаєва) Варвара Володимирівна, друга дружина В. П. Образцова – 513.

ОБРАЗЦОВА (ур. Гужина) Олександра Олександрівна (1853–1916, Аскольдова могила, Лук'янівське), лікарка, перша дружина В. П. Образцова – 513, 553, 554.

ОБРАЗЦОВИ, родина – 553, 555.

ОГЛОБЛИН (спр. Мезько) Олександр (1899–1922), український історик – 70.

ОГЛОБЛИН Іван Ілліч (1838–1897), домовласник – 320.

ОГОНЬ-ДОГАНОВСЬКИЙ Микола Сергійович, домовласник – 654, 673, 674.

ОЖЕГОВ Сергій Іванович (1900–1964), російський мовознавець, лексикограф – 6.

ОКЛАДЧИК Овсій Менделевич, купець 1-ї гільдії – 693.

ОКОЛЬСЬКИЙ Казимір Костянтинівич, підполковник – 654.

ОЛЕГ ІОАНОВИЧ, великий князь рязанський – 433.

ОЛЕЙНИКОВ Данило Андрійович, домовласник – 691.

ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (Романов), (1866–?), великий князь, його дружина – Ксенія Олександрівна (1875–?) – 187, 189.

ОЛЕКСАНДР I (1777–1825), російський імператор (1801–1825) – 62.

ОЛЕКСАНДР II (1818–1881), російський імператор (1855–1881) – 503.

ОЛЕКСАНДР III (1845–1894), російський імператор (1881–1894) – 76, 239.

ОЛФЕР'ЄВ Василь Павлович (1840–1893, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), поручик, син П. В. Олфер'єва – 528.

- ОЛФЕР'ЄВ (Алфер'єв) Павло Васильович (1790–1864, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), генерал від кавалерії – 528.
- ОЛЬЖИЧ Олесь (спр. Кандиба Олег Олександрович) (1907–1944), український поет, археолог, публіцист і політичний діяч ОУН – 309.
- ОЛЬШЕВСЬКА Марія Чеславівна, дружина Г. Л. Ольшевського – 382.
- ОЛЬШЕВСЬКИЙ Генріх Людвигович (?–1914), дворянин – 382.
- ОРДА Наполеон (1807–1883), польський живописець і графік – 368.
- ОРЕНЧУК Василь (1890–1958), політичний діяч, публіцист – 464.
- ОРЛИК Пилип (1672–1742), екзильний гетьман України – 211.
- ОРЛОВ Дмитро Борисович, купецький син – 604.
- ОРЛОВСЬКИЙ Володимир Донатович (1842–1914, Лук'янівське), український живописець-пейзажист – 104, 113, 616, 637, 638, 639, 640, 641, 644.
- ОСТАПЕНКО Петро Пилипович (нар. 1922), український скульптор – 384.
- фон дер ОСТЕН САКЕН Фабіан Вільгельмович (1750–1837, цвинтар на Дальніх печерах КПУЛ), князь, генерал-фельдмаршал – 155.
- ОСТРОВСЬКИЙ І. М., лікар – 425.
- ОСТРОВСЬКИЙ Флоріан Тимофійович, власник готелю «Версаль» – 561.
- ОСТРОЖИНСЬКИЙ Іван Іванович, домовласник – 673.
- ОТРОКОВСЬКИЙ Володимир Михайлович (1892–1918, цвинтар Воз-несенської церкви), український історик літератури – 619.
- ОСЬМАК Василь Олександрович (1870–1942, Солом'янське), цивільний інженер, київський архітектор – 8, 189, 190, 191, 376, 378, 573.
- ОСЬМАЧКА Тодось (1895–1962), український поет і прозаїк – 315.
- ПАВЛОВ Олександр Спиридонович (?–1909, Аскольдова могила), генерал-лейтенант, начальник губерньського жандармського управління – 693.

- ПАВЛОВСЬКИЙ Вадим Методійович (1907–1986), хімік, мистецтвознавець – 568.
- ПАВЛУХІН Дмитро Петрович, підприємець, власник шпалерної фабрики С.-Петербурґ – 201.
- ПАЛЬМОВ Віктор Никандрович (1888–1929), російський та український живописець – 568.
- ПАНАСЮК В. С., авіамеханік – 582.
- ПАНЧЕНКО Федір Тимофійович, військовий лікар, член Київської громади (1860-і рр.) – 451, 452.
- ПАНЬКОВА Світлана Михайлівна (нар. 1956 р.), український історик – 299.
- ПАПА-АФАНАСОПУЛО Микола Георгійович, полковник – 73.
- ПАРАФІЄВСЬКА Варвара, поміщиця – 364.
- ПАРВАРОВ Якуб Кербалай Абдул Алі огли, торговець – 551.
- ПАРКАЛОБ Микола Костянтинівич (1883–?), інженер-будівельник – 568.
- ПАСКЕВИЧ Федір Іванович (1823–1903), князь, генерал-ад'ютант – 285.
- ПАСТЕЛЬ Карл Карлович (?–1915), київський домовласник, бельгійський підданий – 64.
- ПАТАЛЄЄВ Олександр Васильович (1853–?), автор спогадів «Старый Киев» (Київ 60–80-х рр. XIX ст.) – 129, 316, 438, 566, 596.
- ПАТОН Євгеній Оскарівич (1870–1953, Байкове), академік – 617.
- ПАУСТОВСЬКИЙ Костянтин Георгійович (1892–1968), російський письменник – 423.
- ПЕРЕВОЗЧИКОВА Параска Іванівна, міщанка – 684.
- ПЕРЕПЕЛИЦЯ А. П., мешканець Лук'янівки – 651.
- ПЕРЕТЦ Володимир Миколайович (1870–1935), український філолог, історик літератури – 575.
- ПЕТЕРС Яків Христофорович (1886–1938), голова Ревтрибуналу ВЧК – 238.
- ПЕТЛЮРА Симон Васильович (1879–1926), український політичний і державний діяч, голова Директорії УНР – 124.
- ПЕТРАШЕВИЧ Галина Львівна (нар. 1903), український скульптор – 436.
- ПЕТРО І Карагеоргієвич (1844–1921), сербський король – 423.

- ПЕТРОВ Микола Іванович (1840–1921, кладовище Флорівського монастиря), історик української літератури – 167, 168, 171, 492, 617.
- ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович (1878–1958), радянський діяч – 588.
- ПИМОНЕНКО Микола Корнилович (1862–1912, Лук'янівське), український живописець і педагог – 73, 104, 293, 616, 640, 645.
- ПИМОНЕНКО (ур. Орловська) Олександра Володимирівна (1873–1953, Лук'янівське), дружина М. К. Пимоненка – 641, 643, 644.
- ПИМОНЕНКО Ольга Миколаївна (1898–1973, Міське), дочка М. К. Пимоненка – 645.
- ПИМОНЕНКО Раїса Миколаївна (1894–1965, Байкове), дочка М. К. Пимоненка – 644.
- ПИСАРЄВ Микола Еварестович (1805–1884), керуючий канцелярією генерал-губернатора (від 1838), голова Тимчасової комісії для розбору давніх актів (1843–1848) – 117.
- ПІДВИСОЦЬКА (ур. Шабатович) Сусанна Іванівна, дружина П. Ф. Підвисоцького – 359, 362, 363.
- ПІДВИСОЦЬКИЙ Володимир Валер'янович (1857–1913), український вчений, професор по кафедрі патології – 289.
- ПІДВИСОЦЬКИЙ Павло Федорович (1821–1897), протоієрей Андріївської церкви – 359, 360, 361, 362.
- ПІДВИСОЦЬКИЙ Сергій Павлович, син протоієрея – 362.
- ПІДВИСОЦЬКІ, київська родина священників – 362, 363.
- ПІДГОРНИЙ Микола Вікторович (1903–1983), радянський діяч – 197.
- ПІДДУБНИЙ (псевд. Товмачів) Григорій (1882–1942), український письменник – 588.
- ПІДМОГИЛЬНИЙ Валеріян Петрович (1901–1937), український письменник, перекладач – 315.
- ПІДОПЛІЧКО Микола Макарович (1904–1975), український ботанік-міколог – 290.
- ПЛАТОН (Городецький Микола Іванович) (1803–1891), митрополит Київський і Галицький – 495.
- ПЛЄЩЄВ Олександр Миколайович (1825–1893), російський поет – 421.
- ПЛУЖНИК Євген Павлович (літер. псевд. Кантемірянин) (1898–1936), український поет – 315.

- ПЛЯТЕР Броель, граф — 496.
- ПОЗНАНСЬКИЙ Борис Станіславович (1841—1906), громадський діяч, етнограф, член Київської громади (1860-і рр.) — 451, 452.
- ПОЗНЯКОВ Гаврило Петрович (1857—1917), архітектор — 693.
- ПОЛАТАЙ, український кобзар — 577.
- ПОЛЕТИКА Василь Григорович (1765—1845), історик, громадський діяч — 454.
- ПОЛЕТИКА Григорій Андрійович (1725—1784), український політичний діяч XVII ст., письменник — 454.
- ПОЛЕТИКИ, український старшинський рід — 454.
- ПОЛЕНОВ Василь Дмитрович (1844—1927), російський живописець — 504.
- ПОЛІЩУК Дувид-Іцко Гершкович, керуючий будинками Ліберманів — 25.
- ПОЛУБОТКИ, чернігівський старшинський рід — 398.
- ПОЛУБОТОК Павло Леонтіївич (бл. 1660—1723), гетьман Лівобережної України — 467.
- ПОЛЯКОВ Яків Лазарович (1876—?), лікар, зять Лева Бродського — 63, 64, 66, 67, 68.
- ПОЛЯКОВА (ур. Бродська) Клара Львівна (1882—?), дочка Л. і Ф. Бродських, дружина Я. Л. Полякова — 65, 67.
- ПОПОВ Микола Парфенович, домовласник — 68, 187, 189.
- ПОПОВ Микола Фадійович (1815—1894, Щекавицьке), купець — 249, 250.
- ПОПОВА Ганна Іванівна, домовласниця, дружина М. П. Попова — 15, 68.
- ПОПОВА Лідія Олександрівна (1896 —1986, колумбарій Байкового), лікарка — 395.
- ПОСТИШЕВ Павло Петрович (1887—1940), радянський діяч — 69.
- ПОТО (ур. Ушинська) Віра Костянтинівна, засновниця училища ім. К. Д. Ушинського (1901) — 548.
- ПОТОРЖИНСЬКИЙ Матвій Арсенович (1831—1891, Аскольдова могила), священник — 280.
- ПОТОЦЬКА Олександра Олексіївна, вдова поручика — 657.
- ПРАХОВ Адріан Вікторович (1846—1916), мистецтвознавець — 388.

- ПРАХОВ Микола Адріанович (1873–1957, Лук'янівське), український художник і мистецтвознавець – 366, 368, 370.
- ПРАХОВИ, мистецька родина – 367.
- ПРЕКУЛ Іван Васильович, колезький секретар, зять М. Г. Філіпова – 113.
- ПРИГОРА Еміль Іванович, дворянин – 692.
- ПРИСЯЖНЮК (? –1919), білоцерківський кооператор – 238.
- ПРИСОВСЬКИЙ Корнелій, надвірний радник – 18.
- ПРИСОВСЬКИЙ Костянтин Адамович (1878–?), генеральний хорунжий, комендант палацу гетьмана П. Скоропадського – 124.
- ПРОНІЧЕВА Діна Миронівна (1911–1977), актриса – 590.
- ПРОТОПОПОВ Василь Васильович, колезький асесор – 295.
- ПРОХОРОВ Віктор Олексійович (1843–1896), військовий інженер, міський архітектор – 8, 406, 416, 418.
- ПРОЦЕНКО Василь Миколайович (1845–?), доктор медицини, київський міський голова (1900–1905) – 106.
- ПРОЦЕНКО Людмила Андріївна (1928–2000, Лук'янівське), київський некрополознавець – 127, 619, 644.
- ПТУХА В. Васильович – 356.
- ПТУХА Михайло Васильович (1884–1961), український демограф – 356.
- ПУСТОВІЙТ Георгій Гаврилович (нар. 1941), український скульптор – 301.
- ПУХАЛЬСЬКИЙ Володимир В'ячеславович (1848–1933, Лук'янівське), український композитор, піаніст, музичний діяч – 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 145, 302, 665.
- ПУШКІН Олександр Сергійович (1799–1837), російський поет – 120, 444.
- ПФАЛЕР Генріх Генріхович, німецький підданий, купець – 691.
- ПФАЛЕР Рудольф Генріхович, німецький підданий, домовласник – 198.
- ПЧІЛКА Олена (спр. Косач (ур. Драгоманова) Ольга Петрівна) (1849–1930, Байкове), українська письменниця, фольклорист, мати Лесі Українки – 29, 432, 433, 435, 443, 444, 445, 617.
- П'ЯДКО Георгій Васильович (нар. 1909), український біограф – 664.
- РАБІНЕРСОН Гізелла Сігізмундівна (1890–?), дочка С. Л. Рабінерсона – 218.

РАБІНЕРСОН (ур. Гальперіна) Клара Мойсеївна (Хай Сура) (1869– ?), дружина С. Л. Рабінерсона – 55, 218.

РАБІНЕРСОН Рауль Сігізмундович (1892–?), син С. Л. Рабінерсона – 218, 219.

РАБІНЕРСОН Сігізмунд (Зіскінд) Львович (1865–?), цукропромисловець – 55, 217, 218, 219.

РАБІНЕРСОНИ, родина цукропромисловців – 218, 219, 220.

РАВІЧ-ДУМИТРАШКО (Раїч, Райче-Думитрашку – румунською мовою) Григорій Дмитрович, його син – Родіон – 90.

РАВІЧ-ДУМИТРАШКО Микола Іванович (1808–?), поміщик Переяславського повіту – 90.

РАВІЧ-ДУМИТРАШКО Микола Миколайович (1846–1919), поміщик Переяславського повіту, товариш голови Київського окружного суду – 90, 91, 547.

РАВІЧ-ДУМИТРАШКО (ур. Канєвська) Юлія Михайлівна, дружина М. М. Равіч-Думітрашко – 90.

РАЄВСЬКИЙ Микола Миколайович (1771–1829), герой Вітчизняної війни 1812 р., генерал від кавалерії – 114.

РАЇЧ-ДУМИТРАШКО (Равіч-Думітрашко), старовинний румунський рід – 90.

РАЙТ Френк Ллойд (1867–1959), американський архітектор – 206.

РАЙХЕНШТЕЙН Гершко Беркович, купець 2-ї гільдії – 692.

РАКОВСЬКИЙ Християн Георгійович (1874–1941), радянський діяч – 269, 270.

РАНЧУКОВ Олександр Іванович (нар. 1943), фотограф – 345.

РАСТЄРЯЄВ С. Г., російський підприємець – 201.

РАСТРЕЛЛІ Бартоломео Франческо (1700–1771), архітектор – 361.

РАХМАНІНОВ Сергій Васильович (1873–1943), російський компо-зитор – 226.

РАШЕТ Яків Іванович, голова департаменту київської судової палати – 497.

РЕВУЦЬКИЙ Левко Миколайович (1889–1977, Байкове), український композитор, педагог і громадський діяч – 575.

РЕПНІНСЬКА Олександра Степанівна (1813–1891, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), дочка генерала – 228, 245, 246.

- РЕПНІНСЬКИЙ Степан Якович (1774–1851, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), генерал від кавалерії – 245.
- РІЗАНОВ Д. Н., чекіст – 504.
- РЕПІН Ілля Юхимович (1844–1930), російський живописець – 29, 72, 73, 543, 644.
- РЕПІН Микола Васильович (1834–1918, Аскольдова могила), князь, гофмейстер, таємний радник, Київський губернський предводитель дворянства – 305.
- РЖЕПЕЦЬКИЙ Антон Карлович, міністр фінансів Української держави – 68, 309.
- РЖЕПЕЦЬКИЙ Маврикій Карлович, інженер шляхів сполучення – 585.
- РИДЗ-СМІГЛИ Едвард (1886–1941), генерал, головнокомандувач Війська Польського (1920) – 60.
- РИКОВ Валеріан Микитович (1874–1942), український архітектор – 166.
- РИЛЬСЬКИЙ Тадей Ростиславович (1840–1902), громадський і культурний діяч, член Київської громади, батько поета Максима Рильського – 451, 452.
- РІЦЦОНІ Олександр Антонович (1836–1902), російський художник – 543.
- РОВІНСЬКИЙ Дмитро Олександрович (1824 –1895), історик мистецтв – 544.
- РОГАЛЬСЬКА, українська письменниця – 357.
- РОГАЧ Ганна (?–1942, Бабин яр), сестра І. Рогача – 358.
- РОГАЧ Іван (1913–1942, Бабин яр), український журналіст, діяч ОУН – 358.
- РОГОВСЬКА Іполита-Цесарина Костянтинівна, домовласниця – 691.
- РОГОВСЬКИЙ Фердинанд Антонович, київський міщанин – 692.
- РОДЗЯНКО Леонід Петрович (1876–?), штаб-ротмістр, – 693.
- РОДЗЯНКО Михайло Володимирович (1859–1924), голова IV Держдуми – 217.
- РОЖКОВСЬКИЙ, польський консул – 61.
- РОЗЕНБЕРГ Альфред (1893–1946), німецький націонал-соціалістський політик і ідеолог, райхслайтер, військовий злочинець – 527.

- РОЗЕНБЕРГ Гессель, потомствений почесний громадянин — 221.
РОЗЕНТАЛЬ Іосиф Мошкович, купець — 693.
РОЗЕНТАЛЬ Фрідріх, барон, австрійський льотчик — 609.
РОЗОВ Микола Михайлович (1849—1926, Лук'янівське), генерал-майор артилерії, його дружина — Віра Василівна Катеринич — 639.
РОЗУМОВСЬКИЙ Олексій Григорович (1709—1771), граф, чоловік імператриці Єлизавети у морганатичному шлюбі — 137.
РОМАНИЦЬКИЙ Борис Васильович (1891—1988), український актор, режисер і театральний діяч — 576.
РОМАНОВСЬКИЙ Віктор (1890—1971), історик — 680, 682.
РОМАНОВСЬКИЙ Микола Наумович, лікар — 561.
РОМАНЮК Володимир (1925—1995, Софійський майдан), патріарх всієї України-Руси — 426.
РОМЕР Павло Емільович (1835—?), доктор математичних наук, професор університету св. Володимира — 409.
РОЩІН-ІНСАРОВ Микола Петрович (1861—1899, Байкове), російський актор — 29.
РОЩІНА-ІНСАРОВА Катерина Миколаївна, режисер, донька М. Рощина-Інсарова — 188.
РУБАН Олександр Йосипович, військовий інженер-капітан — 167.
РУБІНШТЕЙН Антон Григорович (1829—1894), піаніст, композитор, диригент — 224, 567.
РУБІНШТЕЙН Всеволод Аврамович (1839—1909, Аскольдова могила), банкір — 49, 239.
РУБІНШТЕЙН Микола Григорович (1835—1881), піаніст, диригент — 223.
РУДАНСЬКИЙ Степан Васильович (1833—1873), український поет — 444.
РУДНЄВ, полковник — 273.
РУДНИК Д., український письменник — 588.
РУДЧЕНКО Іван Якович (1845—1903), український етнограф, письменник — 424.
РУДЧЕНКО Панас Якович (Панас Мирний) (1840—1920), український письменник — 424.
РУЗЬКИЙ Павло Віттович, колезький радник, банкір — 252.
РУКС Ловелл, генеральний директор ЮНРРА — 671.

- РУМ'ЯНЦЕВ Микола Петрович (1754–1826), граф, син П. О. Рум'янцева-Задунайського — 11, 159.
- РУМ'ЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ Петро Олександрович (1725–1796, Успенський собор КПУЛ), граф, фельдмаршал — 587.
- РУСАКОВ Василь Іванович (? –1913), інженер шляхів сполучення — 684, 685.
- РУСАКОВ Олександр Васильович (1900–?), син В. І. Русакова — 684.
- РУСАКОВ Сергій Васильович, син В. І. Русакова — 684.
- РУСАКОВА Антоніна Наумівна, дружина В. І. Русакова — 684, 685.
- РУСАКОВИ, родина — 685.
- РУТКЕ Ольга Христіанівна, своячениця архітектора Е. Братмана — 628.
- РУЧКО Гнат Омелянович (1886–1946), український мікробіолог — 290.
- САБУРОВ, генерал-майор — 228.
- САВЕНКО Анатолій Іванович (1874–1922), гласний міської думи, голова Клубу російських націоналістів — 216, 504.
- САВИЦЬКА (ур. Стороженко) Марія Володимирівна (1859–?), дружина А. В. Савицького — 136, 140, 422.
- САВИЦЬКА (ур. Кандиба) Марія Миколаївна (1830–1880, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), дружина В. Ю. Савицького — 134.
- САВИЦЬКИЙ Андрій Владиславович, таємний радник — 133, 134, 135, 136, 140, 141, 143, 423, 692.
- САВИЦЬКИЙ Владислав Юрійович (1818–1881, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), генерал-майор — 134.
- САВИЦЬКИЙ Володимир Андрійович (1885–?), юрист — 140, 141, 143.
- САВИЦЬКИЙ Йосип, Понорницький сотник — 134.
- САВИЦЬКИЙ Олександр Владиславович, брат А. В. Савицького — 134, 135.
- САВИЦЬКИЙ Трохим, сотенний отаман — 134.
- САВИЦЬКІ, старовинний дворянський рід — 134, 135, 140, 141, 142.
- САВІНСЬКИЙ Василь Євменович (1859–1937), російський художник — 369, 370.

- САВЧЕНКО Іван Григорович (1862–1932), український мікробіолог – 289.
- САВЧЕНКО Федір (1892–?), український історик і публіцист – 300.
- САДИКОВ, художник – 400, 401.
- САДОВСЬКИЙ Микола Карпович (1856–1933, Байкове), український актор, режисер, театральний діяч, письменник – 29, 429.
- САЄНКО Олександр Феропонтович (1899–1985), український художник – 298, 301.
- САЙН-ВІТГЕНШТЕЙН Кароліна, княгиня, дружина Ф. Ліста – 11.
- САЛА Елія (1864–1920), італійський скульптор – 202, 341.
- САЛТИКОВ Іван Петрович (1730–1805), генерал-фельдмаршал, Київський військовий губернатор (1796–1797) – 11.
- САЛТИКОВ-ЩЕДРІН Михайло Євграфович (1826–1889), російський письменник – 566.
- САМІЙЛЕНКО Володимир Іванович (1864 – 1925), поет, драматург – 446.
- САМОЙЛО Олександр Олександрович (1869–1963), генерал-лейтенант авіації – 79.
- САМОЙЛОВИЧ Захарій, підполковник у відставці – 159.
- САМОНОВ Микола Миколайович, архітектор – 94, 96, 693.
- САМЧУК Улас Олексійович (1905–1978), український письменник і театральний діяч – 357.
- САНКОВСЬКА (ур. Туманська) Уляна Григорівна (1799–1885, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), домовласниця – 254.
- САНОЦЬКИЙ Мирослав Лукич, лікар – 656.
- САРАНЧОВ Володимир Семенович (1838–1919, Лук'янівське), генерал-лейтенант – 146, 604, 608.
- САФОНОВ Василь Ілліч (1852–1918), російський піаніст і диригент – 226.
- САФОНОВ Василь Микитович, домовласник – 691.
- САФРОНОВ – 355.
- САХАНСЬКИЙ Микола Степанович (1848–1904, Аскольдова могила), поручик, підприємець – 87.
- СВЄДОМСЬКИЙ Олександр Олександрович (1848–1911), російський живописець – 543.

- СВЕШНІКОВ Олексій Васильович, домовласник — 692.
- СВІТОСЛАВСЬКИЙ Сергій Іванович (1857—1931, Лук'янівське), український живописець — 104, 271, 543, 628.
- СЕГЕТ Євгеній Михайлович, надвірний радник, — 692.
- СЕЛЕЗНЬОВ Іван Федорович (1856—1936), український живописець — 378, 617.
- СЕМЧИНСЬКИЙ, хранитель Одеського музею (1919) — 271.
- СЕНКЕВИЧ Генрік (1846—1916), польський письменник — 29.
- СЕРАТО Арріго (1877—1948), італійський скрипаль, педагог — 226.
- СЕРБУЛОВ Василь Іванович (1835—1895), статський радник — 320, 321, 322, 323.
- СЕРБУЛОВ Михайло Васильович, скрипаль — 323.
- СЕРБУЛОВА Пелагея Федорівна, дружина В. І. Сербулова — 320.
- СЕРБУЛОВИ, київська родина — 323.
- СЕРВАНТЕС Сааведра Мігель де (1547—1616), іспанський письменник — 473.
- СЕРГЄВ Іван Васильович, колезький асесор, син В. В. Сергєва — 222.
- СЕРГЄВ Василь Васильович (?—1893), колезький асесор — 221.
- СЕРДЮК Олена Михайлівна, український мистецтвознавець — 183.
- СЕТГОФЕР Олена Львівна, домовласниця — 324.
- СЕТГОФЕР, родина — 324.
- СЄНІН Іван (1903 —?), радянський діяч — 93.
- СЄРОВ Валентин Олександрович (1865—1911), російський живописець — 73.
- СИДОРОВ Йосип Кіндратович, домовласник — 693.
- СИМИРЕНКИ, український рід — 350, 351, 352, 353, 354.
- СИМИРЕНКО Василь Федорович (1835—1915, Аскольдова могила), інженер-технолог, цукропромисловець, меценат української культури — 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 357, 358.
- СИМИРЕНКО Володимир Левкович (1891—1938), український помолог і садовод — 337, 351, 352, 355.
- СИМИРЕНКО Левко Платонович (1855—1920), український помолог і садовод — 236, 351.

- СИМИРЕНКО Платон Левкович (1888–1952), брат В. Л. Сими-ренка — 377.
- СИМИРЕНКО Платон Федорович (1820–1863), український цукропромисловець і меценат — 351, 352, 353.
- СИМИРЕНКО (ур. Альбранд) Софія Іванівна (?–1924), дружина В. Ф. Симиренка — 348, 353, 354, 355.
- СИМИРЕНКО-ТОРП Тетяна Володимирівна (1926–2001), дочка В. Л. Симиренка — 336, 351, 358.
- СИМИРЕНКО Федір Степанович (1790–1867), один з перших в Україні цукропромисловців, батько В. Ф. та П. Ф. Симиренків, його дружина Анастасія Михайлівна — 350, 351.
- СИРОТИНСЬКА Уляна Самійлівна (1896–1977), жителька с. Малютянка — 645.
- СИРОТКІН Яким Васильович (1856–?), цукропромисловець — 250, 252.
- СИРОЧИНСЬКИЙ Станіслав — 616.
- СИЧУГОВ Віктор Іванович (1837–1892), архітектор — 8, 96, 110, 247, 328.
- СІВКО Віталій Йосипович (нар. 1953 р.), український скульптор — 358.
- СІКОРСЬКА (ур. Темрюк-Черкаська) Зінаїда Степанівна (?–1907), дружина І. О. Сікорського; їхні діти: Лідія, Ольга, Сергій, Олена, Ігор — 578.
- СІКОРСЬКИЙ Іван Олексійович (1842–1919), професор медицини, психіатр — 336, 569, 577, 578, 579, 580.
- СІКОРСЬКИЙ Ігор Іванович (1889–1972), російський та американський авіаконструктор — 579, 580, 581, 582.
- СІКОРСЬКИЙ Андрій Григорович, лікар — 616.
- СІКОРСЬКІ, родина — 579.
- СІОНІ Вільям Йосифович (?–1895), особистий і почесний громадянин, домовласник — 129, 130.
- СІОНІ Луїза Степанівна, дружина В. Й. Сіоні — 129, 130.
- СІРКО Іван Дмитрович (?–1680), кошовий отаман Запорозької Січі — 73.
- СІТКІН Яків Петрович, поручик — 430.
- СКЛІФОСОФСЬКИЙ Микола Васильович (1836–1904), хі-рург — 564.
- СКОБЛИКОВ Олександр Павлович (нар. 1929), український скульптор — 573.

- СКОПАС, давньогрецький скульптор і архітектор IV ст. до н. е. — 186.
- СКОРОПАДСЬКА Олена Павлівна (нар. 1919), дочка П. П. Скоропадського, за чоловіком Хіндер, Отт — 122.
- СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (1873—1945), генерал, гетьман Української держави (1918) — 111, 112, 122, 123, 124, 165, 188, 189, 218.
- СКОРОПАДСЬКІ, українська родина — 398.
- СКРЯБІНА (ур. Ісакович) Віра Іванівна (1875—1920), піаністка — 226.
- СКУЛЬСЬКА Аделаїда Антонівна, вдова колезького секретаря, теща Л. Л. Горецького — 519.
- СКУЛЬТ Петро Карлович, підрядчик — 200.
- СЛАВИНСЬКИЙ Максим Антонович (1868—1945), юрист, український громадський діяч, публіцист, поет, міністр праці за Гетьманату — 446, 537.
- СЛАТВІНСЬКИЙ Володимир Владиславович, член правління Дворянського зібрання — 195.
- СЛЄПУШКІН Ілля Олександрович, поручик кінної артилерії у відставці, гласний міської думи — 552, 553.
- СЛЄПУШКІНА Марія Миколаївна (ур. Киселевська), дружина І. О. Слепушкіна — 553.
- СЛЄПУШКІНИ, родина — 553.
- СЛИНКО Андрій Петрович (1845—1919), київський 2-ї гільдії купець — 440.
- СЛОВАЦЬКИЙ Юліуш (1809—1849), польський поет — 139.
- СМОРОДІНОВА Ольга Леонтіївна, онука Г. І. Ейсмана, дружина Іп. Дьякова — 302.
- СНИСАРЄВ А., архітектор — 290, 607.
- СНІЖКО Ілля Андрійович, київський 2-ї гільдії купець, власник цегельня — 693.
- СОБАНЬСЬКА Людвіга-Гонзага-Марія-Тереза, графиня, дружина М. Собаньського — 286.
- СОБАНЬСЬКИЙ Антоній-Маріан-Генріх Михайлович (1898—1942(?)), син графа М. Собаньського — 286, 287.
- СОБАНЬСЬКИЙ Михайло-Марія-Казимир-Калілл Феліксівич, граф, цукропромисловець — 286, 288, 289.
- СОБКЕВИЧ Антон Іванович (1883—1945, Лук'янівське), доктор медицини, фтізіатр — 663, 664.
- СОКОЛОВ Федір П., скульптор — 341.
- СОКОЛОВИ, домовласники — 618.
- СОЛОВЙОВ Володимир Сергійович (1853—1900), російський релігійний філософ, поет, публіцист — 242.

- СОЛОВЙОВ Микола Феопемтович (1846–1916), музикознавець, педагог – 224.
- СОЛОВЦОВ (спр. Федоров) Микола Миколайович (1857–1902, Аскольдова могила), російський актор, режисер, антрепренер – 29.
- СОЛЬСЬКИЙ Степан Михайлович (1835–1900, Лук'янівське), професор Київської духовної семінарії, міський голова – 496, 627.
- СОРОЧИНСЬКА Генрієта, домовласниця, поміщиця, дружина Ф. Є. Сорочинського – 221.
- СОРОЧИНСЬКИЙ Федір Євдокимович, титулярний радник – 221.
- СОСЮРА Володимир Миколайович (1897–1965, Байкове), український поет – 337.
- СОШЕНКО Іван Максимович (1807–1876), український живописець – 637.
- СПАРРО Павло Іванович (1814– ?), архітектор – 8, 320, 321, 437, 510, 584.
- СПЕГАЛЬСЬКИЙ Владислав Войцехович, домовласник – 196.
- СТАЛІН (спр. Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (1879–1953), керівник СРСР (1924–1953) – 27, 81, 505, 515, 620, 621.
- СТАНЗАНІ Людвіг Вікентійович (1793–1872), архітектор – 8.
- СТАРИЦЬКА (псевд. Яворська) Марія Михайлівна (1865–1930, Байкове), українська й російська актриса, режисер і педагог – 575, 576, 577, 580.
- СТАРИЦЬКА Оксана Михайлівна (1875–1941), за чоловіком Стешенко, дочка М. П. Старицького – 446.
- СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА Людмила Михайлівна (1868–1941), українська письменниця – 446, 674.
- СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович (1840–1904, Байкове), український письменник, театральний і культурно-громадський діяч – 29, 386, 444, 455, 572.
- СТАРОДУБЦЕВ Микола Осипович, статський радник – 291, 292, 360.
- СТАСОВ Василь Петрович (1769–1848), російський архітектор – 291.
- СТАСОВ Володимир Васильович (1824–1906), російський художній і музичний критик, історик мистецтва – 29.

- СТЕЛЛЕЦЬКА (ур. Хитрово) Віра Миколаївна, дружина лікаря, домовласниця — 435.
- СТЕПАНІВ, український письменник — 358.
- СТЕПАНОВ Микола Миколайович (нар. 1911), український архітектор — 683.
- СТЕПАНОВА, домовласниця — 528.
- СТЕЦЕНКО Кирило Григорович (1882—1922), український композитор, хоровий диригент, громадський діяч, священник — 575, 617.
- СТЕШЕНКО Іван Матвійович (1873—1918, Байкове), український педагог, письменник, політичний і громадський діяч — 446, 455.
- СТОЛЕНВЕРК Рудольф Петрович, банкір і цукропромисловець — 147.
- СТОЛИПІН Петро Аркадійович (1862—1911, цвинтар КПУЛ), російський державний діяч — 217, 346, 347, 377, 521, 572.
- СТОРОЖЕНКИ, старовинний український старшинський рід — 136, 424, 425.
- СТОРОЖЕНКО Андрій, полковник — 422.
- СТОРОЖЕНКО Андрій Володимирович (1857—?), історик, славіст, громадський діяч — 110, 424.
- СТОРОЖЕНКО Андрій Якович (1790—1857), таємний радник, сенатор — 422.
- СТОРОЖЕНКО (ур. Александрович) Варвара Ананіївна, дружина В. А. Стороженка — 140, 421, 422.
- СТОРОЖЕНКО Володимир Андрійович (1820—1895), колезький радник, камер-юнкер, земський гласний — 422.
- СТОРОЖЕНКО Микола Андрійович (нар. 1928 р.), український живописець і графік — 392.
- СТОРОЖЕНКО Микола Володимирович (1862—1942), історик, педагог — 140, 421, 422, 423, 424, 425.
- СТОРОЖЕНКО Михайло, полковник — 422.
- СТРАДОМСЬКА Лідія Іванівна (ур. Іванова), дружина доктора медицини — 560, 561.
- СТРАДОМСЬКИЙ Микола Федорович (1867—після 1920), доктор медицини — 560, 561, 562.
- СТРАДОМСЬКІ, родина — 561.

- СТРАЖЕСКО Микола Дмитрович (1876–1952, Лук'янівське), український терапевт, академік; його діти: Дмитро, Олександра, Наталя (Труженська за чоловіком), Ірина – 512, 555, 556.
- СТРАЖЕСКО Наталя Василівна (1888–1938, Лук'янівське), дружина М. Д. Стражеска – 554, 555.
- СТРУВЕ Аманд Єгорович (1835–1898), інженер, генерал-майор – 86.
- СТРУХЛЯНЧУК Яків Михайлович (1884–1937), український письменник – 588.
- СТУДИНСЬКИЙ Кирило Йосипович (1868–1941), український літературознавець, громадський діяч – 305, 306, 307.
- СТУКАЛЕНКО, інженер – 196.
- СТУКОВЕНКОВ Михайло Іванович (1842–1897, Аскольдова могила), доктор медицини – 412, 518.
- СУББОТІН Віктор Андрійович (1844–1898, Байкове), доктор медицини – 255, 302, 463.
- СУББОТІНА (ур. Ейсман) Емілія Густавівна (?–1898, Байкове), дружина В. А. Субботіна, власниця цегельні – 256, 302, 303.
- СУДІЄНКО Михайло Йосифович (1808–1874), колезький радник, батько К. М. Гессе – 246.
- СУДОВЩИКОВА-КОСАЧ (псевд. Грицько Григоренко) Олександра Євгенівна (1867–1924, цвинтар Вознесенської церкви), українська письменниця – 435, 446, 619.
- СУКОВКІН Михайло Акінфієвич (1860–?), дійсний статський радник, голова губернської земської управи – 143, 187.
- СУКОВКІНА (ур. Ушинська) Ольга Костянтинівна, дружина М. А. Суковкіна, дочка педагога К. Д. Ушинського – 548.
- СУЛИМА (ур. Вишневська, у другому шлюбі Ловцова) Уляна Степанівна (?–1859, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), землевласниця – 133, 134, 135, 136.
- СУЛИМА Яким Якимович (1780–1840), колезький асесор, чоловік У. С. Сулими-Ловцової – 133.
- СУЛИМИ, старовинний український старшинський рід, дворяни – 135.
- СУЛИМОВСЬКА Аделаїда Іванівна, дружина капітана – 467.
- СУЛИМОВСЬКА Олена Якимівна, дружина генерал-лейтенанта (генеральша Сулима) – 245.
- СУРОВЦЕВА Надія Віталіївна (1896–1985), український історик – 463, 464, 465.

- СУХОМЛИНОВ Володимир Олександрович (1848–1926), генерал від кавалерії, командувач військами КВО (1904–1908) – 74, 75, 77, 78, 79, 80, 606, 607.
- ТАБУЇ Жорж (1867–1958), генерал, представник уряду Французької Республіки в Україні (1917) – 121.
- ТАНДАРІН Т., архітектор – 166.
- ТАРАН Андрій Іванович (1886–1967), український художник – 568.
- ТАРГОНІ Олександр-Петро-Целестін Юліанович, надвірний радник – 691.
- ТАРНОВСЬКА (ур. Шпрангер) Берта Густавівна (1865–1917, Аскольдова могила), друга дружина Я. В. Тарновського – 370, 371.
- ТАРНОВСЬКА (ур. Рукавішнікова) Варвара Валеріанівна, дружина В. А. Тарновська – 566.
- ТАРНОВСЬКА-ТРАЧ Ірина Михайлівна (нар. 1936 р.), дочка М. В. Тарновського – 590.
- ТАРНОВСЬКА (ур. Білуха-Кохановська) Надія Михайлівна (1843– 1939), дружина Володимира Васильовича Тарновського – 585, 586, 587, 693.
- ТАРНОВСЬКА Надія Михайлівна (1895–?), біолог, дочка М. В. Тарновського, дружина Михайла Миколайовича Міклухи-Маклая, племінника видатного мандрівника – 589.
- ТАРНОВСЬКА Ольга Яківна (1864–після 1939), молодша дочка Я. В. Тарновського, дружина Г. М. Глібова – 243, 370.
- ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (старший) (1810–1866), український поміщик, громадський діяч – 588.
- ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (молодший) (1837–1899, Аскольдова могила, Звіринецьке), поміщик, меценат української культури – 366, 585, 589.
- ТАРНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович (1852–1921), нотаріус, з потомствених чернігівських дворян – 566.
- ТАРНОВСЬКИЙ Володимир Васильович (1840–1921), брат В. В. Тарновського-молодшого, Пирятинський предводитель дворянства – 585, 587.
- ТАРНОВСЬКИЙ Микола Якович (1858–1898), збирач старожитностей, син Я. В. Тарновського – 366, 370.

ТАРНОВСЬКИЙ Михайло Володимирович (1865–1943, Лук'янівське), чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові – 365, 585, 586, 588, 589, 590.

ТАРНОВСЬКИЙ Сергій Володимирович (1883–?), піаніст, професор – 566, 567, 666.

ТАРНОВСЬКИЙ Яків Васильович (1825–1913, Аскольдова могила), інженер, підпоручик у відставці – 243, 364, 365, 366, 367, 370, 371, 434, 547, 691.

ТАРНОВСЬКИЙ Яків Якович, (1899–?), син Я. В. Тарновського – 366, 371.

ТАРНОВСЬКІ, дворянська родина – 364, 367, 368, 369, 370, 371, 566, 584, 586, 587, 588, 589.

ТЕВЗАЯ Віктор Васильович, професор, представник Грузії (1918) – 498.

ТЕЛІГА Михайло (1900–1942, Бабин яр), інженер, бандурист, український громадський діяч, чоловік О. Теліги – 358.

ТЕЛІГА (ур. Шовгенів) Олена Іванівна (1907–1942, Бабин яр), українська поетеса і громадська діячка, активістка ОУН – 309, 357, 358.

ТЕРЕЩЕНКИ, український рід цукропромисловців, меценатів – 180, 457, 463, 465, 469, 530, 532, 534, 537, 541, 543.

ТЕРЕЩЕНКО Артемій Якович (1794–1877), купець, від 1870 – дворянин – 532.

ТЕРЕЩЕНКО (ур. Хлопова) Єлизавета Володимирівна (1861–?), дружина О. Н. Терещенка; їхні діти: Никола (1893–?), Марія (1894–?), Ольга (1896–?) – 485, 488, 489, 490, 498.

ТЕРЕЩЕНКО Єфросинія Николівна (1869–?), дочка Н. А. Терещенка, за чоловіком Сахновська – 467, 532.

ТЕРЕЩЕНКО (ур. Саранчова) Єлизавета Михайлівна (?–1921), дружина І. Н. Терещенка – 541.

ТЕРЕЩЕНКО Іван Николович (1854–1903), цукропромисловець, колекціонер, меценат – 465, 526, 532, 535, 539, 540, 541, 544.

ТЕРЕЩЕНКО Марія Николівна (1859–?), дочка Н. А. Терещенка, за чоловіком Іващенко – 532.

ТЕРЕЩЕНКО Марко Степанович (1894–1982), український актор і режисер – 576.

- ТЕРЕЩЕНКО Михайло Іванович (1886–1956), цукропромисловець, політичний діяч, член Тимчасового уряду в Росії – 269, 535, 537, 541, 542, 543.
- ТЕРЕЩЕНКО (ур. Хлопова) Надія Володимирівна, дружина Ф. А. Терещенка – 12, 461, 463, 465.
- ТЕРЕЩЕНКО Никола Артемійович (1819–1903), цукропромисловець, меценат – 180, 256, 259, 331, 457, 465, 467, 469, 476, 484, 525, 526, 529, 530, 531, 532, 534, 535, 539, 540, 568, 691, 693.
- ТЕРЕЩЕНКО Олександр Николович (1856–1911, Аскольдова могила), дійсний статський радник, цукропромисловець, колекціонер, меценат – 12, 387, 462, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 498, 532.
- ТЕРЕЩЕНКО Олександр Федорович, київський домовласник – 693.
- ТЕРЕЩЕНКО Ольга Николівна (1862–1945?), дочка Н. А. Терещенка – 467, 477, 532.
- ТЕРЕЩЕНКО (ур. Беловська) Пелагея Георгіївна (?–1897), дружина Н. А. Терещенка – 180, 532.
- ТЕРЕЩЕНКО Семен Артемійович (1839–1893), цукропромисловець – 532.
- ТЕРЕЩЕНКО Сергій Семенович (1869–1894, Аскольдова могила), дворянин – 462.
- ТЕРЕЩЕНКО Федір Артемійович (1832–1894), цукропромисловець, колекціонер, меценат – 180, 259, 262, 348, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 532.
- ТЕРЕЩЕНКО Федір Федорович (1888–1930?), цукропромисловець, авіатор – 13, 47, 48, 199, 462, 463.
- ТЕРСЬКИЙ Олександр Герасимович, міський землемір – 49, 129, 239, 291, 396, 529.
- ТЕТТАУ, пруський барон, військовий аташе – 79.
- ТИМОШЕНКО Семен Костянтинович (1895–1970), генерал-полковник, командувач військами КОВО (1938–1940), згодом – маршал – 80.
- ТИМОШЕНКО Степан Прокопович (1878–1972), американський вчений, академік УАН (з 1918 р.) – 617.
- ТИМЧЕНКО Євген (1866–1948), мовознавець, україніст, перекладач – 446.
- ТИТАРЕНКО Олександр Петрович, інженер-технолог, домовласник – 319.

- ТИТТА РУФФО (спр. Руффо Каф'єро Титта) (1877–1953), італійський співак (баритон) – 226.
- ТИХОНОВ Олександр Іванович, інженер – 363, 691.
- ТИШКЕВИЧ Генріх Юрійович, граф, київський губернський предводитель дворянства (1826–1854) – 174.
- ТИШКЕВИЧ Михайло Станіславович (1857–1930), граф, дипломат, митець – 444.
- ТИЩИНСЬКИЙ Микола Олександрович (1865–?), генерал, комендант Києва за Гетьманату – 309.
- ТИЩИНСЬКИЙ Олександр (1835–1896), діяч української громади в Чернігові – 309.
- ТІЛЬТІН Анатолій Миколайович, інженер шляхів сполучення – 665, 693.
- ТІТО Йосип-Броз (1892–1980), югославський лідер – 263.
- ТКАЧЕНКО Микола Михайлович (1893–1965), український історик – 300.
- ТКАЧУК Іван Васильович (1891–1948), український журналіст – 588.
- ТОЛЛІ Борис Володимирович (1887–?), син В. І. Толлі – 43, 46.
- ТОЛЛІ (ур. Шестакова) Віра Михайлівна (1894–1973, Лук'янівське), дружина В. В. Толлі – 47.
- ТОЛЛІ Володимир Володимирович (1889–1980, Лук'янівське), син В. І. Толлі – 43, 46, 47.
- ТОЛЛІ Володимир Іванович (1860–після 1920), дійсний статський радник, юрист, гласний міської думи – 42, 43, 44, 45, 46, 234, 494, 496, 497.
- ТОЛЛІ (ур. Пашкова) Ганна Вікторівна (1836–1909), дружина І. А. Толлі – 494.
- ТОЛЛІ Іван Андрійович (1826–1887), київський 1-ї гільдії купець, міський голова (1884–1887) – 38, 42, 234, 491, 493, 494, 495, 496.
- ТОЛЛІ Іван Володимирович (1885–1939), присяжний повірений – 43, 44, 46, 108.
- ТОЛЛІ Наталя Володимирівна, дочка В. І. Толлі – 43.
- ТОЛЛІ (ур. Глоба) Ольга Василівна (?–1915, Аскольдова могила), дружина В. І. Толлі – 42, 43, 44, 45, 47, 199.
- ТОЛЛІ Ольга Володимирівна, дочка В. І. Толлі – 43.
- ТОЛЛІ Сергій Володимирович (1886 –?), син В. І. Толлі – 43, 46.

- ТОЛЛІ, київська родина — 43, 494, 497.
- ТОЛМАЧОВ Борис — 683.
- ТОЛСТАЯ (ур. Берс) Софія Андріївна (?–1919), дружина Л. М. Толстого — 492.
- ТОЛСТОЙ Євген Олексійович (1854–1915, Аскольдова могила), цивільний інженер, завідувач Імператорським палацом (Маріїнським) — 604, 605, 684.
- ТОЛСТОЙ Лев Миколайович (1828–1910), російський письменник — 29, 491, 492, 493.
- ТОМАРА, дворянський рід — 135, 311, 312.
- ТОМАРА Василь Степанович (1746–1819), дипломат — 311.
- ТОМАРА Євген Павлович (?–1877, Аскольдова могила), корнет у відставці — 311.
- ТОМАРА Софія Олександрівна, вдова губернського секретаря — 691.
- ТОМАРА Степан Іванович (?–1715), переяславський полковник — 311.
- ТОМАРУ Іван, засновник роду, виходець з Греції; його сини: Степан і Василь — 311.
- ТОМАШЕВСЬКИЙ Сергій Петрович (1854–1916, Аскольдова могила), доктор медицини — 189, 692.
- ТОМІЛІНА Єлизавета Аркадіївна, домовласниця — 692.
- ТОМСА Володимир Бондмілович (1831–1895), професор, фізіолог — 409.
- ТОПАЧЕВСЬКИЙ Олександр Вікторович (1901–1975), український ботанік і гідробіолог — 304.
- ТОРКЛЕР Ернст Густавович, київський підприємець — 170, 243.
- ТОРКЛЕР Ернст Ернестович, підприємець — 171.
- ТОРКЛЕРИ, родина підприємців, німецьких підданих — 171.
- ТОРОВ Дмитро Григорович (1877–1936, Лук'янівське), архітектор — 152.
- ТОУБКІН Б., інженер — 502.
- ГРАД Ірина Іванівна (нар. 1914), онука Г. П. Шлейфера — 102, 108.
- ТРАХТЕНБЕРГ Абрам Давидович, архітектор — 137.
- ТРЕПОВ Федір Федорович (старший) (1809–1889, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), генерал-ад'ютант — 10, 17, 18, 94.

ТРЕПОВ Федір Федорович (молодший) (1854–1938), генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії, Київський губернатор (1898–1903), Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор (1908–1914) – 18, 19, 29.

ТРЕПОВА Єлизавета Сергіївна, дружина Ф. Ф. Трепова (молодшого) – 267.

ТРИТШЕЛЬ Карл Генріхович (1842–1914), доктор медицини, заслужений професор – 455.

ТРОПІНІН Василь Андрійович (1776–1857), російський живописець – 104.

ТРОФІМОВ Микола Павлович (1861–1918), професор, лікар-отоларинголог – 692.

ТРОУП'ЯНСЬКИЙ Файвель Абрамович (1874–1949), архітектор – 67, 88.

ТРУБЕЦЬКАЯ Віра Олександрівна (ур. княжна Щербатова) – 240, 243.

ТРУБЕЦЬКІ, князівський рід – 241, 242, 243, 244.

ТРУБЕЦЬКОЇ Григорій Миколайович (1873–1929), князь, дипломат – 14.

ТРУБЕЦЬКОЇ Євген Миколайович (1863–1920), князь, філософ, правознавець – 241, 242, 243.

ТРУБЕЦЬКОЇ Сергій Євгенійович (1890–1949), князь, син Є. М. Трубецького – 241, 244.

ТРУБЕЦЬКОЇ Сергій Миколайович (1862–1905), князь, професор філософії – 242.

ТРУТОВСЬКИЙ Костянтин Олександрович (1826–1893), український живописець, графік – 104.

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ Іоїль Нусін, (Кельманович Натан Климентійович) (1827–1896), цукропромисловець – 411, 414, 415.

ТУЛЬЧИНСЬКІ, родина цукропромисловців – 415.

ТУРГЕНЄВ Іван Сергійович (1818–1883), російський письменник – 120.

ТУРОВЕРОВ Олександр Тимофійович, лікар – 561.

ТУРЧАНІНОВ Олександр Самійлович (1869–1913, Аскольдова могила), чиновник з особливих доручень – 273, 274.

ТУРЧАНІНОВ Самійло Кіндратович (?–1897, Аскольдова могила), штабс-ротмістр у відставці – 273.

ТУРЧАНІНОВА Олександра Павлівна, дружина О. С. Турчанинова; їхні діти: Олександр, Георгій, Марія – 274.

- ТУРЧАНІНОВА Олена Нифонтівна (?–1915, Аскольдова могила), дружина С. К. Турчанінова – 273, 274.
- ТУРЧИНСЬКА Агата Федорівна (1903–1972, Байкове), українська письменниця – 588.
- ТУСТАНОВСЬКИЙ Петро Григорович, архітектор – 239, 242.
- ТУСТАНОВСЬКИЙ Ромуальд Григорович, архітектор – 49, 381, 518, 519, 529.
- ТУТКОВСЬКИЙ Микола Аполонович (1857–1931), український музичний діяч, піаніст, композитор, педагог – 29.
- ТУТКОВСЬКИЙ Павло Аполонович (1858–1930), академік – 304.
- УВАР, син Мурзи Мінчака Косаєвича, родоначальник Уварових – 186.
- УВАРОВ Володимир Сергійович, граф, Новоградволинський предводитель дворянства – 187.
- УВАРОВ Сергій Аполонович (1847–1900), граф, дійсний статський радник, гофмейстер, Волинський губернський предводитель дворянства – 187.
- УВАРОВ Сергій Сергійович, граф, Бердичівський повітовий предводитель дворянства – 182, 185, 187, 188.
- УВАРОВА (ур. Терещенко) Наталя Федорівна (1890–?), дружина С. С. Уварова, донька Ф. А. Терещенка – 179, 180, 182, 186, 187, 188, 212, 262, 462.
- УВАРОВИ, графський рід – 174, 186, 187, 189.
- УДОВЕНКО Василь Якович (1853–1908, Лук'янівське), особистий почесний громадянин – 668, 669.
- УДОВЕНКО Володимир Васильович (1881–1937), український учений-гігієніст – 668, 669.
- УДОВЕНКО Надія Юліанівна (?–1921, Лук'янівське), дружина В. Я. Удовенка – 668, 669.
- УДОВЕНКО О. В. (?–1918, Лук'янівське), дочка В. Я. Удовенко – 669.
- УКРАЇНКА (спр. Косач-Квітка Лариса Петрівна) Леся (1871–1913, Байкове), українська поетеса – 29, 429, 432, 435, 436, 443, 445, 446, 572.
- УКРАЇНСЬКИЙ Михайло, учитель музики – 360.
- УШАКОВ Дмитро Миколайович (1873–1942), російський філолог – 6.

УШИНСЬКА (ур. Равіч-Думітрашко) Марія Миколаївна, дружина К. К. Ушинського — 547.

УШИНСЬКА Надія Костянтинівна, донька К. Д. Ушинського — 548.

УШИНСЬКА (ур. Дорошенко) Надія Семенівна (1831—1914, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), дружина К. Д. Ушинського — 548.

УШИНСЬКИЙ Костянтин Дмитрович (1824—1870, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), педагог, основоположник наукової педагогіки — 548.

УШИНСЬКИЙ Костянтин Костянтинович, інженер шляхів сполучення, син К. Д. Ушинського — 548.

ФАБЕРЖЕ Карл, ювелірний фабрикант; фірма діяла у 1842—1918 рр. — 147.

ФАБРИЦІУС Євгенія Олександрівна, дружина М. П. Фабриціуса; їхня дочка Ксенія, зять Олександр Платонович Матвеев, підпоручик — 89.

ФАБРИЦІУС Михайло Платонович (?—1915, Аскольдова могила), військовий інженер, генерал-майор, гласний міської думи, чиновник з особливих доручень кабінету Його Імператорської Величності, колекціонер — 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 129.

ФАБРИЦІУС Платон Максимович, майор; його діти; Марія, Надія, Олександра, Михайло — 83.

ФЕДЕЦЬКИЙ, антрепренер — 64.

ФЕДОРОВ Петро Олександрович, архітектор — 529.

ФЕДОТОВ Павло Андрійович (1816—1852), російський живописець — 540.

ФЕДЬКО Іван Федорович (1897—1939), командарм I рангу, командувач військами КОВО (1937—1938) — 80.

ФЕНШ Андрій Семенович (1757—1828), генерал від інфантерії, Київський військовий губернатор (1800—1803) — 11.

ФІЛАТОВ Макар Федорович, купець — 693.

ФІЛІППОВ Михайло Георгійович (1855—1914, Аскольдова могила), банкір — 57, 98, 113, 146, 147, 148, 222, 549, 551.

ФІЛІПОВА Анна Михайлівна, дочка М. Г. Філіппова — 148.

ФІЛІПОВА-ПРЕКУЛ Тетяна Михайлівна, дочка М. Г. Філіппова — 148.

ФІХТЕНГОЛЬЦ Яків, одеський купець — 438, 439.

- ФОМЕНКО Климентій Іоаникійович, священник, (о. Климентій) — 106, 147.
- ФРАНКО Іван Якович (1856—1916), український письменник, учений і громадський діяч — 429, 524, 652.
- ФРЕНКЕЛЬ Олександр Федорович, присяжний повірений — 565, 566.
- ФРЕНКЕЛЬ Юлія Августівна, дружина О. Ф. Френкеля — 565.
- ФРОЛОВ Яким Якович (1854—1914), купець 2-ї гільдії — 691.
- ФУНДУКЛЕЙ Іван Іванович (1804—1880), Київський губернатор (1839—1852) — 156, 157, 376.
- ХАНЕНКИ, родина — 469, 474, 475, 476, 477, 480, 481, 482.
- ХАНЕНКО Богдан Іванович (1849—1917, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), дійсний статський радник, цукропромисловець і меценат, колекціонер — 50, 467, 468, 470, 471, 475, 476, 477, 478, 481, 482, 483, 595, 693.
- ХАНЕНКО (ур. Терещенко) Варвара Ніколівна (1852—1922, цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря), дружина Б. І. Ханенка — 467, 468, 471, 476, 478, 481, 483, 561.
- ХАНЕНКО Данило Лаврентійович (?—1695), лубенський полковник — 467.
- ХАНЕНКО Микола Данилович (1623—1760) генеральний хорунжий, мемуарист — 137, 467.
- ХАНЕНКО Михайло Степанович (бл. 1620—1680), гетьман Правобережної України (1670—1674) — 467.
- ХАНЕНКО Степан, козак Запорозького війська — 467.
- ХАНДРИКОВ Митрофан Федорович (1837—1915), астроном — 409.
- ХАРЕБОВ Василь Андрійович, титулярний радник — 316.
- ХЕНКЕ, німецький консул у Києві (1933—1936) — 551.
- ХИТРОВ (Хитрово) Андрій, Еду-хан — 433.
- ХИТРОВО, дворянська родина — 436.
- ХИТРОВО Ганна Федорівна (?—1908, Аскольдова могила), дружина М. С. Хитрово — 435, 692.
- ХИТРОВО Микола Сергійович (?—1903, Аскольдова могила), інженер, штабс-капітан у відставці; їхні онуки: Ганна, Олена, Ірина — 433, 434, 435, 436.
- ХІМІЧ М. — 392.
- ХІНКУЛОВ Леонід Федорович (1912—1986, Байкове), український літературознавець — 491.

- ХЛОПОВ Володимир Володимирович (1828–1894, Аскольдова могила), дійсний статський радник — 462.
- ХОВАНСЬКИЙ Василь Олексійович (1755–1830), князь, сенатор, у 1793–1796 рр. — віце-губернатор Київського намісництва — 11.
- ХОЙНАЦЬКИЙ Олександр Ромуальдович (?—після 1914) архітектор — 8, 307, 406, 440, 657.
- ХРЖОНЩЕВСЬКИЙ Никанор Адамович (1836–1906), доктор медицини — 539.
- ХРИСТЮК Павло Оникійович (1890–1941), український політичний і державний діяч, член Центральної і Малої рад, Генеральний писар Генерального секретаріату — 488, 489, 490.
- ХРИСТІАНІ Карл Карлович, міський садівник — 405.
- ХРУЩОВ Микита Сергійович (1894–1971), радянський діяч — 263, 515, 620, 622, 633, 634, 635, 670, 671.
- ХРУЩОВ Сергій Микитович (нар. 1935), син М. С. Хрущова — 634.
- ХРУЩОВА Ксенія Іванівна (1872–1945, Лук'янівське), мати М. С. Хрущова — 634.
- ХРЯКОВ Микола Григорович (1829–1900, Аскольдова могила), комерції радник — 507.
- ХУРГІН Давид Лігович, купець 2-ї гільдії — 691.
- ХУСИД Григорій Якович (нар. 1924), скульптор — 290.
- ЦАРИННИЙ Микола (псевд.) *див.* Стороженко Микола Володимирович.
- ЦЕЗАРСЬКИЙ Олександр Семенович, полковник — 639.
- ЦЕЙТЛІН Сруль Аронович, домовласник — 693.
- ЦИТІН — 129.
- ЦІВІНЬСЬКИЙ Мар Казимирович, київський домовласник — 692.
- ЧАЙКОВСЬКИЙ Петро Ілліч (1840–1893), російський композитор — 429, 567.
- ЧАЛИЙ Михайло Корнійович (1816–1907, Байкове), український громадсько-культурний діяч, педагог, біограф Т. Г. Шевченка — 637.
- ЧАПЛИНСЬКА Марія Владиславівна (?–1916), дружина архітектора — 457.
- ЧАПЛИНСЬКИЙ Владислав Ромуальдович (1835–1880), інженер, архітектор — 291, 443, 457.

- ЧАПЛИНСЬКІ, родина — 458.
- ЧАРНЕЦЬКИЙ Володимир Фаустович, домовласник — 686, 687.
- ЧЕКА Ульпіан, іспанський художник — 471.
- ЧЕКАЛКА (?—1919), голова п'ятірки Всеукраїнпоставкому — 238.
- ЧЕКМАРЬОВ Микола Іванович, військовий інженер-полковник, архітектор — 423.
- ЧЕМЕНА Климентій Антонович, протоієрей — 658.
- ЧЕПЕЛИК Віктор Васильович (1927—1999, Байкове), український історик архітектури — 676.
- ЧЕРВІНЬСЬКИЙ Чеслав, маріавітський священник — 660.
- ЧЕРКЕЗ Ганна Самуїлівна (ур. Каракоз), київська меценатка — 561.
- ЧЕРНОБУК Маргарита Олімпіївна (нар. 1948), український історик — 311
- ЧЕРНОЯРОВ Лазар Павлович (1837—1909, Щекавицьке), київський 1-ї гільдії купець, цегельний фабрикант — 604, 608.
- ЧЕРНОЯРОВА Мотрона Іванівна, дружина Л. П. Черноярва — 608.
- ЧЕРНЯВСЬКИЙ Павло Степанович (?—1847), титулярний радник — 427.
- ЧЕРНЯВСЬКИЙ Юрій Павлович, колезький асесор — 427.
- ЧЕРНЯВСЬКИЙ Федір Павлович, поручик — 427.
- ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ Олександр Григорович (1869—1939, Байкове), доктор медицини, професор університету св. Володимира — 673.
- ЧЕЧЕЛЬ, польські графи — 260, 261.
- ЧЕЧІЛЬ Владислав Анатолійович (нар. 1969), український живописець — 392.
- ЧЕЧОТТ Віктор Антонович (1846—1917), музичний критик, піаніст, композитор — 224, 567.
- ЧИКАЛЕНКО Євген Харлампієвич (1861—1929), український громадський діяч, меценат і публіцист — 354.
- ЧИКАЛЕНКИ, родина — 455.
- ЧИЧАГОВ Павло Васильович (1767—1849), російський адмірал — 172.
- ЧОКОЛОВ Іван Іванович (?—1914), купець 2-ї гільдії, власник друкарні — 440, 595.

- ЧОРНОВІЛ В'ячеслав Максимович (1938–1999, Байкове), український політичний діяч – 347.
- ЧОРНОМОР-ЗАДЕРНОВСЬКИЙ Федір Васильович, доктор медицини, педіатр – 44.
- ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович (1839–1884), український етнограф, громадський діяч – 353, 435, 451.
- ШАБАНОВ Микола Павлович – 651.
- ШАБАТОВИЧ Іван, протоієрей – 359.
- ШАБЛІОВСЬКИЙ, інженер – 196.
- ШАБЛОВСЬКИЙ Болеслав Іванович, управитель заводів А. В. Савицького – 140.
- ШАВРОВ Володимир Єгорович (?–1896, Аскольдова могила), генерал-майор – 129.
- ШАВРОВА (ур. Субботіна) Софія Вікторівна, донька доктора медицини Субботіна – 256.
- ШАДРІН Ілля Григорович, художник – 543.
- ШАЛЯПІН Федір Іванович (1873–1938), російський співак (бас) – 33, 226.
- ШАПОВАЛ Іван Павлович (нар. 1909), український скульптор – 556.
- ШАРЛЕМАНЬ Микола Васильович (1887–1970), український біолог – 356.
- ШВАРЦ Антон (?–1892), скульптор – 460.
- ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814–1861), український поет і художник – 28, 56, 104, 107, 111, 117, 118, 157, 158, 305, 328, 353, 356, 453, 524, 537, 586, 637, 672, 674, 676, 677.
- ШЕДЕЛЬ Адольф Карлович (?–1899), батько Амалії Бонадурер – 316.
- ШЕДЕЛЬ Амалія Федорівна, київська домовласниця – 316.
- ШЕЛЕСТ Петро Юхимович (1908–1997), радянський діяч – 197, 635, 636.
- ШЕМЕЛЬФЕНІК (ур. Дегтерьова) Клавдія Порфентіївна (?–1915, цвинтар Флорівського монастиря), сестра купця М. П. Дегтерьова, дружина колезького асесора – 691.
- ШЕМСЕДІНОВ Іофан Гафарович (нар. 1919), український архітектор – 556.
- ШЕРСТЮКОВА Євдокія Мартинівна, покоївка Ханенків – 481.

- ШЕСТАКОВ Михайло Петрович (1856–1926, Лук'янівське), цукропромисловець — 47, 48, 259, 260, 262, 263, 434, 510.
- ШЕСТАКОВА Віра Михайлівна (за чоловіком — Толлі), дочка М. П. Шестакова — 47.
- ШЕСТАКОВА (ур. Куксіна) Софія Семенівна (1870–1945, Лук'янівське), дружина М. П. Шестакова — 259, 260.
- ШИМАНСЬКА О. Н., авторка куховарської книги — 76.
- ШИМАНОВСЬКИЙ Юлій Карлович (1829–1868), доктор медицини, хірург — 564.
- ШИРМАН Шевель Гіллелевич, цукропромисловець — 257.
- ШИРОЦЬКИЙ (Шероцький, псевд. К. Ладиженко) Костянтин Віталійович (1886–1919), український історик мистецтва, професор — 63, 174.
- ШИШКІН Іван Іванович (1831–1898), російський художник-пейзажист — 104, 544.
- ШИШКІН Іван Олексійович, київський купець — 596.
- ШЛЕ Олександр-Петро-Адріан Якович (1830–1897, Аскольдова могила), архітектор — 8, 28, 64, 65, 160, 161, 178, 389, 516, 546.
- ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Олексій Сергійович (1839–1906), доктор медицини, професор університету св. Володимира — 409.
- ШЛЕЙФЕР Аріадна Георгіївна (1884–1968), донька Г. П. Шлейфера, за чоловіком — Толлі — 46, 105, 107, 108.
- ШЛЕЙФЕР Георгій Георгійович (1891–?), син Г. П. Шлейфера — 107.
- ШЛЕЙФЕР Герогій Павлович (1855–1913, Аскольдова могила), цивільний інженер, київський архітектор, банкір, колекціонер — 8, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 87, 96, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 179, 222, 230, 285, 410, 626.
- ШЛЕЙФЕР (ур. Чернова) Ольга Георгіївна (1864–1944), дружина Г. П. Шлейфера — 105, 107.
- ШЛЕЙФЕР Павло Іванович (1814–1879, Байкове), художник і архітектор — 37, 104.
- ШЛЕЙФЕРИ, київська родина архітекторів — 107.
- ШМИГЕЛЬСЬКИЙ Антон Іванович (1901–1972), український письменник — 588.
- ШМИГЕЛЬСЬКИЙ Лука Іванович, міський землемір — 109, 376.
- ШМІДТ Пилип Кіндратович, власник малярного закладу — 201.

- ШМІДТ Отто Юлійович (1891–1956), математик, полярний дослідник – 617.
- ШОН, англійський інженер – 86.
- ШПАКОВСЬКИЙ Андрій Микитович, колезький радник – 525.
- ШПАКОВСЬКИЙ Іван Андрійович, статський радник – 525.
- ШРАГ Ілля Людвинович (1847–1919), громадський і політичний діяч, адвокат – 353.
- ШТАЛЬ Володимир Олександрович (1871–?), інженер – 256.
- ШТАЛЬ (ур. Субботіна) Катерина Вікторівна, дружина В. О. Шталя – 255, 256.
- ШТАЛЬ, київська родина домовласників – 257.
- ШТАЛЬ Олександр Карлович (?–1901, Байкове), інженер шляхів сполучення – 256, 292.
- ШТЕЙНГЕЙЛІ, баронський рід – 326, 331, 547, 550.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Борис Федорович (?–1919), барон – 335.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Вільгельм (Василь), поміщик Естляндської губернії (Естонія) та його дружина, баронеса Пауліна фон Шиллінг – 326.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Володимир Рудольфович, барон – 333.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Володимир Федорович, барон – 334.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ, генерал, німецького походження – 326.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Іван Рудольфович (?–1908, Аскольдова могила), барон – 333.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Максим Васильович (Магнус-Карл-Олександр Вільгельмович) (1837– після 1918), барон, інженер, підприємець – 31, 328, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 562.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ (ур. Каменська) Марія Федорівна (?–1890, Аскольдова могила), дружина Р. В. Штейнгейля – 330, 331.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Микола Федорович (?–1911, Аскольдова могила), барон – 334.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Сергій Рудольфович (?–1905, Аскольдова могила), барон – 333.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Софія Володимирівна, дружина М. В. Штейнгейля – 547.
- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Рудольф Васильович (1841–1892, Аскольдова могила), барон, інженер шляхів сполучення – 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 546.

- ШТЕЙНГЕЙЛЬ Федір (Теодор) Рудольфович (1870–1946), барон, український політичний діяч, дипломат – 333, 334, 335.
- ШТЕРНБЕРГ Василь Іванович (1818–1845), російський і український художник – 587.
- ШТРОМ Іван Васильович (1823–1887), архітектор – 37.
- ШТУЛЬ (псевд. Жданович) Олег (?–1977), журналіст, діяч ОУН – 309, 357.
- ШУЛЬГІН Володимир Якович (1894–1918, Лук'янівське), діяч студентського руху – 464.
- ШУЛЬГІН Микола Якович (1896–1935), правник, радник місії УНР у Парижі – 464.
- ШУЛЬГІН Олександр Якович (1889–1960), політичний, громадський діяч, історик – 121, 464, 466.
- ШУЛЬГІН Яків Миколайович (1851–1911), член київської громади – 455.
- ШУЛЬГІНИ, родина – 454.
- ШУЛЬГІН Василь Віталійович (1878–1976), російський політичний діяч, видавець газети «Киевлянин» (1913–1919) – 504.
- ШУМІНСЬКИЙ Йосиф Владиславович, міський землемір – 307.
- ШУМСЬКИЙ Ісаак Давидович, купець – 692.
- ЩЕРБАК Юрій Миколайович (нар. 1934), доктор медицини, український письменник, громадський діяч, дипломат – 143.
- ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Данило Михайлович (1877–1927, цвинтар КПУЛ), український мистецтвознавець – 45, 46, 84, 271, 356.
- ЩЕРБАТОВ, князь – 188.
- ЩЕРБАТОВ Володимир Олексійович (1880–1920), князь – 171.
- ЩЕРБАТОВА (ур. Строганова) Марія Григорівна (1857–1920), княгиня – 171.
- ЩЕРБИЦЬКИЙ Володимир Васильович (1918–1990, Байкове), радянський діяч – 276, 277, 636.
- ЩІТКІВСЬКА (ур. Лужинська) Ганна Миколаївна (1863–1934, Байкове), дружина І. І. Щітківського – 672, 674, 677, 679.
- ЩІТКІВСЬКИЙ Іван Іванович (1866–1942, Байкове), український історик, громадський діяч – 6, 296, 300, 617, 618, 654, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679.

- ЮР'ЄВ Ф., архітектор, український історик — 582.
- ЮРКЕВИЧ В., український історик — 300.
- ЮХНОВЕЦЬ-ЮХНОВСЬКИЙ Микола Степанович, фотограф — 675.
- ЯВОРІВСЬКИЙ Євген (1893—1954), український громадський і політичний діяч, педагог, журналіст, письменник — 357.
- ЯВОРСЬКИЙ Матвій Іванович (1884—1937), український історик — 271.
- ЯГИМОВСЬКИЙ Фердинанд Ян Августович, генерал-майор — 691.
- ЯКІР Іона Емануїлович (1896—1937), командарм I рангу, командувач військами УВО (1935—1937) — 80, 154.
- ЯКУНІН В., архітектор — 538.
- ЯНАТА О. — 355.
- ЯН-КАЗИМІР (Казимир) (1609—1672), польський король — 467.
- ЯНКОВСЬКА Капітоліна Порфирівна (за чол. Чемена), дочка священика — 658.
- ЯНКОВСЬКА Марія Порфирівна, дочка священика — 658.
- ЯНКОВСЬКА Ольга Василівна (?—1909), дружина П. І. Янковського — 657.
- ЯНКОВСЬКИЙ Володимир Євстафійович, член правління Київського комерційного банку — 130.
- ЯНКОВСЬКИЙ Дмитро Порфирович (1862—1919), український педагог — 658, 659.
- ЯНКОВСЬКИЙ Костянтин Порфирович, чиновник — 659.
- ЯНКОВСЬКИЙ Микола Порфирович, колезький асесор — 658.
- ЯНКОВСЬКИЙ Порфирій Ієрофійович (1832—1903), священик — 657, 658, 692.
- ЯНОВСЬКА (ур. Григорович-Барська) Ганна Вікторівна (1870—1827, Лук'янівське), дружина Ф. Г. Янковського — 572, 573.
- ЯНОВСЬКИЙ Борис Карлович (1875—1933), композитор, викладач композиції — 665.
- ЯНОВСЬКИЙ Віктор Феофілович (1891—1938), професор права, син Ф. Г. Яновського — 573.
- ЯНОВСЬКИЙ М. В., архітектор — 253.
- ЯНОВСЬКИЙ Феофіл Гаврилович (1860—1928, Лук'янівське), професор медицини, терапевт — 158, 347, 512, 569, 570, 571, 572, 573, 579.

ЯРОН Сергій Григорович (1850–1913, Лук'янівське), журналіст, гласний міської думи – 85, 99, 158, 494, 597.

ЯРОШИНСЬКА Марія Антонівна, домовласниця – 382, 383.

ЯРОШИНСЬКИЙ Йосип Францович (?–1885), цукропромисловець, член ради Приватного комерційного банку – 130.

ЯРОШИНСЬКИЙ Карл Йосипович, цукропромисловець – 404.

ЯСНОГУРСЬКИЙ Пилип Норбертович (1838–1913, Лук'янівське), гласний міської думи – 684.

ЯХНЕНКО Михайло – 350.

ЯХНЕНКИ, родина промисловців, цукрозаводчиків – 350, 351.

ЯЦЕНКО Володимир Олександрович (1883–1973), присяжний повірений, син О. С. Яценка, зять В. В. Городецького – 565.

ЯЦЕНКО Олександр Олександрович, лікар-хірург, син О. С. Яценка – 565.

ЯЦЕНКО Олександр Степанович (1842–1897, Аскольдова могила), доктор медицини – 563, 564, 565.

ЯЩУРЖИНСЬКА (ур. Янковська) Дарія Порфирівна, дружина протоієрея – 658.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- ДАК — Державний архів м. Києва
ДАКО — Державний архів Київської області
ДПУ — Державне політичне управління
ЗП — звід пам'яток історії та культури України. Київ. Енциклопедичне видання. Кн. I, ч. I. — К., 1999
ІР НБУВ — Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
КДБ — Комітет державної безпеки
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КВО — Київський військовий округ
КОВО — Київський особливий військовий округ
КПУ — Комуністична партія України
МІК — Музей історії м. Києва
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ (1934–1946)
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління (1922–1934)
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (1917–1991)
РСДРП — Російська соціал-демократична робітничка партія (1898–1918)
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія (1918–1942)
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка (1936–1991)
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (1918–1936)
ЦДАВОВУ України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДІА України — Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДКФФА України — Центральний державний кінофотоархів України ім. Г. С. Пшеничного
ЦК — Центральний комітет
ЧК — Чрезвычайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією (1917–1922)

ЗМІСТ

Передмова.....	3
ОСОБНЯКИ ЛИПОК.....	10
Банкова, 2.....	17
Банкова, 8.....	28
Банкова, 13.....	37
М. Грушевського, 10.....	42
М. Грушевського, 18/2 (кол. Олександрівська, 19/2, або Шовковична, 2/8).....	49
М. Грушевського, 20/1 (кол. Олександрівська, 17, або Шовковична, 1).....	56
М. Грушевського, 22 (кол. Олександрівська, 15).....	62
М. Грушевського, 32 (кол. Олександрівська, 3).....	70
Інститутська, 4 (кол. 18).....	83
Інститутська, 8 (кол. 28).....	90
Інститутська, 12 (кол. 32).....	94
Інститутська, 13.....	101
Інститутська, 19/5 (втрачено).....	109
Інститутська, 20/8 (кол. 40, втрачено).....	114
Інститутська, 21/6.....	125
Інститутська, 26 (кол. 48).....	129
Круглоуніверситетська, 10 (кол. Університетська Кругла, 9).....	133
Круглоуніверситетська, 12 (кол. Університетська Кругла, 7Б).....	140
Липська, 2 (кол. Катерининська, 2).....	144
Липська, 4 (кол. Катерининська, 6).....	149

Особняки Києва

Липська, 8 (кол. Катерининська, 10/44, втрачено).....	155
Липська, 9 (кол. Катерининська, 9).....	159
Липська, 10 (втрачено) (кол. Катерининська, 12).....	167
Липська, 16 (кол. Катерининська, Рози Люксембург, 16).....	172
Лютеранська, 23.....	192
Пилипа Орлика, 1/15 (кол. Єлизаветинська, 10).....	198
Пилипа Орлика, 3 (кол. Єлизаветинська, 8А, потім – 10).....	212
Садова 3 (втрачено).....	221
Садова, 4 (втрачено).....	228
Садова, 5 (втрачено).....	232
Шовковична, 4 (кол. Левашовська, Карла Лібкнехта, 4).....	239
Шовковична, 9 та 11 (кол. Левашовська, 9 та 11).....	245
Шовковична, 12 (кол. Левашовська, 10).....	254
Шовковична, 14 (кол. Левашовська, 12).....	259
Шовковична, 17/2 (кол. Левашовська, 15А).....	264
Шовковична, 26 (кол. Левашовська, 26–28).....	273
ОСОБНЯКИ СТАРОКИЇВСЬКОЇ, БУЛЬВАРНОЇ ТА ЛИБІДСЬКОЇ ЧАСТИН.....	
Велика Житомирська, 28.....	280
Володимирська, 8.....	291
Володимирська, 35/18.....	295
Володимирська, 44.....	302
Володимирська, 45.....	305
Володимирська, 49.....	311

Володимирська, 85 (кол. Нижньо-Володимирська, 27/40).....	316
Воровського, 3 (кол. Бульварно-Кудрявська, 3).....	320
Воровського, 27 (кол. Бульварно-Кудрявська, 25).....	324
Олеся Гончара, 33Б (кол. М. Володимирська, Столипінська, Чкалова).....	339
Десятинна, 9 (кол. Трьохсвятительська, 23).....	348
Десятинний провулок, 5.....	359
Золотоворітська, 2.....	364
Золотоворітська, 6.....	372
М. Коцюбинського, 3 (кол. Тимофіївська, 3).....	376
М. Коцюбинського, 8 (кол. Тимофіївська, 8).....	381
Мало-Житомирська, 14 (кол. 12).....	384
Обсерваторна, 6 (кол. провулок).....	393
Пушкінська, 22А (кол. Ново-Єлизаветинська, 20).....	396
Пушкінська, 34 (кол. Ново-Єлизаветинська, 34).....	405
Пушкінська, 36 (кол. Ново-Єлизаветинська, 36).....	416
Рейтарська, 19.....	427
Саксаганського, 97 (кол. Маріїнсько-Благовіщенська, 97).....	432
Софіївська, 9.....	437
Стрілецька, 15 (кол. 9).....	442
Тарасівська, 2 (втрачено).....	447
Терещенківська, 9 (кол. Олексіївська, 9).....	457
Терещенківська, 15.....	467
Толстого, 7/2 (кол. Шулявська, Караваєвська).....	484

Особняки Києва

Толстого, 9 (кол. Шулявська, Караваєвська).....	491
Франка, 4 (кол. Несторівська).....	499
Франка, 28 (кол. Несторівська).....	503
Б. Хмельницького, 46 (кол. Фундуклеївська).....	507
Б. Хмельницького, 60 (кол. Фундуклеївська, 60).....	511
Бульвар Т. Шевченка, 4 (кол. Бібіковський бульвар).....	516
Бульвар Т. Шевченка, 8/28 (кол. Бібіковський бульвар).....	525
Бульвар Т. Шевченка, 12 (кол. Бібіковський бульвар).....	528
Бульвар Т. Шевченка, 34 (кол. Бібіковський бульвар).....	538
Ярославів вал, 3.....	545
Ярославів вал, 5.....	552
Ярославів вал, 10.....	558
Ярославів вал, 12 (втрачено).....	563
Ярославів вал, 13.....	569
Ярославів вал, 15 (втрачено).....	574
Ярославів вал, 30Б (втрачено).....	584
ОСОБНЯКИ НА ПОДОЛІ.....	591
Борисоглібська, 12.....	593
Спаська, 12.....	598
НА ПЕЧЕРСЬКУ.....	601
Московська, 5 (кол. 5/2).....	602

ОСОБНЯКИ ЛУК'ЯНІВКИ.....	612
Артема, 46	
(кол. Львівська, 44).....	619
Багговутівська, 14.....	624
Герцена, 6	
(кол. Осіївська, 6).....	626
Герцена, 14	
(кол. Осіївська, 14).....	629
Гоголівська, 28	
(кол. Кадетський пров., 28).....	637
Мельникова, 8	
(кол. В. Дорогожицька, 44).....	646
Мельникова, 30	
(кол. В. Дорогожицька, 80, згодом – 74).....	653
Нагірна, 14.....	655
Обсерваторна, 19	
(кол. Обсерваторний провулок, 13).....	657
Овруцька, 19.....	661
Овруцька, 29.....	665
Павлівська, 9.....	668
Полтавська, 4 (втрачено).....	672
Смирнова-Ласточкина, 13	
(кол. Вознесенський узвіз, 13).....	680
Студентська, 3	
(кол. Дика, 3).....	684
Татарська, 32 (втрачено).....	686

ДОДАТКИ

Військові, цивільні та придворні чини в російській імперії до 1917 р.....	688
Влада у Києві у ХХ сторіччі.....	689
Символіка на фасадах (перелік особняків та інших споруд Києва, позначених ініціалами та гербами власників).....	690
Джерела та література.....	693
Іменний покажчик.....	733
Перелік скорочень.....	818

Науково-популярне видання

ДРУГ Ольга Миколаївна, МАЛАКОВ Дмитро Васильович

ОСОБНЯКИ КИЄВА

Редактор З. П. Каменецька
Коректор З. М. Стась, Л. М. Богута
Комп'ютерний набір А. І. Сулима
Комп'ютерна верстка О. Кондратенко,
Ю. М. Третьак, І. А. Перехрест

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1168 від 24.12.2002 р.

Здано на складання 18.06.2000. Підписано до друку 11.11.2002.

Формат 60×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Petersburg.

Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 56,61. Обл.-вид. арк. 62.

Зам. 4-133.

Видавництво «КИЙ»
Київ-03057, а/с 5

АТ «КНИГА»
04655, МСП, Київ-53, Артема, 25

